1875 అపరశంకరుడు 1914

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ కవీంద్రులు

BHAGAVAD GEETA BASHYARKA PRAKASIKA- SANSKRIT.

AUTHOR :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRULU.

DIGITALISED BY FEB-2010.

Bellamkonda Chakradhar Kumar.Great Grand Son of Sri Rama Raya Kavindrulu.

©

Copy Rights Reserved

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

ADDRESS :

SRI BELLAMKONDA RAMA RAYA KAVINDRA TRUST.

SRI NILAYAM

Do.No:- 12-8-5/5

PRAKASH NAGAR

NARASARAO PET (P o)

PIN – 522 601

GUNTUR (Dt)

ANDHRA PRADESH INDIA.

CONTACT NO'S : - (+91) 0 9700311109 AND 0 9866400133.

NOTE :- PLEASE TAKE A4 SIZE PRINT PREFARBULE.Before printing please check the printer settings.

BELLAMKONDA CHAKDRADHAR KUMAR, NRT

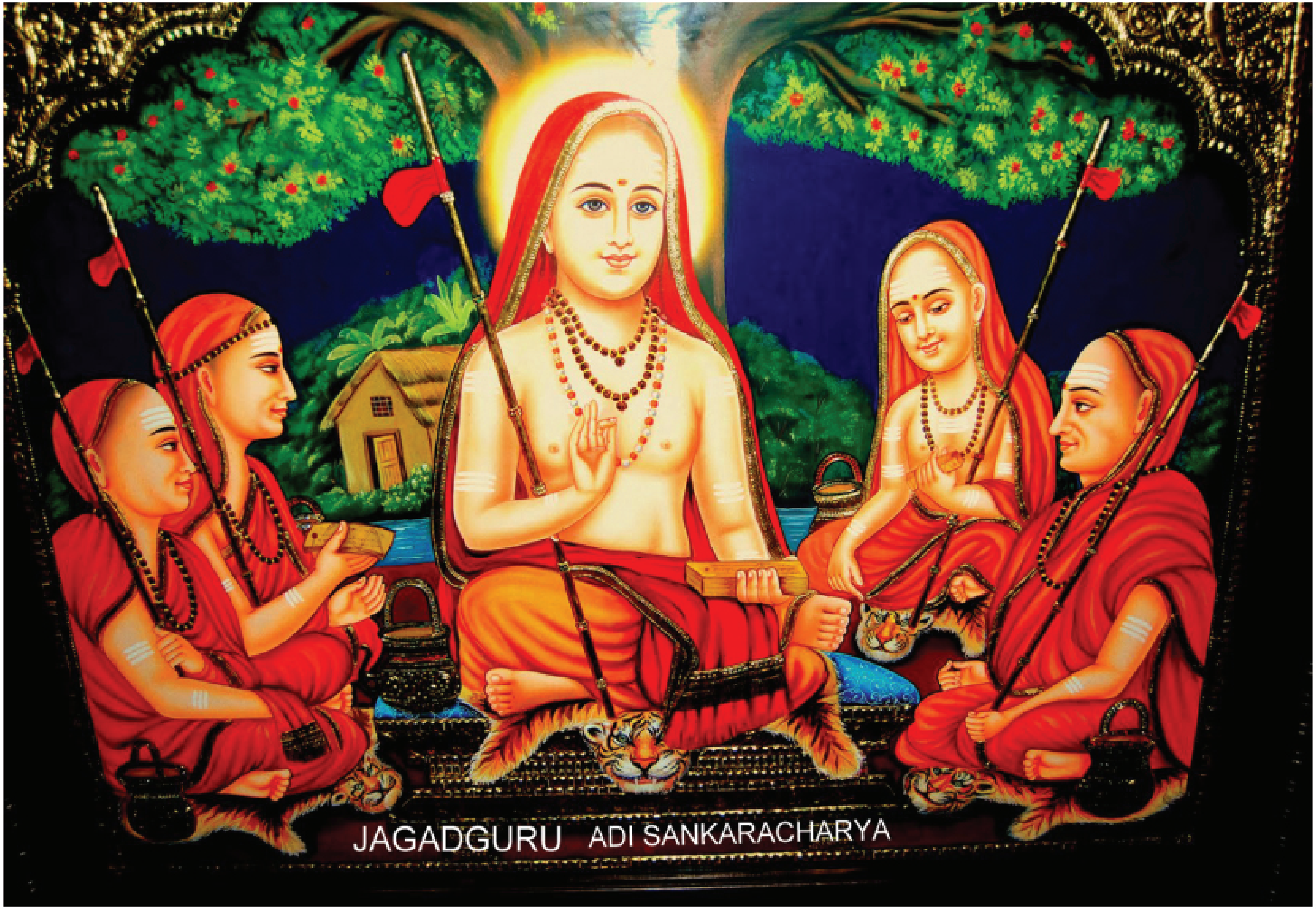
JAGADGURU ADI SANKARACHARYA

మహోపండితులు, కవీంద్రుల వారి గ్రంథచయముద్రాపకులు

కీ.శే. బ్ర॥శ్రీ॥ **కవితా వేంకట సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి** గారు

నరసరావుపేట.

BELLAMKONDA VENKATA SUBRAMANYA SARMA.

BELLAMKONDA SRINIVASASARMA

BELLAMKONDA CHAKRADHAR KUMAR.

श्री हयग्रीवाय नमः ।

श्रीकृष्णाकावेरीमध्यवर्ति गुण्टूरुमण्डलान्तर्गतनरसरावुपेटसन्निहित-

पल्लिडिपाडुनामकाग्रहारनिवासिना

श्रीनन्दनन्दनचरणारविन्दामन्दनिष्यन्दमरन्दबिन्दुबृन्दविन्दनतुन्दिलमिलिन्दायमान-

मानससरोजातेन भारद्वाजसगोत्रजातेन निर्मितश्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी-

रुक्मिणीपरिणयशरद्रात्रिसमुद्रमथनवेदान्त-

कौस्तुभादिशताधिकग्रन्थजातेन

श्री वेल्लङ्कोण्डोपनामक रामरायकविना

विरचितया

भाष्यार्कप्रकाशाख्यव्याख्यया विलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेता

S.200
00.23.25
4262

श्रीभगवद्गीता

'तर्करत्न, न्यायवेदान्तविद्यापारीण' बुलुसु अप्पनशास्त्रिमहोदयैः

सम्यक्परिशोध्य,

भट्टनविल्लिग्रामसंस्थापित श्रीशारदामुद्रणालये

गुण्टूरुमण्डलान्तर्गत नरसरावुपेटनिवासिभिः श्रीकविता

वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः सम्यङ्मुद्राप्य

प्रकटीकृता सद्विजयते तराम् ।

हूणशकः १९५६

सर्वस्वाम्यसङ्कलिता] [मूल्यम् १५--०--०

ग्रन्थस्यास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकटयित्रा कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणा स्वायत्तीकृताः ।

ग्रन्थप्राप्तिस्थानम्—

कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री,

नरसरावुपेट, गुण्टूरुजिल्ला; आन्ध्र ।

प्राग्गोदावरीमण्डलान्तर्गत भट्नविल्लिग्रामसंस्थापित श्रीशारदामुद्रणालये मुद्रापिता ।

NARAYAN COLLEGE
1208
4/8/56
NARASA

ओम् ।

पण्डिताभिप्रायाः ।

१. श्रीशृङ्गेरी श्रीजगद्गुरुसंस्थानम् ।

श्री मुद्र

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नश्रीशङ्कराचार्यगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसाङ्ख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्गभद्रातीरवासिश्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधकश्रीजगद्गुरुश्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वामिगुरुकरकमलसञ्जातश्रीजगद्गुरु शृङ्गेरी श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिभिः—

आस्तिकमहाजनेषु श्रीनारायणस्मरणपूर्वकविरचिताशिषस्समुल्लसन्तु । आन्ध्रजनपदान्तर्गतगुण्टूरुमण्डलमध्यवर्ति पमिडिपाडुनामन्यग्रहारे कतिपयवत्सरेभ्यः प्राग्वैदिकधर्मानुष्ठानपवित्रतमे नियोगिभूसुरान्ववाये वेल्लङ्कोण्ड रामरायनामानः कृतिनो बभूवुः । एते हि श्रीहयवदनोपासनासमासादितविचित्रतरमेधातिशया अत्यल्प एव वयस्यनायासमधिगतनिखिलदर्शनतत्त्वार्था अद्वयब्रह्मचिन्तनपरायणा अभूवन्निति विज्ञायते । अत्यल्पेऽष्टात्रिंशद्वर्षात्मके जीवितसमये शताधिकाम् प्रबन्धान् नैकेषु विषयेषु व्यरचयन् । भगवत्पादविरचितश्रीगीताभाष्यस्य भाष्यार्कप्रकाशनामकं व्याख्यानमप्येतत्कविकृतं वर्तते । तच्च समवलोकितमस्माभिः । इदं हि व्याख्यानमल्पतरव्युत्पत्तीनपि जिज्ञासून् दुरूहानपि शास्त्रसिद्धान्तान् अनायासमवगमयति । इतरेऽपि केचित्प्रबन्धाः तत्रतत्रावलोकिताः, ग्रन्थकृतां वैदुष्यं वचोवैखरीप्रतिपक्षनिरसनसरणिः ब्रह्माद्वैतपरायणता चावर्जयन्ति नो मानसम् । पण्डितपुण्डरीकाणामेतेषां समेऽपि प्रबन्धा आदरणसरणिं प्रपद्यन्ते । एतत्कविप्रणीतेषु कांश्चिदेव प्रबन्धान् प्रकाशितान् पश्यामः । नरसरावुपेटनिवासिनः श्रीकदिता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणोऽस्मत्सविधमागत्य 'बहवः प्रबन्धास्सहायकदौर्लभ्येनाप्रकाशिता जीर्णतामुपगच्छन्ती'ति व्यजिज्ञपन् । रामरायकवीन्द्रप्रणीताः समेपि प्रबन्धा मुद्रापणेन पण्डितजनलोचनसरणिमानेया इति वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणां दृढतम आशाबन्धः । अद्य यावन्महता प्रयत्नेन कांश्चित्प्रबन्धान् प्रकाशयन्निमे । एतेषां प्रयत्नः प्रशंसनीयः । स च फलेग्रहिस्तदैव भवेत् । यदि महाजनानां सहकारः पुष्कलः प्राप्येत । न हीमे स्वयमेव प्रबन्धराशिमिमं प्रकाशयितुं प्रभवन्ति । अत्र ह्यास्तिकमहाजनैर्धनिकैरवश्यं सहकारः प्रदेयः । सहकर्तारस्समेऽपि श्रीशारदाशशिशेखरयोरकम्पानुकम्पया निरन्तराणि भद्राण्यश्नुवीरन्नित्याशास्महे वयम् ।

मन्मथपुष्यदशम्याम्

क्षेत्रं शृङ्गगिरिः ।

२. जगद्गुरु कामकोटिसंस्थानम् ।

श्री मुद्र

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठित श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैरस्मदत्यन्तप्रियशिष्यस्य कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणस्सर्वाभीष्टसिद्ध्यै क्रियते नारायणस्मृतिः ।

बेल्लङ्कोण्ड रामरायैर्विरचितश्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशो भवता मुद्रापणपुरस्सरं प्रकटितोऽस्माभिरवलोकि । अस्मिंश्च ग्रन्थे सरलया सरण्या भाष्यार्थो गीतार्थश्च सम्यग्विवेचितः । तत्र तत्र जायमानसंशयनिरासपूर्वकं लौकिकदृष्टान्तोक्तिसहितं युक्त्युपबृंहितं तात्पर्यवर्णनं च क्रियते । औपनिषदसिद्धान्तो बालानामपि बोधजनकेन वाक्यसन्दर्भेण विशदीकृतः । सामान्यधर्माश्च प्रसङ्गतो वर्णिताः । एतद्ग्रन्थकर्तृविरचितानन्यानप्यनेकान् ग्रन्थान् मुद्रापयितुमुद्युक्तानामेतद्ग्रन्थप्रचारणैकपराणां भवतां सत्कर्मणि श्रद्धामुपलक्ष्य नितरां मोदामहे वयम् । एतेषां ग्रन्थानां मुद्रापणे बद्धश्रद्धानां भवतामेतद्विषये बहूपकुर्वतामास्तिकजनानां च श्रीचन्द्रमौलीश्वरकृपया सकलश्रेयांसि भूयासुरित्याशास्महे । नारायणस्मृतिः ।

विजययात्रास्थानं काञ्चीपुरम् ।
मन्मथसंवत्सरकार्तिकशुद्धत्रयोदशीभानुवासरः ।

---

(३) हैदराबाद् मुख्यमन्त्री श्री बूर्गुल रामकृष्णरायः श्री बेल्लङ्कोण्ड रामराय ग्रन्थप्रचुरणविद्वत्सभायां अध्यक्षभाषणम् ।

श्लो॥ वीणावादनतो ह्यसंस्कृतनखानर्धेन्दुशोभावहान्
लीलाकीरमुखारुणद्युतिवशात्संबिभ्रतीं पाटलान् ।
जिह्वानर्तनविभ्रमेण चतुरास्यानन्दसन्धायिनीं
वाणीं वाचि सुधामयोक्तिकलनाकल्याणदात्रीं भजे ॥

परमादरणीयविद्वद्वर्याः ! सभास्ताराः ! नमो भवद्भ्यः ।

स्वर्गीय **श्रीबेल्लङ्कोण्ड रामराय** कविवर्यविरचितग्रन्थपरिचयार्थमिमां सभामायोज्य पण्डितवर्याः **ब्र. श्री. कविता** वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणस्संस्कृतभाषासेवामत्यन्तगणनीयां चक्रुरिति मे मतिः; किं तु ईदृशविद्वत्सभायामत्यन्तास्पज्ञानिनं मामग्रस्थाने उपवेश्य श्रीशास्त्रिणः किञ्चिदिव औचित्यलोपं प्रदर्शितवन्त इति मन्ये । बहुविधलौकिककार्यव्यग्रत्वादध्ययनस्यावकाशहीनोऽहमपण्डितोऽस्मि । तथाऽपि ममान्तर्गतश्रद्धामवलोक्यात्यान्नवात्सल्येन मां प्रोत्सहिष्णूनां शास्त्रिवर्याणां कृतज्ञतां प्रदर्शयामि ।

महाभागाः ! एतत्सभाध्यक्षरूपेण तथा भाग्यनगरस्थितसंस्कृतभाषापण्डितानां संस्कृतानुरागिणां च प्रतिनिधिस्वरूपेण चाहं तत्र भवतां राष्ट्रान्तरादागतानामत्रत्यानां च विदुषां सप्रश्रयमभिनन्दनानि समर्पयामि ।

स्वातन्त्र्यप्राप्तेरनन्तरमस्माकं भारतवर्षे राष्ट्रीयजीवनस्य समुचितविकासार्थमनेकसांस्कृतिकैतिहासिकयोजनानि सुसम्पन्नान्यभवन् । पारतन्त्र्यकाले निबिडमेघाच्छादितचन्द्रबिम्बमिवाऽस्माकं संस्कृतिस्संक्षिप्ता आसीत् । विभिन्नविजातीयसंस्कृतिसञ्जातसङ्घर्षवशादत्यन्तमाकुलीभूतान्यपि भारतीयसंस्कृतिचिह्नानि वर्तमानजीवितक्रमे सजीवमुपलक्ष्यन्ते; तन्मूलाधाराः संस्कृतसाहित्ये शास्त्रेषु च समुपलभ्यन्ते । संस्कृतवाङ्मयं न केवलं भारतवर्षस्य, अपि तु समस्तमानवजातेरतिमहार्घनिधिः । तस्य प्राचीनत्वं व्यापकत्वं वैशद्यसौन्दर्यमाधुर्यादिगुणजातं सर्वमपि सर्वेषां सुविदितमेव । संस्कृतभाषाया इदमनन्यलभ्यं गौरवं यद्विश्वस्य प्राचीनतमो ग्रन्थ ऋग्वेदस्संस्कृत एवोपलभ्यते । ऐहिकामुष्मिकाणां परापराणां सर्वासां विद्यानां साधनमेव खलु संस्कृतभाषा । एकतो आध्यात्मिकविषयानपरतो लौकिकविषयानवलम्ब्य अनुपमाः कृतयोऽस्यां भाषायां विरचितास्सन्ति । ललितसाहित्ये शास्त्रवाङ्मये चोपलभ्यमाना अनेकाः कृतयो विश्वसाहित्ये परिगण्यन्ते । उदाहरणार्थम्—'कविकुलगुरोः कालिदासस्य शाकुन्तलं, मेघदूतं च; भवभूतेरुत्तररामचरितं; शूद्रकस्य मृच्छकटिकं; बाणभट्टस्य कादम्बरीत्यादिकानि काव्यानि; बृहत्कथा, पञ्चतन्त्रहितोपदेशादिकथासाहित्यं; ज्ञानविज्ञानक्षेत्रेपि सकलविषयानधिकृत्यास्माकमाचार्यैर्लिखितं सर्वमपि विश्वसाहित्ये सुपरामृष्टं सञ्जातं; मानवं धर्मशास्त्रं; कौटिल्यस्यार्थशास्त्रं; भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमणिः; चरकाचार्यस्यायुर्वेदसंहिता' इत्येते सर्वेपि ग्रन्था विश्वसाहित्यस्यानुपमनिधयः । दार्शनिकचिन्तने प्राचीनभारते जीवब्रह्मणोस्सम्बन्धविषये व्यक्तेस्समाजस्य तथाऽऽत्मनः परमात्मनश्च सम्बन्धविषये सूक्ष्मविवेचनं कुर्वाणै ऋषिप्रभृतिभिरस्माकमाचार्यैर्मानवकल्पनाया उच्चैस्तमं पदमारूढम् ।

अस्त्विदं सर्वं; एषा च प्राचीकालीनकथा मयोल्लेखिता । आधुनिककालेपि भारतवर्षे आध्यात्मिकतत्त्वजिज्ञासवश्शास्त्रार्थवेत्तारो महापण्डिता महाकवयोऽनेके उत्तरपश्चिमदक्षिणप्राग्देशेषु तत्र तत्रोपलक्ष्यन्ते, एतत्सभामलंकुर्वन्ति च ।

असौ किल स्वर्गीय श्रीबेल्लङ्कोण्ड रामरायकविवर्योऽप्याधुनिक एव हि । स तु पञ्चसप्तत्युत्तरेऽष्टादशशततमे क्रीस्तुशताब्दे (१८७५) आन्ध्रदेशस्थगुण्टूरुमण्डलान्तर्गतनसरावुपेटशाखामण्डले पमिडिपाडुनामकेऽग्रहारे प्रादुर्बभूव । तत्र पितृपितामहादिभिरधिष्ठित एव तस्य निवासोऽभूत् । माता चास्य महात्मनो हनुमाम्बा; पिता मोहनरायः । वेदाद्रितीर्थे चिरकालमयं महात्मा तपश्चचारेति ज्ञायते । छात्रेभ्यस्सुतनिर्विशेषमन्नवस्त्रादिदानपुरस्सरं विद्याध्यापनादिकमनुतिष्ठन्नयं कविः प्राचीनमहर्षीणां पन्थानमनुसृत्य कुलपतिनाम स्वयं सार्थकं कृतवानिति श्रूयते ।

'पापी चिरायुस्सुकृती गतायु'रित्युक्त्यनुसारेणात्मनोऽष्टात्रिंशत्तमे वयस्ययं कविर्दिवमलञ्चकार। अस्मिन्नेवाल्पे वयसि शताधिकग्रन्थकर्तृत्वमेवास्य कवेर्माहात्म्यस्य परमं प्रमाणम्। रामरायविरचित-शताधिकग्रन्थेषु केषांचन प्रबन्धानां नामान्येवं श्रूयते। १ श्रीशाङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशः, २ शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः, ३ वेदान्ततत्त्वामृतं, ४ अद्वैतान्यमतखण्डनं, ५ अद्वैतामृतं, ६ वेदान्त-मुक्तावली, ७ शारीरकचतुस्सूत्रीविचारः, ८ अद्वैतविजयः। एते ग्रन्थास्सुप्रसिद्धा वेदान्तशास्त्रे काव्येषु व्याकरणे धर्मशास्त्रे साहित्ये विविधविषयेषु शताधिकाः प्रबन्धा रचिता एतत्कविवरेण। ईदृशाः कवितापाण्डित्यभक्तिज्ञानशोभिता महात्मानः कचित्कचिदेव स्युरिति मन्ये। ईदृशवैदुष्य-कवित्वप्रागल्भ्यादिगुणाः केवलस्वाध्यायेनैव नोपलभ्यन्ते; पुराकृतसुकृतफलेन हयग्रीवप्रसादेन चायं कविर्लेभ इति मन्ये।

अस्य महात्मनोऽमुद्रितानां ग्रन्थविशेषाणां मुद्रापणेच्छोरस्य ब्र- श्री- कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्य-शास्त्रिणश्शुभोद्यमोऽत्यन्तं प्रशंसनीय इति ममाभिप्रायः, उद्यमोऽयं सफलीभवितेति सुदृढं विश्वसिमि।

इत्याशंसयिता

हैदराबाद्
१४–१०–१९५५

बूर्गुल रामकृष्णरायः,
भाग्यनगरमुख्यमन्त्री,
सभाध्यक्षः।

प्रह्लादरामचन्द्रखनवेलकर, श्रीवल्लभरामशालिग्राम, साङ्गवेदविद्यालय-रामघाट् बनारस् १२–१२–५५

मान्यवरा अस्मद्विद्यालये अध्यक्षमहोदयेभ्यः परमपूजनीयेभ्यः परमगुरुवरेभ्यो भवद्भिः प्रकाश्य-प्रेषितानि- १ शारीरक चतुस्सूत्रीविचारः, २ अद्वैत विजयः, ३ अद्वैतामृतमद्वैतान्यमतखण्डनं, ४ लोकायतादियोगान्तमतखण्डनं, तथा च वेदान्तसंग्रह इति। पण्डित श्री बेलङ्कोण्ड रामरायकवीन्द्र-शास्त्रिरचितानि पञ्च पुस्तकानि मया समालोकितानि। अतिक्लिष्टमपि विषयमतिसरलतया तेषु प्रति-पादितं दृष्ट्वा तान्यस्माकं विद्यार्थिनांकृतेऽतीवोपयुक्तानि भविष्यन्ति शास्त्राध्ययने च सहायकानि भविष्यन्तीति मे निश्चयः- दृढविश्वासः।

इत्थं भवदीयः।

CHIEF MINISTER.

Hyderabad-Deccan;
14th May 1955.

I have great pleasure in introducing Sri Kavitha Venkata Subrahmanya Sastri who has Undertaken the publication of the voluminous works of the late Sri Bellamkonda Ramaraya Kavindra. The latter was a genius born in Andhra, and has to his credit about a hundred works in Sanskrit full of erudite scholarship and learning. He died at the age of 38 and all these works were the product of the short little life that he enjoyed. A few of his works were published by his admirers and friends after his death, but the bulk of them have yet to see the light of day. I was impressed with the enthusiasm of Sri Subrahmanya Sastri in undertaking the stupendous task. For the last three years, he has devoted himself to this work and with the generous help of some donors, the work of publication is going on in six Presses separately. So far, the books that were published were being distributed to deserving scholars and Pundits free. The Publisher, Sri Sastri, has himself spent som amount from out of his meager resources. I recommend Sri Sastri's scheme to all lovers of Learning and philanthropic persons and societies for generous contribution.

sd/– B. RAMAKRISHNA RAO,
Chief Minister.
14-5-55

M. PATANJALI SASTRI,

KRISHNA VIHAR LUZ, MYLAPORE.
June, 27, 1955.

My dear Somayya,

The bearer Shri. Kavitha Venkata SubrahmanyaSastri Garu desires to see you in connection with the publication of the works of the late Sri. Bellamkonda Rama Raya kavindra which he has undertaken purely for the benefit of the Sanskrit loving public without any idea of earning profits thereby. From what Sastrulu Garu says, the late Bellamkonda Rama Raya appears to have been a genious of the same class as Adi Sankaracharya, for he is said to have written 143 works before he died at the early age of 38 and they are of amazing range and variety. Sastrulu garu appears to have dedicated what remains of his lief to the publication of these works, some of which have already been lost due to the ravages of time, and his enthusiasm for his mission is really infectious, as you will find in a ten minutes talk with him. He has already brought out, during the last four years, about 30 works of the late Bellamkonda Rama Raya, but the more important of his writings still remain to be published. Many of them deal with religious and cultural topics and from the account of their nature given by Sastrulu Garu, they seem eminently to deserve publication.

Inaugurating the All Kerala Hindu Religious and Cultural Conference at Guruvayur, I had occasion to suggest that big religious endowments with large resources like the Tirumalai Tirupati Devasthanams should come forward to employ part of their surplus funds for the propagation cf the Hindu religion, instead of accu mula-ting them and allowing them eventually to be diverted by the Government to secular public purposes. I think the publication of the works of the late Bellamkonda Rama Raya would be a legitimate purpose for which the Devasthanam's funds could be utilised and I commend to you the mission of Pandit Subrahmanya Sastrulu Garu as worthy of a substantial contribution from the Devasthanam funds. I am sure you will give a patient hearing to what Sastrulu Garu has got to say about the work he has undertaken and the spirit in which he is carrying it out.

Yours sincerely
Sd/– M. PATANJALI SASTRI.

M. ANANTHASAYANAM AYYANGAR,
Deputy Speaker, Parliament.
NEW DELHI.
Camp-Hyd. Dn, Date 2nd Nov. 53.

I have great pleasure in introducing to you Shri Kavita Venkata Subrahmanya Sastrulu Garu has undertaken the work of publishing some very important and useful Sanskrit books the author of which was one Bellamkonda Rama Rao. The author died at the age of 38 years but seems to have produced as many as 143 works fn Sanskrit. The cost of publication of the books which have been published so far was undertaken by several persons interested in Sanskrit and the books so published have been distributed to all lovers of Sanskrit. I have gone through some of the books anb I found them to be of rare eminence Sri Kavita Venkata Subrahmanya Sastrulu is in need of help at present. I shall be glad if land lords assist him to publish one or two other books.

Yours sincerely,
Sd/– M. ANANTHASAYANAM AYYANGAR.

TENNETI VISWANATHAM.
Minister for Finance & Law.
KURNOOL,
28 th Octr. 1954.

To whomsoever may concern:

Brahmasri Kavita Venkata Subrahmanya Sastrulu Garu, Sanskrit Pandit of Narasaraopeta, Guntur District, has taken up the onerous task of publishing 143 rare Sanskrit works by late Sri Bellamkonda Ramarao of Pamidipadu, near Narasaraopeto who died at the early age of 38 years and left the volumes to be publisheb They deal with the subjects of vedanta, Tarka and vyakarana &c. So far about 25 books have been printed and circulated free of cost. The works

seem to be of high value. Sri Subrahmanya Sastrulu Garu himself has no self-interest in the publications of the volumes and he has utilised all his resources in this behalf. A task of this magnitude requires the generous help of all Indians, not to speak of, Andhras in particular. Any help rendered in this direction will aid the cause of Sanskrit studies in the country. I commend this cause for public patronage and generous support.

(Sd.) TENNETI VISWANATHAM.

I agree with my colleague.

(Sd.) K. KOTIREDDY,
(Minister for Revenue.)

N. VENKATRAMAIYA, B. A.,
Speaker,
Andhra Legislative Assembly.

KURNOOL.
Dated: 28th October 1954.

Sri Kavita Subrahmanya Sastry belongs to my native place viz. Narasaraopeta and is known to me for more than the last 25 years. He is an eminent Ayurvedic Physician and a scholar in Sanskrit. Out of his sheer love of Sanskrit language and interest in bringing to publicity the several sanskrit books of rare importance left only in manuscript by their author the late Bellamkonda Ramarow, an eminent Sanskrit scholar, he has undertaken the Herculean task of getting the books printed and distributed free of cost among Sanskrit-knowing public. He has no personal interest or consideration in this mission of his. On the other hand, I learn that he is using his personal resources also for this purpose.

I commend him to the public with an appeal to render him financial help for this laudable purpose.

(Sd.) N. VENKATRAMAIYA,
Speaker.
28—10—54.

True copy.

T. H. M. SADASIVAYYA, M. A., B. L.,
District & Sessions Jndge,

Judge's Bangalow:
KURNOOL.
31st October 1954.

Sri Kavita Venkata Subrahmanya Sastrulu, Sanskrit Pundit of Narasaraopet in the Guntur District, was kind enough to show me this morning some of the publications made by him of very rare sanskrit works by late Sri Bellomkonda Rama Rao, of Pamidipadu. He has an ambitious scheme of publishing as many as 1[illegible] works of that revered pundit. Those works relate to our ancient culture and deal with Vedanta, Tarka and Vyakarna. I am told that so far about [illegible]5 books have been printed and circulated free of cost. Sri Subrahmanya Sastrulu has undertaken this great mission in a spirit of service and he deserves generous help from all who are interested in our ancient heritage. I have therefore great pleasure in commending this cause for generous support by the public.

(Sd.) T. H. M. SADASIVAYYA, M. A., B. L.
District and Sessions Judge,
KURNOOL.

True copy.

C. KUNHAN RAJA, M. A., D. Phil. (Oxon)
Professor of Sanskrit,
Andhra University.

Waltair.
12th March, 1956.

Sri Kavita Venkata Subrahmanya Sastry met me with a few publications of very important works in Sanskrit, relating to Philosophy, written by the late Shri Bellamkonda Rama Rao, who died at the early age of 38. From the number of works written by him on a variety of subjects and from the quality of the works placed in my hands, I find that the author was a rare prodigy, and Shri Sastry has undertaken the publication of the works as a labour of love, which costs him much money also. In this venture he has even sacrificed his profession as an Ayurvedic physician, thus giving up his small income. The author must be remembered by the present generation and we must make arrangements to perpetuate his memory and his contribution. Indians and especially the people of Andhra, must be proud of such a genius.

I am writing this to recommend that the Governments of both the Indian Union and of the Andhra State and the Universities and other Institutions like the Devasthanams, must help the publisher in his venture by purchasing copies and depositing them in the libraries of schools and colleges and of other institutions like Municipalities, so that besides the help, the name of such a great man will be brought to the notice of the people.

C. KUNHAN RAJA.

श्री बेल्लंकोण्ड रामरायकविकृतग्रन्थमूल्यपट्टिका ।

प्रापणव्ययः पृथक् ।

देवनागरलिप्याम् ।		आन्ध्रलिप्याम् ।	
भगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशः	१५— ०	हकारादिहयग्रीवसहस्रम्	२— ०
शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः	८— ०	विवर्णादिविष्णुसहस्रम्	१— ४
वेदान्तमुक्तावली	१०— ०	दशावताराष्टोत्तरम्	१— ०
भागवतचंपूव्याख्या	८— ०	परमात्मसहस्रम्	०—१२
लोकायतादियोगान्तमतखण्डनम्	२— ०	धर्ममञ्जरी १ भागः	
शारीरकचतुस्सूत्रीविचारः	१— ४	आन्ध्रानुवादसहितम्	१— ०
अद्वैतान्यमतखण्डनम्, अद्वैतामृतम्	१— ०	” २ भागः	१— ०
अद्वैतविजयः	१— ०	जीवितचरित्रम् ”	१— ०
वेदान्ततत्त्वामृतम्	१— ८	मोक्षप्रासादः ”	२— ८
वेदान्तकौस्तुभम् - भागवतचतुश्श्लोकी	१— ४	भगवद्गीतानुवादः ”	१५— ०
वेदान्तसंग्रहः	०— ६	वेदान्तसंग्रहः तेलुगु	०— ८
हयवदनशतकम्	१— ०		

सूचना— एतद्ग्रन्थविक्रयागतद्रव्येण एतदीयाशिष्टा ग्रन्था मुद्राप्यन्ते । इति ॥

श्री वाण्यै नमः।

श्री बेल्लङ्कोण्ड रामरायविद्वत्कविप्रशंसा ।

श्लो॥ वन्दे वन्दारुमन्दारमिन्दिरानन्दहेतुकम् ।
लक्ष्मीहयाननं देवमानन्दप्राप्तिकारणम् ॥१॥

अखिलात्मसु भासते य एको परमानन्दघनस्वरूप आद्यः ।
सुखदुःखविमोहजन्मनाशैर्विमलं चात्मविदं विधाय पायात् ॥२॥

नन्दनन्दनपदारविन्दनिष्यन्दबिन्दुचयपानरसज्ञः ।
नन्दिताखिलसुहृज्जनबृन्दो नन्दनीयचरितः खलु रामः ॥३॥

शिष्यप्रशिष्यनिवहोज्ज्वलदत्तविद्यादानादिना सततमञ्जुलचित्तवृत्तिः ।
बद्धादरेण भगवत्पदकञ्जमाध्वीपानैकतानमनसस्सकलैकदृष्टिः ॥४॥

आसेतुशीतनगमध्यनिवासविद्वद्बृन्दारकाश्शृणुत रामकवेः प्रभावम् ।
आवर्षमात्रगुरुसेवनजातसर्वविद्याधिराजपदवीमधिगम्य रेजे ॥५॥

आसीदवाङ्मानसगोचरैकब्रह्मात्मभावोऽखिलतत्त्ववेत्ता ।
समस्तशास्त्रार्थविचारदक्षो गुडाद्रिरामो गुणिषु प्रसिद्धः ॥६॥

स कुण्डिनीमण्डलमण्डितैकस्वर्णाख्यपुर्यां विबुधैकधुर्याम् ।
वसन् पुराराधितदैवभक्त्या हयास्यपादाब्जनिविष्टचित्तः ॥७॥

श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्रयतिराड्भाष्यस्य गम्भीरतां
स्पष्टं भासयितुं सुधामधुरया वाचा सुबोधाय च ।
प्रत्यर्थिप्रततेरसत्यरचनासन्दोहखण्डात्मिकां
भाष्यार्कद्युतिमातनोद्धरिमुखोद्गीतार्थसंवादिनीम् ॥८॥

अज्ञानध्वान्तभानूदय इव जगतां शङ्करश्शङ्करार्यः
दुर्वारोदग्रबौद्धप्रभृतिमतमहारम्भसंरम्भहारी ।
तद्वच्छ्रीरामरायप्रथितकुलपतिर्द्वैतवादादिवाद-
प्रध्वंसायाऽऽविरासीदिह भुवि जनुषां मुक्तिमार्गं दिदिक्षुः ॥९॥

विद्याशङ्करभारतीन्द्रचरणप्रख्यातगीतामहा-
भाष्यस्यान्यकृतस्य भावविवृतिं चापातबोधाय च ।
अद्वैतान्यमतप्रकल्पितमुधादोषभ्रमभ्राम्यतां
सन्देहान्ध्यनिवृत्तये च कृतवान्रामोऽर्कभासं मुदा ॥१०॥

किं वाऽस्मदीयमहितोज्ज्वलपुण्यपुञ्जः श्रीरामरायकृतयः प्रकटीक्रियन्ते ।
साक्षात्स एव भगवद्गुरुपूज्यपादश्श्रीशङ्करो जयति रामशरीरधारी ॥११॥

धन्योस्मि मद्वंशजनाश्च धन्या धन्यं हि मज्जीवितमेव यस्मात् ।
श्रीरामकाव्यामृतवाहिनीषु स्नात्वा कृतार्थत्वमहं भजेयम् ॥१२॥

आनन्दपूरे भवबन्धदूरे गोविन्दपादोद्भवसत्तरङ्गे ।
निमज्ज रे मानस! निर्विकल्पब्रह्मात्मभावं भज रे! दुरापम् ॥१३॥

इत्थं विबुधविधेयः ।

कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री,
श्रीरामकविताग्रन्थमालासम्पादकः,
नरसारावुपेट, गुण्टूरुजिल्ला ॥

महतोऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रापणे द्रव्यसहायकर्तारः
वदान्यशेखराः ।

द्वितीयाध्यायस्य म॥ रा॥ श्री ईदर वेङ्कटरायामात्याः — एलूरु ।
तृतीयाध्यायस्य की॥ शे॥ तुम्मलपल्लि हरिनारायणशर्मणां कोशाचदधिकारिणः
" लक्कराजु निरञ्जनरायप्रभृतयः — विजयवाड ।
चतुर्थाध्या[illegible] तुम्मलपल्लि [illegible] — [illegible] ।
पञ्चमाध्याय[illegible] [illegible] लक्ष्मी[illegible] —
[illegible] बाद् ।
षष्ठाध्या[illegible] [illegible] दाम. [illegible] जिल्ला ।
एकाद[illegible] [illegible] सोदराः
[illegible] — [illegible] ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीक-

वर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
अ		
अकीर्तिं चापि भूतानि	द्वितीय	३४
अक्षरं ब्रह्म परमम्	अष्टम	३
अक्षराणामकारोऽस्मि	दशम	३३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः	अष्टम	२४
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्	द्वितीय	२४
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा	चतुर्थ	६
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च	चतुर्थ	४०
अत्र शूरा महेष्वासाः	प्रथम	४
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	तृतीय	३६
अथ चित्तं समाधातुम्	द्वादश	९
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यम्	द्वितीय	३३
अथ चैनं नित्यजातम्	द्वितीय	२६
अथ वा योगिनामेव	षष्ठ	४२
अथ वा बहुनैतेन	दशम	४२
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	प्रथम	२०
अथैतदप्यशक्तोऽसि	द्वादश	११
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	एकादश	४५
अदेशकाले यद्दानम्	सप्तदश	२२
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्	द्वादश	१३
अधर्मं धर्ममिति या	अष्टादश	३२
अधर्माभिभवात्कृष्ण	प्रथम	४१
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	पञ्चदश	२
अधिभूतं क्षरो भावः	अष्टम	४
अधियज्ञः कथं कोऽत्र	अष्टम	२
अधिष्ठानं तथा कर्ता	अष्टादश	१४
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	त्रयोदश	११
अध्येष्यते च य इमम्	अष्टादश	७०
अनन्तविजयं राजा	प्रथम	१६
अनन्तश्चास्मि नागानाम्	दशम	२९
अनन्यचेताः सततम्	अष्टम	१४
अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्	नवम	२२
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	द्वादश	१६
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्	त्रयोदश	३१
अनादिमध्यान्तमनन्त०	एकादश	१९
अनाश्रितः कर्मफलम्	षष्ठ	१
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	अष्टादश	१२
अनुद्वेगकरं वाक्यम्	सप्तदश	१५
अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	अष्टादश	२५
अनेकचित्तविभ्रान्ताः	षोडश	१६
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्	एकादश	१६
अनेकवक्त्रनयनम्	एकादश	१०
अन्तकाले च मामेव	अष्टम	५
अन्तवत्तु फलं तेषाम्	सप्तम	२३
अन्तवन्त इमे देहाः	द्वितीय	१८
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	षष्ठ	१४
अन्ये च बहवः शूराः	प्रथम	९
अन्ये त्वेवमजानन्तः	त्रयोदश	२५
अपरं भवतो जन्म	चतुर्थ	४
अपरे नियताहाराः	चतुर्थ	३०
अपरेयमितस्त्वन्याम्	सप्तम	५
अपर्याप्तं तदस्माकम्	प्रथम	१०
अपाने जुह्वति प्राणम्	चतुर्थ	२९
अपि चेत्सुदुराचारः	नवम	३०
अपि चेदसि पापेभ्यः	चतुर्थ	३६
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	चतुर्दश	१३
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः	सप्तदश	११
अभयं सत्त्वसंशुद्धिः	षोडश	१

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
अभिसन्धाय तु फलम्	सप्तदश	१२
अभ्यासयोगयुक्तेन	अष्टम	८
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	द्वादश	१०
अमानित्वमदम्भित्वम्	त्रयोदश	७
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य	एकादश	२६
अमी हि त्वां सुरसङ्घाः	एकादश	२१
अयनेषु च सर्वेषु	प्रथम	११
अयतिः श्रद्धयोपेतः	षष्ठ	३७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	अष्टादश	२८
अवजानन्ति मां मूढाः	नवम	११
अवाच्यवादांश्च बहून्	द्वितीय	३६
अविनाशि तु तद्विद्धि	द्वितीय	१७
अविभक्तं च भूतेषु	त्रयोदश	१६
अव्यक्तादीनि भूतानि	द्वितीय	२८
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	अष्टम	१८
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	अष्टम	२१
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्	द्वितीय	२५
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्	सप्तम	२४
अशास्त्रविहितं घोरम्	सप्तदश	५
अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्	द्वितीय	११
अश्रद्दधानाः पुरुषाः	नवम	३
अश्रद्धया हुतं दत्तम्	सप्तदश	२८
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्	दशम	२६
असक्तबुद्धिः सर्वत्र	अष्टादश	४९
असक्तिरनभिष्वङ्गः	त्रयोदश	९
असत्यमप्रतिष्ठं ते	त्रयोदश	८
असौ मया हतः शत्रुः	त्रयोदश	१४
असंयतात्मना योगो	षष्ठ	३६
असंशयं महाबाहो	षष्ठ	३५
अस्माकं तु विशिष्टा ये	प्रथम	७
अहं क्रतुरहं यज्ञः	नवम	१६

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
अहङ्कारं बलं दर्पम्	षोडश	१८
”	अष्टादश	५३
अहमात्मा गुडाकेश	दशम	२०
अहं वैश्वानरो भूत्वा	पञ्चदश	१४
अहं सर्वस्य प्रभवः	दशम	८
अहं हि सर्वयज्ञानाम्	नवम	२४
अहिंसा सत्यमक्रोधः	षोडश	२
अहिंसा समता तुष्टिः	दशम	५
अहो बत महत्पापम्	प्रथम	४५

आ

आख्याहि मे को भवान्	एकादश	३१
आचार्याः पितरः पुत्राः	प्रथम	३४
आढ्योऽभिजनवानस्मि	षोडश	१५
आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः	षोडश	१७
आत्मौपम्येन सर्वत्र	षष्ठ	३२
आदित्यानामहं विष्णुः	दशम	२१
आपूर्यमाणमचल०	द्वितीय	७०
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः	अष्टम	१६
आयुधानामहं वज्रम्	दशम	२८
आयुःसत्त्वबलारोग्य०	सप्तदश	८
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्	षष्ठ	३
आवृतं ज्ञानमेतेन	षष्ठ	३९
आशापाशशतैर्बद्धाः	षोडश	१२
आश्चर्यवत्पश्यति	द्वितीय	२९
आसुरीं योनिमापन्नाः	षोडश	२०
आहारस्त्वपि सर्वस्य	सप्तदश	७
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	दशम	१३

इ

इच्छाद्वेषसमुत्थेन	सप्तम	२७
इच्छा द्वेषः सुखम्	त्रयोदश	६

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	पञ्चदश	२०
इति ते ज्ञानमाख्यातम्	अष्टादश	६३
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम्	त्रयोदश	१८
इत्यर्जुनं वासुदेवः	एकादश	५०
इत्यहं वासुदेवस्य	अष्टादश	७४
इदमद्य मया लब्धम्	षोडश	१३
इदं तु ते गुह्यतमम्	नवम	१
इदं ते नातपस्काय	अष्टादश	६७
इदं शरीरं कौन्तेय	त्रयोदश	१
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	चतुर्दश	२
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	तृतीय	३४
इन्द्रियाणां हि चरतां	द्वितीय	६७
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	तृतीय	४२
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	"	४०
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	त्रयोदश	८
इमं विवस्वते योगम्	चतुर्थ	१
इष्टान्भोगान्हि वो देवाः	तृतीय	१२
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	एकादश	७
इहैव तैर्जितः सर्गः	पञ्चम	१९
ई		
ईश्वरः सर्वभूतानाम्	अष्टादश	६१
उ		
उच्चैःश्रवसमश्वानाम्	दशम	२७
उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि	पञ्चदश	१०
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	पञ्चदश	१७
उत्सन्नकुलधर्माणां	प्रथम	४४
उत्सीदेयुरिमे लोकाः	तृतीय	२४
उदाराः सर्व एवैते	सप्तम	१८
उदासीनवदासीनः	चतुर्दश	२३
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्	षष्ठ	५
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च	त्रयोदश	२२
ऊ		
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	चतुर्दश	१८
ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्	पञ्चदश	१
ऋ		
ऋषिभिर्बहुधा गीतम्	त्रयोदश	४
ए		
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य	एकादश	३५
एतद्योनीनि भूतानि	सप्तम	६
एतन्मे संशयं कृष्ण	षष्ठ	३९
एतान्न हन्तुमिच्छामि	प्रथम	३५
एतान्यपि तु कर्माणि	अष्टादश	६
एतां दृष्टिमवष्टभ्य	षोडश	९
एतां विभूतिं योगं च	दशम	७
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय	षोडश	२२
एवमुक्तो हृषीकेशः	प्रथम	२४
एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये	"	४७
एवमुक्त्वा ततो राजन्!	एकादश	९
एवमुक्त्वा हृषीकेशम्	द्वितीय	९
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वम्	एकादश	३
एवं परम्पराप्राप्तम्	चतुर्थ	२
एवं प्रवर्तितं चक्रम्	तृतीय	१६
एवं बहुविधा यज्ञाः	चतुर्थ	३२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा	तृतीय	४३
एवं सततयुक्ता ये	द्वादश	१
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	चतुर्थ	१५
एषा तेऽभिहिता सांख्ये	द्वितीय	३९
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ!	द्वितीय	७२
ओ		
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	अष्टम	१३

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
ओं		
ओं तत्सदिति निर्देशः	सप्तदश	२३
क		
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः	षष्ठ	३८
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ!	अष्टादश	७२
कट्वम्ललवणात्युष्ण०	सप्तदश	९
कथं न ज्ञेयमस्माभिः	प्रथम	३९
कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये	द्वितीय	४
कथं विद्यामहं योगिन्!	दशम	१७
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	द्वितीय	५१
कर्मणः सुकृतस्याहुः	चतुर्दश	१६
कर्मणैव हि संसिद्धिम्	तृतीय	२०
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	चतुर्थ	१७
कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	चतुर्थ	१८
कर्मण्येवाधिकारस्ते	द्वितीय	४७
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	तृतीय	१५
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य	"	६
कर्षयन्तः शरीरस्थं	सप्तदश	६
कविं पुराणमनुशा०	अष्टम	९
कस्माच्च ते न नमेरन्	एकादश	३७
कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिम्	चतुर्थ	१२
काम एष क्रोध एष	तृतीय	३७
कामक्रोधवियुक्तानां	पञ्चम	२६
काममाश्रित्य दुष्पूरम्	षोडश	१०
कामात्मानः स्वर्गपराः	द्वितीय	४३
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः	सप्तम	२०
काम्यानां कर्मणां	अष्टादश	२
कायेन मनसा बुद्ध्या	पञ्चम	११
कार्पण्यदोषोपहत०	द्वितीय	७
कार्यकारणकर्तृत्वे	त्रयोदश	२०
कार्यमित्येव यत्कर्म	अष्टादश	९

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
कालोऽस्मि लोकक्षय०	एकादश	३२
काश्यश्च परमेष्वासः	प्रथम	१७
किरीटिनं गदिनं चक्र०	एकादश	४६
किरीटिनं गदिनं चक्रि०	"	१७
किं कर्म किमकर्मेति	चतुर्थ	१६
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मम्	अष्टम	१
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	नवम	३३
कुतस्त्वा कश्मलमिदम्	द्वितीय	२
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	प्रथम	४०
कृपया परयाऽऽविष्टो	"	२८
कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्	अष्टादश	४४
कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतान्	चतुर्दश	२१
क्रोधाद्भवति सम्मोहः	द्वितीय	६३
क्लेशोऽधिकतरस्तेषां	द्वादश	५
क्लैब्यं मा स्म गतः पार्थ!	द्वितीय	३
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	नवम	३१
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	त्रयोदश	३४
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	"	२
ग		
गतसङ्गस्य मुक्तस्य	चतुर्थ	२३
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	नवम	१८
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्	प्रथम	३०
गामाविश्य च भूतानि	पञ्चदश	१३
गुणानेतानतीत्य त्रीन्	चतुर्दश	२०
गुरूनहत्वा हि महानु०	द्वितीय	५
च		
चञ्चलं हि मनः कृष्ण!	षष्ठ	३४
चतुर्विधा भजन्ते माम्	सप्तम	१६
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्	चतुर्थ	१३
चिन्तामपरिमेयां च	षोडश	११
चेतसा सर्वकर्माणि	अष्टादश	५७

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
ज		
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	चतुर्थ	९
जरामरणमोक्षाय	सप्तम	२९
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	द्वितीय	२७
जितात्मनः प्रशान्तस्य	षष्ठ	७
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	नवम	१५
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	षष्ठ	८
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	पञ्चम	१६
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	अष्टादश	१९
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	सप्तम	२
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	अष्टादश	१८
ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी	पञ्चम	३
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	त्रयोदश	१२
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	तृतीय	१
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	त्रयोदश	१७
त		
ततः पदं तत्परिमा०	पञ्चदश	४
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य	अष्टादश	७७
ततश्शङ्खाश्च भेर्यश्च	प्रथम	१३
ततश्श्वेतैर्हयैर्युक्ते	प्रथम	१४
ततस्स विस्मयाविष्टो	एकादश	१४
तत्त्ववित्तु महाबाहो	तृतीय	२८
तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	षष्ठ	४३
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	चतुर्दश	६
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः	प्रथम	२६
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	एकादश	१३
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	षष्ठ	१२
तत्रैवं सति कर्तारम्	अष्टादश	१६
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	त्रयोदश	३
तदित्यनभिसन्धाय	सप्तदश	२५
तद्बुद्धयस्तदात्मानः	पञ्चम	१७
तद्विद्धि प्रणिपातेन	चतुर्थ	३४
तपस्विभ्योऽधिको योगी	षष्ठ	४६
तपाम्यहमहं वर्षम्	नवम	१९
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि	चतुर्दश	८
तमुवाच हृषीकेशः	द्वितीय	१०
तमेव शरणं गच्छ	अष्टादश	६२
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	षोडश	२४
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	एकादश	४४
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	तृतीय	४१
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो	एकादश	३३
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	अष्टम	७
तस्मादसक्तस्सततम्	तृतीय	१९
तस्मादज्ञानसम्भूतम्	चतुर्थ	४२
तस्मादोमित्युदाहृत्य	सप्तदश	२४
तस्माद्यस्य महाबाहो	द्वितीय	६८
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुम्	प्रथम	३७
तस्य सञ्जनयन्हर्षम्	प्रथम	१२
तं विद्याद्दुःखसंयोगम्	षष्ठ	२३
तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	द्वितीय	१
तानहं द्विषतः क्रूरान्	षोडश	१९
तानि सर्वाणि संयम्य	द्वितीय	६१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	द्वादश	१९
तेजः क्षमा धृतिश्शौ०	षोडश	३
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	नवम	२१
तेषामहं समुद्धर्ता	द्वादश	७
तेषामेवानुकम्पार्थम्	दशम	११
तेषां सततयुक्तानाम्	”	१०
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तो	सप्तम	१७
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	चतुर्थ	२०
त्याज्यं दोषवदित्येके	अष्टादश	३
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	सप्तम	१४
त्रिविधा भवति श्रद्धा	सप्तदश	२

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
त्रिविधं नरकस्येदम्	षोडश	२१
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानाम्	दशम	३०
त्रैगुण्यविषया वेदाः	द्वितीय	४५
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	षष्ठ	४१
त्रैविद्या मां सोमपाः	नवम	२०
त्वमक्षरं परमं वेदि०	एकादश	१८
त्वमादिदेवः पुरुषः	एकादश	३८
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	षष्ठ	६
बलं बलवतां चाहम्	सप्तम	११
बहिरन्तश्च भूतानाम्	त्रयोदश	१५
बहूनां जन्मनामन्ते	सप्तम	१९
बहूनि मे व्यतीतानि	चतुर्थ	५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	पञ्चम	२१
बीजं मां सर्वभूतानाम्	सप्तम	१०
बुद्धियुक्तो जहातीह	द्वितीय	५०
बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः	दशम	४
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव	अष्टादश	२९
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो	द्वितीय	५१
बृहत्साम तथा साम्नाम्	दशम	३५
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	चतुर्दश	२७
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	पञ्चम	१०
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	अष्टादश	५४
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	चतुर्थ	२४
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	अष्टादश	४१
देही नित्यमवध्योऽयम्	द्वितीय	३०
दैवमेवापरे यज्ञम्	चतुर्थ	२५
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः	एकादश	५४
भक्त्या मामभिजानाति	अष्टादश	५५
भयाद्रणादुपरतम्	द्वितीय	३५
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च	प्रथम	८
भवाप्ययौ हि भूतानाम्	एकादश	२
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	प्रथम	२५
भूतग्रामः स एवायम्	अष्टम	१९
भूमिरापोऽनलो वायुः	सप्तम	४
भूय एव महाबाहो	दशम	१

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्	षोडश	६
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	पञ्चम	२९
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	प्रथम	१
भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्	द्वितीय	४४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	अष्टम	२५
धूमेनाऽऽव्रियते वह्निः	तृतीय	३८
धृत्या यया धारयते	अष्टादश	३३
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	अष्टादश	५८
धृष्टकेतुश्चेकितानः	प्रथम	५
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः	दशम	९
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति	त्रयोदश	२४
मत्कर्मकृन्मत्परमो	एकादश	५५
ध्यायतो विषयान्पुंसः	द्वितीय	६२
मत्तः परतरं नान्यत्	सप्तम	७
मदनुग्रहाय परमम्	एकादश	१
मनःप्रसादः सौम्यत्वम्	सप्तदश	१६
मनुष्याणां सहस्रेषु	सप्तम	३
मन्मना भव मद्भक्तो	नवम	३४
न च तस्मान्मनुष्येषु	अष्टादश	६९
मन्यसे यदि तच्छक्यम्	एकादश	४
मम योनिर्महद्ब्रह्म	चतुर्दश	३
ममैवांशो जीवलोके	पञ्चदश	७
मया ततमिदं सर्वम्	नवम	४
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	नवम	१०
मया प्रसन्नेन तवार्जुन	एकादश	४७
मयि चानन्ययोगेन	त्रयोदश	१०
मयि सर्वाणि कर्माणि	तृतीय	३०
मय्यावेश्य मनो ये माम्	द्वादश	२
मय्यासक्तमनाः पार्थ	सप्तम	१
मय्येव मन आधत्स्व	द्वादश	८
महर्षयः सप्त पूर्वे	दशम	६
महर्षीणां भृगुरहम्	दशम	२५
महात्मानस्तु मां पार्थ	नवम	१३
महाभूतान्यहंकारो	त्रयोदश	५
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो	एकादश	४९
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय	द्वितीय	१४
मानापमानयोस्तुल्यः	चतुर्दश	२५
मां च योऽव्यभिचारेण	चतुर्दश	२६

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
नष्टो मोहस्स्मृतिर्लब्धा	अष्टादश	७३
न हि कश्चित्क्षणमपि	तृतीय	५
न हि देहभृता शक्यम्	अष्टादश	११
न हि प्रपश्यामि ममा	द्वितीय	८
न हि ज्ञानेन सदृशम्	चतुर्थ	३८
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	षष्ठ	१६
नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्	पञ्चम	१५
नान्तोऽस्ति मम दि०	दशम	४०
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्	चतुर्दश	१९
नासतो विद्यते भावः	द्वितीय	१६
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	"	६६
नाहं प्रकाशस्सर्वस्य	सप्तम	२५
नाहं वेदैर्न तपसा	एकादश	५३
निमित्तानि च पश्यामि	प्रथम	३१
नियतस्य तु सन्न्यासः	अष्टादश	७
नियतं कुरु कर्म त्वम्	तृतीय	८
नियतं सङ्गरहितम्	अष्टादश	२३
निराशीर्यतचित्तात्मा	चतुर्थ	२१
निर्मानमोहा जितसङ्ग०	पञ्चदश	५
निश्चयं शृणु मे तत्र	अष्टादश	४
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः	प्रथम	३६
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	द्वितीय	४०
नैते सृती पार्थ! जानन्	अष्टम	२७
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	द्वितीय	२३
नैव किञ्चित्करोमीति	पञ्चम	८
नैव तस्य कृतेनार्थो	तृतीय	१८
प		
पञ्चैतानि महाबाहो !	अष्टादश	३
पत्रं पुष्पं फलं तोयम्	नवम	२६
परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	अष्टम	२०
परं ब्रह्म परं धाम	दशम	१२

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
परं भूयः प्रवक्ष्यामि	चतुर्दश	१
परित्राणाय साधूनाम्	चतुर्थ	८
पवनः पवतामस्मि	दशम	३१
पश्य मे पार्थ! रूपाणि	एकादश	५
पश्याऽऽदित्यान्वसून्	"	६
पश्यामि देवांस्तव देव	"	१५
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणाम्	प्रथम	३
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	"	१५
पार्थ! नैवेह नामुत्र	षष्ठ	४०
पिताऽसि लोकस्य चरा	एकादश	४३
पिताऽहमस्य जगतो	नवम	१७
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	सप्तम	९
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	त्रयोदश	२१
पुरुषस्स परः पार्थ !	अष्टम	२२
पुरोधसां च मुख्यं मां	दशम	२४
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	षष्ठ	४४
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्	अष्टादश	२१
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	चतुर्दश	२२
प्रकृतिं पुरुषं चैव	त्रयोदश	१९
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	नवम	८
प्रकृतेः क्रियमाणानि	तृतीय	२७
प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः	"	२९
प्रकृत्यैव च कर्माणि	त्रयोदश	२९
प्रजहाति यदा कामान्	द्वितीय	५५
प्रयत्नाद्यतमानस्तु	षष्ठ	४५
प्रयाणकाले मनसा	अष्टम	१०
प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्	पञ्चम	९
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	षोडश	७
"	अष्टादश	३०
प्रशान्तमनसं ह्येनम्	षष्ठ	२७
प्रशान्तात्मा विगतभीः	"	१४
प्रसादे सर्वदुःखानाम्	द्वितीय	६५

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानाम्	दशम	३०
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	षष्ठ	४१

ब

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	षष्ठ	६
बलं बलवतां चाहम्	सप्तम	११
बहिरन्तश्च भूतानाम्	त्रयोदश	१५
बहूनां जन्मनामन्ते	सप्तम	१९
बहूनि मे व्यतीतानि	चतुर्थ	५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	पञ्चम	२१
बीजं मां सर्वभूतानाम्	सप्तम	१०
बुद्धियुक्तो जहातीह	द्वितीय	५०
बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः	दशम	४
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव	अष्टादश	२९
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो	”	५१
बृहत्साम तथा साम्नाम्	दशम	३५
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	चतुर्दश	२७
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	पञ्चम	१०
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	अष्टादश	१४
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	चतुर्थ	२४
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	अष्टादश	४१

भ

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः	एकादश	५४
भक्त्या मामभिजानाति	अष्टादश	५५
भयाद्रणादुपरतम्	द्वितीय	३५
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च	प्रथम	८
भवाप्ययौ हि भूतानाम्	एकादश	२
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	प्रथम	२५
भूतग्रामस्स एवायम्	अष्टम	१९
भूमिरापोऽनलो वायुः	सप्तम	४
भूय एव महाबाहो !	दशम	१
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	पञ्चम	२९
भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्	द्वितीय	४४

म

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि	अष्टादश	५८
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः	दशम	९
मत्कर्मकृन्मत्परमो	एकादश	५५
मत्तः परतरं नान्यत्	सप्तम	७
मदनुग्रहाय परमम्	एकादश	१
मनःप्रसादस्सौम्यत्वम्	सप्तदश	१६
मनुष्याणां सहस्रेषु	सप्तम	३
मन्मना भव मद्भक्तो	नवम	३४
”	अष्टादश	६५
मन्यसे यदि तच्छक्यम्	एकादश	४
मम योनिर्महद्ब्रह्म	चतुर्दश	३
ममैवांशो जीवलोके	पञ्चदश	७
मया ततमिदं सर्वम्	नवम	४
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	”	१०
मया प्रसन्नेन तवा०	एकादश	४७
मयि चानन्ययोगेन	त्रयोदश	१०
मयि सर्वाणि कर्माणि	तृतीय	३०
मय्यावेश्य मनो ये माम्	द्वादश	२
मय्यासक्तमनाः पार्थ!	सप्तम	१
मय्येव मन आधत्स्व	द्वादश	८
महर्षयस्सप्त पूर्वे	दशम	६
महर्षीणां भृगुरहं	”	२५
महात्मानस्तु मां पार्थ!	नवम	१३
महाभूतान्यहङ्कारो	त्रयोदश	५
मा ते व्यथा मा च	एकादश	४९
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय!	द्वितीय	१४
मानावमानयोस्तुल्यः	चतुर्दश	२५
मामुपेत्य पुनर्जन्म	अष्टम	१५

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
मां च योऽव्यभिचारेण	चतुर्दश	२६
मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य	नवम	३२
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	अष्टादश	२६
मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्	सप्तदश	१९
मृत्युस्सर्वहरश्चाहम्	दशम	३४
मोघाशा मोघकर्माणो	नवम	२१

य

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
य इदं परमं गुह्यम्	अष्टादश	६८
य एनं वेत्ति हन्तारम्	द्वितीय	१९
य एवं वेत्ति पुरुषम्	त्रयोदश	२३
यच्चापि सर्वभूतानाम्	दशम	३९
यच्चावहासार्थमस०	एकादश	४२
यजन्ते सात्त्विका देवा०	सप्तदश	४
यज्ञो दानं तपः कर्म	अष्टादश	५
यज्ञशिष्टामृतभुजो	चतुर्थ	३९
यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो	तृतीय	१३
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	तृतीय	९
यज्ञे तपसि दाने च	सप्तदश	२७
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्	चतुर्थ	३५
यततो ह्यपि कौन्तेय!	द्वितीय	६०
यतन्तो योगिनश्चैनम्	पञ्चदश	११
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	अष्टादश	४६
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	पञ्चम	२८
यतो यतो निश्चरति	षष्ठ	२६
यत्करोषि यदश्नासि	नवम	२७
यत्तदग्रे विषमिव	अष्टादश	३७
यत्तु कामेप्सुना कर्म	”	२४
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	”	२२
यत्तु प्रत्युपकारार्थम्	सप्तदश	२१
यत्र काले त्वनावृत्तिम्	अष्टम	२३
यत्र योगेश्वरः कृष्णो	अष्टादश	७८
यत्रोपरमते चित्तम्	षष्ठ	२०

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
यत्सांख्यैः प्राप्यते	पञ्चम	५
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्	नवम	६
यथा दीपो निवातस्थो	षष्ठ	१९
यथा नदीनां बहवोऽ०	एकादश	२८
यथा प्रकाशयत्येकः	त्रयोदश	३३
यथा प्रदीप्तं ज्वलनम्	एकादश	२९
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	त्रयोदश	३२
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	चतुर्थ	३७
यदग्रे चानुबन्धे च	अष्टादश	३९
यदहङ्कारमाश्रित्य	”	५९
यदक्षरं वेदविदो	अष्टम	११
यदा ते मोहकलिलम्	द्वितीय	५२
यदादित्यगतं तेजो	पञ्चदश	१२
यदा भूतपृथग्भावम्	त्रयोदश	३०
यदा यदा हि धर्मस्य	चतुर्थ	७
यदा विनियतं चित्तम्	षष्ठ	१८
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	चतुर्दश	१४
यदा संहरते चायम्	द्वितीय	५८
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	षष्ठ	४
यदि मामप्रतीकारम्	प्रथम	४६
यदि ह्यहं न वर्तेय	तृतीय	२३
यदृच्छया चोपपन्नम्	द्वितीय	३२
यदृच्छालाभसंतुष्टो	चतुर्थ	२२
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	तृतीय	२१
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्	दशम	४१
यद्यप्येते न पश्यन्ति	प्रथम	३८
यया तु धर्मकामार्थान्	अष्टादश	३४
यया धर्ममधर्मं च	”	३१
यया स्वप्नं भयं शोकं	”	३५
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	तृतीय	७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्	पंचदश	१८
यस्मान्नोद्विजते लोको	द्वादश	१५
यस्य नाहंकृतो भावो	अष्टादश	१७

श्लोकप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
यस्य सर्वे समारम्भाः	चतुर्थ	१९
यं यं वाऽपि स्मरन्भावम्	अष्टम	६
यं लब्ध्वा चापरं लाभम्	षष्ठ	२२
यं संन्यासमिति प्राहुः	”	२
यं हि न व्यथयन्त्येते	द्वितीय	१५
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	षोडश	२३
यः सर्वत्रानभिस्नेहः	द्वितीय	५७
यातयामं गतरसम्	सप्तदश	१०
या निशा सर्वभूतानाम्	द्वितीय	६९
यान्ति देवव्रता देवान्	नवम	२५
यामिमां पुष्पितां वाचम्	द्वितीय	४२
यावत्संजायते किंचित्	त्रयोदश	२६
यावदेतान्निरीक्षेऽहम्	प्रथम	२२
यावनर्थ उदपाने	द्वितीय	४६
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	पञ्चम	१२
युक्ताहारविहारस्य	षष्ठ	१७
युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानम्	षष्ठ	१५
” ”	षष्ठ	२८
युधामन्युश्च विक्रान्तः	प्रथम	६
ये चैव सात्त्विका भावाः	सप्तम	१२
ये तु धर्म्यामृतमिदम्	द्वादश	२०
ये तु सर्वाणि कर्माणि	द्वादश	६
ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्	द्वादश	३
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो	तृतीय	३२
येऽप्यन्यदेवताभक्ताः	नवम	२३
ये मे मतमिदं नित्यम्	तृतीय	३९
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	चतुर्थ	११
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	सप्तदश	१
येषामर्थे काङ्क्षितं नो	प्रथम	३३
येषां त्वन्तगतं पापम्	सप्तम	२८
ये हि संस्पर्शजा भोगाः	पञ्चम	२२
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	पञ्चम	७
योगसंन्यस्तकर्माणम्	चतुर्थ	४१

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
योगस्थः कुरु कर्माणि	द्वितीय	४८
योगिनामपि सर्वेषां	षष्ठ	४७
योगी युञ्जीत सततम्	षष्ठ	१०
योत्स्यमानानवेक्षेऽहम्	प्रथम	२३
यो न हृष्यति न द्वेष्टि	द्वादश	१७
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः	पञ्चम	२४
यो मामजमनादिं च	दशम	३
यो मामेवमसम्मूढो	पञ्चदश	१९
यो मां पश्यति सर्वत्र	षष्ठ	३०
यो यो यां यां तनुं भक्तः	सप्तम	२१
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	षष्ठ	३३
र		
रजस्तमश्चाभिभूय	चतुर्दश	१०
रजसि प्रलयं गत्वा	”	१५
रजो रागात्मकं विद्धि	”	७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय !	सप्तम	८
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	द्वितीय	६४
रागी कर्मफलप्रेप्सुः	अष्टादश	२७
राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य	”	७६
राजविद्या राजगुह्यम्	नवम	२
रुद्राणां शङ्करश्चास्मि	दशम	२३
रुद्रादित्या वसवो ये च	एकादश	२२
रूपं महत्ते बहुवक्त्र०	”	२३
ल		
लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम्	पञ्चम	२५
लेलिह्यसे ग्रसमानः	एकादश	३०
लोकेऽस्मिन् द्विविधा	तृतीय	३
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	चतुर्दश	१२
व		
वक्तुमर्हस्यशेषेण	दशम	१६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	एकादश	२७

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	एकादश	३९
वासांसि जीर्णानि यथा	द्वितीय	२२
विद्याविनयसम्पन्ने	पञ्चम	१८
विधिहीनमसृष्टान्नम्	सप्तदश	१३
विविक्तसेवी लघ्वाशी	अष्टादश	५२
विषया विनिवर्तन्ते	द्वितीय	५९
विषयेन्द्रियसंयोगात्	अष्टादश	३८
विस्तरेणाऽऽत्मनो योगम्	दशम	१८
विहाय कामान्यः	द्वितीय	७१
वीतरागभयक्रोधाः	चतुर्थ	१०
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि	दशम	३७
वेदानां सामवेदोऽस्मि	दशम	२२
वेदाविनाशिनं नित्यम्	द्वितीय	२१
वेदाहं समतीतानि	सप्तम	२६
वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु	अष्टम	२८
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	द्वितीय	४१
व्यामिश्रेणैव वाक्येन	तृतीय	२
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	अष्टादश	७५
श		
शक्नोतीहैव यः सोढुम्	पञ्चम	२३
शनैः शनैरुपरमेत्	षष्ठ	२५
शमो दमस्तपः शौचम्	अष्टादश	४२
शरीरं यदवाप्नोति	पञ्चदश	८
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	अष्टादश	१५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते	अष्टम	२६
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	षष्ठ	११
शुभाशुभफलैरेवम्	नवम	२८
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम्	अष्टादश	४३
श्रद्धया परया तप्तम्	सप्तदश	१७
श्रद्धावाननसूयश्च	अष्टादश	७१
श्रद्धावांल्लभते ज्ञानम्	चतुर्थ	३९
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	द्वितीय	५३

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्	चतुर्थ	३३
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	तृतीय	३५
” ”	अष्टदश	४७
श्रेयो हि ज्ञानमभ्या-	द्वादश	१२
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	चतुर्थ	२६
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	पञ्चदश	९
श्वशुरान्सुहृदश्चैव	प्रथम	२७
स		
स एवायं मया तेऽद्य	चतुर्थ	३
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	तृतीय	२५
सखेति मत्वा प्रसभम्	एकादश	४१
स घोषो धार्तराष्ट्राणाम्	प्रथम	१९
सततं कीर्तयन्तो माम्	नवम	१४
स तया श्रद्धया युक्तः	सप्तम	२२
सत्कारमानपूजार्थम्	सप्तदश	१८
सत्त्वं रजस्तम इति	चतुर्दश	५
सत्त्वं सुखे सञ्जयति	”	९
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्	”	१७
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य	सप्तदश	३
सदृशं चेष्टते स्वस्याः	तृतीय	३३
सद्भावे साधुभावे च	सप्तदश	२६
समदुःखसुखस्स्वस्थः	चतुर्दश	२४
समं कायशिरोग्रीवम्	षष्ठ	१३
समं पश्यन्हि सर्वत्र	त्रयोदश	२८
समं सर्वेषु भूतेषु	”	२७
समश्शत्रौ च मित्रे च	द्वादश	१८
समोऽहं सर्वभूतेषु	नवम	२९
सर्गाणामादिरन्तश्च	दशम	३२
सर्वकर्माणि मनसा	पञ्चम	१३
सर्वकर्माण्यपि सदा	अष्टादश	५६
सर्वगुह्यतमं भूयः	अष्टादश	६४
सर्वतः पाणिपादं तत्	त्रयोदश	१३

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
सर्वद्वाराणि संयम्य	अष्टम	१२
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	चतुर्दश	११
सर्वधर्मान्परित्यज्य	अष्टादश	६६
सर्वभूतस्थमात्मानम्	षष्ठ	२९
सर्वभूतस्थितं यो माम्	"	३१
सर्वभूतानि कौन्तेय !	नवम	७
सर्वभूतेषु येनैकम्	अष्टादश	२०
सर्वमेतदृतं मन्ये	दशम	१४
सर्वयोनिषु कौन्तेय!	चतुर्दश	४
सर्वस्य चाहं हृदि	पञ्चदश	१५
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	चतुर्थ	२७
सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	त्रयोदश	१४
सहजं कर्म कौन्तेय !	अष्टादश	४८
सहयज्ञाः प्रजास्सृष्ट्वा	तृतीय	१०
सहस्रयुगपर्यन्तम्	अष्टम	१७
सङ्करो नरकायैव	प्रथम	४२
सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	षष्ठ	२४
सन्तुष्टस्सततं योगी	द्वादश	१४
संनियम्येन्द्रियग्रामम्	"	४
सन्न्यासस्तु महाबाहो !	पञ्चम	६
सन्न्यासस्य महाबाहो !	अष्टादश	१
सन्न्यासः कर्मयोगश्च	पञ्चम	२

श्लोकाद्यप्रतीकानि	अध्याय०	श्लो०
साधिभूताधिदैवं माम्	सप्तम	३०
साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः	पञ्चम	४
सिद्धिं प्राप्तो यथा	अष्टादश	५०
सीदन्ति मम गात्राणि	प्रथम	२९
सुखदुःखे समे कृत्वा	द्वितीय	३८
सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	षष्ठ	२१
सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	अष्टादश	३६
सुदुर्दर्शमिदं रूपम्	एकादश	५२
सुहृन्मित्रार्युदासीन०	षष्ठ	९
स्थाने हृषीकेश ! तव	एकादश	३६
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	द्वितीय	५४
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	पञ्चम	२७
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	द्वितीय	३१
स्वभावजेन कौन्तेय !	अष्टादश	६०
स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानम्	दशम	१५
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	अष्टादश	४५
ह		
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्	द्वितीय	३७
हन्त ते कथयिष्यामि	दशम	१९
हृषीकेशं तदा वाक्यम्	प्रथम	२१

शान्तिपाठः।

शिवनाम्नि विभाविते ऽन्तरङ्गे महति ज्योतिषि मानिनीमयार्थे।
दुरितान्यपयान्ति दूरदूरं मुहुरायान्ति महन्ति मङ्गलानि॥

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते। पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम्॥

हरिः ओं शं नो मित्रश्शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्। ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः॥

सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ओं शान्तिः ३।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देवधारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय। ओं शान्तिः ३।

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविणँ सवर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्। ओं शान्तिः ३।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ओं शान्तिः ३॥

आप्यायंतु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुश्श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं। माहं ब्रह्म निराकुर्यां। मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु। ओं शान्तिः ३।

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता। मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम्। आविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः। श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मां। अवतु वक्तारम्। ओं शान्तिः ३॥

ओं भद्रं नो अपिवातय मनः। ओं शान्तिः ३॥

ओं भद्रं कर्णेभिश्शृणुयाम देवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिः। व्यशेम देवहितं यदायुः। स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः। स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। ओं शान्तिः ३॥

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः। सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि, ब्रह्मैवाहमस्मि। अधीहि भो! भगवः॥

श्लो॥ सदाशिवसमारम्भां शङ्कराचार्यमध्यमाम्। अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम्॥ नारायणं पद्मभुवं वशिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च। व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्॥ श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्। तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्सन्ततमानतोस्मि॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयं। नमामि भगवत्पादशङ्करं लोकशङ्करम्॥ यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः। तन्नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम्। शङ्करं शङ्कराचार्यं केशवं बादरायणम्। सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः॥

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ।

श्लो. मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्त्वं युवानं वर्षिष्ठान्तेवसदृषिगणैरावृतं ज्ञाननिष्ठैः ।
आचार्येन्द्रं करकलितचिन्मुद्रमानन्दमूर्तिं स्वात्मारामं मुदितवदनं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥
विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यदा निद्रया ।
यस्साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
बीजस्यान्तरिवांकुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यस्स्वेच्छया तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवाम्भोनिधौ तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिस्स्पन्दते ।
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदुस्स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः
मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशो मायासमाच्छादनात्सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तस्स्फुरन्तं सदा ।
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो भद्रया मुद्रया तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसम्बन्धतश्शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामितस्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
भूरम्भांस्यनलोऽनिलोऽम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमानित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
नान्यत्किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोस्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥
सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिंस्तवे तेनास्य श्रवणात्तदर्थमननाद्ध्यानाच्च सङ्कीर्तनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतस्सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥
वटविटपिसमीपे भूमिभागे निषण्णं सकलमुनिजनानां ज्ञानदातारमारात् ।
त्रिभुवनगुरुमीशं दक्षिणामूर्तिदेवं जननमरणदुःखच्छेददक्षं नमामि ॥
चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाश्शिष्या गुरुर्युवा । गुरोस्तु मौनव्याख्यानाच्छिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥
अंगुष्ठतर्जनीयोगमुद्राव्याजेन सेविनाम् । श्रुत्यर्थं ब्रह्मजीवैक्यं दर्शयन्नोऽवताच्छिवः ॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । मन्त्रार्थं परमात्मानं प्रणतोऽस्मि सदाशिवम् ॥

अङ्गन्यासकरन्यासौ ।

ओं अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमहामन्त्रस्य भगवान् वेदव्यास ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, श्रीकृष्ण-परमात्मा देवता । 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इति बीजम् । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति शक्तिः । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इति कीलकम् । 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक' इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः । नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत' इति तर्जनीभ्यां नमः । 'अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव च' इति मध्यमाभ्यां नमः । 'नित्यः सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इत्यनामिकाभ्यां नमः । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश' इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः । 'नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च' इति करतल-करपृष्ठभ्यां नमः । इति करन्यासः ।

अथ हृदयादिन्यासः ।

'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक' इति हृदयाय नमः । 'नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत' इति शिरसे स्वाहा । 'अच्छेद्योऽयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव च' इति शिखायै वषट् । 'नित्यः सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति कवचाय हुम् । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश' इति नेत्रत्रयाय वौषट् । 'नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च' इति अस्त्राय फट् । भूर्भुवस्सुवरोमिति दिग्बन्धः । ओं श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे गीतापारायणे, जपे वा विनियोगः ।

ध्यानम् ।

ओं पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं, व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीमम्ब ! त्वामनुसन्दधामि भगवद्गीते ! भवद्वेषिणीम् ॥

नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालबुद्धे ! फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र !
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयप्रदीपः ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥
वाचकः प्रणवो यस्य क्रीडावस्त्वखिलं जगत् । श्रुतिराज्ञा वपुर्ज्ञानं तं वन्दे देवकीसुतम् ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सस्सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् । देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला, शल्यग्राहवती कृपेण वहिनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी, सूत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तके केशवे ॥
पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं, नानाख्यानककेसरं हरिकथासद्बोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा, भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नश्श्रेयसे ॥
मूकं करोति वचालं पंगुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैस्स्तवैर्वेदैस्साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्यान्तं न विदुस्सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

अतः परं यथार्हं सम्पूज्य पारायणादिकं कार्यम् ।

आताम्रपाणिकमलप्रणयप्रतोदमालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
आविश्श्रमाम्बुकणमम्बुदनीलमव्यादाद्यं धनञ्जयरथाभरणं महो नः ॥

'विद्वत्कवि, व्याख्यानचक्रवर्ति, अपरशङ्कर' श्रीवेल्लङ्कोण्ड रामराय वंशवृक्षः ।

चन्नप्पः, अस्य पुत्रो भास्करदीक्षितः, भास्करदीक्षितपुत्रो रामकृष्णः

- वेङ्कटरायः
  - वेङ्कटरायः
    - भास्कररायः संस्कृतव्यायाम धनुर्विद्यादिप्रवीणः
      - परांकुशरायः सर्वविषयेषु पितृसमः अस्य जाया विदुषीमणी वेङ्कायम्म
    - कृष्णय्यपण्डितः
      - सीतारामय्य पण्डितरामरायस्य काव्यगुरुः जाया निरन्तर मृष्टान्नदात्री सुब्बमांबा
        - राघवरायः मेधानिधिः जाया कनकाम्बा संस्कृतकवयित्री
          - रामदासः
      - लक्ष्मीकान्तरायः महापण्डितः
- रामय्यः
  - वेङ्कटरायः
    - रामचन्द्ररायः
      - नरसिंहरायः पण्डितः
  - आल्वारय्यः
    - मोहनरायः
      - शताधिकग्रन्थकर्ता रामरायः जाया आदिलक्ष्म्यम्बा
        - नारायणरायः दत्तपुत्रः
          - रामरायः
    - केशवरायः जाया हनुमाम्बा
  - नारायणरायः जाया कामाक्षम्म महाविदुषी
  - रङ्गय्यपण्डितः रामराय कनिष्ठ पितृव्यः सङ्गीतसाहित्य विद्वान्दत्तपुत्रः

श्री श्री श्री १९०८ श्री

जगद्गुरु श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीभगवद्गीता ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेता ।

भाष्यार्कप्रकाशप्रारम्भः ।

श्लो ॥ श्रीमद्धयग्रीवपदारविन्दमारन्दसानन्दमनोमिलिन्दः ।
रामः कविर्व्याप्रियते यथार्थगीतार्थभाष्यार्थविमर्शनार्थे ॥

अस्ति खलु भुवि समस्तास्तिकजनैरपौरुषेयतया स्वतःप्रमाणतया चाभ्युपगतः परमेश्वराज्ञारूपः स्मृत्यादिमूलप्रमाणं वेद इति महच्छास्त्रम् । अनेन हि शास्यते- 'अहरहस्सन्ध्यामुपासीत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् , न परदारान् गच्छेत् , न सुरां पिबे'दित्यादिविधिनिषेधसन्ततिः ।

अयं च पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकः- तत्र कर्मकाण्डप्रतिपादकः पूर्वो भागः- यस्यैव मीमांसा जैमिनिना कृता 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यादिना पूर्वमीमांसाशास्त्रमिति व्यवह्रियते । साध्यधर्मप्रतिपादकश्चायमभ्युदयहेतुश्चित्तशुद्धिजनकतया ज्ञानोत्पत्तिहेतुश्च । एतदुक्तकर्ममार्ग एव 'कर्मयोगेन योगिना'मिति गीताशास्त्रे कर्मयोग इति **प्रतिपादितः** ।

अथ ज्ञानकाण्डप्रतिपादक उत्तरो भागः- यस्यैव मीमांसा व्यासेन कृता 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेत्यादिना- उत्तरमीमांसाशास्त्रमिति व्यवह्रियते । सिद्धब्रह्मप्रतिपादकश्चायं मोक्षहेतुस्साक्षादिति । एतदुक्तज्ञानमार्ग एव 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना'मिति गीताशास्त्रे ज्ञानयोग इति **प्रतिपादितः** ।

अस्यैवोत्तरभागस्योपनिषद इति जन्मजरामरणादिदुःखनिशातनाद्ब्रह्मप्रापकत्वाच्च व्यवहारः, तत्तद्वेदशाखान्तत्वाच्च वेदान्ता इति व्यवहारः ।

आसां चोपनिषदां प्रधानतात्पर्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादन एवेति कृत्वा अद्वितीयं ब्रह्मैवासां विषयः । स च मुखत एवाभिहितः- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति । लक्षणया च प्रत्यपादि- 'तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति । भागत्यागलक्षणया हि महावाक्यानामेतेषामखण्डं ब्रह्मैवार्थः ।

एतदुपनिषदर्थप्रतिपादनपरत्वादेव भगवद्गीतानामुपनिषत्त्वव्यवहारः- 'भगवद्गीतासूपनिष'त्स्विति ।

तत्र प्रथमषट्के 'न जायते म्रियते वे'त्यादिभिस्त्वंपदार्थजीवस्वरूपं शोधितम् । मध्यमषट्के 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादिभिस्तत्पदार्थेश्वरस्वरूपं शोधितम् । चरमषट्के तु 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार'तेत्यादिभिरसिपदार्थो विवृतः ।

फलं च 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति ब्रह्मसायुज्यलक्षणं वेदान्तैर्मुखत एवाभिहितम् । गीताभिश्च— 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । मामेवैष्यसी'त्यादिना ।

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितश्श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति श्रुत्या शमादिसम्पन्नोऽधिकारी दर्शितः । गीतास्वपि- 'तानि सर्वाणि संयम्य तांस्तितिक्षस्व भारते'त्यादिना । किंच— अत्राधिकारिणा इहामुत्रफलभोगविरागिणा भवितव्यमित्येतदुपोद्घातग्रन्थसन्दर्भेण दर्शितं 'न कांक्षे विजयं कृष्ण ! नच राज्यं सुखानि चे'त्यादिना । एवमधिकारिणा 'तद्विज्ञानाय स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिश्श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'मिति श्रुत्या गुरूपसत्तिः कार्येति बोधितम् । अत्रापि उपोद्घातग्रन्थे 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति ।

एवं शास्त्रस्य विषयप्रयोजनाधिकारिणो निरूपिताः । सम्बन्धस्तु विषयग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः । फलाधिकारिणोः प्राप्यप्राप्तृभावरूपः । फलग्रन्थयोः प्राप्यप्रापकभावरूपः- उपेयोपायभावरूप इत्यर्थः । विषयाधिकारिणोर्ज्ञेयज्ञातृभावरूपः, ग्रन्थाधिकारिणोरध्येयाध्येतृभावरूपः, विषयप्रयोजनयोर्जन्यजनकभावरूपः- इति ।

एवमुपनिषद्भिस्सह गीतानां समानविषयादिमत्त्वादुपनिषदां भाष्यं रचितवता श्रीशङ्करावतारेण श्रीशङ्कराचार्येण गीतानामपि भाष्यं विरचितम् । नच व्यर्थमिदमिति मन्तव्यं, उपनिषदां गम्भीरहृदयत्वेन दुर्बोधत्वात्तदर्थं निश्चित्य संक्षिप्य भगवता बादरायणेन विष्णववतारेण गीतानामुक्तत्वात्तथैव तद्भाष्यं रचनीयमेवेति । 'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः' इति, 'शङ्करश्शङ्करस्साक्षाद्व्यासो नारायणो हरि'रिति च वचनाद्विष्णववतारव्यासहृदयपरिज्ञानं शिवावतारशङ्करैकविषयमेवेति कृत्वा गीताभिप्रायश्शङ्करभाष्यादेव ज्ञेयः, नतु रामानुजभाष्यादिभिः- तेषां श्री शङ्करभाष्यनिन्दैकप्रधानोद्देशत्वात्—मूलाननुगतार्थत्वाद्वेदान्तविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वाच्च तद्भाष्याणाम् ।

तत्र च शङ्करभाष्यप्रतिपक्षभूतभाष्यमध्ये रामानुजभाष्यमेव प्रधानमिति प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन रामानुजभाष्ये वेदान्तदेशिककृततात्पर्यचन्द्रिकासहिते श्रुतियुक्त्यादिभिर्विमृष्टे सति शङ्करभाष्यं निरवद्यमप्रतिभटं स्थितं स्यादित्येतदर्थमहमधुना मन्दमतिरपि श्रीहयग्रीवदेवकृपया श्रीशङ्करभगवद्गीताभाष्यव्याख्याने प्रयुक्तः । किन्नाम दुष्करमचिन्त्यविचित्रशक्तेर्भगवतः कृपायाः- तृणमपि श्रीरामेण निहितशक्तिकं ब्रह्मास्त्रमभवत्किल काकासुरे ।

'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षण'मिति पञ्चलक्षणं व्याख्यानम् । इदं च मया मूलग्रन्थस्यापि श्रीशङ्कराचार्यैरकृतव्याख्यानस्य क्रियते । तैर्व्याख्यातश्लोकानां च पदान्वयः प्रदर्श्यते ।

अत्र च 'अशोच्या'नित्यारभ्य किञ्चिदूनसप्तदशाध्यायात्मकं 'सर्वधर्मा'नित्यन्तमेव गीताशास्त्रम् । तदेव व्याकृतमाचार्यैः । अवशिष्टं तूपोद्घातरूपकथामात्रं स्पष्टार्थं चेति न व्याकृतम् ।

ननु शङ्करमते ग्रन्थारम्भ एव नोपपद्यते- गुरुशिष्यादिद्वैताभावादित्याह वेदान्तदेशिकस्तत्र कोपपत्तिरिति, चेदुच्यते—परमार्थदशायां द्वैताभावेऽपि व्यवहारदशायां तत्सत्त्वान्न ग्रन्थारम्भानुपपत्तिरिति । अस्ति हि द्वैतिनामपि समाध्यादौ द्वैताभावः, अन्यत्र द्वैतसत्त्वम् । किं बहुना- सर्वेषामपि प्राणिनां सुषुप्तौ द्वैताभावस्स्वप्नजागरयोस्तु द्वैतसत्त्वं चेति सर्वजनविदितमेव- 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन किं पश्ये'दिति श्रुतेः । सुषुप्तिमुक्तिविषयत्वं 'स्वाप्ययसम्पत्त्यो'रिति सूत्रेण व्यासेनैव स्थापितम् । नच द्वैतसत्त्वे व्यवहारः, व्यवहारसत्त्वे द्वैतमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यं, अनादित्वादुभयोर्बीजांकुरवत् । नाप्यज्ञजनाश्रयो व्यवहार इति वाच्यं, लीलया जगज्जन्मादिषु व्यवहरत ईश्वरस्याप्यज्ञत्वापत्तेः । तस्माद्द्वैताश्रय एव व्यवहारः, व्यवहाराश्रयमेव द्वैतं- यथा शब्दाश्रयोऽर्थः अर्थाश्रयश्शब्दश्च । उभयमपीदमद्वैते ब्रह्मणि मायया कल्पितमिति न ब्रह्मणो द्वैतप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु प्रतिपक्षशिरस्येवायं दोषो वज्रप्रहारः प्रपतति- तथाहि- ईश्वरः प्रलयदशायां सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टः, प्रपञ्चदशायां तु स्थूलचिदचिद्विशिष्ट इति विशिष्टाद्वैतिनो वदन्ति । ततश्च सर्वदापि चिदचिद्विशिष्ट एवेश्वर इति चिदचितोरीश्वरसायुज्यस्य नित्यसिद्धत्वान्निष्फलत्वेन तावदनारम्भणीयं विशिष्टाद्वैतमते वेदान्तशास्त्रम् । चितो जीवस्याचिद्विशिष्टेश्वरसायुज्यं चार्धांशेन स्थावरत्वं जनयतीति पुनरनर्थप्रदञ्च । ईश्वरस्य चिदचितोरपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन स्वापृथक्सिद्धान् स्वानन्यांश्चेतनानुद्दिश्येश्वरस्योपदेशोऽपि न घटत इति कृष्णस्यार्जुनं प्रत्युपदेशानुपपत्तिश्च । अर्जुनश्चित्- शास्त्रमचित्- विशिष्टस्त्वीश्वर इति स्थिते अर्जुनशास्त्रविशिष्ट ईश्वरोऽर्जुनायोपदिशति शास्त्रमिति प्राप्तमिदमपार्थं खलु वाक्यमर्जुनादिभिन्नस्यैव तदुपदेशक्रियान्वयौचित्यात् । नच लक्षणया विशेषणांशत्यागः, अपृथक्सिद्धयोर्विशेषणयोस्त्यागायोगात्- त्यागेसति विशेषणस्वरूपासिद्धेः । अर्जुनदेहरूपाचिद्विशिष्टस्य कृष्णदेहरूपाचिद्विशिष्टस्य चेश्वरस्यैकत्वेन गुरुशिष्यभेदायोगाच्च कृष्णदेह इवार्जुनदेहेऽपीश्वरसत्त्वानङ्गीकारे ईश्वरस्य सर्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात् । नचार्जुनदेहविशिष्टचिते कृष्णदेहविशिष्ट ईश्वर उपदिशतीति वाच्यं, अर्जुनदेह इव कृष्णदेहेऽपि चितस्सत्त्वादन्यथा तद्देहावच्छिन्नेश्वरस्य चिद्वैशिष्ट्याभावेन चिदचिद्विशिष्टेश्वरत्वाभावादर्जुनदेहतच्चिद्विशिष्टस्य कृष्णदेहतच्चिद्विशिष्टस्य चैकत्वात् । स्फुटीभविष्यत्ययमंश उत्तरत्रेतीहोपरम्यते ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत !
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥

अग्रे कृत्वा कमपि चरणं जानुनैकेन तिष्ठन् पश्चार्धेन प्रणयरसजुषा चक्षुषाऽवेक्षमाणः ।
सव्ये तोत्रं करसरसिजे दक्षिणे ज्ञानमुद्रामाबिभ्राणो रथमधिवसन्पातु नः सूतवेषः ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीभगवद्गीता ।

प्रथमाध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच— गी॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

व्या ॥ अन्धो धृतराष्ट्रः स्वस्य स्वभारतयुद्धवृत्तान्तकथनार्थं व्यासेन नियुक्तेन तद्दत्तशक्तिना च सञ्जयेनसाकं प्रश्नोत्तरिकया व्यवहृतवानिति कृत्वा आह भगवान्व्यासः- **धृतराष्ट्र उवाचेति** । धृतं राष्ट्रं जगद्रूपं येन स धृतराष्ट्र ईश्वर इति भगवत्स्मरणात्मकमङ्गलं व्यञ्जनावृत्त्या भगवता बादरायणेन ग्रन्थादौ ग्रथितम् । यद्वा भारतग्रन्थान्तर्गतत्वात्तदादौ यन्मङ्गलं कृतं तदेव गीताशास्त्रस्यापि निर्विघ्नपरिसमाप्तयेऽलमिति न पृथङ्मङ्गलं कृतम् । वस्तुतस्तु गीताशास्त्रस्याशोच्यानित्यादित्वात्तदादौ भगवानुवाचेति मङ्गलं ग्रथितमेवेति बोध्यम् । **उवाचेति**— पप्रच्छेत्यर्थः; सञ्जयमिति शेषः ।

तदेवाह— **धर्मक्षेत्र इति** । हेसञ्जय धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवस्समवेता मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वतेत्यन्वयः । धर्मो यज्ञयुद्धादिश्श्रुत्यादिविहितस्स्वर्गादिहेतुस्तस्य क्षेत्रं विहितस्थलं धर्मक्षेत्रं, पुण्यभूमित्वादत्र कृतस्स्वल्पोऽपि धर्मो बहुफलदो भवतीति द्योतनार्थमिदं विशेषणम् । कुरुक्षेत्रे कुरुराजपाल्यभूमौ योद्धुमिच्छवो युयुत्सवः- युध्यतेस्सन्नन्तादुः- सन्त इति शेषः । समवेतास्सङ्गता ममेमे मामकाः, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । मत्पुत्राः दुर्योधनादयः पाण्डोरपत्यानि पाण्डवाः 'तस्यापत्य'मित्यण्- धर्मराजादयः चकारादन्ये सहाया राजानः- एवकाराच्चतुरङ्गसैन्यानि किमकुर्वत किमनुष्ठितवन्तः । किं युद्धं चक्रुः ? यद्वा सन्धिमिति प्रश्नार्थः । कर्मफलस्य विजयादिरूपस्यात्मगामित्वादात्मनेपदनिर्देशः ॥१॥

सञ्जय उवाच— दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

सञ्जय उवाच- धृतराष्ट्रं प्रतीति शेषः । तदेवाह दृष्ट्वेत्यादिना— **दृष्ट्वेति** । राजा दुर्योधनस्तु तदा व्यूढं व्यूहाकारेण स्थितं पाण्डवानीकं पाण्डवसेनां दृष्ट्वा आचार्यं द्रोणमुपसङ्गम्य उपसृत्य

वचनं वक्ष्यमाणप्रकारं वाक्यं जात्येकवचनं वचनानीत्यर्थः । अब्रवीदुवाच । पाकं पचतीतिवन्निर्देशः सर्वकविसम्मतत्वान्न पुनरुक्तिदोषावहः ॥२॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

पश्येति। हे आचार्य ! धीमता बुद्धिशालिना तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन सेनापतिना व्यूढां व्यूहाकारेण स्थापितां महतीमधिकां प्रबलां वा पाण्डुपुत्राणां सम्बन्धिनीमेतां पुरोवर्तिनीं चमूं सेनां पश्य ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

अत्रेति। अत्र पाण्डवसेनायां युधि युद्धे विषये भीमार्जुनसमाः महेष्वासा महाशरासनाः शूरास्सन्तीति शेषः । तेषां नामान्याह—**युयुधान इत्यादिना**। युयुधानस्सात्यकिः महारथ इति 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञस्स्या'दित्युक्तलक्षणः ॥४॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

धृष्टकेतुरिति। अत्र वीर्यवानिति नरपुङ्गव इति च विशेषणे, अवशिष्टानि विशेष्याणीति विवेकः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

युधामन्युरिति। युधामन्युरुत्तमौजाश्चेति विशेष्ये । तद्विशेषणे विक्रान्तो वीर्यवानिति । सौभद्रोऽभिमन्युः तस्येदमित्यण्- द्रौपद्या अपत्यानि द्रौपदेयाः स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्- एते सर्वे महारथा एव ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम !
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥७॥

अस्माकमिति। सेनायामिति शेषः । ये विशिष्टा उत्कृष्टा महारथत्वेन गणनीया इत्यर्थः । मम सैन्यस्य नायकाः तान् संज्ञार्थं ते तुभ्यं ब्रवीमि हेद्विजोत्तम तान् निबोध जानीहि ॥७॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥८॥

भवानिति। द्रोणाचार्य इत्यर्थः । समितिं संग्रामं जयतीति समितिञ्जय इति कृपविशेषणम् । सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः ॥८॥

अन्ये च बहवश्शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणास्सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

अन्य इति । मदर्थे मत्कृते त्यक्तजीविता विसृष्टप्राणाः प्राणानपि त्यक्तुं व्यवसितवन्तः प्राणैरप्यस्मदुपकारकरणे बद्धबुद्धय इत्यर्थः । नतु मरणकातरा इति भावः । अनेन च दैवादपजयो दुर्योधनस्य सूचितः । नतु तत्र दुर्योधनस्य तात्पर्यमस्तीति कल्पयितुं शक्यम् । अन्येऽपि शूरा बहवस्सन्ति सर्वेपि नानाशस्त्रप्रहरणा नानाविधशस्त्रादिसाधनवन्तः युद्धविशारदाश्च भवन्तीति शेषः ॥९॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

अपर्याप्तमिति । तत्तस्मात्पूर्वोक्तविधत्वादित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलमपर्याप्तमसमग्रं परबलविजयाक्षममित्यर्थः । भीष्मस्य वृद्धत्वादिति भावः । इदं च भीष्मसामर्थ्यापरिज्ञानमूलकं वाक्यम् । भीष्मस्य धर्मिष्ठत्वेन पाण्डवपक्षपातित्वादिति वा भावः । इदं दृश्यमानं भीमाभिरक्षितमेतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं भीमस्य तरुणत्वात्सर्वधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वादाबाल्यात्ससोदरस्य दुर्योधनस्य भीमेन बहुशो निर्जितत्वाच्च भयहेतुर्भीमो दुर्योधनस्येति भावः ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तस्सर्व एव हि ॥११॥

अयनेष्विति । हि तस्मात्सर्व एव सर्वे च भवन्तः सर्वेषु अयनेषु स्थानेषु यथाभागमवस्थितास्सन्तः भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भीष्मस्य सेनापतित्वात्तस्मिन् रक्षिते सर्वसेना रक्षिता स्यादिति भावः ॥११॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैश्शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

तस्येति । प्रतापवान् कुरुवृद्धः कुरुषु वृद्धः पितामहो भीष्मः तस्य दुर्योधनस्य हर्षं सञ्जनयन् सम्यगुत्पादयन् सन् उच्चैस्सिंहनादं विनद्य कृत्वेत्यर्थः । शङ्खं दध्मौ पूरयामास । सर्वोत्कृष्टतमस्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमिति भावः ॥१२॥

ततश्शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

तत इति । शङ्खादयो वाद्यविशेषास्सहसैवाभ्यहन्यन्त वादिताः सेनाचारिपुरुषैरिति भावः । स शब्दः ध्वनिः तुमुलः संकुलः अभवत् ॥१३॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

तत इति । श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ माधवः कृष्णः पाण्डवोऽर्जुनश्च दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुरेव ॥१४॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

पाञ्चजन्यमिति । हृषीकेशः कृष्णः पाञ्चजन्यं शङ्खं दध्मौ, धनञ्जयो देवदत्तं दध्मौ, भीमकर्मा-शत्रुभयङ्करव्यापारो वृकस्योदरमिवोदरं यस्य स वृकोदरो भीमः पौण्ड्रं तन्नामकं महाशङ्खं दध्मौ ॥१५॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलस्सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

अनन्तेति । राजा जनरञ्जकः कुन्तीपुत्रश्श्लाघ्यमातृवंशो युधिष्ठिरः अनन्तविजयं दध्मौ । नकुलस्सहदेवश्च द्वौ क्रमेण सुघोषं मणिपुष्पकं च दध्मतुः ॥१६॥

काश्यश्च परमेष्वासश्शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

काश्य इति । परमेष्वासः महाशरासनः ॥१७॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुश्शङ्खान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

द्रुपद इति । हेपृथिवीपते काश्यादयः सर्वशः पृथक्पृथक् शङ्खान् दध्मुः ॥१८॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

स इति । तुमुलस्स घोषो नभश्च पृथिवीं चानुनादयन् प्रतिध्वनयन् सन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् बिभेदैव ॥१९॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥

अथेति । अथ कपिध्वजः हनुमत्केतुः पाण्डवः अर्जुनः व्यवस्थितान् युद्धाय समवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा शस्त्रसम्पाते शस्त्रप्रयोगे प्रवृत्तेसति धनुर्गाण्डीवमुद्यम्य उद्धृत्य ॥२०॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ! ॥२१॥

हृषीकेशमिति । हेमहीपते धृतराष्ट्र ! हृषीकेशम्प्रति तदा इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनमाह—हे अच्युत ! मे रथमुभयोस्सेनयोर्मध्ये स्थापय ॥२१॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्‌धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥

यावदिति । यावदहं योद्‌धुकामान् योद्‌धुं कामो येषां तान् 'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोपः- अवस्थितानेतान्निरीक्षे तावत् स्थापयेत्यर्थः । अस्मिन् रणसमुद्यमे युद्धव्यापारे कैस्सह मया योद्धव्यम् ॥२२॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

योत्स्यमानानिति । युद्धे दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियचिकीर्षवः प्रियं कर्तुमिच्छन्तः ये एते अत्र समागताः योत्स्यमानान् युद्धं करिष्यतस्तानहमवेक्षे पश्यामि ॥२३॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतस्सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥२५॥

एवमिति, भीष्मेति च । एवं गुडाकेशेनार्जुनेनोक्तो हृषीकेशः हेभारत धृतराष्ट्र! उभयोस्सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः भीष्मद्रोणयोरग्रे- 'असर्वविभक्तिकस्तसिः' सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च प्रमुखतः रथोत्तमं स्थापयित्वा हेपार्थ एतान् समवेतान् कुरून् कुरुवंशजान् दुर्योधनादीन् पश्येत्युवाच ॥ २४-२५॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तत्रेति । अथ पार्थः तत्र युद्धभुवि उभयोः सेनयोरपि स्थितान् पितॄन् पितामहानाचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखीन् तथा तद्वत् श्वशुरान् सुहृदश्चापि अपश्यत् ॥२६॥

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयस्सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

तानिति । स कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः अवस्थितान् तान्सर्वान्बन्धून् समीक्ष्य दृष्ट्वा परया अधिकया कृपया आविष्टः विषीदन् विषादं गच्छन्निदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥२७॥

अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

दृष्ट्वेति, सीदन्तीति च । हेकृष्ण युयुत्सुं योद्‌धुमिच्छुं समुपस्थितं युयुत्सया समागतमित्यर्थः । इमं स्वजनं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति अवसादं प्राप्नुवन्ति । मुखं च परिशुष्यति मे शरीरे वेपथुः कम्पः रोमहर्षो रोमाञ्चश्च जायते ॥२९॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

गाण्डीवमिति । मे हस्ताद्गाण्डीवं स्रंसते भ्रश्यति, मे त्वक्च परिदह्यत एव, अहमवस्थातुं न शक्नोमि, मे मनः भ्रमतीव ॥३०॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

निमित्तानीति । हेकेशव विपरीतानि निमित्तानि च पश्यामि । आहवे युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयो नैवानुपश्यामि ॥३१॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

नेति । हेकृष्ण विजयं न कांक्षे नेच्छामि, राज्यं च न कांक्षे, सुखानि च न कांक्षे, हेगोविन्द! नः राज्येन किं, भोगैः किं, जीवितेनापि किम् ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगास्सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

येषामिति । नः अस्माभिः येषामर्थे राज्यं कांक्षितं भोगाः कांक्षितास्सुखानि च कांक्षितानि ते इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताः ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पुत्राश्श्यालास्सम्बन्धिनस्तथा ॥३४॥

आचार्या इति । आचार्यादिशब्दानां ते इति पूर्वश्लोकस्थतच्छब्देनान्वयः ॥३४॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन !
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥३५॥

एतानिति । हेमधुसूदन घ्नतोऽपि मां मारयतोऽपि एतानाचार्यादीन् त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरपि हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीकृते भूम्यर्थम् ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिस्स्याज्जनार्दन !
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

निहत्येति । हेजनार्दन धार्तराष्ट्रान्निहत्य तद्धननादित्यर्थः । नः का प्रीतिस्स्यान्न कापीत्यर्थः । मधुसूदन जनार्दनेति सम्बुद्धिद्वयेन दुष्टराक्षसजनहननमेव तवापि सम्मतं नत्वाचार्यादिस्वजनहननमिति सूच्यते । एतानाततायिनः- 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरौ चैव षडेते आततायिन' इत्युक्तलक्षणान् हत्वा एतद्धननादित्यर्थः । अस्मान् पापमेवाश्रयेत् भजेत् । यद्य'प्याततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारय'न्निति शास्त्रादाततायिहननं धर्मएव तथापि धर्मेऽप्यधर्मभ्रमादेवमुक्तमर्जुनेनेति बोध्यम् ॥३६॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव ॥३७॥

तस्मादिति । तस्मात्सबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हाः हेमाधव स्वजनं हत्वा कथं वा सुखिनस्स्याम भवेम ॥३७॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥

यद्यपीति । यद्यपि विचार्यमाणे लोभोपहतचेतस एते कुलक्षयकृतं दोषं, मित्रद्रोहे पातकं च न पश्यन्ति ॥३८॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

कथमिति । तथापीति शेषः । हेजनार्दन कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ॥३९॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्मास्सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

कुलक्षय इति । कुलक्षये सति सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, धर्मे नष्टेसति कृत्स्नं कुलमधर्मोऽभिभवत्युत तिरस्करोत्येव ॥४०॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४१॥

अधर्मेति । हेकृष्ण अधर्माभिभवाद्धेतोः कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति प्रकर्षेण दुष्टा भवन्ति । हेवार्ष्णेय वृष्णिवंशप्रसूत स्त्रीषु दुष्टासु सतीषु वर्णसङ्करो जायते ॥४१॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥

सङ्कर इति । सङ्करः कुलघ्नानां वंशनाशकानां कुलस्य च नरकायैव भवति । हि यतः एषां पितरः लुप्तपिण्डोदकक्रियास्सन्तः पतन्ति ॥४२॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

दोषैरिति । कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैरेतैर्दोषैः शाश्वता जातिधर्माः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते नाश्यन्ते ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन !
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥

उत्सन्नेति । हेजनार्दन उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके वासो नियतं निश्चयेन भवतीत्यनुशुश्रुम वृद्धेभ्यश्श्रुतवन्तः ॥४४॥

अहो बत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

अहो इति । अहो बतेति खेदातिशये । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चितवन्तः- यद्यस्माद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यता उद्युक्ताः ॥४५॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

यदीति । अशस्त्रमप्रतीकारं प्रतिक्रियाशून्यं मां शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्राः रणे हन्युर्यदि तद्धननं मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वार्जुनस्सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

एवमिति । अर्जुनस्सङ्ख्ये युद्धे एवमुक्त्वा सशरं चापं विसृज्य शोकसंविग्नमानसश्शोकव्याकुलचित्तस्सन् रथोपस्थे रथमध्ये उपाविशत् तस्थौ ॥४७॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोऽध्यायः ।

इतिशब्दस्समाप्तौ । श्रीयुक्तो भगवान् श्रीभगवान्- यद्यपि भगान्तःपातिनी श्रीस्तथापि तस्याः पुनरुक्तिश्श्रियःप्राधान्यद्योतनाय । श्रीभगवता गीता उक्ताश्श्रीभगवद्गीताः- श्रीयुक्ता भगवद्गीता इति वा— तासूपनिषत्स्विति सिंहो माणवक इतिवद्गौणप्रयोग । संसारशिथिलीकरणादिगुणसादृश्याद्गीतानामुपनिषत्त्वमौपचारिकम् । यद्वा- उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यविद्यापरः । तद्योगाद्यथोपनिषदामुपनिषत्त्वव्यवहार एवं गीतानामपीति । अत्र च पक्षे उपनिषच्छब्दो योगरूढ्या वेदान्तपरः, योगेन तु गीतापर इति बोध्यम् । एतावता अत्रोपनिषत्स्वित्यस्य उपनिषद्विद्याप्रतिपादिकास्विति निष्कृष्टार्थस्सिद्धः । अथवा उपनिषत्स्वित्यस्य लक्षणया उपनिषदपरपर्यायवेदान्तार्थप्रतिपादिकास्वित्यर्थो वाच्यः । उपनिषत्त्वमेव स्फुटयितुमाह- **ब्रह्मविद्यायामिति**- ब्रह्मज्ञानप्रदास्वित्यर्थः । **योगशास्त्र इति**- कर्मज्ञानयोगद्वयं यस्मादिदं शास्ति तस्मादुच्यते योगशास्त्रमिति । श्रीकृष्णार्जुनयोस्संवाद उक्तिप्रत्युक्तिरूपो यस्मिन् तस्मिन् षष्ठीतत्पुरुषो वा । अर्जुनविषादयोगः अर्जुनविषादसङ्गतिः 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्ति'ष्विति- कोशात् । अस्मिन्नध्यायेऽर्जुनविषादस्य सङ्गतत्वादस्येदं नाम । यद्यप्यशोच्यानित्यारब्धस्यैव ग्रन्थस्य योगशास्त्रमिति व्यवहारस्तथापि योगशास्त्रोपोद्घातत्वादस्याध्यायस्य योगशास्त्रान्तःपातित्वमिति बोध्यम् । अनेन च विषादयोगाध्यायेन संसारे दृष्टदोषस्य जातविषादस्य योगशास्त्रे प्रवृत्तिस्स्यादिति विषयेषु दोषदृष्टिस्तावत्कार्या मुमुक्षुणेति शास्यते । अतएवास्याप्यध्यायस्य योगशास्त्रत्वम् ।

इति श्रीवेलंकोण्डोपनामकरामकविकृते श्रीभगवद्गीताभाष्यार्क-
प्रकाशे प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

द्वितीयाध्यायप्रारम्भः ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

तमिति । तथा पूर्वोक्तरीत्या कृपया आविष्टं व्याप्तमश्रुपूर्णाकुलेक्षणमश्रुभिः पूर्णे आकुले च ईक्षणे यस्य तं विषीदन्तं विषादं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनंप्रति मधुसूदन इदं वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥१॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

कुत इति । हेअर्जुन विषमे अयोग्यसमये अनार्यजुष्टमार्यैरसेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिविरोधि अकीर्तिकरमिदं कश्मलं व्याकुलत्वं कुतः कस्माद्धेतोस्त्वा त्वां समुपस्थितं प्राप्तम् ॥२॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥

क्लैब्यमिति । हेपार्थ तत्तादृग्वीरमातृत्वेन प्रसिद्धायाः पृथायाः पुत्र ! क्लैब्यं पौरुषराहित्यं मागमः स्म मागच्छ । माङ्योगाल्लुङि अडागमप्रतिषेधः । त्वयि खाण्डवदहनादिना प्रख्यातपौरुषे त्वयि एतत्क्लैब्यं नैवोपपद्यते न युज्यत एव । हेपरन्तप शत्रुसन्तापक क्षुद्रं नीचं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥३॥

अर्जुन उवाच— कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन !
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

कथमिति । हेमधुसूदन मधुनामकशत्रुसहन्तः! नतु देववत्पूज्याचार्यादिहन्ता त्वमपीति सूचयितुमिदं सम्बोधनम् । हे अरिसूदन शत्रुमारक! नतु स्वजनमारक इति भावः । अहं पूजार्हौ भीष्मं द्रोणं चेति द्वाविति शेषः । सङ्ख्ये युद्धे इषुभिर्बाणैः कथं प्रतियोत्स्यामि केन वा प्रकारेण प्रहरिष्यामि॥४॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकमांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

गुरूनिति । महानुभावान् गुरूनहत्वा इह लोके भैक्षं भिक्षाणां समूहो भैक्षम्-- 'भिक्षादिभ्योऽण्'- इत्यण्- भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः युक्तम् । हिः प्रश्नार्थेऽव्ययं अव्ययानामनेकार्थत्वात् । श्रेयः किमित्यर्थः । तु शब्दः पक्षान्तरद्योतनाय यद्वेत्यर्थः । अर्थकामान् धनाभिलाषिणः विषयाभिलाषिण इति वा । गुरून् हत्वा इह लोके रुधिरप्रदिग्धान् शोणितव्याप्तान्भोगान् भुञ्जीयानुभवेयं किमिति शेषः । मम गुर्वहननाद्भिक्षाटनं युक्तं वा गुरुहननात् रुधिरसंपृक्तान्नं युक्तं वेत्यर्थः ॥५॥

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

नचेति । नः अस्माकं कतरदुक्तमतद्वये किं वा मतं गरीयः श्रेष्ठतरमेतद्वयं नैव विद्मः जानीमः । जयोऽप्यस्माकं न नियत इत्याह- **यद्वेति ।** यद्वा पक्षे जयेम वयं शत्रूनिति शेषः । यदि वा यद्वा पक्षान्तरे नः अस्मान् शत्रवो जयेयुः । जयो भवतु वा मा वा युद्धमेव तावद्दुष्करमित्याह--**यानिति ।** वयं यान्हत्वा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अग्रे अवस्थिताः ॥६॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयस्स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

कार्पण्येति । अहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः कार्पण्यं कृपणत्वं दैन्यमिति यावत्- तदेव दोषः तेनोपहतः स्वभावः यस्य स तथोक्तः । अत एव धर्मसम्मूढचेताः धर्माधर्मनिर्णयासमर्थः सन् त्वां पृच्छामि । किं पृच्छसीत्यत आह—**यदिति ।** मे यत् श्रेयस्स्याच्छ्रेयस्करं स्याद्युक्तं स्यादिति वा निश्चितं तन्मे ब्रूहि । गुरूनहत्वेतिश्लोकोक्तपक्षद्वये यः पक्षोऽस्माकं युक्तश्श्रेयस्करश्च तं निश्चित्य वदेत्यर्थः । नहि मम त्वत्तोऽन्यः कोऽपि धर्मनिर्णायकोस्तीति भावः । अहं ते शिष्यः, त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिक्षय, अनेन गुरूपसत्तिप्रकारश्शिक्षितः ॥७॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

यदि तव युद्धकरणमेव श्रेय इति मतं, तर्हि शोकसंविग्नमानसस्य मम युद्धकरणं न सम्भवति तस्मात्तावत्त्वं मम शोकनाशोपायं ब्रूहीति प्रार्थयते—**नहीति ।** ममेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकं यदपनुद्यात्तन्नैव प्रपश्यामि । **ननु** जये लब्धे सति राज्येन शोकं नश्येदित्यत आह--**भूमाविति ।** भूमावसपत्नं निष्कण्टकमृद्धं समृद्धिमद्राज्यमवाप्य सुराणामाधिपत्यं देवेन्द्रपदमप्यवाप्य नाहमिमं शोकं तरेयमिति वाक्यशेषः । तस्मान्न राज्यप्राप्त्याशा मम शोकनाशकारिणी भवेदेवेति भावः ॥८॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

एवमिति । परन्तपो गुडाकेशः एवं हृषीकेशं प्रत्युक्त्वा तत अहं न योत्स्ये युद्धं नैव करिष्ये इति च गोविन्दम्प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव जोषमाप । हेति विस्मये । **एतेन-** 'अहिंसा परमो धर्म' इति शास्त्रादाचार्यादिद्विजोत्तममारणस्य ब्रह्महत्याहेतुत्वाच्च क्षणिकराज्यसुखापेक्षया युद्धकरणं मम सुतरामधर्म एवेति परिव्राजकब्राह्मणवद्भिक्षाटनमेव धर्म इति च पार्थस्याशयः स्फुटं **गम्यते** ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत !
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

तमिति । हेभारत! धृतराष्ट्र उभयोस्सेनयोर्मध्ये विषीदन्तं तमर्जुनंप्रति हृषीकेशः प्रहसन्निवार्जुनस्योन्मादप्रलापतुल्यवचनश्रवणात्कृष्णस्य हास इति भावः । इद'मशोच्या'नित्यारभ्य 'माशुच' इत्यन्तं गीताशास्त्ररूपं वच उवाच ॥१०॥

इत्युपोद्घातः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीभगवद्गीता ।

अथ श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं भाष्यं प्रारभ्यते।

द्वितीयोऽध्यायः ।

भाष्यम् । श्लो॥ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकास्सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

भाष्यार्कप्रकाशाख्यव्याख्या ।

नत्वा लक्ष्मीहयग्रीवौ वासुदेवपृथासुतौ ।
व्यासार्यशङ्कराचार्यौ भाष्यार्थं विवृणोम्यहम् ॥

अशोच्यानिति प्रथमो गीताशास्त्रश्लोकः । श्रीशाङ्करभाष्यावतारिकाग्रन्थारम्भगतश्चायं मङ्गलश्लोकः—

अस्यायमर्थः- अस्मिन्वेदान्तशास्त्रे दृग्दृश्यमिति द्वावेव पदार्थौ- तौ चाचार्यैरेव प्रतिपादितौ-- 'दृग्ब्रह्म दृश्यं माये'ति दृग्दृश्यविवेके । इमौ च परस्परविलक्षणौ-- लोकेऽपि घटतद्दृशोर्भेददर्शनात् । इदमेवाऽह- **नारायणः परोऽव्यक्तादिति** । अव्याकृत- प्रकृति- शक्ति- मायादिनामकेश्वरोपाधिरव्यक्तपदार्थः । तस्मात्परो विलक्षणः नारायणः- न रीयते न क्षीयत इति नरः परमात्मा तस्येदं नारं जगत्तदेति जानातीति नारायणः दृग्रूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा । प्रतीचस्साक्षित्वस्य द्वैतिभिरप्यभ्युपगतत्वा'न्नान्योऽतोस्ति द्रष्टे'ति द्रष्ट्रन्तरस्य श्रुत्यैव निषिद्धत्वाच्च न प्रत्यक्परयोर्भेदः ।

ननु यदि दृग्दृश्ये द्वावेव पदार्थौ दृश्यं चाव्यक्तं तर्हि व्यक्तस्यास्य जगतः कुत्रान्तर्भावोऽत आह—**अण्डमव्यक्तसम्भवमिति** । अव्यक्तात्सम्भवो यस्य तदव्यक्तसम्भवं ब्रह्माण्डस्याव्यक्तसम्भवत्वान्मृत्सम्भवस्य घटस्य मृदात्मत्वमिवाव्यक्तात्मत्वमेवेत्यव्यक्ते एव ब्रह्माण्डस्यान्तर्भावः ।

नन्वेवं साङ्ख्यवत्तवाप्यचेतनकारणवादः प्राप्त इति **चेन्मैवम्**—ईश्वरादृष्टादिसहकृताव्यक्तस्य अव्यक्तावच्छिन्नस्येश्वरस्य वा जगत्कारणत्वबाधात् । **अत्रेदं बोध्यम्**—दृश्यमिदमव्यक्तं न दृग्वत्स्वतन्त्रं किंतु दृश्यध्यस्तमेव- अनध्यस्तत्वे तु दृश्यस्यास्य नित्यत्वप्रसङ्गात्- तस्मिंश्च दृश्ये दृशोऽप्यस्त्यध्यासः कोऽप्यनिर्वचनीयः । एवं दृग्दृश्ययोरितरेतराध्यासवशाद्दृश्यस्य चेतनत्वं, दृशः प्रपञ्चकारणत्वं च प्राप्तम् । यथा लोकेऽपि जीवदेहयोस्तादात्म्याध्यासाद्देहस्य चेतनत्वं जीवस्य मनुष्यत्वादिकं च प्राप्तं तद्वत् । अत एव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमवदत्- मायाऽवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वात् । एवमपि न ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं- तस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्योपादानत्वाभावात्किन्तु तदुपाधेर्मायाया एव- मायामयत्वादनृतजडदुःखात्मकस्य जगतः । अत एव केचिज्जगदाकारपरिणतमायाऽधिष्ठानत्वाद्ब्रह्म जगत्कारणमित्याहुः । तस्मादीश्वरकारणपक्षे ब्रह्मकारणपक्षे वा मायांशस्यैव जगत्प्रकृतित्वमिति युक्तमुक्तमण्डमव्यक्तसम्भवमिति । एतेनात्राव्यक्तशब्दस्येश्वराधिष्ठिता प्रकृतिरर्थ इति सिद्धमित्यनवद्यम् ।

भाष्यम् ॥ सच भगवान् वासुदेवस्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तं, ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यस्वरूपं ग्राहयामास ।[९] स द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनामभ्युदयनिश्श्रेयसहेतुर्यस्स धर्मो

नन्वस्तु ब्रह्माण्डस्याव्यक्तसम्भवादव्यक्तात्मत्वं कथं पुनर्लोकानामत आह—**अण्डस्यान्तरिति** । इमे लोकास्ससप्तद्वीपा मेदिनी चाण्डस्यान्तर्वसन्तीति शेषः । अण्डान्तःपातित्वाल्लोकानां भुवश्चाण्डात्मत्वमेवेति कृत्वा अण्डवदेषामपि सिद्धमव्यक्तात्मत्वमिति भावः । **एतेना**काशादिकममूर्तं पृथिव्यादि मूर्तं तत्कारणमव्यक्तं चेति त्रिविधं दृश्यमिति **सिद्धम्** ।

अत्रेदं बोध्यम्—एकएव नारायणः परमाऽत्मा सच्चिदानन्दरूपस्सर्वदृश्यविलक्षणश्शुद्धोऽद्वितीयश्च । स चाव्यक्तोपहित ईश्वर इत्युच्यते, ब्रह्माण्डोपाधिकस्तु हिरण्यगर्भ इति, लोकोपाधिकस्तु विराडिति । तत्र अव्यक्तस्यानादित्वादीश्वरस्य नास्त्यौपाधिकमपि जन्मेत्यज एवेश्वरः । इतरयोरुपाध्यधीनजन्मवत्त्वान्नाजत्वं, नापीश्वरत्वं, किंतु जातौ जीवावेव तौ । तयोश्च हिरण्यगर्भः प्रथमजः- विराट्पुरुषस्तु अनन्तरज इति विवेकः ।[९] अयमेव जीवेश्वरविभागश्श्रुत्याऽप्युक्तः- 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति । कार्यकारणभूतजीवेश्वरोपाधिद्वयविनिर्मुक्तं चिद्रूपं ब्रह्मेति श्लोकस्य परमार्थः । **एतेन** ब्रह्मातिरिक्तं सर्वमपि मायामयत्वान्मृषैव- मायायास्सदसदनिर्वाच्यत्वेन प्रबोधबाध्यत्वेन च मृषात्वादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माऽमायामयत्वात्सत्यमित्यद्वैतं **सिद्धम्** । एतदेव हि गीताशास्त्रे प्रधानप्रतिपाद्यम् ।

एवं तत्त्वं प्रतिपाद्य प्रकृतं वक्तुं तस्यैव मायावैभवमाह—**स चेति- भगवानिति** । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां वर्गो भगो मत' इति, 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति वोक्तलक्षणः- भगोऽस्यास्तीति भगवान्- तदस्यातीति मतुप्- वासुदेवः- वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति, वसति जगतीति वा वासुः--दीव्यति भूतपालनादिना क्रीडति स्वयम्भासत इति वा देवः- वासुश्चासौ देवो वासुदेवः । नारायणस्यापि स्वोपाधिभूतमायया भगवत्त्वं वासुदेवत्वं चेति भावः ।[९] **सृष्ट्वेति**- सङ्कल्पेनेति शेषः । अनेन प्रधानपरमाण्वादिजगत्कारणवादा निरस्ताः- प्रधानादीनामचेतनत्वेन सङ्कल्पासम्भवात्- 'तदैक्षते'ति श्रुतौ सृष्टेः सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणात्कुलालस्यापि सङ्कल्पपूर्वकं घटादिनिर्माणमिति दर्शनाच्च ।[९] स्थितिं रक्षां- मरीच्यादीन् प्रजापतीनग्रे प्रथमं सृष्ट्वेति- हिरण्यगर्भद्वारेति भावः । वेदोक्तमिति धर्मविशेषणम् । ननु जगत्स्थितिचिकीर्षोरीश्वरस्य किमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मग्राहणं मरीच्यादिभिस्सनकादिभिश्चेत्यत आह- **स इति** । हि यस्मात् प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च स द्विविधो वेदोक्तो धर्मः जगतः स्थितिकारणमित्यन्वयः । धर्मस्य लक्षणमाह- **प्राणिनामिति** । अभ्युदयनिश्श्रेयसहेतुः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठीयमानो यस्स धर्मः- आद्यशब्दात् क्षत्रियवैश्यशूद्रग्रहणं- वर्ण एषामस्तीति वर्णिनः- आश्रम एषामस्तीत्याश्रमिणः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासिनः । ब्रह्मचार्याद्यनुष्ठीयमानत्वे सति अभ्युदयनिश्श्रेयसान्यतर-

ब्राह्मणाऽद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिरनुष्ठीयमानः। दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल सम्बभूव। ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणे रक्षितस्स्याद्वैदिको धर्मः- तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमधर्मभेदानाम्। सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां

हेतुत्वं धर्मस्य लक्षणम्। एकस्य धर्मस्योभयहेतुत्वाभावादन्यतरेति। ईश्वरेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। अधर्मेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः कर्मनिष्ठाशब्देन वक्ष्यमाणः अभ्युदयस्य स्वार्गादिरूपस्य चित्तशुद्धिरूपस्य वा हेतुः- निवृत्तिलक्षणो धर्मः ज्ञाननिष्ठाशब्देन वक्ष्यमाणः निश्श्रेयसस्य मोक्षस्य हेतुरिति बोध्यम्। **हीयमानेति**। हीयमानं क्षीयमाणं विज्ञानमेव हेतुर्यस्य तेन हीयमानविज्ञानहेतुकेन- शेषाद्विभाषेति कः। अधर्मस्य विज्ञानक्षय एव हेतुरित्यर्थः। यद्वा हेतुरेव हेतुक इति स्वार्थे कः। हीयमानेन विज्ञानेन हेतुना विज्ञानक्षयाद्धेतोरित्यर्थः। परिपिपालयिषुः परिपालयितुमिच्छुः। **आदिकर्तेति**। जगत उपादानं निमित्तं चेत्यर्थः। यद्वा प्रधानकर्ता- हिरण्यगर्भस्याप्रधानकर्तुरन्यस्य सत्त्वादियुक्तिः- अनेन चाभिन्ननिमित्तोपादानकारणवादेन प्रधानकारणवादिनस्साङ्ख्याः, ईश्वरनिमित्तकारणवादिनस्तार्किकादयश्च पराकृताः। नच कथमेकस्यैव कारणवस्तुनः निमित्तत्वमुपादानत्वं चेत्युभयमिति वाच्यं, मायया तत्सम्भवात्- यतोवेति, तत्सृष्ट्वेति च श्रुतेः- श्रौतस्यार्थस्य प्रबलस्य दुर्बलयुक्त्यवष्टम्भेन प्रतारणायोगाच्च, ऊर्णनाभेस्तन्तुसन्ततिम्प्रत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वदर्शनाच्च। विष्णुर्व्यापकः परमात्मा सत्त्वगुणप्रधानमायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणः। **भौमस्येति**। भूलोकस्थस्य ब्रह्मणो वेदस्य। **अंशेनेति**। माययेत्यर्थः- कथमन्यथा निरंशस्य परमात्मनस्स्यादंशः। किलेत्यलीके वार्तायां वा- उभयथाऽपि मृषैवायं कृष्णावतार इति फलितम्। अत्र 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यह'मिति गीतावचनमनुसन्धेयम्।

ननु नष्ट एव धर्मो रक्षणीयः- तथा च धर्मस्य रक्षणार्थमित्येव वक्तव्यं- किमिति ब्राह्मणत्वस्येत्युक्तमत आह— **ब्राह्मणत्वस्येति**। याजनाध्यापनादिरूपब्राह्मणधर्मस्य रक्षणं ब्राह्मणत्यागब्राह्मणेतरस्वीकारादिरूपविप्लवात्त्राणम्। तत्र हेतुमाह—**तदधीनत्वादिति**। ब्राह्मणाधीनत्वात्- येन येन वर्णिना येन येनाश्रमिणा यद्यत्कर्म यथा यथाऽनुष्ठेयं तेन तेन तत्तत्तथा तथा विद्वान् ब्राह्मणोऽनुष्ठापयतीत्यर्थः। नन्वजस्य नारायणस्य धर्मसंस्थापनरूपलोकानुग्रहार्थमपि कथं जन्मादिसम्भवोऽत आह— **स चेति**। भगवानित्यस्यार्थं स्वयमेवाऽऽह—**ज्ञानेति**। वसिष्ठादयो जीवाश्च केचिज्ज्ञानादिमन्तो दृश्यन्त इत्यत आह—**स चेति**। जीवानां ज्ञानादिकमीश्वरप्रसादादिलभ्यमीश्वरस्य तु स्वतस्सिद्धं— 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया' चेति श्रुतेरिति भावः। कुत ईश्वरस्य भगस्वाभाविकोऽत आह— **प्रकृतिं वशीकृत्येति**। जीवास्तु प्रकृतिपरतन्त्राः- अत एवेश्वरस्य मायित्वं ब्रूते श्रुतिः- 'मायिनं तु महेश्वर'मिति। कस्येयं प्रकृतिरत आह—**वैष्णवीं स्वामिति**। स्वस्य

वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते-- स्वप्रयोजनाभावेपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश- गुणाधिकैर्गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति। तद्धर्मद्वयं भगवता यथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासस्सर्वज्ञो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध। तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थ-

---

विष्णोस्सम्बन्धिनीं; स्वोपाधिभूतामित्यर्थः। तस्यास्स्वरूपमाह—**त्रिगुणेति**। सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका-- सत्त्वादिगुणाश्रयातिरिक्तप्रकृतिपदार्थाभावादिति भावः। एतेन सत्त्वरजस्तमोगुणोपहितानां विष्णुब्रह्मरुद्राणां भेदः परास्तः- मायोपाधिकत्वेन त्रयाणामेकत्वात्। एवं प्रकृतिवशत्वादेव- नेश्वरस्य कर्माधीनजन्मसद्भाव इत्याह—**अज इति**। जन्माभावादेव न लय इत्याह—**अव्यय इति**। 'जायते मरणायैव म्रियते जन्मने पुनरिति, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य' चेति स्मरणाज्जन्ममरणयोस्सामानाधिकरण्यमिति भावः। ईश्वर ईशनलीलः। एवं मायिकं रूपमुक्त्वा वास्तविकमाह—**नित्येति**। नित्यस्सत्यः नित्योऽनित्याना'मिति श्रुतेः, 'तत्सत्यं स आत्मे'ति श्रुतेश्च। कुतो नित्यत्वमत आह—**शुद्ध इति**। उपाधिसंसृष्टस्य मलिनस्य जीवस्य हि उपाधिवशाद्भवत्यनित्यत्वं। तस्य निष्कृष्टं स्वरूपमाह—**बुद्ध इति**। ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः- 'सच्चिदानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः। ज्ञातुर्हि ज्ञानं स्वरूपं-- ज्ञातृत्वं चास्य 'स सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतम्। सर्वज्ञत्वं सर्वावभासकत्वं, नेदं मायाधर्मः- मायाया जडत्वेनेश्वरभास्यत्वात्। अत एवायं मुक्तः, नतु जीववत्कदाऽपि बद्धः- अज्ञानानभिभूतत्वादिति भावः। **इवेति**। नतु वस्तुत इत्यर्थः। इवशब्दः कुर्वन्नित्यत्रापि सम्बध्यते। नहि वस्तुतः परमात्मनः लोकानुजिघृक्षाऽपि सम्भवति-- निष्कामत्वादीश्वरस्य। यद्वा- परमार्थतः। परमात्मनः कामासम्भवेऽपि व्यवहारत ईश्वरस्य लोकानुग्रहस्सम्भवत्येव। जन्मदेहौ तु व्यवहारतोऽपि न सम्भवत इत्यभिप्रेत्य कुर्वन्निवेति नोक्तमाचार्यैः। व्यवहारदशायामपि कारणोपाधिर्हीश्वरः। **लक्ष्यत इति**। अज्ञैरिति शेषः। नहि प्राज्ञा ईश्वरं जातं पश्यन्ति। स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया भगवानर्जुनाय धर्मद्वयमुपदिदेशेति सम्बन्धः। पूर्णकामस्य कुतश्शिष्योपदेशे प्रवृत्तिरत आह—**भूतेति**। भूताः प्राणिनः तेषामनुग्रहीतुमिच्छा भूतानुजिघृक्षा- तया— शोकमोहावेव महोदधिश्शोकयुक्तो मोहश्शोकमोहस्स एव महोदधिरिति वा शोकमोहमहोदधिस्तस्मिन्निति। एतेनोपदेशस्य शोकमोहनिरासः फलमिति व्यज्यते। किमित्यर्जुनायोपदेशोऽत आह—**गुणाधिकैरिति**। गृहीतो ज्ञातः- प्रचयमभिवृद्धिं- गुणाधिकत्वादर्जुनस्य- यद्ययं मत्तस्सकाशाद्धर्मं गृहीत्वाऽनुतिष्ठेत्तर्हि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन' इति न्यायादितरजनोऽप्यनुतिष्ठेत्तं च दृष्ट्वा तदितरजन इत्येवमभिवृद्धिमीयान्मदुक्तः पन्था धर्मस्येति मत्वा भगवानर्जुनाय धर्ममुपदिदेशेति भावः। अनेन च विद्वानाचार्यः सच्छिष्यायैव धर्मं बोधयेदिति सूच्यते। आचार्यस्य स्वयंकृतार्थत्वेन लोकानुग्रहप्रयोजनवैमुख्येसति सम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गात्। **यथोपदिष्टमिति**। उपदिष्टमुपदेशः- भावेक्तः। तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम्। यद्वा- तथेति यथा भगवतोपदिष्टं तथेत्यन्वयः। उपनिबबन्ध ग्रथितवान्।

सारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं- परं निश्श्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—श्लो।। 'स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—'नैव धर्मी न चाधर्मी नचैव हि शुभाशुभी । यस्स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्', 'ज्ञानं सन्न्यासलक्षण'मिति च । इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय—'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति । अभ्युदयार्थोऽपि प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णानाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः- स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्श्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तथा च वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, योगिनः कर्म

अनेकैर्वृत्तिकारादिभिर्विद्वद्भिः । उपलभ्य दृष्ट्वा । **संक्षेपत इति** । ग्रन्थविस्तरभयादितिभावः । लोकानुग्रहार्थमेवाऽऽचार्यस्य प्रवृत्तत्वात्तत्क्रियाफलस्य सुकृतादेरात्मगामित्वं माऽस्त्वित्यभिप्रेत्याह—**करिष्यामीति** । यदि करिष्य इत्युच्येत तर्हि तज्जन्यसुकृतादिना बन्धस्स्यात्कवेरिति बोध्यम् ।

संक्षेपत इति । प्राधान्येनेत्यर्थः- कर्मज्ञानादीनि त्ववान्तरफलानीति भावः । **स हीति** । स आत्मज्ञाननिष्ठारूपो निवृत्तिलक्षणो धर्मो ब्रह्मणः परमात्मनः पदवेदने स्वरूपसाक्षात्कारे सुपर्याप्तस्सुष्ठु समर्थः । हिशब्दः सर्वशास्त्रविद्वत्प्रसिद्धिं द्योतयति । ननु 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति जैमिनिसूत्रात्प्रवृत्तेरस्तु धर्मत्वं कथं पुनर्निवृत्तेरिति शङ्कायामौपचारिकमेव निवृत्तेर्धर्मत्वमिति हृदि कृत्वा तत्र प्रमाणमाह- **नैवेति** । यः किञ्चिदप्यचिन्तयन् तूष्णीमेकासने एकस्मिन्सर्वाधारे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीनस्स्यात् सः धर्मी नैव, अधर्मी च नैव, शुभी नैव, अशुभी नैव च- हिः प्रसिद्धौ । **ननु** निवृत्तेर्माऽस्तु धर्मत्वं कथं पुनर्ज्ञानत्वमत आह— **ज्ञानमिति** । सन्न्यासः सर्वकर्मसन्न्यासः लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्सन्न्यासलक्षणं- सर्वकर्मसन्न्यासरूपा निवृत्तिरेवात्मज्ञाननिष्ठा न त्वन्यदित्यर्थः । किं ग्रन्थान्तरप्रमाणोऽदाहरणेनेत्याह—**इहापीति, सर्वेति** । प्रवृत्तिलक्षणसर्वधर्मान्विहायेत्यर्थः- निवृत्तिधर्मस्य त्यागायोगात् । मामेकं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म शरणं व्रजेति निवृत्तिधर्मस्यैव कर्तव्यत्वेनोपदेशाच्च । आत्मज्ञाननिष्ठैव खलु निवृत्तिधर्मः । एवं निश्श्रेयसार्थं निवृत्तिधर्ममुपवर्ण्य अथ प्रवृत्तिधर्ममाह—**अभ्युदयार्थ इति** । अभ्युदयः अर्थः प्रयोजनं यस्य सः प्रवृत्तिलक्षणश्चोदनालक्षणः ज्योतिष्टोमादिः- नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तभेदेन चतुर्विधोऽयं धर्मः- सत्त्वशुद्धिश्चित्तशुद्धिः- फलाभिसन्धिर्धर्मफलेषु स्पृहा । **शुद्धसत्त्वस्येति** । शुद्धचित्तस्य पुरुषस्य प्रतिपद्यते प्राप्नोति धर्म इत्येव कर्तृपदं- आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये विषयसम्बन्धाधिकारिप्रयोजनाख्यमनुबन्धचतुष्टयं तावच्छास्त्रस्यावश्यकं- तत्र अधिकारिणां मुमुक्षूणामत्र

कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति। इह द्विप्रकारं धर्मं निश्श्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यंजयद्विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थे विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया। अत्र च- 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक'मित्यारभ्य 'यावन्न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह'त्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः- तथाहि- अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेषु अहमेतेषां ममैते इत्येवं प्रत्ययनिमित्त-स्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनश्शोकमोहौ दर्शितौ- 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये' इत्यादिना। शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम-- परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते। तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वसर्वधर्मपरित्यागः, प्रतिषिद्धसेवा च स्यात्। स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति। तत्रैवंसति धर्माधर्मो-पचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिलक्षणस्संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतस्संसारबीजभूतौ शोक-मोहौ तयोश्च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुस्सर्वलोकानु-ग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान् वासुदेवः—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि।

सुज्ञेयत्वादन्यत्त्रयमाह—**इहेत्यादिना**। अभिधेयभूतं विषयभूतं निश्श्रेयसप्रयोजनं साक्षात्क्रमेण च मोक्षफलकं द्विप्रकारं द्विविधं धर्मं निवृत्तिधर्मं प्रवृत्तिधर्मं च- परमार्थतत्त्वं परमार्थतस्सत्यं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म च विशेषतोऽभिव्यञ्जयत्प्रकटयत्सद्गीताशास्त्रं विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत्- विशिष्टानि विलक्षणानि उत्कृष्टानि वा प्रयोजनसम्बन्धाभिधेयानि अस्य सन्तीति (अस्मिन्सन्तीति वा) तथोक्तं भवति। निश्श्रेयसं प्रयोजनं द्विविधो धर्मः वासुदेवश्चेत्येतत्त्रयमभिधेयम्। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्सम्बन्ध इति विवेकः। तदर्थे गीताशास्त्रार्थे धर्मद्वये वासुदेवे चेत्यर्थः। अतः तत इत्यर्थः।

अत्र च गीतास्वित्यर्थः। एतदन्तो ग्रन्थो व्याख्येय इत्यन्वयः। शोकमोहादयो ये संसार-बीजभूता दोषाः तेषामुद्भवस्य यत्कारणं तस्य प्रदर्शनमेवार्थो यस्य तत्त्वेन- प्राणिनां संसारबीजभूत-शोकमोहादिदोषोऽद्भवं प्रतीदं कारणमिति दर्शयति- दृष्ट्वेत्यादिः, तूष्णीं बभूवेत्येतदन्तो ग्रन्थ इत्यर्थः। **तथाहीति**। तत्प्रदर्शनप्रकारमेव दर्शयामीति प्रतिज्ञायामव्ययमिदम्। अर्जुनेनात्मनश्शोकमोहौ 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्य' इत्यादिना दर्शितावित्यन्वयः। अहमेतेषां ममैते इति- अहमेतदीयः एते मदीया इति प्रत्ययौ ज्ञाने निमित्ते हेतू यस्य तस्य स्नेहस्य विच्छेदः नाशः आदिर्येषां तानि स्नेहविच्छेदादीनि निमित्तानि ययोस्तौ तथोक्तौ- अनात्मीयेष्वात्मीयत्वभ्रमः, अनन्यदीये आत्मनि अन्यदीयत्वभ्रमश्च आत्मनः अनात्मीयेषु पुत्रादिषु स्नेहं जनयित्वा तद्विच्छेदादिना शोकमोहौ जनयतीति तावेव भ्रमौ शोकमोहयोः कारणभूतावित्यर्थः।

अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव- किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति, ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि। ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते, कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'-मित्यादिहिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माऽधर्मायेतीयमाशङ्का न कार्या- कथं, क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसादिलक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय। तदकरणे च—'ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्य'सीति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसादिलक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति।

तदसत्—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादिना ग्रन्थेन भगवता यावत्स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थाऽऽत्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्साङ्ख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिविक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा साङ्ख्या बुद्धिस्सा येषां ज्ञानिनामुपचिता भवति ते साङ्ख्यास्स्युः। एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वापेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाध-

---

अत्र केचिदिति। कर्मज्ञानसमुच्चयवादिन इत्यर्थः। 'यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम्। एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं मह'दिति हारीतस्मृत्याद्यनुसारिण इति भावः। कैवल्यं मोक्षः। कथमिति कुतो न कार्येति प्रश्नः। तत्रोत्तरमाह—क्षात्रमित्यादिना ब्रुवता श्रीकृष्णेनेति शेषः।

समुच्चयवादं खण्डयति--तदसदित्यादिना। तत् कर्मसहितादृज्ञानान्मुक्तिरिति मतमसदुदुष्टम्। तत्र हेतुमाह—ज्ञानेति। बुद्धिद्वयाश्रययोर्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनादिति। तदेव विवृणोति—अशोच्यानित्यादिना। अशोच्यानिति श्लोक आदिर्यस्य तेन स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति श्लोकोन्तो यस्य तेन। स्वधर्ममिति श्लोकस्य नात्रान्तर्भावः, किंतु देही नित्यमितिश्लोकस्यैव। स्वधर्ममिति श्लोकस्तु ग्रन्थस्यास्यावधिरिति बोध्यम्। अशोच्यानित्यादिना न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थेनेति परमार्थः। भगवता यत्परमार्थतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्साङ्ख्यमित्यन्वयः। सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते तत्त्वमनयेति सङ्ख्या वैदिकी सम्यग्बुद्धिः तया सङ्ख्यया प्रकाश्यमात्मतत्त्वं साङ्ख्यमिति व्युत्पत्तेरिति भावः। यावदिति साकल्येऽवधारणे वाऽव्ययं। प्रकरणार्थनिरूपणादात्मनो जन्मादिविक्रियाभावादात्मा अकर्तेति या तद्विषया साङ्ख्यविषया बुद्धिर्जायते सा बुद्धिस्साङ्ख्येत्युच्यते- उपचारादिति भावः। नच सङ्ख्याया एव बुद्धित्वात्कथं साङ्ख्याया अपि बुद्धित्वमिति वाच्यं,सङ्ख्या बुद्धिरन्तःकरणं, साङ्ख्या बुद्धिस्तु तद्वृत्तिरिति भेदात्। नच कुत एतद्भेदावगम इति वाच्यं, या जायते इति भाष्यात्। बुद्धिवृत्तिर्हि प्रकरणार्थनिरूपणाज्जायते बुद्धिस्तु पञ्चभूतसत्त्वांशसमष्ट्या प्रागेव जातेति नाधुना जायते इति। सा साङ्ख्याबुद्धिर्येषामुपचिता प्रवृद्धा- दृढेति यावत्। भवति ते ज्ञानिनस्साङ्ख्यास्स्युः साङ्ख्या एषामस्तीति साङ्ख्या इत्यर्शआद्यजन्तोऽयं शब्द इति भावः। एतस्या इति साङ्ख्याया इत्यर्थः, देहादिव्यतिरिक्तस्येति।

नानुष्ठानलक्षणो योगस्तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिस्सा येषां कर्मिणामुपचिता भवति ते योगिनः। तथा च भगवता विभक्ते बुद्धी द्वे निर्दिष्टे- 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृण्वि'ति। तयोश्च साङ्ख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां साङ्ख्यानां विभक्तां वक्ष्यति- 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तेति। तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां योगिनां विभक्तां वक्ष्यति— 'कर्मयोगेन योगिना'मिति। एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वानेकत्वैकत्वबुद्ध्याश्रययोर्युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता। यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं ब्राह्मणे—'एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्ती'ति। सर्वकर्मसन्न्यासं विधाय तच्छेषेण- 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक' इति। तत्र च प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुषस्य आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं मनुष्यलोकप्राप्तिसाधनं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च कर्मानुरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं- सोऽकामयतेत्यविद्याकामवत एव कर्माणि श्रौतानि

नास्तिकानां देहादिव्यतिरिक्तात्माभावेऽप्यास्तिकानां देहादिव्यतिरिक्तात्माऽस्त्यैव- देहपातानन्तरं स्वर्गादिफलसिद्ध्यर्थमास्तिकैर्यज्ञादिकर्मणां क्रियमाणत्वादिति भावः। **मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षण इति।** मोक्षशब्दोऽत्र मोक्षहेतुज्ञानपरः उपचारात्। तत्साधनानि तु फलाभिसन्धिरहितानि कर्माणि तदनुष्ठानमेव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथोक्तो योगः। मोक्षस्य परम्परया साधनानि मोक्षसाधनानि कर्माणीति वा। कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयस्य कर्मणः एकत्वाकर्तृत्वबुद्ध्याश्रयस्य ज्ञानस्य च युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता भगवता कृष्णेन एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते इत्यन्वयः। तच्छेषेण यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं ब्राह्मणे इत्यन्वयः। एतमेव लोकमात्मलोकं प्रव्राजिनस्सन्न्यासिनः प्रव्रजन्ति सन्न्यसन्ति येषामस्माकमात्मैव लोकः नत्वात्मनोऽन्यः कश्चिल्लोकोऽस्ति ते वयं प्रजया सन्तानेन किं करिष्यामः ? न किमपि। अतः प्रजार्थं गृहस्थाश्रमस्वीकारोऽस्माकमनुचित इति भावः। आत्मकामानां सन्न्यासः, प्रजाकामानां तु गृहस्थाश्रमस्वीकारद्वारा कर्माणि चेति सुविभक्तमिति तात्पर्यम्। श्रुत्यर्थमेव विवृणोति—**तत्र चेति**। श्रुतावित्यर्थः। दारपरिग्रहात्प्राक्पुरुषस्य कार्यकरणसङ्घातलक्षणस्य आत्मा स्वरूपभूतः। आत्मनैव सङ्घातस्य कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानात्मकत्वादिति भावः। पुरुष आत्मेति पाठे पुरि शरीरे शेत इति पुरुषः शारीर आत्मा प्राकृतः अज्ञः। **धर्मजिज्ञासेति।** अधीत्य वेदवेदाङ्गानि 'अथातो धर्मजिज्ञा'सेति धर्मविचारं कृत्वेत्यर्थः। सोऽकामयत प्राकृत आत्मा तच्छब्दार्थः। किमकामयतेत्यत आह—**पुत्रं वित्तं चेति**। कीदृशं तदत आह—**लोकत्रयसाधनमिति**। यद्वा किमर्थमत आह—**लोकत्रयसाधनमिति**। लोकत्रयसिद्ध्यर्थं लोकत्रयसाधनं पुत्रं वित्तं चाकामयतेत्यर्थः। तत्र किं लोकसाधनः पुत्रोऽत आह—**मनुष्येति**। वित्तं कतिविधमत आह—**द्विप्रकारमिति**। तावेव प्रकारौ दर्शयति—**मानुषं दैवं चेति**। किं तन्मानुषं वित्तमत आह—**कर्मेति**। किं तत्कर्मेत्यत आह—**अनुरूपमिति**। विहितमित्यर्थः। किं लोकसाधनमिदमत आह—**पितृ-**

दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्याभिहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतः ।

नचार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नः ज्यायसीचेत्कर्मणस्त इत्यादिः- एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं- कथमर्जुनेनाश्रितं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति । किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तस्स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति- 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चित'मिति कथमन्यतरविषय एव प्रश्नस्स्यात्- नहि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे एतयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति । अथाप्यर्जुनस्य भगवदुक्तार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं- 'मया बुद्धिकर्मणोस्समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति- नतु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तं- नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धिसमुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादिसर्वमुपपन्नं स्यात् । किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं स्वधर्म इति जानतः- 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'त्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईषण्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

लोकेति । किं पुनर्दैवं वित्तमत आह—**विद्यामिति** । किं लोकसाधनमिदमत आह—**देवलोकेति** । अत्र 'सोऽकामयत, जाया मे स्यादित्यादि, अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक' इत्यादि च बृहदारण्यकमनुसन्धेयम् । व्युत्थानं व्युत्थितिः; कर्मसन्न्यास इत्यर्थः । श्रौतकर्मणो ज्ञानस्य च समुच्चयोऽभिप्रेतस्स्याद्यदि तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यादित्यन्वयः ।

नचेति । यदि कर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतस्तर्हि कर्मापेक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्त्ववचनमयुक्तं- समुच्चितयोरेव द्वयोर्मोक्षहेतुत्वात् । तेच समुच्चिते कर्मज्ञाने एकपुरुषेण युगपदनुष्ठेये च भवत एवेति कथं कृष्णोऽर्जुनं कर्मण्येव केवले चोदयामास निष्फले- नहि केवलाद्ज्ञानादिव केवलात्कर्मणोऽपि स्यान्मोक्षस्तव मते । अथ यदि कृष्णोर्जुनं समुच्चय एव प्रेरितवानित्युच्यते, तर्हि 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवे'त्यर्जुनोपालम्भः कथमुपपद्येत । भगवता पूर्वमनुक्तं बुद्धिकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं, बुद्धेः कर्मणो ज्यायस्त्वं च कथमर्जुनो भगवति मृषैवाध्यारोपयेदित्यन्वयः । **ननु** श्रौतेन कर्मणा ज्ञानस्य समुच्चयो माऽस्तुनाम स्मार्तेन तु स्यात् । 'तथा तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं मह'दिति स्मृतेरत आह—**नापीति** । स्मार्तेन कर्मणाऽपि बुद्धिसमुच्चयो नाभिप्रेतः, अभिप्रेतेऽपि तस्मिन् सर्वमपि विभागवचनाद्युपपन्नं नैव स्यात्- 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृ'ण्वित्यादिविभागवचनम् । आदिशब्दाद्बुद्धेर्ज्यायस्त्ववचनादिग्रहणम् ।

ननु यदि कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात्समुच्चयो नास्ति, तर्हि आत्मा कर्ता भोक्ता चेति विपरीतज्ञानवत एव कर्मसु प्रवृत्तिस्स्यात्, आत्माऽकर्ताऽभोक्ता चेति सम्यग्ज्ञानवतस्तु न स्यात्, न

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वापि शुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमिदं सर्वं ब्रह्माऽकर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं तत्र पूर्वं यथा प्रवृत्तः तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेस्समुच्चयस्स्यात्- यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये- तद्वत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् । तत्त्वविद्धि नाहं करोमीति मन्यते, नच फलमभिसन्धत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकाम्यसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतो न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथा दर्शयति च भगवान्— 'कुर्वन्नपि न लिप्यते, कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यत' इति तत्र तत्र । यच्च- 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्', 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति । तत्र तत्र प्रविभज्य विज्ञेयं । तत्कथं- यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणस्स्युः ते लोकसंग्रहार्थं गुणागुणेषु वर्तन्त इति, ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसन्न्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः न कर्मसन्न्यासं

त्वयं नियमो दृस्यते श्रूयते वा- जनकादीनां ज्ञानिनामपि कर्मसु प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मादेकस्मिन्नेव पुरुषे जनकादौ कर्मज्ञानसमुच्चयदर्शनात्कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वं सम्भवत्येवेति समुच्चयादेव मोक्ष इति शङ्कायामाह—**यस्य त्विति** । आदावज्ञत्वात्कामाद्यभिभूतत्वाच्च पुरुषः कर्मसु प्रवर्तते, ततः फलाभिसन्धिरहितयज्ञादिकर्मकरणद्वारा चित्तशुद्धिस्तस्य भवति, चित्ते शुद्धेसति ज्ञानमुत्पद्यते एकमिदं ब्रह्माकर्तृ चेति । सच ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि प्रारब्धवशाद्यथापूर्वं यज्ञादिषु प्रवर्तते यथा जनकादिः तस्य सा प्रवृत्तिर्न कर्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा भगवत इति** । भगवान् कृष्णः ज्ञानी भवन् केवलाद्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्ध्यभावं पश्यन् तत्सिद्धये न क्षत्रधर्मचेष्टितं करोति, किंतु लोकानुग्रहार्थमेव तद्वज्जनकादयोऽपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**फलेति** । फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् फलाभिसन्ध्यहङ्कारपूर्वकं कर्मैव कर्म न त्वन्यदित्यर्थः । ननु फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावमात्रेण कर्मणः कर्मत्वं कथं व्यपैतीत्यत्राह— **यथा चेति** । स्वर्गादिकामेन काम्याग्निहोत्राद्यनुष्ठायी पुरुषः मध्ये अकस्माद्ज्ञानकामेन स्वर्गादिकामं त्यक्त्वा तदेव कर्म समापयति- तत्र च यावत्पर्यन्तं स्वर्गादिकामः तावदेव तत्कर्मणः काम्यत्वं न तूर्ध्वमिति कृत्वा अनुष्ठीयमानस्यापि काम्यकर्मणः कामनाशाद्यथा काम्यत्वनाशः तथा ज्ञानिना क्रियमाणस्यापि कर्मणः फलाभिसन्ध्यहङ्कारभावात्कर्मत्वनाश इति भावः । कुर्वन्नपि न करोतीति कथं कुर्वतः पुरुषस्याकर्तृत्वं स्यात्- विरुद्धं हीदं द्वयमतः अहङ्कारपूर्वकत्वात्कर्तृत्वस्य तद्रहितः पुरुषः कुर्वन्नप्यकर्तैव । **ते इति** । ते जनकादयः लोकसंग्रहार्थं गुणागुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेन कर्मसु प्रवृत्ता इति शेषः । कर्मणैव हीति श्लोकगतस्य संसिद्धिमास्थिता इति वाक्यस्यार्थमाह—**कर्मेति** । अकर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानात्कर्मसन्न्यासे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । **अत्रेदं बोध्यम्**—प्रवृत्तिमार्गे वर्तमाना अपि जनकादयः वेदान्तश्रवणादिना परमार्थात्मतत्त्वज्ञानं सम्पाद्य निवृत्तिमार्गभूतसन्न्यासाश्रमस्वीकारं विनैव निरहङ्कारं कर्म

कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्वविदः । ईश्वरे समर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्- सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति- 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा, सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति- 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मे'त्यादिना । तस्माद्गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ।

तत्रैवं धर्मसम्मूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यात्मज्ञानादन्यत्रोद्धरणमपश्यन् भगवान् वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्धिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादिना ॥

श्रीभगवान्— अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात् परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात्ता-

---

कुर्वन्त एव ज्ञानान्मुक्तिं भेजिरे । निवृत्तिमार्गे वर्तमानास्तु सनकादयः सन्न्यासाऽऽश्रमस्वीकाराद्वेदान्तश्रवणादिना आत्मतत्त्वज्ञानं सम्पाद्य कर्माण्यकुर्वन्त एव ज्ञानान्मुक्तिं भेजिरे इति ।

तत इति शोकसागरादित्यर्थः । **अशोच्यनित्यादिनेति** । अत्र **रामानुजः**- नत्वेवाहमित्यादिनेत्युक्त्वा अशोच्यानिति श्लोकं गीताशास्त्रात्पृथक्चकार, **तन्मन्दम्**— न ते भीष्मयश्शोच्याः- परमार्थस्वरूपेण तेषां नित्यत्वात् । नहि पण्डिता मृतान् जीवतश्च प्रति शोचन्ति- त्वं च पण्डितोऽसि- अतो माशुच इति हितशासनपरस्यास्य श्लोकस्य शास्त्रान्तःपातित्वौचित्यात् ।

यच्च वेदान्तदेशिकेनोक्तमशोच्यानिति श्लोकस्योपदेशार्थावधानापादनार्थपरिहासभावतया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभाव इति, **तत्तुच्छम्**—महति शोकसागरे निमग्ने स्वचरणं शरणं प्रपन्ने पार्थे भगवतः कृष्णस्य परिहासभावोदयाऽसाङ्गत्यात् ।

यदप्युक्तमनेन—यद्वाऽत्राशोच्यानिति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः, नत्वेवाहमित्यादिकं तु इदंशब्दार्थ इति, **तदपि तुच्छम्**—इदंशब्दस्यात्रानुपदवक्ष्यमाणे शक्ततया तदनुपदोक्तस्याशोच्यानिति श्लोकस्येदंपदार्थत्वाभावकल्पनायां अप्रमाणत्वात्, अशोच्यानितिश्लोकस्य प्रहसन्नित्यनेनान्वयासम्भवात्, इतिशब्दमध्याहृत्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस' इति प्रहसन्निवेत्यन्वये समासपुनरादानदोषात्, इतिशब्दाध्याहारगौरवाच्च, गतासूनिति पदार्थस्य परिहासवाक्यत्वासम्भवेन शास्त्रप्रवेशासम्भवेन च व्यर्थत्वप्रसङ्गात्, परिहासवाक्यं वदन्निवेतीवशब्देन नतु वस्तुतः परिहासवाक्यं जगादेति सिद्धत्वेन अशोच्यानिति श्लोकस्य भगवदुक्तत्वासम्भवाच्च । तस्माद्गीताशास्त्रस्याशोच्यानिति श्लोक एवादिः ।

अशोच्यत्वे हेतुद्वयमाह—**सद्वृत्तत्वात्परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वादिति** । असच्चरितान्पुत्रादीनुद्दिश्य पित्रादयश्शोचन्ति भ्रष्टा एत इति, भीष्मद्रोणादयस्तु सद्वृत्तत्वान्न ते शोच्याः- अनि-

नशोच्यानन्वशोचः अनुशोचितवानसि- एते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति। त्वं प्रज्ञावादांश्च प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे। तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः। यस्माद्गतासून् गतप्राणान्मृतान् अगतासूनगतप्राणान् जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः- पण्डा आत्मबुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः- 'पाण्डित्यं निर्विद्ये'ति श्रुतेः। परमार्थतस्तु तान्नित्यानशोच्या ननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्येतत् ॥११॥

त्यास्तु गृहसम्पदादयश्शोच्या नतु नित्या आत्मानो भीष्मादय इत्यर्थः। शोकप्रकारमाह—**मन्निमित्तमित्यादिना**। मन्निमित्तं मदर्थं प्रज्ञावादानित्यत्र प्रज्ञाशब्दो लक्षणया प्रज्ञावतः प्राज्ञानभिधत्त इत्याह—**प्रज्ञावतामिति**। श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके इत्यादीनि वचनानीत्यर्थः। येषां देहतदिन्द्रियादिसङ्घाताभिमानिनां देवदत्तादीनां प्राणाः देहादुत्क्रान्तास्ते गतासव इत्युच्यन्ते। फलितार्थमाह—**मृतानिति**। गतासवो न भवन्तीत्यगतासवः-- नञ्तत्पुरुषः। गतासुभिन्ना इत्यर्थः। तान्—फलितमाह—**जीवत इति**। न च मृतानां शोच्यत्वमस्तु नाम कथं जीवतामिति वाच्यं, जीवन्तोऽपि पुत्रादयः दुर्वृत्तास्सामयाश्च शोच्या एवेति।

ननु पण्डिता अपि तार्किकादयः शोचन्त्येव मृतं स्वजनं प्रतीत्यत आह—**पण्डा आत्मज्ञानमिति**। आत्मज्ञानिन एव पण्डिता न तु तार्किकादय इत्यर्थः। तत्र श्रुतिं प्रमाणयति- **'पाण्डित्यं निर्विद्येति'**। आत्मज्ञानं सम्पाद्येत्यर्थः। त्वन्त्वपण्डित एव शोकित्वादित्याह—**परमार्थतस्त्विति**। परमार्थत आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः। **इत्येतदिति**। इति यावदित्यर्थः। इत्यभिप्राय इति पाठान्तरम्।

अत्र गतासून् देहानगतासूनात्मनश्चेति रामानुज आह, **तत्तुच्छम्**—मृतदेहानां गतासुत्वेप्यमृतदेहानामगतासुत्वेन अगतासुशब्दाज्जीवद्देहार्थालाभात्। गतास्वगतासुशब्दयोर्लोके मृतजीवतोरेव शक्तिग्रहदर्शनात्- भो सखे त्वद्ग्रामे अस्मत्सम्बन्धिनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ किं सुखमासाते? इति विष्णुमित्रेण पृष्टः कृष्णशर्मा तम्प्रति देवदत्तो गतासुर्यज्ञदत्तस्त्वगतासुरिति प्रत्युवाच- किं तत्र देवदत्तो देहो गतासुः यज्ञदत्तो जीवस्त्वगतासुरिति स श्रोता प्रत्येतिस्म- अपितु देवदत्तो जीवति यज्ञदत्तो मृत इति जानाति स्म- अपि च देहवदसवोऽपि कोशत्वेनात्मन उपाधिभूता एवेति कृत्वा परमार्थत आत्मानो निष्कोशत्वेन गतासव एवेति कथमात्मनामगतासुत्वम्? किंच सच्चिदानन्दरूपमप्यात्मानं ये अन्नमयकोशावच्छिन्नत्वेन मनुष्यं वृद्धं जीर्णं कृशं, प्राणमयकोशावच्छिन्नत्वेन क्षुधितं पिपासितं च मन्वते ते अज्ञा अतीव शोच्या एवेति कृत्वा कथमगतासूनामात्मनामशोच्यत्वम्? अपिच पण्डिता गतासून् देहान्प्रति न शोचन्तीत्युक्ते अपण्डितानां तान्प्रति शोको भवतीति सिद्धं- नतु तद्दृश्यते। न ह्यपण्डिता अपि गतासुदेहान्प्रति शोचन्ति देहो दग्धो देहश्श्वभिर्भक्षित इति नहि कोऽपि शोचति। किंतु देही पुत्रो मृत इत्येव शोचति सर्वोपि। तस्माद्दुष्टो रामानुजोक्तार्थः ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामस्सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

कुतस्ते अशोच्याः यतस्ते नित्याः- कथं- नेति । नत्वेव जातु कदाचित् अहं नासं किं त्वासमेव- अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नासीः किं त्वासीरेव- तथा नेमे जनाधिपा नासन् किं त्वासन्नेव- तथा न न भविष्यामः, किंतु भविष्याम एव । एवं च सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

नत्वेवाहमिति श्लोकमवतारयति—**कुत इति** । कुतस्ते अशोच्या इति प्रश्नः । यतस्ते नित्यास्ततस्ते अशोच्या इत्युत्तरम् । कथं ते नित्या इति पुनः प्रश्नः- तत्रोत्तरमाह—**नेतिश्लोकेन** । यदि भीष्मादयः नित्यास्तर्हि अशोच्या एव नतु नित्याः म्रियमाणत्वात्ततश्चानित्यान् तान् प्रत्यहं शोचामीत्याशङ्कायामाह भगवान् नत्वेवाहमितिश्लोकमित्यवतारिकाया आशयः । अहं जातु तु कदाचिदपि नैव नासमित्यन्वयः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनार्थौ द्वौ नञौ । अहमिदानीमेव वर्ते प्राक्तु कदाचिदपि नासमिति सम्भाव्यस्य निषेधस्य हि निवृत्तिरत्र कृता नैव नासमिति । अस्यार्थमाह—**किं त्वासमेवेति ।** देहानामुत्पत्तयो विनाशाश्च देहोत्पत्तिविनाशाः- तेषु अतीतकाले अनन्तेषु देहेषु जातेषु नष्टेषु च नाऽत्मा जातो नष्टः किंतु नित्य एवेत्यर्थः । नन्वात्मन एकत्वाद्वयमित्युक्तिर्न सङ्गच्छत इत्यत्राह—**देहभेदेति** । उपाधीनां देहानां बहुत्वाद्वयमिति बहुवचननिर्देशः- न त्वात्मबहुत्वादित्यर्थः ।

युक्तं चेदम्—वासुदेवत्वार्जुनत्वजनाधिपत्वानां देहधर्मत्वेनाधर्मत्वभावात् । अवच्छेदकानां घटमठकरकादीनां भेदेन घटाकाशो मठाकाशः करकाकाश इत्यादिभेदव्यवहारे सत्यपि यद्वदाकाशस्यैकत्वं तद्वदवच्छेदकानां देहाद्युपाधीनां भेदेन वासुदेवोऽर्जुनो नराधिपाश्चेति भेदव्यवहारे सत्यप्यात्मन एकत्वमेवेति भावः ।

अत्राह रामानुजः—अहं सर्वेश्वरस्तावन्नित्य इति सिद्धमिति, **तत्तुच्छम्**—न ह्यर्जुनः कृष्णं सर्वेश्वरं नित्यमात्मानं मन्यते । 'अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवा'निति वक्ष्यति ह्यर्जुनः । किंच यथा कुन्त्या जाते आत्मन्यर्जुनस्यानित्यत्वबुद्धिस्तथा देवक्या जातेऽपि कृष्णे अनित्यत्वबुद्धिरेव भवति- स्वस्मिन्निव कृष्णेऽपि जन्मबाल्यकौमारादिधर्मदर्शनात् । नापि कृष्णस्यास्मिन् श्लोके आत्मानं सर्वेश्वरं प्रथयितुमस्ति तात्पर्यं- प्रकृतासाङ्गत्यात् । परं तु आत्मानं नित्यं प्रथयितुमेव- नित्यत्वप्रथनाय च नेश्वरत्वमावश्यकं- भवन्मते प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणां नित्यत्वेन नित्यत्वेश्वरत्वयोरसमनियतत्वात् । किंच अहंशब्दस्य वक्तरि केवले शक्तिर्न त्वीश्वरत्वादिविशेषणविशिष्टे इति सर्वेश्वरत्ववचनमत्रासङ्गतं कवितात्पर्याविषयं च । तथा- यथाहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः तथा भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्या इत्यप्युक्तं **रामानुजेन, तच्चासत्**— श्लोके- न त्वेवाहं जातु नासमित्ययमंशो दृष्टान्तः- अतिरिक्तस्तु दार्ष्टान्तिक इति

विभागकल्पनस्याप्रमाणत्वात्, दृष्टान्तवाचियथाशब्दाभावात्, अर्जुनस्य कृष्णे नित्यत्वनिश्चयाभावेन 'न त्वेवाहं जातु नास'मित्यस्य दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च।

किं चाऽऽस्तिकोऽयमर्जुन ईश्वरः कश्चन नित्योऽस्तीति मन्यतांनाम कृष्णं त्वीश्वरं नित्यं नैव मन्यते। अन्यथा सारथ्यादिषु कृष्णनियमनासम्भवात्।

अपिच यदि रामानुजोक्तार्थे कृष्णस्य तात्पर्यं स्यात्तर्हि- ईश्वरोऽहं यथा नित्यो जीवा यूयं तथैव हीत्येव ब्रूयात्। नतु नत्वेवाहमित्यादि। किंच ईश्वरः परमात्मा जीवास्त्वात्मान इत्यपि वक्तुं न शक्यते- 'य आत्माऽपहतपाप्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स आत्मा, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिषु श्रुतिषु आत्मशब्देनैवेश्वरग्रहणात्। जीवेश्वरयोरभेदोपदेशाच्च।

अथ यच्चात्र रामानुजेनोक्तम्—एवं भगवतस्सर्वेश्वरादात्मनां च परस्परं भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते- अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहं त्वमिमे सर्वे वयमिति व्यपदेशात्। औपाधिकभेदवादे ह्यात्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न सङ्गच्छत इति, **तच्चासत्**—भीष्मादीननित्यत्वेन शोच्यान्मन्यमानायार्जुनाय तावन्न ते भीष्मादयश्शोच्या नित्यत्वादित्येतावदेव तावदुपदेष्टुमुचितं कृष्णस्य, न त्वात्मैकत्वम्। तद्धि कृष्ण-स्स्वयं पश्चादुपदेक्ष्यति- 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मित्यादिना। वक्ष्यति च तत्र रामानुजो गत्यभावाज्जात्येकत्वमपि। यदि कृष्णस्यात्मभेद एव वास्तव इत्यभिप्रायस्तर्हि- 'अनाशिनस्तु तान्विद्धि यैस्सर्वमिदमावृत' मित्येवावक्ष्यत्।

किं चात्मनामनेकत्वे तत्तद्देहावच्छिन्नत्वेन सर्वव्यापकत्वमेव माभूत्- नहि चैत्रेणात्मना मैत्रदेहो व्याप्तो दृश्यते- चैत्रात्मनो मैत्रदेहसुखदुःखाद्यनुभवाभावात्। तत्तद्देहाद्यनवच्छिन्नस्त्वात्मा सर्वव्यापक एक एव तद्भेदकाभावात्। यदि त्वविनाशीति श्लोकः परमात्मानं ब्रूत इत्युच्येत, तर्हि सर्वव्यापकः परमात्मैवाविनाशी न त्वात्मानः- ते हि परिच्छिन्नत्वाद्धटादिवदनित्या एवेति महदिदमनिष्टमापतितम्। तस्मान्न त्वेनाहमितिश्लोके आत्मभेदं, अविनाशीतिश्लोके आत्माभेदं च प्रतिपादयतः कृष्णस्याशयः आत्मन औपाधिक एव भेदः, नतु तात्त्विक इत्येवंरूप एवेति सुखेन निश्चीयते विद्वद्भिः।

तत्त्वोपदेशसमयेऽप्यौपाधिकं भेदमनूद्यैव पारमार्थिकाऽभेदो बोधनीय इति नानुवादमात्रेण भेदस्य पारमार्थिकत्वम्। कृष्ण इत्यर्जुन इति नराधिपा इति च व्यवह्रियमाणाः सर्वे वयं अविनाशि तद्ब्रह्मैव- 'येन सर्वमिदं तत'मिति हि श्लोकद्वयस्यैकवाक्यार्थः। तस्मात्सर्वव्यापकस्य नित्यस्यात्मनो भेदकाभावान्नास्ति पारमार्थिक आत्मभेदः- भेदकानां सर्वेषामप्यात्मनैव व्याप्तत्वात्। व्यवहारतस्तु कल्पितोऽस्त्यात्मभेद आकाशभेदवदिति।

अथ यदप्युक्तं रामानुजेन—शङ्करमते ग्रन्थारम्भ एव न सम्भवति- परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टे-र्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोप-देशादिव्यवहाराश्च न सङ्गच्छन्त इति, **तदपि मन्दम्**—तव मतेऽप्यवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्ण-

स्यात्मारामस्यानन्दमयस्य परमपुरुषस्य कथमर्जुनदुःखनिरीक्षणतदुपदेशादिव्यवहारास्सङ्गच्छेरन्? लीलयेति चेत्तर्हि माययेति विद्धि- यथा मायावशादजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो भगवान्जात इव व्ययित इवोग्रसेनस्य पाल्य इव प्रतीयते, तथा पार्थाय किमप्युपदिशन्निव न प्रतीयतां किम्? परमार्थतस्तु न कृष्णो न पार्थः नाप्युपदेशः- एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्ति, व्यवहारतस्तु सर्वमपि द्वैतमिति न काचिदस्माकं क्षतिः ।

अथ ब्रूहि त्वं परिपूर्णे निष्कामे हरौ कथं लीलोदय इत्यत्रोत्तरं- नच बालवदिति वाच्यं, बालस्याज्ञत्वात्सकामत्वाच्च दृष्टान्तत्वाभावात् । नच राज्ञः कन्दुकविहारवदिति वाच्यं, तस्य तत्र सुखकामप्रवृत्तिदर्शनात् । नच लोकानुग्रहार्थमिति वाच्यं, लोकानुग्रहरूपे प्रयोजने अवशिष्टे सति भगवतः पूर्णकामत्वव्याघातात् । तस्मात्तत्रापि मायैवात्र शरणम् । नच माययापि कथमसङ्गतार्थसिद्धिरिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात् ।

ननु परमपुरुषस्यार्जुनं प्रत्युपदेशो मायया भवतु नाम- इदानीन्तनाचार्यपरम्परायाश्शिष्यपरम्परां प्रत्युपदेशः कथम्? द्वैतदर्शने विद्वत्ताऽभावाद्द्वैतादर्शने वाग्व्यवहाराभावाच्चेति चेत्, **मैवम्**—अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वस्यापि गुरोर्यावद्देहपातं बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारलोपाभावात् । देहातिरिक्तमात्मानं विदन्नपि त्वं यथा मनुष्योऽहं वैष्णवोऽहं रामानुजोऽहमिति ब्रवीषि तद्वदस्माकं किं न स्यात्? नच बाधितानुवृत्तस्य भेदज्ञानस्य उपदेशादिप्रवृत्तिहेतुत्वं नेति वाच्यं, आत्मज्ञानेन बाधितस्य अनुवर्तमानस्य देहात्मभ्रमस्य भोजनादिप्रवृत्तिहेतुत्वदर्शनात् । नहि देहातिरिक्तात्मज्ञानी त्वं निर्भोजनादिव्यापारो वर्तसे-- भोजनादिव्यपारो हि देहात्मभ्रममूलकः । नाहं देह इति मन्वानो नहि मुखेन भुंक्ते भोक्तुमिच्छति वा ।

यदप्युक्तं रामानुजेन—बिम्बभूत ईश्वरस्स्वप्रतिबिम्बभूतायार्जुनाय तत्त्वं कथमुपदिशेत्- नहि कोऽप्यनुन्मत्तः पुरुषः स्वदर्पणप्रतिबिम्बाय किमप्युपदिशेदिति, **तदपि तुच्छम्**—कोऽपि पुरुषः प्रतिबिम्बाय किमपि न वक्तीत्यत्र किं बिम्बप्रतिबिम्बयोरत्यन्ताभेदः कारणम्? किं वा प्रतिबिम्बमिथ्यात्वं? यद्वा प्रतिबिम्बचैतन्याभावः? नाद्यः- अत्यन्ताभेदे बिम्बप्रतिबिम्बव्यवहारस्यैव लोपप्रसङ्गात्- अयं बिम्बोयं प्रतिबिम्ब इति व्यवहारो हि बिम्बप्रतिबिम्बभेदमूलकः- अयं घटोऽयं पट इति व्यवहार इव घटपटभेदमूलकः । किंच दर्पणगतपरप्रतिबिम्बाय सुतरां भिन्नाय किमिति नोपदिशेत्पुरुषः । नापि द्वितीयः-- रज्जुसर्पस्य रज्जुज्ञानेनेव प्रतिबिम्बस्य केनापि ज्ञानेन बाधादर्शनात्- अबाधितस्य चामिथ्यात्वात्- न हि कोऽपि दर्पणगतं स्वप्रतिबिम्बं स्वयं मिथ्या मन्यते । अतः परिशिष्टस्तृतीयः- अविद्याचित्प्रतिबिम्बास्तु चैतन्यवन्त एवेति न दर्पणप्रतिबिम्बतुल्या इति सङ्गच्छत एव स्वप्रतिबिम्बानां स्वभिन्नत्वेन स्वस्योपदेशः कृष्णस्येति । **नचैवं** बिम्बप्रतिबिम्बयोर्जीवेश्वरयोर्भेदे कथमद्वैतसिद्धिरिति वाच्यं, यावदविद्यं बिम्बप्रतिबिम्बादिभेदसद्भावेऽपि परमार्थदशायामविद्याया एवाभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभेदाभावान्नाद्वैतहानिरिति । **एतेन** 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मिति मन्त्राज्जीवेश्वरद्वैतसिद्धिरिति रामानुजवचनं **दत्तोत्तरम्**—'एको बहूनां यो विदधाति कामा'निति तन्मन्त्रस्य व्यावहारिकजीवेश्वरभेदरक्ष्यरक्षकभावाद्यनुग्राहकत्वात् ।

किंच नात्र चिन्मात्रस्योपदेष्टृत्वादिकं- तस्य निर्धर्मकत्वात्- किं तर्हि कृष्णदेहेन्द्रियाद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नचितेरेव- साहि अर्जुनदेहेन्द्रियाद्याकारपरिणताविद्यावच्छिन्नचितेर्भिन्नैव । अत एव खलु

तत्त्वमसीत्यत्र विशेषणांशं विहाय विशेष्यांशे लक्षणा स्वीकृता- तस्माद्विशिष्टयोः कृष्णार्जुनयोर्भेदादस्त्युपदेशोपपत्तिः- इति ।

यच्च रामानुजेनोक्तम्—गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य नष्टत्वाच्छिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजन इति, **तदपि तुच्छम्**—यावद्देहपातमात्मज्ञस्यापि गुरोर्देहेन्द्रियादिप्रपञ्चप्रतीतिसद्भावः प्रागेव प्रत्यपादि- ऐन्द्रजालिकेन गगने गन्धर्वनगरं निर्मितं- नेदं गन्धर्वनगरं किंतु गगनमेवेति जानतामपि यावदिन्द्रजालं प्रतिभात्येव । अयं च प्रपञ्चः यस्याद्वितीयात्मज्ञानेन बाधितस्तस्यैव दग्धपटवदबन्धकः न त्वन्यस्येति कृत्वा न गुरुज्ञानेन शिष्याज्ञाननिवृत्तिः- प्रतिपुरुषमविद्याभेदात्प्रपञ्चभेदाच्च । यथा नयनसन्निहितहस्ता बहवः पुरुषा एकमेव सूर्यं न पश्यन्ति- नयनासन्निहितहस्तस्तु विदग्धस्तं पश्यति- नैतद्विदग्धकर्तृकाद्वितीयसूर्यावलोकनमविदग्धपुरुषाश्रयसूर्याज्ञाननिवर्तकं तद्वत्प्रकृतेपीति । विपरीतं चेदं यदेकस्य ज्ञानादन्यस्य भ्रमनिवृत्तिरिति- न हि एकस्य रज्जुयाथात्म्यज्ञानादन्यस्य रज्जुसर्पभ्रमो निवर्तमानो दृष्टः श्रुतो वा ।

वस्तुतस्तु रामानुजमत एव सुतरामुपदेशानुपपत्तिरुपदेशानर्थक्यं च- तथाहि- **चिदचिच्छरीरकत्वेन** चिदचिदन्तस्थः परमात्मा कृष्णः चितोऽर्जुनस्य बहिराभिमुख्येन गुरुस्सन् कथं वर्तेत- न ह्यान्तरं वस्तु बहिस्स्यात् । यदि चिदचितोर्बहिरपि कृष्णस्यात्तर्हि कृष्ण एव चिदचितोश्शरीरं स्यात् , चिदचिद्व्यासश्च स्यात् । व्यापकेन शस्त्रादिना व्याप्यस्य देहस्येव चिदचिद्भ्यां कृष्णस्य नाशोऽपि स्यात् । चिदचितोरीश्वरापृथक्सिद्धविशेषणत्वेन स्वापृथक्सिद्धविशेषणाद्गन्धात्स्वयं पृथिव्या इव चिदचिद्भ्यां पृथगीश्वरस्यावस्थानमपि न सम्भवतीति कृत्वा पृथगवस्थितवस्तुद्वयधर्मस्य गुरुशिष्यभावस्योपपत्तिः कथं कृष्णार्जुनयोरपृथगवस्थितयोः चिदीश्वरयोः ? अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्तत्वनियमात् अर्जुनपदार्थोऽपि चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर एवेति कृत्वा कृष्णोऽर्जुनायोपदिदेशेत्येतद्वाक्यमपि न युज्यते । सर्वव्यापिनस्सर्वशरीरस्य सर्वान्तरस्येश्वरस्य कृष्णदेहेन्द्रियादिष्विवार्जुनदेहेन्द्रियादिष्वप्यहंममग्रहस्यैवौचित्येन कृष्णोऽहमर्जुनस्त्वं नराधिपा इमे इति त्वमिदंग्रहनिर्देशः कथमुपपद्यताम् ? कृष्णोऽहमर्जुनोऽहं नराधिपा अहमिति हि वक्तव्यम् । यद्वा कृष्णो मे अर्जुनो मे नराधिपा मे इति वक्तव्यम् ।

किंच चेतनाचेतनात्मकनिखिलजगत्परमकारणभूत ईश्वरः कृष्णः स्वजातत्वेन स्वाभिन्नेष्वर्जुनादिषु कथं भेदबुद्धिमीयात्- नहि मृदो भिद्यते घटः । कथं वा स्वाभिन्नायार्जुनाय स्वयमुपदिशेत्किमपि ? उपदेशो हि भेदमूलकः । एवमर्वाचीनाचार्यपरम्परापि स्वमिवान्यानपि चेतनान्परमकारणेश्वराभिन्नान्विदुषीसती परमकारणेश्वराभिन्नस्वाभिन्नचेतनेभ्यश्शिष्येभ्यः कथमुपदिशेत्किमपि ?

ननु परमेश्वराज्जीवा जायन्त इत्यत्र जीवानामौपाधिकमेव जन्मास्माभिरिष्यते, नतु स्वरूपतः—जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेन नित्यत्वादिति चेत्तर्हि ज्ञानैकाकारे आत्मनि भेदकाभावात्सिद्धमद्वैतमिति स्वमतप्रच्युतिः, परमतप्रवेशश्चेत्यपि दोषद्वयं प्रसक्तं तव । नच स्वरूपतो भेदाभावेपि धर्मतोऽस्ति भेद इति वाच्यं, तस्य धर्मस्याप्यौपाधिकत्वेन स्वरूपगतत्वाभावात् ।

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति- दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहिनो देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवत आत्मनः- अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणाः तासां च प्रथमावस्थानाशे आत्मनो न नाशः- द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः- किं तर्ह्येकस्याविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमान् तत्र एवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥१३॥

एवं ज्ञानैकाकारे आत्मनि उपदेशसम्पाद्यगुणाभावादुपदेशनिवार्यदोषाभावाच्चोपदेशोऽप्यपार्थः । नच निकृष्टोपाधित्याग उत्कृष्टोपाधिस्वीकारश्च फलमुपदेशस्येति वाच्यं, मार्तिकघटोपाधिपरित्यागात्सौवर्णघटोपाधिस्वीकाराच्च गगनस्येवाविक्रियस्यात्मनोपि मनुष्योपाधित्यागादेवोपाधिस्वीकाराच्च न कोऽपि लाभः । सति हि देहात्मभ्रमे देवोऽहं यक्षोऽहमिति सन्तुष्येत्पुरुषः प्रकृते तूपदेशेन देहात्मभ्रमनाशाद्देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य जातत्वाच्च किं देवदेहेन । नच देवदेहे आत्मीयत्वज्ञानात्सन्तुष्यति पुरुष इति वाच्यं, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्या आत्मानमसङ्गं विद्वान् पुरुषः कथं देवदेहमात्मीयं मनुयात् ?

ननु असङ्ग इति श्रुतिरर्थान्तरपरा- पुरुषस्तु सदापि सूक्ष्मदेहविशिष्टत्वात्ससङ्ग एव- ज्ञानैकाकारोऽपि पुरुषसूक्ष्मदेहोपाधिबहुत्वाद्बहुविध एव; असावुपाधिः प्रलये मुक्तौ च न नश्यति- अतो जीवाः परस्परं भिन्ना एव सर्वदा; उपदेशादीश्वरोपासनाच्चामीषामीश्वरवद्ज्ञानैश्वर्यादिसिद्धिरप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहसिद्धिश्चेति चेत्, **नैतदप्युपपद्यते**—सदापि लिङ्गदेहविशिष्टस्य पुरुषस्य लिङ्गाकारवत्त्वेन ज्ञानैकाकारवत्त्वाभावात्, अपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यस्य लिङ्गस्य सदाप्यनादिपुरुषोपाधित्वासम्भवात्, प्रकृतिपुरुषेश्वराणां तव मते अनादित्वात्, लिङ्गस्य प्रकृतिकार्यत्वेन सादित्वात्, मुक्तौ मनस्सत्त्वे तदनुभूतसंसारस्मरणप्रसङ्गेन मनाग्दुःखसम्भवाल्लिङ्गभङ्गस्यैव मोक्षत्वाच्च, उपासनयैव सगुणमुक्तिक्षेत्रलाभे तत्त्वज्ञानोपदेशस्य वैयर्थ्याच्च । उपासनां विना तदुपदेशमात्रेण तन्मुक्त्यलाभाच्च व्यर्थस्तव मते तत्त्वोपदेशः ।

किंच सर्वेऽप्यास्तिका लौकिकास्तार्किकाश्च वेदानुमानादिना स्वभिन्नमीश्वरं प्रतिपद्यमानाः तस्माद्बिभ्यन्त्येव- 'भीषास्माद्वातः पवत' इति श्रुतेर्वायुसूर्यादयोपीश्वराद्बिभ्यन्त्येव । एवं स्थिते अभयार्थमात्मानं शरणं गताय शिष्याय यदि गुरुस्तमेव जीवेश्वरभेदं भयजनकमुपदिशेत्तर्हि तेन शिष्यः किं फलं प्राप्नुयात्, न किमपि, प्रत्युत भयाधिक्यमेव- 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीति हि श्रूयते। तस्माद्व्यर्थमेव भेदवादिगुरूपसदनं शिष्यस्य ॥१२॥

देहिन इति । किं तर्हीति । एकस्याविक्रियस्यैवात्मनः द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिर्यथा दृष्टेत्यन्वयः । तत्र शब्दार्थमाह- **एवंसतीति** । एवं देहादेहान्तरप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । कौमाराद्यौवनावस्थाप्राप्तिरिवेत्येवंशब्दार्थः ॥१३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमाऽपायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तः मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति जानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह—मात्रा इति। मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राः मात्राणां स्पर्शा मात्रास्पर्शाश्शब्दादिभिस्संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचिद्दुःखदं च तथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपतां न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । येद्येते सुखदुःखदाः तर्हि एषामनपायादनुपरत एव संसारस्स्यादिति, चेन्मैवम्—यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं च माकार्षीरित्यर्थः ॥१४॥

मात्रेति । मीयन्त इति । गृह्यन्त इत्यर्थः । हुयामाश्रुभसेभ्यस्त्रन्निति माङस्त्रन् औणाधिक अदन्तात्स्त्रियां टाप् । मात्राः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्येन्द्रियपञ्चकविषयाश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इष्टानिष्टभेदेन द्विविधाः प्रत्येकं भवन्ति । तत्र आत्मनस्सुखदा इष्टा दुःखदास्त्वनिष्टाः । यथा- ग्रीष्मकाले शीतस्पर्श इष्टस्सुखदः- शिशिरकाले स एवानिष्टो दुःखदः- शिशिरकाले उष्णस्पर्श इष्टस्सुखदः- ग्रीष्मकाले स एवानिष्टो दुःखदः । एवं सुरभिगन्धसंयोगकाले इष्टस्सुखदः--स एव विरहदशायामनिष्टो दुःखदः । मधुररसश्च ज्वरितस्यानिष्टो दुःखदः- स एव स्वस्थस्येष्टस्सुखदः । एवं श्राव्यशब्दादयोऽपीष्टास्सुखदा अनिष्टा दुःखदा इति विवेकः । एवंस्थिते मात्रास्पर्शास्सुखदुःखदा भवन्तीत्येतावानेवेह विवक्षितांशः । शीतोष्णग्रहणं तु दृष्टान्तार्थं- यथा शीतोष्णभेदभिन्नस्त्वक्स्पर्शस्सुखदुःखदो भवति तद्वदिति, अन्यथा तु शीतोष्णप्रदत्वं श्रोत्रशब्दादीनामपि सम्बद्ध्येत, तद्भ्यनिष्टं- तेषां तथात्वाभावात् । शीतोष्णे इव सुखदुःखदाश्शीतोष्णसुखदुःखदा इति समासः । यद्वा मात्रास्पर्शास्सुखदुःखदा भवन्ति । स्पर्शवद्द्रव्यसम्बद्धं त्वगिन्द्रियं तु शीतोष्णस्पर्शप्रदं च भवतीत्यर्थो बोध्यः । मात्रास्पर्शा इत्यस्य इन्द्रियसंयोग इति व्याख्याने शब्दादिभिरिति पदानयनक्लेश इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह— **अथ वेति** ।

ननु शीतोष्णयोरेव सुखदुःखत्वात्पृथक् शीतोष्णग्रहणं व्यर्थमत आह—**शीतं चेति** । विषयेन्द्रियसंयोगजन्यं शीतोष्णरूपद्वन्द्वं सुखदुःखरूपद्वन्द्वं चावर्जनीयत्वादागमापायित्वादनित्यत्वाच्च सोढव्यमिति श्लोकस्य फलितार्थः । अनेन तितिक्षुस्वरूपाधिकारिधर्मश्शिक्षितः ।

अत्राह रामानुजः—शब्दस्पर्शादयस्साश्रयास्तन्मात्रा कार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्त इति, **तत्तुच्छम्**--शब्दादीनामेव तन्मात्रात्वात् । नच सूक्ष्मभूतानि तन्मात्रा इति वाच्यं, तथापि साश्रयशब्दादीनामेव सूक्ष्मभूतानां तन्मात्रात्वात् । नच शब्दादयस्साश्रया नाम मृदङ्गकुसुमादय इति वाच्यं, तेषां महाभूत-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

शीतोष्णादीन् प्रसहतस्तव किं स्यादिति शृणु—यमिति । यं पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताश्शीतोष्णादयः स नित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय- मोक्षायेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥१५॥

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं कर्तुं- यस्मात्—नेति । असतः

कार्यत्वेन तन्मात्राऽकार्यत्वात् । नच महाभूतान्येव शब्दादयस्साश्रया इति वाच्यं, महाभूतानीत्येव वक्तव्यत्वेन शब्दादयस्साश्रया इति वक्रोक्तेर्व्यर्थत्वाद्दुष्टत्वाच्च । इन्द्रियाणामपि तन्मात्राकार्यत्वेन भूतानामेव ग्रहणमित्यत्र नियामकाभावाच्च । अथ यदि शब्दादीनामाश्रयास्तद्ग्राहकाणीन्द्रियाणीति यद्युच्यते तर्हि मीयन्त इति मात्रा इत्येव वक्तव्यमभिधया नतु लक्षणया- लक्षणाश्रयणस्यागतिकस्थलविषयत्वादिति । **तथा** शीतोष्णसुखदुःखदा इत्यत्र शीतोष्णरूपसुखदुःखदा इत्याह- **तच्चासत्**—शीतोष्णकार्ययोस्सुखदुःखयोः कथं शीतोष्णरूपत्वम् । यथासङ्ख्यं शीतोष्णयोस्सुखदुःखहेतुत्वं च नैव सम्भवति- शीतस्यापि हेमन्तकाले दुःखहेतुत्वादुष्णस्यापि सुखहेतुत्वात् ॥१४॥

यमिति । न व्यथयन्तीति व्यधभयचलनयोरिति धातुः । चलनस्यापादानमाह—**नित्यात्मदर्शनादिति** । एतेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनमात्रान्नामृतत्वं, किंतु नित्यात्मदर्शनभ्रंशाभावादेव- अन्यथा शीतोष्णादिसहनशालिनो मूर्खाश्शूद्रादयोऽपि प्राप्नुयुरमृतत्वमिति सिद्धम् । स्थिरधीरेव नित्यात्मदर्शननिष्ठो भवति । द्वन्द्वासहनेन तु सुखदुःखाभ्यां बुद्धौ चरितायां सत्यामात्मदर्शननिष्ठा दुर्लभा पुरुषस्येति भवति । हेपुरुषर्षभेति सम्बोधनेन च पुरुषश्रेष्ठस्य तव पुरुषाधमस्येव नित्यात्मदर्शननिष्ठातो भ्रंशः, द्वन्द्वसहनाभावश्चानुचित इति द्योत्यते ।

अत्राह रामानुजः—धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानं स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्मफलाभिसन्धि कुर्वाणं यं पुरुषं तदन्तर्गतशस्त्रपातादिस्पर्शाः परितापेन न चालयन्ति स एवामृतत्वं साधयति न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरिति, **तत्तुच्छम्**—तादृशो हि पुरुषः युद्धे मृतश्चेद्वीरस्वर्गं साधयति, जयी चेत्परराज्यमथ वा चित्तशुद्धिमेव- न त्वमृतत्वं- मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् । साङ्ख्यप्रकरणे चात्र कर्मकीर्तनमनुचितं- पुरुषर्षभशब्दे काक्वाश्रयणं चायुक्तं- भगवतः परमार्थोपदेष्टुरत्र काकुसम्बोधनप्रयोगानौचित्यात् , अर्जुनस्य परमार्थतः पुरुषाधमत्वे तं प्रति शास्त्रोपदेशस्यैवायुक्तत्वादिति ॥१५॥

नासत इति । असभुवि भूसत्तायामित्येकार्थकं धातुद्वयं- तत्र अस्तेश्शतरि सन्निति, भवतेर्घञि भाव इति च रूपद्वयम् । सन्न भवतीत्यसन्- क्लीबत्वे तु असत् । सतो भावस्सत्ता- न भावः अभावः-

अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता- नहि शीतोष्णादिसकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सम्भवति- विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति।

यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः

तथा च भावस्सत्ता, अभावस्त्वसत्तेति विवेकः । एवंसति सति सत्ता वर्तते- तद्भावस्य तन्निष्ठत्वात्, सत्तावत एव सत्त्वाच्च । असति तु सत्ता न वर्तते, किंतु असत्तैव वर्तते- सत्तारहितस्यैवासत्त्वात् इति सर्वस्यापि सुग्रहमेव । ततश्च- असतो नास्ति सत्तेति, सतो नास्त्यसत्तेति च व्यर्थोऽयं कृष्णस्योपदेशः। नहि कोऽपि सतः पदार्थस्यासत्ताशालित्वमसतस्सत्ताशालित्वं च मनुते- येनायमुपदेशस्सफलस्स्यात्। नहि कश्चिदप्यसन्तं शशशृङ्गं सन्तं मन्यते- सन्तं वा गोशृङ्गमसन्तमिति प्राप्ते आह भगवान्भाष्यकारः— **असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेरित्यादि** । यस्य कालत्रयेप्यभावो नास्ति तदेव सत्- यस्य तु प्रतीतिसमय एव भावः, नतु कालत्रये तदसत्- सति वस्तुनि कदाचिदप्यसत्तायाः स्थित्यनौचित्यात् । अन्यथा प्रतीतिसमयवर्ती रज्जुसर्पोऽपि सन् स्यादेव । लोकस्तु नैवं जानाति, किंतु प्रतीतं वस्तु सत्त्वेन अप्रतीतं वस्त्वसत्त्वेन च जानाति- अतोऽयमुपदेशः सफल एवेति भावः ।

भाष्यार्थं ब्रूमः—असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य भावो भवनमस्तिता न विद्यते नास्तीत्यन्वयः ।

ननु कारणस्य सत्त्वे कथं कार्यस्य शीतोष्णादेरसत्त्वमत आह—**सकारणस्येति** । सकारणस्य जलाग्न्यादिकारणसहितस्य साज्ञानस्येति वा- अज्ञानप्रभवत्वाच्छीतोष्णादिसर्वप्रपञ्चस्य। आदिशब्दात्सुखदुःखादिग्रहणम् । **ननु** यदि शीतोष्णादिकमविद्यमानं स्यात्तर्हि तस्य भावो न स्यादेव- प्रत्युत शीतोष्णादिकं विद्यत एव- प्रतीयमानत्वात्- न ह्यविद्यमानं शशशृङ्गादिकं प्रतीयेत- अत आह—**नहीति ।** सकारणं शीतोष्णादि जगत् प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत्यं न सम्भवति हीत्यन्वयः । श्रुतिभिस्तदनुगृहीततर्कैश्च विचार्यमाणेसति शीतोष्णादेर्वस्तुत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।

यद्वा प्रमाणैस्त्वगादीन्द्रियैर्निरूप्यमाणं गृह्यमाणं सकारणं शीतोष्णादि वस्तु न सम्भवति हीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**विकारो हि स इति**- सः शीतोष्णादिपदार्थः विक्रियत इति विकारः भवति- हिः प्रसिद्धौ । भवतु विकारः किं तेनेत्यत आह—**विकारश्चेति** । विकारः कार्यं व्यभिचरति च- ह्यर्थोत्र चः। व्यभिचारो नाम कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणासत्त्वम् ।

तदेवोपपादयति—**यथेत्यादिना** । घटादिसंस्थानं घटाद्याकारसन्निवेशः । यद्वा व्यभिचारो नाम कार्यस्य कालत्रयेप्यसत्त्वम् । **ननु** कार्यस्य स्वोत्पत्तेः प्राक् स्वध्वंसात्पश्चाच्च भवत्यसत्त्वमिति कृत्वा कालद्वये कार्यमसद्भवतु नाम- वर्तमानकाले कार्यस्य सत्त्वात्कथं कालत्रयेऽपि कार्यस्यासत्त्वमत आह—**यथेत्यादि** । कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यानुपलभ्यमानत्वाद्वर्तमानकालेऽपि न कार्यस्य सत्त्वमिति कृत्वा कालत्रयेऽपि कार्यमसदेवेति युक्तं विकारस्य व्यभिचारित्वमित्यर्थः। जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च कार्यस्यानुपलब्धेश्चासत्त्वमित्यन्वयः ।

कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन्- जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कार्यस्य मृदादि-कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् ।

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति, चेन्न—सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते- सामानाधिकरण्येन नीलोत्पलवत् सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र- तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथाच दर्शितं- नतु सद्बुद्धिस्तस्मात्

ननु घटादिकार्यस्यासत्त्वमस्तुनाम- नतु तत्कारणस्य मृदादेरिति शङ्कायामाह—मृदादीति । घटादिकारणं मृदादिकमपि स्वकारणभूतजलादिव्यतिरेकेण वर्तमानकाले नास्ति- जन्मनः प्राक्प्रध्वंसा-दूर्ध्वाच सुतरां नास्तीत्यसदेव तत् इति ।

नन्वेवं पृथिव्याद्याकाशान्तानां भूतानामपि जन्यत्वेन व्यभिचारित्वे सति सद्रूपवस्त्वन्तरस्यै-वाभावाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्याक्षिपति स्वयमेव--तदसत्त्व इति । सकार्यस्य मृदादिकारणस्यासत्त्वे इत्यर्थः । परिहरति—नेति । सर्वत्र सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयोपलब्धेर्न सर्वाभावप्रसङ्ग इत्यन्वयः । सर्वत्रेति घटपटादिसर्वव्यवहारेष्वित्यर्थः । सद्विषया बुद्धिस्सद्बुद्धिरसद्विषया बुद्धिरसद्बुद्धिः- बुद्धिर्वृत्ति-ज्ञानं- विषयस्याभावे विषयिण एवाभावात् विषयिभूतया सर्वत्र प्रसिद्धया सद्बुद्ध्या विषयस्य सतः पदार्थस्यानुमीयमानत्वात्सद्वस्तुलाभेन न शून्यवादप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु किं तत्सत् यद्विषया बुद्धिस्सद्बुद्धिः किं वा तदसत् यद्विषया बुद्धिरसद्बुद्धिरित्यत आह—यद्विषयेति । न व्यभिचरति न नश्यतीत्यर्थः । विपर्ययं न प्राप्नोतीति यावत् । यथा घटबुद्धिर्घटे भिन्नेसति कपालबुद्धिर्भवति तद्वदित्यर्थः । बुद्धितन्त्रे बुद्ध्यधीने- बुद्धेरव्यभिचारत्वसव्यभिचारत्वाभ्यां सदसद्विभागस्य जातत्वादिति भावः । स्थिते इत्यनन्तरं सतीति पूरणीयम् । नीलोत्पलवत्सामानाधिकरण्येन सन् घटस्सन्पटस्सन्हतीत्येवं सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुप-लभ्येते इत्यन्वयः । सामानाधिकरण्येन समानाश्रयवृत्तित्वेन- अभेदसम्बन्धेनेति यावत् । यथा नीलत्वो-त्पलत्वयोः सामानाधिकरण्यान्नीलाभिन्नमुत्पलमिति शाब्दबोधः, एवं सन् घट इत्यादौ सत्त्वघटत्वयोः सामानाधिकरण्यात्सदभिन्नो घट इति बोधः । एवं नीलोत्पलयोरिव सद्घटयोस्सामानाधिकरण्ये सति तद्बुद्ध्योरपि सामानाधिकरण्यं सम्भवति- एकस्मिन्नेव नीलोत्पलपदार्थे नीलबुद्धेरुत्पलबुद्धेश्च जातत्वात् । एकस्मिन्नेव विद्यमानघटे सद्बुद्धेर्घटबुद्धेश्च जातत्वात् ।

ननु भवतु बुद्धिद्वयं किं तेनेत्यत आह—तयोरिति । सद्बुद्धिघटबुद्ध्योरित्यर्थः । घटादीति आदिपदात्पटहस्तिग्रहणम् । सद्बुद्धिघटबुद्ध्योर्घटबुद्धिर्व्यभिचरति सद्बुद्धिपटबुद्ध्योः पटबुद्धिर्व्यभिचरति सद्बुद्धिहस्तिबुद्ध्योस्तु हस्तिबुद्धिर्व्यभिचरतीत्यर्थः । कथं व्यभिचरतीत्यत्राह--तथा च दर्शितमिति । यथा व्यभिचरति तथा दर्शितमेवेत्यर्थः । घटादिविकारजातस्य व्यभिचारप्रदर्शनद्वारेति भावः । स्वविषये घटादि-विकारे व्यभिचरतिसति स्वयं बुद्धिरपि व्यभिचरतीति तत्त्वम् । घटस्य कालत्रये सत्त्वे तद्विषयबुद्धेरपि काल-त्रयेप्यसत्त्वादस्ति व्यभिचार इत्याशयः । यद्वा घटः स्वोत्पत्तेः प्राक् मृद्रूपत्वान्मृद्बुद्धिविषयः, ध्वंसानन्तरं

घटादिबुद्धिविषयोऽसत्- व्यभिचारात्, नतु सद्बुद्धिविषयः असत् अव्यभिचारात्।

ननु घटे नष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति, चेन्न—पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात्- विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः, सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत

चूर्णबुद्धिविषयः,स्वकाले घटबुद्धिविषयः- अतः कालत्रयेऽप्यनियतरूपत्वेन अनियतबुद्धिविषयत्वाद्व्यभिचारित्वं घटस्य- तद्बुद्धेश्चानियतविषयत्वेनानियतरूपत्वाद्व्यभिचारित्वमिति। यत्सदाऽप्येकरूपं तदव्यभिचारि, यत्त्वनियतरूपं तद्व्यभिचारीति सिद्धान्तात्। **नत्विति**। सद्बुद्धिस्तु न व्यभिचरतीत्यर्थः। फलितमाह—**तस्मादिति**। सद्बुद्धेरव्यभिचारित्वाद्घटादिबुद्धेश्च व्यभिचारित्वादित्यर्थः। **घटादिबुद्धिविषय इति**। घटादिवस्त्वित्यर्थः। असत् भवतीति शेषः। हेतुमाह—**व्यभिचारादिति**। व्यभिचारश्च दर्शितः विकारश्च व्यभिचरतीत्यादिनेति बोद्धव्यम्। **नत्विति**। सद्बुद्धेर्विषयः गोचरः वस्तु तु नासत्—अव्यभिचारात्कालत्रयेप्येकरूपेण वर्तमानत्वादित्यर्थः। किंतु सदेवेत्यर्थः। **एतेन**- असद्बुद्धिविषयस्य घटादिकार्यजातस्य मृदादिकारणजातस्य चासत्त्वेपि सद्बुद्धिविषयस्य परमकारणस्य ब्रह्मणस्सत्त्वान्न शून्यवादप्रसङ्ग इति **सिद्धम्**। **अत्रेदमत्रधेयम्**— कारणधर्मः कार्येन्वेति- यथा मृद्धर्मः काठिन्यनैल्यादिकं घटे- एवमात्मन आकाशस्सम्भूत इति सर्वजगत्कारणस्यात्मनस्सच्चिदानन्दरूपस्य धर्मास्सत्ताचैतन्यानन्दाः कार्ये जगत्यनुगताः। अत एव- घटोऽस्ति घटो भाति घटः प्रिय इत्यादिर्व्यवहारः। एतद्व्यवहारबलाद्घटादिकार्यजाते श्रूयमाणास्सत्ताभानानन्दाः खल्वात्मधर्माः कार्यत्वादात्माभिन्ने कार्यजाते वर्तमाना इव प्रतिभान्ति। नतु वस्तुतस्तत्र सन्ति- मृद्धर्माः काठिन्यादयोऽपि हि घटाकारपरिणतमृद्येव वर्तन्ते- नतु कम्बुग्रीवत्वाद्याकारे- तद्वद्घटादौ प्रतीयमानास्सत्ताचैतन्यानन्दाः घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यात्मनिष्ठा एव। ततश्च घटस्सन्निति घटे श्रूयमाणा सत्ता आत्मसत्तैव- नतु घटसत्ता। तस्याश्च सत्ताया घटस्य पृथक्करणे असन्नेव घटोऽवशिष्यते। एवं सर्वमपि जगत्कारणचैतन्यसत्तयैव सदित्युच्यते- अन्यथा तु जगदसदेवेति। किंच मृद्घट इतिवत्सन् घट इत्यपि प्रयोगः कार्यकारणाभेदनिबन्धन एवेति कृत्वा तत्र सच्छब्दः घटभिन्नमात्मानमेव बोधयति- यथा मृद्घट इत्यत्र मृच्छब्दो घटभिन्नां मृदम्। अतत्त्वदर्शिनस्त्वत्र भ्रान्ता घटमेव सन्तं मन्यन्त इति।

अथ असद्बुद्धेरिव सद्बुद्धेरपि व्यभिचारमाशङ्कते—**नन्वित्यादिना**। घटे विद्यमाने सन् घट इति बुद्धिद्वयमासीत्- घटे नष्टे तु घटबुद्धिरिव सद्बुद्धिरपि नष्टैव। नहि घटनाशानन्तरं सन्निति बुद्धिर्भवेदित्यर्थः। परिहरति—**नेति**। पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनान्न सद्बुद्धिर्व्यभिचरतीत्यन्वयः। यदि घटनाशादेव घटबुद्धिनाशवत्तत्समानाधिकरणसद्बुद्धिनाशस्स्यात्तर्हि पटस्सन्निति पटबुद्धिसामानाधिकरण्येन सद्बुद्धिर्न स्यादिति भावः। पटादावित्यस्य पटादिबुद्धिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थो वाच्यः। यथाश्रुतार्थे तु सद्बुद्धिविषयत्वं पटादेरापतति- तद्व्यनिष्टम्। सद्बुद्धेर्घटनाशादनाशे हेत्वन्तरमाह—**विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिरिति**। विशेषणं विषयो यस्यास्सा विशेषणविषया सन् घट इत्यादौ हि सन्निति विशेषणं- घटादयस्तु विशेष्याणीति कृत्वा सद्बुद्धेर्विशेषणविषयत्वं- नीलोत्पलं नीलाम्बरं

इति, चेन्न,- पटादावदर्शनात् । ननु सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति, चेन्न- विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यात्- नतु पुनस्सद्बुद्धेर्विषयाभावात्- एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति, चेन्न- इदमुदकमिति मरीच्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामा-

---

नीलग इत्यादौ विशेष्यभूतोत्पलादिबुद्धेर्व्यभिचारेऽपि यथा विशेषणभूतनीलबुद्धेरव्यभिचारस्तद्वदिति भावः । ननु सन् घट इति सद्बुद्धिर्घटनाशानन्तरं सन्पट इत्यत्र यथा दृश्यते, तथा घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति कथं घटबुद्धेर्व्यभिचार इति शङ्कते—**सद्बुद्धिवदिति**। परिहरति—**नेति** । पटादौ घटबुद्धेरदर्शनान्न घटबुद्धेरव्यभिचार इत्यर्थः । पटादिबुद्धिसामानाधिकरण्येन घटबुद्धिर्न दृश्यते सद्बुद्धिस्तु दृश्यत इति न सद्बुद्धिसाम्यं घटबुद्धेरिति भावः ।

ननु सन्नष्टघट इति सद्बुद्धिनष्टघटबुद्धिसामानाधिकरण्याभावान्नष्टघटादिसमानाधिकरणसद्बुद्धयभावेन सद्बुद्धेरपि व्यभिचार इति शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति— **नेति** । हेतुमाह—**विशेष्येति** । विशेष्यस्याभावे विशेषणस्यानुपपत्तौ सत्यां सद्बुद्धिः किं विषया स्यात्- विशेष्यस्य घटस्याभावात्-- नाशात्- विशेषणस्य सतः अनुपपत्तौ नष्टघटे सत्त्वस्यासम्भवादित्यर्थः । विशेषणविषयायास्सद्बुद्धेर्विशेषणानुपपत्तौ सत्यां निर्विषयत्वं जातमिति यावत् । सद्बुद्धेर्विशेषणमात्रविषयत्वाद्विशेषणानुपपत्त्या निर्विषयत्वमिति फलितार्थः । सतो नष्टघटविशेषणत्वानुपपत्त्यैव नष्टघटबुद्धिसमानाधिकरणसद्बुद्धयभाव इति निष्कर्षः । एवकारार्थमाह—**नत्विति** । सद्बुद्धेर्विषयस्तु सद्वस्तु ब्रह्मैव । कथं तस्याभावश्शक्यते कल्पयितुं- न कथमपीत्यर्थः । नच सद्वस्तुनः स्वतन्त्रस्य कथं घटादिविशेषणत्वमिति वाच्यं, अज्ञानकृताल्लोकव्यवहारादेव, नतु वस्तुत इति ।

ननु नाऽसतो विद्यते भाव इत्यसतो घटादेर्भावाभावादसता घटादिना सतो ब्रह्मणस्सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते- सन्घटस्सन् पट इत्यादीत्याक्षिपति—**एकाधिकरणत्वमिति** । घटादेर्विशेष्यस्याभावे विशेषणविशेष्ययोस्सद्घटयोस्सामानाधिकरण्यं न युक्तमित्यर्थः । मरीच्यादावित्यादिपदाच्छुक्तिरज्ज्वादिग्रहणम् । **अन्यतराभावेऽपीति** । अन्यतरस्योदकरजतसर्पादेरभावेऽपीत्यर्थः । मरीच्यादावन्यतराभावेऽपीदमुदकमिति सामानाधिकरण्यदर्शनादित्यन्वयः । **अयमाशयः**—मरीचिकोदकं शुक्ती रजतं रज्जुस्सर्प इत्येवं प्रतीतिः क्वापि नास्ति- अधिष्ठानविशेषज्ञानेनारोप्यविशेषज्ञानस्य बाधात् । किंतु इदमुदकमिदं रजतमयं सर्प इति प्रतीतिरस्ति- अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यारोप्यविशेषज्ञानबाधकत्वाभावात् । तत्र च यदधिष्ठानमिदमंशस्तदेवास्ति, यत्त्वारोप्यमुदकादि तन्नास्त्येव । सर्पादिप्रतीतेः प्राक्- सर्पादिबाधानन्तरं च रज्ज्वादेरेव सत्त्वात्- सर्पादिप्रतीतिकालेपि वस्तुतो रज्ज्वादेरेव सत्त्वात्कालत्रयेऽपि सर्पादेरसत्त्वाद्व्यभिचारः- रज्ज्वादेः सत्त्वादव्यभिचारः एवं व्यभिचारिणापि सर्पादिना अव्यभिचारिण इदमंशस्याधिष्ठानसामान्यस्य सामानाधिकरण्यमस्त्येवायं सर्प इत्यादिप्रतीतेः । तद्वत् ब्रह्म घटः ब्रह्म पटः ब्रह्म हस्तीत्येवं क्वापि प्रतीतिर्नास्ति, किंतु सन् घटस्सन्पटस्सन्हस्तीत्येवमेव प्रतीतिस्सर्वत्र । तत्र यद्विशेषणं सदंशस्तदेवास्ति, यत्तु विशेष्यं घटाद्यंशस्तन्नास्त्येव । विशेषणभूते सत्यधिष्ठाने विशेष्यस्य घटादेः

नाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ।

तथा सत आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मानोस्सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः- सत् सदेव, असदसदेवेति तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः- तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भाव-स्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः त्वमपि तत्त्वदर्शिनां

कल्पितत्वादयं च सद्रूपो विशेषणांशो न घटादिविशेष्यांशबाधक इत्यस्त्युभयोस्सामानाधिकरण्यमिति । श्लोकस्य प्रथमपादार्थमुपसंहरति— **तस्मादिति** । शीतोष्णादेः सकारणस्य विकारस्य असद्बुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । असतस्सकारणस्य देहादेर्द्वन्द्वस्य च भावो न विद्यत इत्यन्वयः । देहादेरित्यत्रादिपदादिन्द्रियमन आदिग्रहणम् । द्वन्द्वस्य शीतोष्णसुखदुःखादिरूपस्येत्यर्थः । यथा घटादिरुत्पत्तेः प्राग्ध्वंसात्पश्चाच्चासन् , मध्येपि कारणभूतमृदादिव्यतिरेकेणासन् , तथा देहादिरपि जन्मनः प्राङ्मरणादूर्ध्वं चासन्- मध्येऽपि कारणभूतपृथिव्यादिभूतव्यतिरेकेणासन्निति देहादेर्व्यभिचारो बोध्यः ।

श्लोकस्य द्वितीयपादस्यार्थमाह—**तथेत्यादिना** । तथाशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमासिद्योतकः । यथा असतो भावो नास्ति तथेति दृष्टान्तार्थो वा । सत्पदार्थमाह—**आत्मन इति** । सच्चिदानन्दरूपत्वादात्मन इति भावः । **सर्वत्राव्यभिचारादिति** । सर्वेषु कालेषु सर्वेषु देशेषु सर्वेषु वस्तुषु च सत्त्वादित्यर्थः । **अवोचामेति** । पूर्वमेवोक्तमस्माभिरित्यर्थः । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सदिति वाक्येनेति भावः ।

श्लोकस्य तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाह—**एवमित्यादिना** । एवमनयोरुभयोस्सदसतोरात्मानात्मनोरप्यन्तो निर्णयः तत्त्वदर्शिभिर्दृष्ट उपलब्धः ज्ञात इति यावत्- इत्यन्वयः । **निर्णयस्याकारमाह**— **सत्सदेव असदसदेवेति**—सदसतोस्सामानाधिकरण्यमज्ञानविलसितमिति भावः । **अनयोश्शब्दार्थमाह—यथोक्तयोरिति** । अभावराहित्येन भावराहित्येन च श्लोकद्वितीयप्रथमपादाभ्यां प्रतिपादितयोरित्यर्थः । तत्त्वदर्शिशब्दार्थमाह—**तदित्यादिना** । तच्छब्देन परामर्शयोग्यस्य प्रकृतस्य **कस्यचित्प्रति**नियतस्य वस्तुनोऽभावात्तदिति सर्वनामेत्युक्तम् । सर्वनामशब्दार्थमाह—**सर्वं चेत्यादिना** । **सर्वस्य** नाम सर्वनामेति षष्ठीसमासः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन **कारणभूतब्रह्मा**भिन्नत्वात्सर्वं ब्रह्मैव । यद्वा सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वात्सर्वं **ब्रह्मैव** ।

ननु यदि तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन ब्रह्मनामत्वं स्यात्तर्हि उभ- उभय- कतर- कतमादीनामपि सर्वनामत्वेन ब्रह्मनामत्वं स्यात् , न चेष्टापत्तिः- उभादीनां क्वापि ब्रह्मणि प्रयोगाभावात्- **इति चेत् ,** उच्यते शृणु— सर्वादीनि सर्वनामानीति व्याकरणपरिभाषितसर्वनामत्वेन तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचित्वमिह नोच्यते, किं त्वविशेषेण सर्ववस्त्वभिधायित्वप्रयुक्तसर्वनामत्वेनेति ।

ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्तद्वाचिनस्तच्छब्दात्कथं भावप्रत्ययोपपत्तिरत आह—**याथात्म्यमिति** । ब्रह्मणो याथात्म्यमिह भावार्थकत्वप्रत्ययेनाभिधीयते, नतु ब्रह्मातिरिक्तो धर्म इत्यर्थः । याथात्म्यं च याथार्थ्य- तच्च ब्रह्मणस्सच्चिदानन्दरूपत्वम् । नच निर्धर्मके ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपत्वरूपधमः कथं वर्ते-

दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च त्यक्त्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥१६॥

तेति वाच्यं, आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः- अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इतिवचनात्सत्ता चितिरानन्दश्चेति धर्मत्रयं ब्रह्मणो पृथग्भूतमेव पृथगिवावभासते माययेति कृत्वा न दोष इति ।

ननु सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म- तत्र सत्ताचित्यानन्दा ब्रह्मणो पृथग्भूता भवन्तु नाम- सच्चिदानन्दरूपे सच्चिदानन्दरूपत्वस्य सत्त्वात्कथं निर्धर्मकत्वमिति मया पृच्छ्यत इतिचेत्, **मैवम्**— यथा सत्तादयोऽपृथग्भूतास्तथा सच्चिदानन्दरूपत्वमप्यपृथग्भूतमेव ब्रह्मणः- सत्ताचित्त्यानन्देभ्यो न हि भिन्नं यत्किमपि सच्चिदानन्दरूपत्वं- इति। अस्मिंश्च श्लोके ब्रह्मणस्सद्रूपत्वमेव प्रपञ्चितं, नतु चिद्रूपत्वं, नाप्यानन्दरूपत्वं तद्द्वयमुत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यत इति बोद्धव्यम् । दृष्टिमिति- मतमित्यर्थः । ज्ञानमिति यावत्। ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं जगदसत् , प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैकमेव सदित्येवं रूपां दृष्टिमिति भावः ।

अत्र श्रीशाङ्करभाष्ये सासानाधिकरण्येनेति स्थले समानाधिकरणे नेतिपाठमाश्रित्य- सन्घटस्सन्पटस्सन्हस्तीत्येवं सर्वत्र समानाधिकरणे द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते न नीलोत्पलवदित्यन्वयं प्रकल्प्य पदयोस्सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवत् । घटस्सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठम् । वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिभावस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्यविषयत्वमिति चेन्नेत्याह— **न नीलोत्पलवदिति** । नहि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्त्योस्सामानाधिकरण्यं नीलोत्पल इव न गौणं, किंतु- व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावतिदिशति— **एवमिति** । इति व्याख्यातमानन्दगिरिणा । अत्र विचार्यते- समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावस्सामानाधिकरण्यमिति वस्तुद्वयनिष्ठमेव सर्वत्रापि सामानाधिकरण्यम् । तद्धि पदद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेनाभेदान्वये प्रयोजकं- यथा- नीलमुत्पलमित्यत्र नीलाभिन्नमुत्पलमिति शाब्दबोधान्नीलत्वोत्पलत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्य नीलोत्पलपदार्थद्वयनिष्ठत्वम् । पदयोस्सामानाधिकरण्यं च पदार्थयोस्सामानाधिकरण्याधीनं, तच्च पदार्थयोस्सुतरां भेदे अभेदे वा न सम्भवति । अत एव घटः पट इति घटो घट इति च प्रयोगाभावः । नचैवं गुणगुणिनोर्नीलोत्पलयोस्सुतरां भेदात्कथं नीलोत्पलप्रयोग इति वाच्यं, तत्र नीलपदस्य नीलगुणवद्द्रव्ये शक्तत्वात् । 'अथ त्रिषु द्रव्ये' इत्यमरशासनात् , लक्षणाया वा तद्बोधात् । ततश्च नीलगुणवद्द्रव्याभिन्नमुत्पलमिति शाब्दबोधसिद्धिः । एवंसति पदार्थयोस्सामानाधिकरण्यं सर्वत्रापि सामान्यविशेष्यभावाधीनमेव । तथाहि- नीलमुत्पलमित्यत्र नीलपदं नीलगुणवद्द्रव्यसामान्यवाचि- उत्पलपदं तु द्रव्यविशेषवाचीत्युभयोस्सामानाधिकरण्यम्। गौर्मुण्ड इत्यत्र गोपदं गोत्वसामान्यवद्व्यक्तिमात्रवाचिमुण्डपदं व्यक्तिविशेषवाचि- मृद्घट इत्यत्र मृत्पदं मृत्सामान्यवाचि- घटपदं कम्बुग्रीवाद्याकारवन्मृद्विशेषवाचि- अयं सर्प इत्यत्र इदंशब्दः पुरस्थितवस्तुसामान्यवाची- सर्पशब्दस्तद्विशेषवाची- सन्घट इत्यत्र सच्छब्दस्सत्तावद्वस्तुमात्रवाची- घटशब्दस्तद्विशेषवाची । यद्वा, मृद्घट इत्यादिषु कार्यकारणभावाधीनं

सामानाधिकरण्यमन्यत्र तु सामान्यविशेषभावाधीनमित्यस्तु- धर्मधर्मिभावगुणगुणिभावाद्यधीनं तु नास्ति सामानाधिकरण्यं- धर्मधर्मिणोर्गुणगुणिनोश्च सुतरां भेदात् । नचैवं कार्यकारणयोस्सामान्यविशेषयोर्वा सुतरां भेद एवेति वाच्यं, मृदादेस्सकाशाद्धटादीनां सुतरां भेदादर्शनात् । नापि सुतरामभेदः- कार्यं कारणमित्यादिभेदव्यवहारलोपप्रसङ्गात् । तस्माद्भेदेनाभेदेन वा दुर्निरूपयोरेव पदार्थयोस्सामानाधिकरण्यम् । इदं च सन्घट इत्यत्रेव नीलमुत्पलमित्यत्रापि तुल्यमेवेति कथमुच्यते न नीनोत्पलवदिति । नच सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवत्सन्घट इति सामानाधिकरण्यं सामान्यविशेषभावाद्यनाक्रान्तमेवेति वाच्यं, सोयमित्यत्र तदिदमर्थयोस्सामानाधिकरण्यासम्भवेनैव भागत्यागलक्षणास्वीकारात् । नहि सोऽयं देवतत्त इत्यत्र तदभिन्नोऽयं देवदत्त इति वाक्यार्थः, किंतु देवदत्त इत्येव । सन्घट इत्यत्र नैवं सन्मात्रमित्यर्थः, किंतु सदभिन्नो घट इत्येव- सत्त्वघटत्वयोस्तदिदमर्थयोरिवाविरोधात् । विरोधे सति हि लक्षणाश्रयणं- ब्रह्म घट इत्युक्तौ हि विरोधस्फूर्तिः । तस्मान्नीलमुत्पलमितिवत्सन्घट इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यं, नतु सोऽयमितिवत्- सोऽयमित्यत्र सामानाधिकरण्यस्यैव बाधितत्वात् ।

ननु सति अनुवृत्ते घटस्य व्यावृत्तस्य कल्पितत्वेन सन्घट इत्यत्र अनुवृत्तव्यावृत्तभावाश्रयं सामानाधिकरण्यं, नीलोत्पलमित्यत्र तु नैवमिति चेत् , **मैवम्**—नहि कोऽपि सति घटस्य कल्पितत्वमभिप्रेत्य सन्घट इति प्रयुंक्ते- तथात्वे चिद्घट इत्यपि प्रयुञ्जेत । तात्पर्याधीना हि शब्दप्रवृत्तिः । परं तु विद्यमानतया घटस्य घटस्सन्निति सर्वोऽपि प्रत्येति । तच्च विद्यमानत्वं पटादिष्वप्यस्तीत्यनुगतमेव । तथा नीलत्वमपि रत्नादिष्वस्तीत्यनुगतमेव । एवमनुवृत्तव्यावृत्तभावो नीलोत्पलस्थलेऽप्यस्त्येवेति कथमुच्यते न नीलोत्पलवदिति । नच गौर्मुण्डस्सन्घटो मृद्घट इत्यादिषु गोसन्मृदादिरूपमेकमेव वस्त्वस्तीति तत्र सामानाधिकरण्यमेकनिष्ठं- नैवं नीलोत्पलस्थले इति वाच्यं, नीलोत्पलस्थलेऽपि एकमेव नीलगुणवद्द्रव्यं वर्तत इति सिद्धान्तात् । नापि सन्घट इत्यत्र सत्यमिथ्यारूपवस्तुद्वयनिष्ठं सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलमित्यत्र तु मिथ्याभूतवस्तुद्वयनिष्ठमेवेति वाच्यं, ब्रह्म घट इत्यत्र तथात्वेऽपि सन्घट इत्यत्रातथात्वात् । किंच यदि सन्घट इत्यत्र सच्छब्दस्सत्यं ब्रह्म वक्ति घटशब्दस्तु मिथ्याघटमिति वेत्ति पुरुषस्तर्हि सत्यमिथ्यावस्तुनोस्सामानाधिकरण्यायोगात्सन्घट इति नैव प्रयुंक्ते । नच नीलं नभ इतिवत्सन्घट इति प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य भ्रमत्वात् । सन्घट इत्यस्य यावद्व्यवहारं प्रमात्वाच्च । नहि सर्पे सर्पबुद्धिः रज्जौ सर्पबुद्धिश्च तुल्येति वक्तुं शक्यते । तस्मात्समानाधिकरण्येनेति पाठ एव समीचीनः अन्वयक्लेशरहितश्च ।

अत्राह रामानुजः—असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मनो नासद्भावः- उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः- निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य । निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपमात्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः । विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमविनाशस्वभावश्च सत्त्वमिति ।

अत्र विचार्यते—सत ईश्वरादुत्पन्नमिदं कार्यं जगत्सदेवेति सत्कार्यवादिनस्स्वस्य असतो देहस्येत्यर्थवर्णनं स्वमतप्रच्युतिरूपदोषावहं, परमतप्रवेशरूपदोषावहं च । असतो देहस्येति देहमात्रग्रहणं

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

किं पुनस्तत्सत्- यत्सर्वदैव सदित्युच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तु शब्दो सतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । येन विष्ण्वाख्येन ब्रह्मणा सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं साकाशं आकाशेनेव घटादयो विनाशमदर्शनमभावः- अव्ययस्यास्य नैतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति निरवयवत्वाद्देहादिवत्, नाप्यात्मीयत्वेनात्मीयाभावा-

---

चायुक्तं- शीतोष्णादेरपि तादृशस्य सत्त्वात् । मूले भाव इति श्रूयमाणस्य पदस्य सद्भाव इत्यर्थवर्णनं चायुक्तम् । तथा अभाव इत्यस्यासद्भाव इति च । योग्यत्वमयोग्यत्वमिति चार्थान्तरप्रतीतेः । सद्भावस्सत्ता- असद्भावोऽसत्तेत्यर्थग्रहणस्य क्लिष्टत्वात् । सत आत्मन इत्यप्ययुक्तं- स्वमते प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणां सत्यत्वात् नित्यत्वाच्च । आत्मनां च बहुत्वादेकत्ववचनं चायुक्तम् । देहात्मनोरुपलभ्यमानत्वोक्तिश्चायुक्ता- देहस्योपलभ्यमानत्वेऽप्यात्मनः प्रमातुरुपलब्धृत्वेनोपलभ्यमानत्वाभावात्- अन्यथा उपलभ्यमानत्वे देहादिवदात्मनोऽपि जडत्वं स्यादेव । तत्त्वदर्शिभिरित्यस्य यथोपलब्धीति शेषपूरणं चायुक्तं- शेषपूरणं विनैवार्थलाभात् । शेषपूरणस्य मूलकारासम्मतत्वात् । देहस्याचिद्वस्तुनः असत्त्वमेव स्वरूपमित्यप्ययुक्तं- असत्त्वस्य गुणत्वेन स्वरूपत्वाभावात् । असत्त्वमेवेत्येवकारेण स्वरूपान्तरनिषेधश्च सम्भवति- तच्चानिष्टमचिद्वस्तूनामचित्स्वरूपत्वात् । तथा आत्मनस्सत्त्वमेव स्वरूपमित्यप्ययुक्तं- ज्ञानैकाकारत्वादात्मनः । विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमित्यप्ययुक्तं- स्वमते सत्यत्वनित्यत्वयोर्भेदात्- जगदिदं सत्यमनित्यमिति स्वसिद्धान्तात् । अत एवाविनाशस्वभावश्च सत्त्वमित्यप्ययुक्तम् ॥१६॥

अविनाशीति श्लोकमवतारयति—**किं पुनरिति** । **सर्वदैवेति** । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सदित्यनेनेति भावः । शीलमिति तच्छीलिको णिनिरिति भावः । विशेषणार्थ इति भेदार्थ इत्यर्थः । असतो घटादेर्भिन्नः खल्वयं सत्पदार्थः- तत्तु अविनाशीति विद्धीत्यन्वयः । असतो व्यावृत्तं तद्वस्त्वविनाशीत्यर्थः । **विष्ण्वाख्येनेति** । विश्वं वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुशब्दनिर्वचनादिति भावः । साकाशमिति जगतो विशेषणम् । ब्रह्मणो जगद्व्याप्तौ दृष्टान्तमाह—**आकाशेनेव घटादय इति** । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इति श्रुतेस्सर्वव्यापकं नारायणमात्मानं विष्णुं ब्रह्म अविनाशित्वात्सत्पदार्थं विद्धीति फलितार्थः । यद्वा अविनाशीति सतः पर्यायः । तथाच- सर्वव्यापकत्वाद्ब्रह्म अविनाशि सदिति विद्धीति । अथवा नात्र हेतुर्निर्दिष्टः, किंतु यत्सर्वव्यापकं तद्ब्रह्म त्वमविनाशीति विद्धि ।

कुतोस्याविनाशित्वमत आह—**विनाशमिति** । तदर्थमाह—**अदर्शनमभावमिति** । यावदिति शेषः । विनाशशब्दस्य निश्चयार्थो भाव इत्यर्थः । अव्ययस्यास्येति शब्दद्वयार्थमाह—**नैतदित्यदिना** । न व्येतीत्यव्ययमित्यव्ययशब्दनिरुक्तिः प्रसिद्धा- 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्यय'मिति वचनात् । व्येति विकारं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतत्सदाख्यं सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति न विक्रियते- कुतः निरवयवत्वात् । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—**देहादि-**

द्यथा देवदत्तो धनहान्या न त्वेवं परब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न हि कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति। ईश्वरोपि आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात्। यथा चक्षुर्गतरेखादींश्चक्षुर्न पश्यति ॥१७॥

वदिति। यथा देहादिः स्वावयवोपचयापचयाभ्यां स्वरूपविकारं भजते तथा ब्रह्म न भजते- निरवयवत्वेन स्वरूपविकारापादकसामग्र्यभावात्। स्वरूपविकारोनाम रूपभेदः- यथा देहस्य स्थौल्यकार्श्यादिः नाप्यात्मीयत्वेन ब्रह्म व्येति कुतः- आत्मीयाभावात्। असङ्गस्यात्मनः कथमन्येन सम्बन्धः? येनान्यदात्मीयं स्यादात्मनः। व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—**याथा देवदत्तो धनहान्येति**। देवदत्तस्य धने ममतासत्त्वात्- तद्धनं देवदत्तस्यात्मीयं- एवमात्मीयस्य धनस्य दैवान्नाशे सति स धनस्वामी देवदत्तः दुःखरूपं विकारमापद्यत इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकं पुनरप्याह दार्ढ्याय—**न त्वेवं ब्रह्म व्येतीति**। ब्रह्मापेक्षया पृथग्वस्तुन एवाभावात्, सत्यपि मायामये वस्तुनि निष्कामस्य ब्रह्मणस्तत्र ममताऽभावाच्च। न ब्रह्मणस्स्वीयं वस्तु किञ्चिदस्ति- यन्नाशेन ब्रह्मणो विकारस्स्यात्। अतो निर्विकारं ब्रह्मेत्यर्थः। **अव्ययस्येति**। निर्विकारस्येत्यर्थः, तदेवं ब्रह्मणः अविनाशित्वे निर्विकारत्वं हेतुरित्युक्तं भवति। हेत्वन्तरमाह—**न कश्चिदिति**। ब्रह्मणो विनाशकस्यान्यस्याभावाच्चाविनाशित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः।

ननु ब्रह्मणोऽन्यदचेतनं ब्रह्म नाशयितुं नार्हतु नाम- चेतनस्त्वात्मा शक्नोत्येवेत्यत आह—**नहीति**। आत्मन एव ब्रह्मत्वात्कथं स्वनाशं स्वयं कर्तुं शक्नुयादात्मेत्यर्थः। ननु अग्निजलपतनादिना आत्मनाशोऽपि सुकर एवेति चेन्मैवं मंस्थाः- अग्निजलपतनादिना ह्यात्मा देहमेव नाशयति न त्वात्मानमिति नास्ति नाश्यनाशकभावयोस्सामानाधिकरण्यमिति।

ननु आत्मा ब्रह्म नाशयितुं न शक्नुयान्नाम- ईश्वरः पुनश्शक्नुयात्तस्य सर्वेश्वरत्वादिति शङ्कायामाह—**ईश्वरोपीति**। तत्र हेतुमाह—**अत्मेति**। हि यस्माद्ब्रह्म ईश्वरस्येति शेषः। आत्मा भवति। यद्वा ईश्वरोप्यात्मैव। हि यस्मादीश्वरो ब्रह्म भवतीत्यन्वयः। तदेवमीश्वर आत्माऽभिन्नं ब्रह्मैव- आत्मा चेश्वराभिन्नं ब्रह्मैव- ब्रह्म चेश्वराभिन्न आत्मैवेति कृत्वा ईश्वरब्रह्मात्मनां त्रयाणां शब्दानामेव भेदः- अर्थस्तु चैतन्यमेकमेवेति नास्ति ब्रह्मनाशकं वस्त्वन्तरमिति भावः। यद्वा- असमर्थो ब्रह्म नाशयितुं न शक्नोतु नाम- समर्थस्तु शक्नुयादेवेत्यत्राह—**नहीति**। ईश्वरस्समर्थोपि कश्चिन्न शक्नोतीत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—**आत्माहीति**। हि यस्मादात्मा स्वयमेव ब्रह्म भवतीति शेषः। स्वस्यैव ब्रह्मत्वादित्यर्थः।

ननु स्वं स्वयमेव हन्यात्को दोषस्तत्राह—**स्वात्मनीति**। स्वात्मनि स्वस्वरूपे क्रिया स्वव्यापारो नास्ति- कुतः- विरोधात्। यद्वा स्वात्मनि क्रियाया विरोधादसम्भवादित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। चक्षुष- ईक्षणरूपक्रिया चक्षुर्भिन्ने घटादावेव नतु चक्षुषि- न हि स्वगतनीलारुणश्वेतरेखादींश्चक्षुः पश्यति। ननु स्वात्मनि क्रियाविरोधे- 'आत्मावारे द्रष्टव्य' इति श्रुत्या कथमात्मनि दर्शनं विधीयत इतिचेन्नैष दोषः- दर्शनस्य ज्ञानत्वेनाक्रियात्वात्- क्रियात्वेपि मानसिकक्रियात्वेन स्वात्मक्रियात्वाभावात्। **ननु** मनः स्वगतान् कामादीन् विकारान्पश्यत्येवेतिचेत्, **मैवम्**—विज्ञानात्मन एव तद्द्रष्टृत्वात्।

निर्विकारत्वान्नाशकान्तराभावाच्च सर्वव्यापकं ब्रह्म चैतन्यमेकमेवाविनाशि सत्पदवाच्यं वस्त्विति विद्धीति श्लोकस्य निष्कृष्टार्थः ।

अत्राह रामानुजः—तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तं- व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विकारानर्हस्य तद्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति । तद्याप्यतया तस्मात् स्थूलत्वादत आत्मतत्त्वमविनाशीति । आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनादीश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पाभावादिति भाव इति वेदान्तदेशिकश्च । **तदिह विचार्यते**—तदिति मूले दृश्यमानस्य क्लीबस्य सद्ब्रह्मरूपेऽर्थे स्फुटमवगम्यमाने सति तं विहाय आत्मतत्त्वरूपार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात् , आत्मानमित्यनेनैवाभीष्टे सिद्धे तत्त्वपदवैयर्थ्याच्च । इदमचेतनतत्त्वं सर्वमित्यस्य- जीवेश्वरव्यतिरिक्तं सर्वमिति हि तवाभिमतोऽर्थः । कथं तद्यापकत्वं सूक्ष्मत्वेन परिच्छिन्नस्य ? जीवस्य । नहि क्वापि परिच्छिन्नस्य व्याप्तिर्दृष्टा- नहि परिच्छिन्नो घटो व्यापकस्सन् दृश्यते- सर्वव्याप्तिर्नाम सर्वत्र सत्त्वं खलु- कथं परिच्छिन्नो जीवस्सर्वत्र स्यात् । दृश्यते किं जीवो दारुपाषाणमृदादिष्वचेतनेषु ? यदि दृश्यते तर्हि दार्वादीन्यपि सचेतनान्येव स्युः, न त्वचेतनानि- बुद्धिपरिच्छिन्नस्य मनोमयकोशादान्तरस्य विज्ञानमयस्यात्मना जीवस्य सूक्ष्मतरस्य मनोमयकोशव्याप्तिरस्तु नाम कथंनाम स्वसर्वदेहव्याप्तिः । यस्स्वमेव देहं सर्वं व्याप्तुं नेष्टे कथमन्यदेहान्व्याप्नुयात् । सर्वदेहव्यापकत्वे चैकजीववादप्रसङ्गः । आत्मानेकत्वे तु आत्मनस्सर्वव्यापकत्वभङ्गप्रसङ्गः । अथ यद्येतद्दोषपरिहारायात्मनां जात्येकत्वमङ्गीकृत्य येनात्मसमुदायेन इदं सर्वमचेतनजातं ततमित्युच्यते, तर्हि सर्वपदविरोधः- नहि सर्वोऽप्ययमात्मसमुदायः पाषाणादिकमचेतनं व्याप्तुमीष्टे । यदि सर्वपदस्यापि मनुष्यादिदेहजाते संकोचस्तर्हि मूलकाराशयविरोधः स्फुट एव । जात्येकत्वादेकैक आत्मा एकैकं देहं व्याप्य वर्तत इति व्यापकत्वमात्मनो यद्युच्येत तर्हि तच्च न सम्भवति- एकैकदेहान्तर्वर्तिन आत्मनः पेटिकान्तरस्य वस्त्रस्येव व्यापकत्वायोगात् । यदन्तर्बहिर्वर्तते तद्धि व्यापकं- यथा आकाशः, धूमाभाववत्ययोगोलके वह्निरस्तीति हि वह्नेर्धूमव्यापकत्वमुक्तं- तथा देहाभाववति गगनादौ चेतनस्याभावात्कथं देहव्यापकत्वं चैतन्यस्य । प्रत्युत देह एव जीवव्यापकः-- जीवाभाववति शय्यादौ देहस्य सत्त्वात् । नच यदान्तरं तद्यापकमिति वक्तुं शक्यं- गृहान्तरस्य घटस्यापि व्यापकत्वप्रसङ्गात् । नचाणोरपि जीवस्य धर्मभूतज्ञानेन व्यापकत्वमिति वाच्यं, धर्मभूतज्ञानस्याप्यचेतने वृत्त्ययोगात् । सिद्धान्ते तु ज्ञानस्वरूपे जीवे धर्मभूतं ज्ञानं नास्त्येव- ज्ञाने ज्ञानायोगात् । धर्मभूतज्ञानवत्त्वेन जीवस्य ज्ञानित्वमेव स्यान्न तु ज्ञानस्वरूपत्वम् । न्यायमते जीवस्य द्रव्यत्वाद्द्रव्यस्य गुणवत्त्वाद्धर्मभूतज्ञानवत्त्वं जीवस्योपपद्यते- तव मते तु ज्ञानैकाकारस्य जीवस्य कथं धर्मभूतज्ञानवत्त्वम् ? न ह्येकमेव ज्ञानमेकस्मिन्नाश्रये स्वरूपभूतं धर्मभूतं च भवितुमर्हति । यदि तु धर्मभूतज्ञानं वृत्तिज्ञानमित्यभ्युपगम्येत तर्हि तद्वृत्तिज्ञानमन्तःकरणस्यैव धर्मभूतो नात्मन इति विद्धि । तस्मान्न व्यापकत्वं सूक्ष्मस्यात्मन इति कृत्वा आत्मतत्त्वेन सर्वमचेतनतत्त्वं ततमित्ययुक्तम् ।

किंच आत्मव्यतिरिक्तत्वमप्यचेतनस्य दुर्वचं- आत्मन आकाशस्सम्भूत इत्यात्मकार्यस्याचेतन-

स्यात्माऽव्यतिरिक्तत्वात् । आत्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वं चायुक्तं- निरतिशये सूक्ष्मत्वे व्यापकत्वायोगात् । शरीरान्तरपि सर्वव्याप्त्वभावे कृत्स्नदेहव्यापिशैत्यादिप्रयुक्तसुखाद्युपलब्ध्ययोगात् । त्वगादीन्द्रियैस्तदुपलब्धिरित्यपि न शङ्क्यम्—सूक्ष्मतमस्य तस्य त्वगादिसम्बन्धासम्भवात् । 'अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा- गुहायां निहितोऽस्य जन्तो'रिति श्रुत्या आत्मनो महतो महीयस्त्वस्य प्रतिपादित्वात् । अणोरणीयानित्यस्य तु सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो दुर्विज्ञेय इत्यर्थात् । तथा आत्मव्याप्यतया आत्मनः स्थूलाः पदार्था आत्मानं न नाशयन्तीत्यप्ययुक्तं- आणोरात्मनः व्यापकत्वे सिद्धे तद्व्याप्यत्वमचेतनस्य सिध्येत्- तदेव न सिद्धम् । तथाच दर्शितं प्राक् । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन व्यापकत्वमान्तरत्वमित्यभ्युपगम्य आत्मनो व्यापकत्वे देहस्य व्याप्यत्वे चाभ्युपगतेपि स्थूलं व्याप्यं वस्तु सूक्ष्मस्यान्तरस्य नाशं कर्तुं नेष्टे इतीष्टं नैव सिध्यति-- स्थूलादजगरात्सूक्ष्मस्य छागस्य नाशदर्शनात्, स्थूलदृढमुष्टेस्तदन्तर्गतसूक्ष्मकीटनाशदर्शनात्, स्थूलाद्दह्यमानाद्गृहात्तदन्तर्गतजन्तुनाशदर्शनात्, तथा सूक्ष्मान्मत्कुणात्स्थूलस्य मनुष्यस्य नाशादर्शनात्, सूक्ष्मादुदकात्स्थूलस्याग्नेर्नाशादर्शनाच्च ।

अथ ईश्वर आत्मनोऽपि सूक्ष्मतर इत्युक्तिरयुक्ता- आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरत्वे एकस्मिन्नात्मनि स्थितस्येश्वरस्य नान्यस्मिन्नात्मनि स्थितिस्सम्भवेत्- इष्यते तु त्वया ईश्वरस्य सर्वभूतान्तर्यामित्वं सर्वान्तर्यामित्वरूपं- यावन्तो देहास्तावन्त आत्मान इतिवद्यावन्त आत्मानस्तावन्त ईश्वरा इति वक्तुं न शक्यते- त्वयाऽपीश्वरैकत्वस्याभ्युपगतत्वात् । तस्माच्चेतनाचेतनसर्वजगदन्तर्बहिर्व्यापके ईश्वरे सूक्ष्मतमत्वं स्वप्नेऽपि सम्भावयितुं न शक्यं- 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोच'तीत्यादिश्रुतिशतात् । दुर्विज्ञेयत्वलक्षणं सूक्ष्मतमत्वं तु तत्र तत्रोच्यत इति प्रागेवोक्तम् । यदीश्वराज्जीवो भिन्नस्स्यात् तर्हीश्वराज्जीवस्य सृष्टिस्थितिलयास्स्युरेव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतेः । अभिन्नत्वे तु कथं ? न कथमपि । एवमीश्वराभिन्नत्वादेव जीवस्य जन्मनाशाभावः- न त्वीश्वरस्य सङ्कल्पाभावात् । जीवस्येश्वरभिन्नत्वे तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यद्वितीयं ब्रह्म प्रकम्य- 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'ति तस्य बहुभवनसङ्कल्पमुक्त्वा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति जगत्सृष्टिं तदनुप्रवेशं च ब्रूते खलु श्रुतिः- तत्र किमीश्वरसङ्कल्पाज्जीवो जातो नवा ? आद्ये- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति गीतावचनादेव तस्य नाशस्सिद्धः । द्वितीये- कथं जीवस्येश्वराद्भिन्नस्य सिद्धिः ? नहि सृष्टेः प्राक् जीवोऽस्ति- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । तस्मादीश्वरादभिन्न एव जीव इति कथं स्वनाशे ईश्वरस्य सङ्कल्पस्स्यान्न कथमपीति बोध्यम् । ननु सृष्टेः प्रागपि चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैवास्ति, नतु शुद्धमितिचेत्तर्हि- ईश्वरवच्चिदपि स्वत एव नित्य इति कृत्वा किमितीश्वरसङ्कल्पाभावाज्जीवस्य नित्यत्वमित्युक्तं त्वया ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिष्ट्ये सति सविकारत्वमेव स्यात्- विशेषणभूतचिदचिद्गतस्थूलसूक्ष्मादिविकाराणां विशिष्टे समन्वयात् । अपृथक्सिद्धविशेषणे खलु ब्रह्मणश्चिदचितौ- एवं सविकारत्वे च ब्रह्मैवानित्यं स्यादिति महदनिष्टम् ॥१७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

किं पुनस्तदसत् ? यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते—अन्तवन्त इति । अन्तवन्तः अन्तो नाशो येषां तेऽन्तवन्तः- यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्यान्तः- तथेमे देहास्स्वप्ने मायादेहादिवच्चान्तवन्तः- नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनः- अन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः ।

नित्यस्यानाशिन इति न पौनरुक्त्यं- नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च । यथा

अन्तवन्त इति श्लोकमवतारयति—**किं पुनरिति** । यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति तदसद्वस्तु पुनःकिमिति शङ्का । उच्यत इति प्रतिज्ञा- स्वात्मसत्ताव्यभिचारः स्वसत्तानाश इत्यर्थः । यस्य सर्वदा नास्ति सत्ता किंतु प्रतीतिकाले एव तद्धयसद्वस्तु । प्रतीतिकालेऽपि कारणव्यतिरेकेणासत्त्वात्सत्ताव्यभिचारोऽस्त्येवेति प्रागेव प्रतिपादितम् । अनाशिनो नित्यस्याप्रमेयस्य शरीरिणस्सम्बन्धिन इमे देहा अन्तवन्त इति विवेकिभिरुक्ता इत्यन्वयः । असङ्गस्याप्यात्मनश्शरीरेणसह सम्बन्ध आधाराधेयभावादिरूपः कल्पितोऽस्तीति शेषषष्ठ्युपपत्तिः । देहानां नाशो नाम तदनुवृत्तसद्बुद्धिविच्छेदः । सच प्रमाणनिरूपणाज्जायते इत्याह—**यथेति** । एतेन देहानां प्राणापायप्रयुक्तं नश्वरत्वं सर्वजनविदितमेवेति कृत्वा किमिति भगवता अन्तवन्त इमे देहा इत्युपदिष्टं व्यर्थत्वादिति प्रश्नो दत्तोत्तरः । नन्वीदृशो नाशः क दृष्ट इत्यत्राह—**मृगतृष्णिकायामिति** । मृगतृष्णिका मरीच्युदकम् । इदमुदकमस्तीति मरीच्युदकसमानाधिकरणा या सद्बुद्धिर्मरीच्युदके अनुवर्तते साहि नेदमुदकं, किंतु मरीचिरेवेति प्रमाणनिरूपणान्ते व्यावर्तते । सः सद्बुद्धिविच्छेदः तस्य मृगतृष्णिकादेरन्त इत्यक्षरार्थः । तथा इमे दृश्यमाना देहा अन्तवन्तः—देहास्सन्तीति देहेष्वनुवर्तमानायास्सद्बुद्धेः । नेमे देहाः किंतु पृथिव्यादिभूतान्येव- भूतव्यतिरिक्तांशस्यात्रानुपलम्भादिति (नेमे देहा किंतु ब्रह्मैवेति वा) प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छेदात् । ननु जलपानाद्यर्थक्रियाशून्यस्य मरीचिकोदकस्य भवत्वसत्त्वं, कथं पुनर्देहानां गमनाद्यर्थक्रियाशालिनामसत्त्वमित्यत्राह—**स्वप्नमायादेहादिवच्चेति** । स्वप्ने यथा निद्राख्यमायया कल्पिता देहरथादयः पदार्था अर्थक्रियाशालिनोऽप्यसन्त इति सर्वैरभ्युपगम्यते तद्वदित्यर्थः । नच स्वप्नदेहादीनामर्थक्रियाकारित्वे विवदितव्यं- स्वप्नरथारोहणदेशान्तरगमनसम्भाषणाद्यर्थक्रियादर्शनात् । देहात्मनोः कस्सम्बन्ध इति शङ्कायां धार्यधारकभावरूप इति दर्शयितुमाह—**शरीरिण इति** । शरीरिणः शरीरमस्यास्तीति शरीरी मत्वर्थे अत इनिठनाविती निः । तस्य शरीरिणः । मतुप्प्रत्यये कृते शरीरवान् तस्य शरीरवतः । अन्तः प्रविश्य शरीरं धरत इत्यर्थः ।

नित्यत्वस्येति । लोके नित्यत्वस्य नाशस्य च द्विविधत्वादित्यन्वयः । नाशस्य द्विविधत्वात्तदभावरूपं नित्यत्वमपि द्विविधमित्यर्थः । नाशस्य द्वैविध्यमेव दर्शयति—**यथेत्यादिना** । भस्मीभूतः अदर्शनं गतो देहो नष्ट इत्युच्यते- णश अदर्शन इति धातुस्मरणात् । विद्यमानोऽपि वयसा परिणतः

देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट इत्युच्यते- विद्यमानोऽपि वयसा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट इत्युच्यते- तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि विनाशेनासम्बन्धस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह— न प्रमेयस्य अप्रमेयस्य- प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च- न, पूर्वं स्वतस्सिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । नहि प्रमातुमिच्छन् पूर्वमित्थं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा अहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते- न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं

परिणामं गतः व्याध्यादियुक्तश्च देहः नष्टो जातः नष्ट आसीदित्युच्यते । रक्तक्षयादिकृतं कार्श्यमत्र नाशशब्दार्थ इति भावः । **तत्रेति** । एवंस्थिते इत्यर्थः । **द्विविधेनापीति** । अदर्शनरूपेण कार्श्यरूपेण चेत्यर्थः । **अन्यथेति** । अथ वेत्यर्थः । नित्यस्येत्युक्ते किं पृथिव्यादिवदात्मा यावत्प्रलयं नित्य इति शङ्का स्यात्तद्वारणायानाशिन इत्युक्तमित्यर्थः । घटादिवदनित्यत्ववारणायानाशिन इति चोक्तमिति यावत् । **आहेति** । भगवानिति शेषः ।

अप्रमेयस्येति नञ्तत्पुरुषो नतु बहुव्रीहिरित्याह—**न प्रमेयस्येति** । प्रमातुं शक्यं योग्यं वा प्रमेयं तद्भिन्नोऽप्रमेयः तस्य अपरिच्छेद्यस्य परिच्छेत्तुमिदन्तेदृक्तेयत्तादिना परिमातुमशक्यस्येत्यर्थः । ननु 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रेण, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतया च शास्त्रवेद्यत्वमात्मन उच्यत इति कथमागमापरिच्छेद्यत्वम्? तथा सुखादिवदात्मा मनोवेद्य एव- 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इति श्रुतेर्मानसिकप्रत्यक्षविषयत्वमात्मनोऽस्तीति कथं प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वम्? तथा जगज्जन्मादिलिङ्गकानुमानेन आत्मनस्सुग्रहत्वात्कथमनुमानापरिच्छेद्यत्वमित्याक्षिपति—**नन्वित्यादिना** । परिहरति—**नेति** । प्रत्यक्षागमादिप्रमाणव्यवहारात्पूर्वमेवात्मनः स्वतस्सिद्धत्वान्न प्रत्यक्षादिपरिच्छेद्यत्वमिति । घटादयो हि पदार्थाश्चक्षुरादिप्रमाणव्यापारानन्तरं सिध्यन्ति घटोऽस्ति पटोऽस्तीति । प्रमाता तु आगमादिप्रमाणव्यापारात्पूर्वमेव सिध्यति- प्रमात्रधीनत्वात्प्रमाणव्यापारस्य । कर्ता हि प्रमाता करणानि तु प्रमाणानि- यथा वास्यादिकरणव्यापारश्छेदनादिस्तक्षादिकर्त्रधीनः तद्वत् । आत्मा हि प्रमाता- अतो न प्रमातर्यात्मनि प्रमाणपरिच्छेद्यत्वमिति भावः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**सिद्धेहीत्यादिना** । प्रमातर्यात्मनि सिद्धे सत्येव प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवतीत्यन्वयः । प्रमातुमिच्छुः प्रमित्सुः । तस्य प्रमातुरित्यर्थः । प्रमाता हि प्रमित्सति प्रमेयम् । प्रमाणानां चक्षुरादीनां करणानामन्वेषणा गवेषणा । रूपं प्रमित्सुः प्रमाता चक्षुरन्विष्यति- चक्षुषैव रूपस्य प्रमेयत्वात् । शब्दं प्रमित्सुः श्रोत्रमन्विष्यतीत्येवम् । ननु प्रमित्सुः पूर्वं प्रमातारमात्मानं प्रमाय पश्चाद्रूपादिकं प्रमातीति कृत्वा सिध्यति प्रमातुरपि प्रमेयत्वमित्यत आह—**नहीति** । घटादिकं प्रमेयं प्रमातुमिच्छन् पुरुषः पूर्वमादौ नित्योऽविक्रिय आत्माऽहमित्येवमात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयस्य घटादेः परिच्छेदाय नहि प्रवर्तते । हिशब्दः सर्वानुभवप्रसिद्धिं द्योतयति । तत्र हेतुमाह—**नहीति** । आत्मनस्स्वत्वात्स्वस्य स्वयं कथमप्रसिद्धस्स्यात्? असिद्धार्थ-

त्वत्यन्तं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनः प्रतिपद्यते, न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म- य आत्मा सर्वान्तर' इति । यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चात्मा तस्माद्युध्यस्व- युद्धादुपरमं माकार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धं कर्तव्यतया विधीयते- युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते- तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकमित्यर्थः ॥१८॥

परिच्छेदाय हि प्रमात्रा प्रमाणव्यापार आकांक्षितः । चक्षुर्व्यापारात्प्रागेव यदि प्रमाता गृहे घटं जानीयात्तर्हि किमिति घटोऽत्रास्ति वा नवेति संशयीत ? किमिति तत्संशयापनोदार्थं चक्षुषा घटदर्शने व्याप्रियेत ? आत्मनि तु न कोऽप्यहमस्मि वा नवेति सन्देग्धि- येन तत्सन्देहापनोदनायात्मानं प्रमातुमिच्छेदिति भावः ।

नन्वेवं वेदान्तशास्त्रमप्रमाणमनर्थत्वात्- आत्मज्ञानं हि वेदान्तशास्त्रस्य फलं- तत्तु पूर्वमेव सिद्धमात्मनः स्वतस्सिद्धत्वादिति शङ्कायामाह-**शास्त्रन्त्विति** । शास्त्रमत्यन्तं प्रमाणमेव । तत्र हेतुमाह—**अतदिति** आत्मनि यदनात्मतद्धर्माध्यारोपणमविद्याकृतमस्ति मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं काणोहमिति प्रतीत्याश्रयं तन्मात्रस्य निवर्तकत्वेन हेतुना शास्त्रं प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते । अविद्याकृतात्माश्रयानात्मधर्माध्यारोपणनिवर्तकत्वरूपफलस्य सत्त्वाच्छास्त्रं प्रमाणमेवेत्यर्थः । फलान्तरं निषेधति— **नत्विति** । अज्ञातार्थज्ञापकत्वरूपं फलं नास्ति शास्त्रस्यास्येत्यर्थः । आत्मनः स्वत्वेन ज्ञातार्थत्वादिति भावः ।। उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति— **तथा च श्रुतिरिति** । अपरोक्षादिति पञ्चमी प्रथमार्थे छान्दसी । अपरोक्षमित्यर्थः । यस्सर्वान्तर आत्मा यच्च साक्षादपरोक्षं तद्ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । आत्मा स्वयमेवापरोक्षं ब्रह्मेति यावत् । अनया श्रुत्या प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः प्रमाणव्यापारं विनैव प्रत्यक्षत्वमुक्तं- साक्षादित्युक्तत्वात् । ततश्च आत्मा ज्ञातार्थः स्वतस्सिद्ध एवेति भावः ।

मूलस्थतस्माच्छब्दार्थमाह—**यस्मादिति** । अनाशिनो नित्यस्येति शब्दद्वयार्थमाह—**नित्य इति** । अप्रमेयशब्दार्थमाह—**अविक्रिय इति** । प्रमेयस्य घटादेस्सविक्रियत्वादप्रमेय आत्मा अविक्रिय इत्यर्थः । युध्यस्वेति लोटा युद्धं कुर्विति विधिरभिधीयत इत्याशङ्क्याह—**युद्धादुपरमं माकार्षीरित्यर्थ इति, अनुवादमात्रमिति** । चिकीर्षितयुद्धानुवादमात्रमेवेत्यर्थः । मात्रपदार्थमाह—**न विधिरिति** । तत्र हेतुमाह—**शोकमोहादीति** । शोकमोहादीनां संसारकारणानां निवृत्तिरेवार्थः फलं यस्य तत्तथोक्तम् । तन्निवृत्तये इदं निवृत्त्यर्थमिति वा समासः । उभयथाप्येक एवार्थः । ननु कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रवर्तकमित्याह—**न प्रवर्तकमिति** । इति हेतोर्युध्यस्वेति न विधिरित्यन्वयः ।

अत्राह रामानुजः—दिह उपचय इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः- उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः पुण्यः पुण्येनेत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिन इति, तत्तुच्छम्—दिह उपचय इत्युपचयरूपत्वं

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

एतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेतेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते । कथम् ? य इति । एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं- तावुभावपि न विजानीतः- अविवेकेनात्मानं हन्ताऽहं हतोऽहमिति देहहनने आत्मानमहम्प्रत्ययविषयं यौ जानीतः तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता, न च हन्यते । न च कर्म भवतीत्यर्थः- अविक्रियात्वात् ॥१९॥

देहानां वृद्धिहेतुरेव न क्षयहेतुः- अपचयो हि वृद्धिः । नच घटादीनामुपचयात्मकत्वं दृश्यते- कुलालेन यावत्परिणामो घटः कृतस्तावत्परिमाणान्न हि घटोऽस्मद्गृहेषु वर्धते ।

नचैतद्दोषपरिहारायैव वेदान्तदेशिकेन उपचयरूपा इत्यस्य सावयवा इत्यर्थः वर्णित इति वाच्यं, देहशब्दात्तादृशार्थालाभात् । नच सावयवस्यैवोपचयो, नतु निरवयवस्येति सिद्धान्तात्तादृशार्थलाभः— निरवयवत्वे देहस्योपचयासम्भवादिति वाच्यं, सावयवस्यापि घटस्योपचयादर्शनेन सावयवत्वोपचयोस्समनियतत्वाभावान्न तादृशार्थलाभ इति । किंच तव मते निरवयवस्यापि मठाकाशस्य मठवैपुल्येनोपचयदर्शनान्निरवयवस्य नोपचय इत्यपि न नियन्तुं शक्यते ।

अथ देहस्योपचयोऽपि दुर्निरूपः- यावद्भिरवयवैर्देह आरब्धो घटवत्तावद्भ्योऽवयवेभ्योऽन्यावयवानां कथं देहे लाभः, येनोपचयस्स्यात् । नच देहस्य बाल्यावस्थातस्तारुण्ये वृद्धिदर्शनात्तद्बलेनावयवान्तरसंक्रमणं कल्प्यत इति वाच्यं, अप्रमाणत्वात्तत्कल्पनायाः । अतो मायामय्येव सा वृद्धिः । यथा घटादयो अन्तवन्तो दृष्टास्तथा देहा अप्यन्तवन्तो दृष्टा एवेति किमिति देहेषु सिद्धस्यान्तवत्त्वस्य सावयवत्वादिभिर्हेतुभिर्भगवता साधनं क्रियते सिद्धसाधनं ह्यपार्थत्वाद्दोषः । शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया देहाश्शास्त्रैरुक्ता इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं- मूलाद्बहिः कल्पितत्वात्कर्मफलभोगार्थतयेति पदस्य । सर्वप्रमाणेषु प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वाद्देहानां तद्गतविनाशस्वभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शास्त्रैरुक्ता इत्यप्ययुक्तं— व्यर्थत्वात् ॥१८॥

य एनमितिश्लोकमवतारयति—**एतस्येति** । एतस्योक्तस्य नित्य आत्मा अविक्रिय इत्यस्यार्थस्य साक्षिभूते प्रमाणभूते 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं- न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चि'दिति ऋचौ मन्त्रौ भगवानानिनाय इहोपनिबबन्धेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रस्य सङ्गतिमाह— **यत्त्विति** । य एनं हन्तारं वेत्ति यश्चैनं हतं मन्यते तावुभौ न विजानीतः- अयं न हन्ति न हन्यते इति श्लोकस्यान्वयः । यौ देहहनने इदम्प्रत्ययविषयस्य देहस्य हननेसति अविवेकेन देहात्मनोरविवेकेन हेतुना अहम्प्रत्ययविषयमात्मानं हन्ताऽहमिति हतोऽहमिति जानीतः तावुभौ न विजानीत इत्यस्यार्थमाह— **आत्मस्वरूपानभिज्ञाविति** । तत्र हेतुभूतं श्लोकस्य चरमपादं व्याचष्टे—**यस्मादिति** । कुत आत्मा

हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीत्यत आह—**अविक्रियत्वादिति** । हन्तृत्वहतत्वादयो विकारा आत्मनि निर्विकारे कथं स्युरित्यर्थः । शस्त्रपाणिः प्रबलो देह एव दुर्बलमन्यं देहं हन्ति स दुर्बलदेह एव प्रबलेनान्येन देहेन हन्यत इति देहधर्मावेव हन्तृत्वहतत्वे । अविवेकिभिस्तु ते आत्मन्यारोप्येते-यथा देहधर्मः कार्श्यमात्मन्यारोप्यते व्याधिग्रस्तेन मूढेन पुंसा तद्वदिति भावः ।

अत्राह रामानुजः—एनमुक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते- यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यत इति, **तत्तुच्छम्**—प्रति कमपीति पदत्रयाध्याहारदोषात् , स्वरसतः प्रतीयमानसामानाधिकरण्यभङ्गदोषाच्च, हन्तारमिति हन्तेः कर्तरि विहितेन तृप्रत्ययेन हेत्वर्थस्यानभिधीयमानत्वात् , हननहेतुमित्यस्य हननकर्तारमित्यर्थवर्णनस्य वक्रत्वात् । तथा- केनापि हेतुना हतमित्यप्यसङ्गतं—हतमिति कर्मणि क्तप्रत्ययेन तावत्कर्तुरेवाकांक्षाया उत्पद्यमानत्वात्तत्परिपूर्तये केनापि कर्त्रेत्येव वक्तव्यत्वात् , कारणफलरूपार्थद्वयवाचिनो हेतुशब्दस्य कर्त्रर्थाश्रयणस्याप्रमाणत्वाच्च ।

तथा अयमात्मा हननहेतुर्न भवतीत्यप्युक्तमनेन, **तदप्यसत्**—हन्तीति हननकर्तारमभिधत्ते तिबन्तो धातुः- नतु हननहेतुम् । हननकर्ता हि हननाश्रयः- आख्यातस्य चाश्रयत्वमर्थ इति सिद्धान्तः । रामो रावणं जघान बाणेन भार्यापहारित्वादिति वाक्ये हननं क्रिया, तत्र कर्ता रामः, करणं बाणः, हेतुस्तु भार्यापहरणं, कर्म रावण इति कर्तृहेत्वोर्भेदात् । ततश्च नायं हन्तीति वाक्येनात्मनो हननकर्तृत्वमेव निषिध्यते, नतु हननहेतुत्वं- कर्तरि तिब्विधानादिति कृत्वा कथं रामानुजेनाऽऽत्मनो हननहेतुत्वं निषिद्धं नायं हन्तीति वाक्येन ।

यदप्युक्तमत्र प्रत्ययस्य हेतुमात्रविवक्षेति वेदान्तदेशिकेन, **तदप्ययुक्तम्**—व्यासस्य तादृशविवक्षाऽस्तीति कल्पने प्रमाणाभावात् , प्रसिद्धकर्त्रर्थपरित्यागे कारणाभावाच्च । नहि यः कोऽपि मूढ आत्मानं हननहेतुं मन्यते । किंतु हननकर्तारमेव- रिपुं हतवानहमिति । तत्र हेतुं तु धनराज्यादिकमेव मन्यते । ततश्च नात्मा हननहेतुरित्युपदेशोऽपि व्यर्थः । नचात्मार्थं रिपून् हन्तीति प्रयोगाद्वात्मनोऽस्ति हेतुत्वमिति वाच्यं, तत्र आत्मार्थमित्यस्यात्मसुखादिलाभार्थमित्यर्थात् । अन्यथा हन्तीति हननक्रियाश्रये आत्मनि हननहेतुत्वस्यासम्भवात् । आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदित्यादौ यथा कथंचित्फलस्वरूपहेतुत्वमात्मनो भवतु नाम कारणस्वरूपहेतुत्वं तु क्वापि न सम्भवेत् । त्वया तु हननहेतुर्नेति हननकारणत्वमेव प्रतिषिध्यते । सचायुक्तः- निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादात्मनि च कर्तरि हेतुत्वाप्रसक्तेः । नचात्माना पुत्रमुत्पादयतीत्यस्ति हेतुत्वमात्मन इति वाच्यं, तत्रात्मशब्दस्य देहार्थकत्वात् । तृतीयायाश्च करणे विहितत्वात् ।

किंच 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हत'मिति कठवल्लीवाक्यमिहान्वितमिति त्वयाप्युक्तं--तत्र हन्ता चेदित्यस्य किं हननकर्ता चेदित्यर्थः ? उत हननहेतुश्चेदिति ? न द्वितीयः- हननहेतोर्हननाकर्तृत्वेन हननबुद्ध्युदयप्रसङ्गासम्भवात् । हन्तुं मन्यत इति हननबुद्धिरुच्यते हि- सा च हननबुद्धिर्हननकर्तुरेवोचिता हन्यामहमिममिति । अतः प्रथमः परिशिष्यते योऽर्थो मूलभूतश्रुतिगतहन्तृशब्दस्य

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

कथमिवाविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—नेति। न जायते नोत्पद्यते- जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः। तथा अयमात्मा न म्रियते वा- वाशब्दश्चार्थे। न म्रियते चेत्यन्त्यविनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते। कदाचिच्छब्दस्सर्वविक्रियाप्रतिषेधैस्सम्बध्यते- न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्म्रियते इत्येवम्। यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः तस्मान्न म्रियते- यो हि भूत्वा न भवति स म्रियत

स एव गीताश्लोकगतहन्तृशब्दस्यापि वक्तव्यः न त्वन्यः- तस्यैवेहोपनिबद्धत्वात्। तस्माद्धन्तेत्यस्य हननहेतुरित्यर्थः श्रुतिविरुद्धश्च।

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति पाणिन्यनुशासनविरुद्धश्च- लादेशानां तिबादीनां कर्तरि कर्मणि भावे च शक्तिरिति तदर्थात् हेत्वर्थे तिबविधानात् कर्तरि तृन्तृचोर्विहितत्वेन हेतौ तदविधानाच्च। आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ इति व्युत्पत्तिवादविरुद्धश्च। नहि हेतुत्वमाख्यातस्यार्थ इति तत्रोक्तम्। उपदेशवैयर्थ्यादिना दुष्टश्चेति तुच्छं रामानुजभाष्यं तदनुसारिवेदान्तदेशिकतात्पर्यचन्द्रिका च ॥१९॥

कथमिव कथं वा केन प्रकारेणेत्यर्थः। आत्मा अविक्रिय इति शङ्कायां न जायत **इति** द्वितीयमन्त्र उपन्यस्तो भगवता—अयमात्मा कदाचिदपि न जायते, कदाचिदपि न म्रियते, कदाचिदपि भूत्वा भूयो नाभविता, कदाचिदपि न भूत्वा भविता च न, शरीरे हन्यमानेपि कदाचिदपि न हन्यते। तस्मादयमजो नित्यश्शाश्वतः पुराणश्च भवतीत्यन्वयः। भूत्वा अभविता भूत्वा भवितेति च द्वेधा पदविभागः। जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति च षड्भावविकाराः- यथा देहो जायते, जन्मानन्तरं देहोस्तीति सत्तां प्रतिपद्यते, ततः प्रवृद्धो भवति, ततो विपरिणामं वलितपलितत्वादिकं भजते, ततोऽपक्षीयते कार्श्यं प्रपद्यते, ततो नश्यत्यदर्शनं प्रपद्यते। इतीमे विकारा आत्मनि न सन्तीत्यविक्रिय आत्मेति फलितार्थः।

तत्र न जायत इत्यनेन जन्मलक्षणः प्रथमो विकार आत्मनि निषिध्यत इत्याह—**न जायत इति**। न म्रियते न नश्यतीति हृदि कृत्वाह—**अन्त्येति**। विनाशोह्यन्त्यष्षष्ठो विकारः। ननु कस्मादात्मा न म्रियते अत आह—**यस्मादिति**। यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चाद्भूयः पुनः अभविता अभावं गन्ता न- तस्मान्न म्रियत इत्यन्वयः। भवनक्रियामनुभूय जनिक्रियाश्रयत्वं प्रपद्येत्यर्थः। जातस्सन्निति यावत्। अभावं नाशं न गन्ता न प्राप्स्यति। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति- यो हि यो देहादिः पदार्थः भूत्वा न भवति नाशं प्रपद्यते स म्रियत इत्युच्यते लोके। जनैरिति शेषः। शशशृङ्गादिवारणार्थं भूत्वेति। शशशृङ्गगगनकुसुमादीन्यभूत्वैवादर्शनं प्रपद्यन्त इति न तेषां मृतत्वव्यवहार इति भावः।

ननु न जायते म्रियते वा कदाचिदिति प्रथमपादे श्रूयमाणस्यैकस्यैव नञः जायते म्रियते इति

इत्युच्यते लोके। वाशब्दान्नशब्दाच्च अयमात्मा अभूत्वा भविता च न देहवत् भूयः पुनः तस्मान्न जायते यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्मा- अतो न जायते- यस्मादेवं तस्मादजः, यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधेन सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति- तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां शब्दैरेव प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह—शाश्वत इति ।

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते- शश्वद्भवश्शाश्वतः नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वात् । निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेण । अपक्षयविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते—पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धते, अभिनव इति चोच्यते,

---

क्रियाद्वयेऽन्वयात् नायं भूत्वा भविता भूय इत्यनेन द्वितीयपादस्य विवक्षितार्थसिद्धेश्च द्वितीयपादगतौ वा न भूय इत्यत्र वानशब्दौ व्यर्थाविति शङ्कायामाह—**वा शब्दान्न शब्दाच्चेति** । अयमात्मा अभूत्वा भूयः पुनर्भविता च नेत्यन्वयः । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—**देहवदिति** । यथा देहः उत्पत्तेः प्रागभूत्वा अविद्यमानस्सन्नित्यर्थः । पश्चाद्भविता भावं सत्तां प्रपत्स्यते तद्वदित्यर्थः । फलितमाह—**तस्मादिति** । यस्मादभूत्वा न भविता तस्मादित्यर्थः । प्रागभावाभावादिति यावत् । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति—**यो हीति** । यो घटादिः पदार्थः अभूत्वा प्रागभावं प्रपद्य भविता उत्पत्स्यते स जायते इत्युच्यते । लोकैरिति शेषः । प्रकृतमाह—**नैवमिति** । एवं घटादिवदात्मा प्रागभावं प्रपद्य न भविता अत आत्मा न जायते, ततः किमत आह—**यस्मादिति** । यस्मादेवं न जायते तस्मादज आत्मा न जायत इत्यज इति व्युत्पत्तेरिति भावः । एवं मूलस्थमजपदं व्याख्याय नित्यपदं व्याचष्टे—**यस्मादिति** । लोके मृतिशालिन एव वस्तुनः अनित्यत्वव्यवहारादिति भावः ।

यद्यपीति । विचार्यमाणे सतीत्यर्थः । **आद्यन्तयोरिति** । जन्मनाशयोरित्यर्थः । **सर्व इति** । सर्वासामस्तित्वादिविक्रियाणां जनिपूर्वकत्वान्नाशफलकत्वाच्चेति भावः । शब्दैरेवेति नतु व्यङ्ग्यमर्यादयेत्येवकारार्थः । आर्थिकादपि निषेधान्निषेधसिद्धेः शाब्दो निषेधो व्यर्थ इत्याशंक्यार्थांतरमाह--**अनुक्तानामपीति** ।

ननु मध्यभाविविक्रियामध्ये का विक्रिया शाश्वतपदेन प्रतिषिध्यत इत्यत्राह—**अपक्षयलक्षणेति** । कथमित्यतस्तं शब्दं निर्वक्ति—**शश्वद्भव इति** । शश्वत्सर्वदैकरूपेण भवति विद्यत इति शाश्वत इति फलितार्थमाह—**नापक्षीयत इति** । लोके द्विविधोऽपक्षयः- स्वरूपकृतो गुणकृतश्च- यथा देहस्य वार्धक्ये स्वरूपकृतः, यथा चित्रपटस्य नीलपीतादिगुणक्षयकृतः । स द्विविधोऽप्यात्मनि नास्तीति सहेतुकमाह—**स्वरूपेणेति** । निरवयवत्वात्स्वरूपेण नापक्षीयते । निर्गुणत्वाच्च गुणक्षयेण नाप्यपक्षीयते । आत्मेति कर्तृशेषः, अयमिति वा- पुराणपदमवतारयति—**अपक्षयेति** । अपक्षयविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया पुराण इति पदेन प्रतिषिध्यत इत्यन्वयः । कथं तत्राह—**यो हीति** । अवयवागमेन विद्यमानेभ्योऽवयवेभ्योऽन्येषामवयवानां मायिकानामागमेन हेतुना य उपचीयते स वर्धते- अभिनव इति चोच्यते लोकैरिति शेषः । नच वर्धत इत्येवोच्यते न त्वभिनव इति वाच्यं, देवदत्तः बाल्ये दृष्टं यज्ञदत्तं

अयं त्वात्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः- न वर्धत इत्यर्थः ।

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमाने शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै । न विपरिणमत इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारा वस्तुविक्रिया लौकिका आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते- सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥२०॥

वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय, न जायत इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा, प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—वेदेति । वेद विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः ।

तारुण्ये दृष्ट्वा कोऽयमभिनव इव भातीति प्रत्येतीति लोकप्रसिद्धेः । पुराणपदं व्याचष्टे—**पुरापि नव एवेति** । यथेदानीं तथा पूर्वमप्यभिनव एवात्मा- ततश्च पूर्वापेक्षयेदानीं नवत्वाभावान्नास्य वृद्धिरिति भावः । तत्र हेतुमाह—**निरवयवत्वादिति** । निरवयवस्यात्मनः अवयवान्तरागमनप्रयुक्तवृद्धिर्न कथमपि स्यादिति भावः ।

एवं श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्याय तुरीयं पादं व्याचष्टे—**न हन्यत इति** । हन्यत इत्यस्य म्रियत इत्यर्थवचनेन म्रियत इत्यनेन पुनरुक्तिस्स्यादिति तद्दोषवारणार्थमाह—**न हन्यते न विपरिणम्यत इति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । हन्तिरिति इक् श्तिपौ धातुनिर्देशाविति कात्यायनस्मरणात् श्तिपा निर्देशः । हन्तिरिति हनधातुरित्यर्थः । अपुनरुक्ततायै- पुनरुक्तिदोषाभावायेत्यर्थः । नात्र यकः कर्मविवक्षा- फलाभावात्प्रकृतासाङ्गत्याच्चेत्याह—**विपरिणमत इत्यर्थ इति** । कर्तर्येवायं यगार्षत्वादिति भावः । सर्वं सङ्कलय्याह—**अस्मिन्मन्त्र इति** । ननु न जायते न म्रियते शाश्वतः पुराणः न हन्यत इति जन्मनाशापक्षयवृद्धिविपरिणामाः पञ्चैव विकाराः प्रतिषिद्धाः, न त्वस्तित्वमिति कथं षड्भावविकारप्रतिषेध इतिचेत्, **मैवम्**—अयं भूत्वा नाभवितेत्यनेन तस्य प्रतिषिद्धत्वात् । भूत्वेत्यस्य भवनेनात्मनस्सत्तां सम्पाद्येत्यर्थात् । अथवा अभूत्वा न भवितेत्यनेन तत्प्रतिषेधः- पूर्वमभूत्वा पश्चाद्भवनेनात्मनस्सत्तां न गन्तेत्यर्थात् । षड्भावविकारा वस्तुविक्रिया इत्यस्य षड्भावविकारा इति लोके प्रसिद्धा वस्तुविक्रिया इत्यर्थः । **यस्मादेवमिति** । यस्मादेवमविक्रिय आत्मेत्यर्थः ॥२०॥

य एनमित्यादिना वेदाविनाशिनमिति श्लोकमवतारयति- न भवतीत्यस्य आत्मेति कर्तृश्शेषः । यः एनमजमव्ययमविनाशिनं नित्यं वेद हेपार्थ स पुरुषः कथं कं घातयति, कं हन्तीत्यन्वयः । अविनाशिनित्यपदयोः पौनरुक्त्यं वारयति—**अन्त्यभावविकारेति** । अन्त्यो यो भावविकारः वस्तुविक्रिया नाश इत्यर्थः । तेन रहितं नाशविपरिणामरूपविकारद्वयवारणार्थं पदद्वयमित्यर्थः । उपजनो जन्म । अत्राविनाशिनित्याजाव्ययशब्दैर्नाशविपरिणामजन्मापक्षयरूपाश्चत्वारो विकाराः प्रतिषिद्धाः । द्योतयन्ति

एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजमव्ययमुपजनापक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतः- कं हन्ति हननक्रियां करोति- कं वा कथं घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कश्चिद्धन्ति, न कश्चिद्घातयतीत्युभयत्राक्षेपार्थ एव किंशब्दः । प्रश्नासम्भवाद्धेत्वर्थस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः सर्वकर्मासम्भवे- कं हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति श्रीभगवान्-- कथं स पुरुष इति । ननूक्तमात्मनोऽविक्रियत्वं कर्मासम्भवकारणविशेषः सत्यमुक्तं- नतु सकारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति- न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न सम्भवतीतिचेन्न, विदुष आत्मत्वान्न देहादिसन्घातस्य विद्वत्ता, अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय

चामी अस्तित्ववृद्धिविकारद्वयप्रतिषेधमपि जन्मपूर्वकत्वादस्तित्वस्य क्षयफलकत्वाद्वृद्धेर्वृद्धिं विना क्षयायोगात् । **अधिकृत इति** । ज्ञाने इति शेषः । हन्तीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावाह—**हननेति** । हनधातोर्हननक्रियार्थः । तदुत्तरवर्तितिप्प्रत्ययस्य कर्तृत्वमर्थः । कं हन्तीत्यस्य किं कर्मकहननक्रियाश्रय इत्यर्थः । घातयतीति हन्तेर्हेतुमति णिच् । घ्नन्तं प्रेरयति घातयति इदमेवाह—**हन्तारं प्रयोजयतीति** । कं घातयति हन्ति कमित्यस्य फलितार्थमाह—**न कश्चिदिति** । कथमेतदर्थलाभ इत्यत्राह—**उभयत्रापीति** । ननु किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वं हेत्वर्थत्वं वा अस्तु, किमित्याक्षेपार्थत्वमत आह—**प्रश्नेति** । आत्मविदः यत्किञ्चित्प्राणिकर्मकहननाश्रयत्वाभावात्प्रश्नासम्भवः । हेत्वर्थस्य प्रश्नार्थेन तुल्यत्वादसम्भवः । केन हेतुना हन्तीत्यस्य हेतुविषयकप्रश्नवाचित्वाद्वाक्यस्येति भावः । नन्वात्मविदो हननक्रियाश्रयत्वं मास्तुनाम, तदतिरिक्तस्तुतिनिन्दादिक्रियाश्रयत्वमस्ति किमित्यत आह—**विदुषस्सर्वकर्मप्रतिषेध इति** ।

विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे को हेतुर्भगवताऽभिप्रेत इति पृच्छति—**विदुष इति** । पश्यन् जानन्नित्यर्थः । उत्तरयति—**ननूक्तमिति** । आत्मनः कर्मासम्भवकारणविशेषः अविक्रियत्वमुक्तम् । ननूक्तं खलु- य एनमिति श्लोकेनेति भावः । तत्र शङ्कते—**सत्यमित्यादिना** । सत्यमविक्रियत्वमुक्तं, तु किंतु सः विधेयप्राधन्यात्पुंस्त्वम्— अविक्रियत्वरूपः कारणविशेषः न विदुषो नास्ति । तत्र हेतुमाह—**अन्यत्वादिति** । अविक्रियादात्मन इति निर्धारणे पञ्चमी । विदुषः अन्यत्वाद्भिन्नत्वात् अविक्रियत्वमात्मन उक्तं नतु विदुषः- विद्वांस्तु भिन्न एवात्मन इति कृत्वा कथं विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे आत्मगतमविक्रियत्वं हेतुस्स्यान्न कथमपीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—**नहीति** । अविक्रियात्मतत्त्वविदः पुरुषस्य यदि कर्मासम्भवस्तर्हि अविक्रियस्थाणुविदोऽपि कर्मासम्भव एवेत्यर्थः । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**विदुष आत्मत्वादिति** । य आत्मानं वेत्ति स विद्वानात्मैव यः स्थाणुं वेत्ति न स स्थाणुः अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साम्यमिति भावः । ननु देहादिसङ्घातस्यास्तु विद्वत्तेत्यत आह—**नेति** । देहादिसमूहस्य जडत्वान्न विद्वत्तेति भावः । फलितमाह—**अत इति** । देहादिसङ्घातस्य विद्वत्ताऽसम्भवादित्यर्थः । **पारिशेष्यादिति** । उक्तातिरिक्तश्शेषः । स एव परिशेषः तस्य भावः पारिशेष्यं तस्मात् आत्मानात्मानौ द्वावेव लोके पदार्थौ । तत्रानात्मनोऽविद्वत्तायां सिद्धायामात्मैव परिशिष्ट इति पारिशेष्या-

इति। तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः- कथं स पुरुष इति। यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते- एवमेवात्मानात्मविवेकविज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते। विदुषः कर्मासम्भववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते- तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते। ननु विद्याप्यविदुष एव विधीयते- विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्तत्राविदुषः कर्माणि यानि शास्त्रेण विधीयन्ते

दात्मैव विद्वानित्यर्थः। असंहत इति एकत्वादसङ्गत्वाच्चान्यैरमिलित इत्यर्थः। तस्य विदुष इति आत्मनो विदुष इत्यर्थः। आक्षेपस्वरूपमाह—**कथं स पुरुष इति**। कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कमितीत्यर्थः।

ननु अविक्रिये आत्मनि विद्वत्तारूपस्य विकारस्य कथं सङ्गतिरत आह— **यथेति**। शब्दाद्यर्थस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकविषयपञ्चकस्य तदाश्रयघटादिद्रव्यस्य च बुद्ध्याद्याहृतस्य इन्द्रियसहकृतान्तःकरणेन गृहीतस्य सतः चक्षुरादीन्द्रियद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तौ घटादिविषयाकारेण परिणम्य घटोऽयमित्यादिविषयज्ञानं जनयन्त्यां सत्यामित्यर्थः। अविक्रिय एव सन्नात्मा बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन बुद्धिवृत्तेरात्मनश्च तादात्म्याध्यासप्रयुक्तेन विवेकज्ञानाभावेन हेतुना अविद्यया उपलब्धा प्रमाता कल्प्यते, अविद्यया यद्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानं तेनेति वाऽन्वयः। अस्मिन्मते कल्प्यत इत्यस्य लोकैरिति कर्तृश्शेषः। काकाक्षिन्यायेनाविद्यया कल्प्यत इत्येव वा। अविक्रियस्याप्यात्मनः अविद्याकृताद्विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासाद्यथा प्रमातृत्वव्यवहारः कल्पित इति पर्यवसन्नार्थः। एवमेव असत्यरूपया अविद्यामयत्वादिति भावः। आत्मानात्मविवेकविज्ञानेन अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपेणेत्यर्थः। बुद्धिवृत्त्या विद्यया तत्तादात्म्याध्यासादित्यर्थः। परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानित्युच्यते। महावाक्यार्थजन्याहंब्रह्मास्मीत्याद्याकारकबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासादविक्रियस्याप्यात्मनस्तथा विद्वत्त्वव्यवहारः कल्पित इति परमार्थः। अहं ब्रह्मेत्याद्याकारकबुद्धिवृत्तेर्विद्यारूपत्वात्तत्तादात्म्याध्यासेनात्मनः प्राप्तं विद्वत्त्वं- यथा विषयग्राहिबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासाद्विषयग्राहित्वलक्षणं प्रमातृत्वं तद्वत्। अनेन चाध्यासिकेन बुद्धिवृत्तिसम्बन्धेन न कोप्यात्मनोऽस्ति विकार इति भावः।

ननु विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिविधीनां का गतिरित्यत आह—**विदुष इत्यादि**। ननु कर्माण्येवाविदुषो विहितानीति कोऽयं नियमः- आत्माऽवारे द्रष्टव्य इत्यादिना विद्याप्यविदुष एव विधीयत इति पृच्छति कश्चित्—**नन्वित्यादिना—तत्रेति**। एवं सतीत्यर्थः। यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुष एव, नतु विदुष इति विशेषो नियमो नोपपद्यते इत्यन्वयः। या तु विद्या शास्त्रेण विहिता सा विदुष एवेति नियमासिद्धेरिति भावः। यदि विद्या विदुष एव विहितेति नियमस्सिध्येत्तर्हि कर्माण्यविदुष एवेति नियमस्सिध्यतु, नतु तदस्तीति तत्त्वम्। नच विद्याकर्मद्वयमप्यविदुष एव विहितं नतु विदुषः कोपि विधिरिति वाच्यं, ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति विदुषो

न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते- नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः ।

अग्निहोत्रादिविध्यर्थविज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं-- कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति नतु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति- नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिनात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानान्नान्यदुत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते ।

यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यम्भाविन्यनुष्ठेयबुद्धि-

---

विद्याविधेर्वक्ष्यमाणत्वात् । परिहरति— **नेति** । अनुष्ठेयस्य भावाभावाभ्यामविदुषः कर्माणि नतु विदुष इति विशेषस्योपपत्तेरित्यर्थः ।

तदेव प्रपञ्चयति— **अग्निहोत्रेति** । अग्निहोत्रादिविधिवाक्यार्थज्ञानानन्तरमनेकसाधनोपसंहारपूर्वकमग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठेयं- साधनान्युपकरणानि । उपसंहारः सम्पादनम् । कस्यानुष्ठेयमत आह— **कर्तेति** । अहं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्येवंप्रकारकं विज्ञानं यस्यास्ति तस्याविदुषः- यथा अविदुषः कर्मानुष्ठेयं भवति तथा विदुष इति शेषः । न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं कर्म न भवतीत्यन्वयः । आत्मस्वरूपप्रतिपादकवाक्यार्थ इहात्मस्वरूपविध्यर्थ इत्युक्तः । नह्यात्मस्वरूपे कश्चिद्विधिरस्ति । यद्वा आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्य इत्यादय आत्मस्वरूपविधयः । न जायत इत्यादिनोक्तं यदात्मस्वरूपं तस्य विधयः श्रोतव्य इत्यादयः । तदर्थज्ञानोत्तरकालभावीत्यर्थः । नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिना शास्त्रेण आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानादन्यन्नोत्पद्यते । नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिशास्त्रमात्मन एकत्वमकर्तृत्वं च बोधयति- न त्वन्यदित्यर्थः । **एष विशेष इति** । कर्ताहं ममेदं कर्तव्यमिति विज्ञानवतो विदुषश्शास्त्रेण 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेत्यादिना कर्माणि वहितानि, विदुषस्तु कामः कर्ता नाहं कर्तेत्यादिना शास्त्रेण आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानमात्रमुत्पन्नमित्ययं विशेष उपपद्यत इत्यर्थः । एतेन विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यमिति प्रश्नो दत्तोत्तरः— विद्याविधानाभावात् । ननु विदुषः नाहं कर्तेत्यादिना आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानमात्रमुत्पन्नमितीदमयुक्तं- तद्ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तस्य विद्वत्ताया एवाभावादिति चेत्सत्यम्— अत एवात्मा कर्तृत्वज्ञानान्नान्यदुत्पद्यत इत्युक्तं- तद्ज्ञानं तु प्रागेव सिद्धमिति । नच तर्हि विद्या व्यर्थेति वाच्यं, आत्मविदः कर्मसु नाधिकारः- किंतु स्वस्वरूपदर्शन एवेत्येतदर्थं विद्याया आवश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु विद्यानामात्मानात्मविवेकज्ञानं 'अहमात्मा देहादिरयमनात्मा' इत्येवं प्रकारकं विवेकविज्ञानमेव विद्या- अस्यां हि कर्ताहमित्यविद्वान्नाधिक्रियते विरोधात् । किंतु- न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपं विद्वानेवाधिक्रियते- आत्मानात्मस्वरूपज्ञानपूर्वकत्वादात्मानात्मविवेकविज्ञानस्य । तस्मादात्मानात्मस्वरूपज्ञानिन एव विदुषः आत्मानात्मविवेकविज्ञानरूपविद्यायामधिकार इति न पिष्टपेषणात्मकदोष इति ।

अविदुष एव कर्मस्वधिकार इतीममंशं प्रपञ्चयति— **यः पुनरिति** । यः पुनः यस्तु आत्मानं कर्ताहमिति वेत्ति जानाति अवश्यम्भवतीत्यवश्यम्भावि तस्मिन् यज्ञादिकर्मणीत्यर्थः । अनुष्ठेयमिति

स्स्यात्- तदपेक्षया सोऽधिकृत इति तं प्रति कर्माणि- स चाविद्वान्- उभौ तौ न विजानीत इति वचनात् विशेषितस्यच विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च कथं स पुरुष इति- तस्माद्विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः।

अत एव भगवान्नारायणस्साङ्ख्यान् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति। तथा च पुत्रायाह भगवान् व्यासः—'द्वाविमावथ पन्थाना'वित्यादि। तथाच क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात्सन्न्यासश्चेति। एतमेव विभागं पुनःप्रदर्शयिष्यति भगवान्-- अतत्त्ववित्- अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति। तथा च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखमित्यादि। तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति—जन्मादिभावविकाररहितः अविक्रियोऽकर्तैकोहमात्मेति न कस्यचिद्विज्ञानमुत्पद्यते- यस्मिन्सति सर्वकर्मसन्न्यास उपपद्यत इति।

बुद्धिरनुष्ठेयबुद्धिः- तदपेक्षया तद्बुद्ध्यपेक्षया- अधिकृत इति। कर्मस्विति शेषः। **कर्माणीति** विहितानीति शेषः। **विशेषितस्येति**। अविक्रियात्मज्ञानवत इत्यर्थः। वेदाविनाशिनं नित्यमिति विविच्य दर्शितस्येति यावत्। कथं स पुरुष इति कर्माक्षेपवचनाच्चेत्यन्वयः। उपसंहरति---**तस्मादिति**। अविक्रियात्मस्वरूपं विदुषस्सर्वकर्मासम्भवादित्यर्थः। विदुषोपि प्रारब्धवशाल्लोकानुग्रहार्थं वा कर्मसु प्रवृत्तिस्स्याज्जनकवद्वासुदेववच्चेत्याशङ्क्याह—**मुमुक्षोश्चेति**। मुक्तत्वाज्जनकादीनां न कुत्राप्यधिकार इति भावः। अथवा अविदुषोपि मुमुक्षोस्सन्न्यास एवाधिकारः- विद्यासन्न्यसो विविदिषासन्न्यासश्चेति सन्न्यासद्वयदर्शनात्। गृहस्थस्य कर्मसु प्रवृत्तस्य दारापत्यादिकुटुम्बपोषणालसस्य वेदान्तश्रवणमनना- द्यसम्भवात् तं विना आत्मज्ञानालाभाच्चात्मानं जिज्ञासुः पुरुषः संसाराद्भीतः तीव्रमुमुक्षुः सद्य एव प्रव्रजेत्- 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुतेः इतीममर्थं दर्शयितुं मुमुक्षोश्चेत्युक्तम्। एतेनाविदुषो- प्यमुमुक्षोरेव कर्मस्वधिकार इति सिद्धम्। स्वोक्तार्थे भगवन्तं वासुदेवमेव प्रमाणयति—**अत एव भगवानिति**। अत एव- विदुषां ज्ञाने अविदुषां कर्मणि चाधिकारसत्त्वादेवेत्यर्थः। विदुषः कर्मण्यधि- काराभावादेवेति वा। **प्रदर्शयिष्यतीति**। तृतीयाध्याये- 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः। गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥' इति श्लोकद्वयेनेति भावः। तत्र हि तत्त्ववित्त्विति तुशब्दात्प्रकृतेरिति श्लोकोऽ- तत्त्वविद्विषयः- अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्यनेन तत्त्ववित्नाहङ्करोमीति मन्यत इति सिद्धम्। तदेतदाह—**अतत्त्वविदित्यादिना**। तथा पञ्चमाध्याये- 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति वक्ष्यतीत्याह—**तथाचेति**।

तत्रेति। विदुषो नास्ति कर्माधिकार इत्यत्रेत्यर्थः। पण्डितमात्मानं मन्यन्ते पण्डितम्मन्याः लोका एतान् पण्डितान्न मन्यन्ते किंतु स्वयमेव स्वानित्यर्थः। अपण्डिता इति यावत्।

तन्न, न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसम्बन्धविज्ञानमुत्पद्यते- तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनः अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेत् न,

---

न जायत इति । यदि न जायत इत्यादिना शास्त्रेण अविक्रिय आत्मैक इति ज्ञानं श्रोतुर्नोत्पद्यते तर्हि किमर्थं तच्छास्त्रम् । **ननु** सन्न्यासात्प्राग्वेदान्तशास्त्रश्रवणे नास्त्यधिकारः- 'शान्तो दान्त उपरत' इति श्रुतिगतोपरतशब्दस्य सन्न्यासार्थवचनात् । गीताशास्त्रं च वेदान्तशास्त्रमेव- भगवद्गीतासूपनिषत्स्वित्युक्तत्वात्- न जायत इत्यादिना विदितात्मतत्त्वस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासाधिकारं ब्रूते भगवान्- अतः परस्पराश्रयदोषः- सन्न्यासे सति न जायत इति शास्त्रोपदेशः- न जायत इति शास्त्रोपदेशेसति सन्न्यास इतिचेत्, **मैवम्**— गृहस्थानामपि- जनकादीनां वेदान्तश्रवणदर्शनात् । श्रुतिस्तु वेदान्तश्रवणे सन्न्यासिनां मुख्याधिकारं ब्रूते । तेनाश्रमान्तराणामस्ति गौणोऽधिकारः । यद्वा सन्न्यासिनां वेदान्तश्रवणादिष्वेवाधिकारो न त्वन्यत्रेति नियमार्थमुपरतपदम् । अथवा उपरतिर्न सन्न्यासः- किंतु चित्तविक्षेपाभावः सहि गृहस्थस्याप्युपपद्यते जनकवत् । **वस्तुतस्तु** अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य शमदमादिसंस्कृतस्य वेदान्तशास्त्रेऽधिकार इति, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेण प्रतिपादितम् । स्वाध्यायो वेदः- तस्मिन्नेव सन्त्युपनिषद इति कृत्वा ब्रह्मचर्याश्रमे एव वेदान्तश्रवणं सम्पद्यते द्विजस्य । व्याकरणादिना च वेदान्तानामर्थमापाततो जानाति । ततश्चाविक्रिय आत्मेति विज्ञानं तस्योपपद्यते- तदेवापातब्रह्मात्मज्ञानं द्रढयितुं यावद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारं वेदान्तश्रवणमननादिकस्य कर्तव्यत्वादाश्रमान्तरेषु कर्मबाहुल्येन तदसम्भवान्मुमुक्षुरयं विद्वान् सन्न्यस्य ब्रह्मनिष्ठगुरूपसत्तिं कृत्वा वेदान्तश्रवणमननादिकं करोतीत्येष **घण्टापथः** । अतो न सन्न्यासवेदान्तश्रवणयोरन्योन्याश्रयदोषः- आपाततो वेदान्तश्रवणानन्तरं प्राधान्येन वेदान्तश्रवणमित्युक्तत्वात् । अत एव वेदान्तश्रवणे गृहस्थानामप्यधिकार इति, सन्न्यासिनामेवाधिकार इति च पक्षद्वयं प्रवृत्तम् । वेदान्तश्रवणस्यापातत्वप्राधान्याभ्यां ये तु महानुभावाः प्रारब्धसुकृतातिशयवशात्सकृद्वेदान्तश्रवणादेव ब्रह्मात्मापरोक्ष्यं लभन्ते शुकजनकवामदेवादिवत् तेषां तु न क्वाप्यधिकारः- आत्मन्यधिकारासम्भवादिति बोध्यम् ।

ननु शास्त्रादपि कथमप्रसिद्धर्थाभ्युपगमोऽत आह—**यथाचेति** । धर्माधर्मौ तत्प्रयुक्तदेवनारकशरीरविशेषपरिग्रहौ च प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वेनाप्रसिद्धावपि यथा आगमप्रामाण्यादास्तिकैरभ्युपगम्येते तद्वदात्माविक्रियत्वादिकमपीत्यर्थः ।

ननु धर्माधर्मस्वर्गनरकादिनां प्रत्यक्षाविषयत्वेपि मनोवाग्विषयत्वमस्ति- मनसा इदमीदृशमिति सङ्कल्पयितुं वाचा वक्तुं च सुशकत्वात् । अतः तत्र शास्त्रं प्रमाणं भवतुनाम 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुत्या वाङ्मनसागोचरे ब्रह्मणि कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति पृच्छति—**करणागोचरत्वादिति** । करणानां विषयग्रहणसाधनानां मन आदीनामगोचरत्वाद्धेतोश्शास्त्रोपदेशादात्मा-

मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथा च- तदधिगमायानुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमेतत् । ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चाज्ञानं दर्शितं- हन्ताहं हतोस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति । अत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितं- तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रियावान् हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति—कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषस्सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान् वासुदेवः- विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं- कथं स पुरुष इत्यादिना । क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इति । एतदुक्तं पूर्वमेव- ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति । तथा च सर्वकर्मसन्न्यासं वक्ष्यति- सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ।

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च सन्न्यास इति- न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात्- मानसानामेव सर्वकर्मणां प्रतिषेध इतिचेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वात् वाक्काय-

---

कर्तृत्वादिविज्ञानं नोत्पद्यत इति पूर्वपक्षार्थः । परिहरति सिद्धान्ती—**नेति** । हेतुमाह—**मनसैवेति** । अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतिविरोधं परिहरति—**शास्त्रेति** । असंस्कृतेन मनसा सहेति तच्छ्रुत्यर्थान्न दोष इति भावः । **नन्वात्मनः** संस्कृतमनोवेद्यत्वाभ्युपगमे स्वतस्सिद्धत्वं नित्यापरोक्षत्वं च हीयेतेति चेत्, **मैवम्**—नित्यापरोक्षः स्वतस्सिद्धोप्यात्मा अविद्यया परोक्ष इव साध्य इव च प्रतिभाति- तदविद्यानिरसने तु संस्कृतं मनः करणं तादृश मनोवृत्त्या अहं ब्रह्मेत्याकारिकया विद्यया नष्टायामविद्यायामविक्रिय आत्मा स्वयं प्रभः स्वयं स्फुरतीति । **ननु** आत्मनः अकर्तृत्वान्मनसः करणत्वेन कर्तृत्वाभावाच्च कथमत्र मनोव्यापारसिद्धिः ? कर्त्रधीनो हि करणव्यापार इति चेत्, **उच्यते**—अस्ति बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षणः अविद्याकल्पितः प्रमाताख्य कर्ता- स चात्मानं मनसा वेत्ति- नाहमवच्छिन्नः किंतु परिपूर्णोऽविक्रिय आत्मैव- ज्ञानघनेऽसङ्गे मय्यात्मनि कालत्रयेप्यविद्यायास्तत्कार्यबुद्ध्यादीनां वा वृत्त्ययोगादिति । **तदधिगमायेति** । आत्मनोऽविक्रियत्वैकत्वादिज्ञानाय- अनुमाने- आत्मा अविक्रियः- निरवयवत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्याद्यनुमाने सति- आगमे न जायत इत्यादिशास्त्रे च सति ज्ञानं नोत्पद्यते इत्येतत्साहसमेव । सति कारणे कुतः कार्यानुदय इति भावः ।

ज्ञानं चेति । अविक्रिय एकोऽकर्तात्मेत्येव रूपं- अज्ञानं कर्ताहं भिन्नोऽहं भोक्ताहमित्येवं रूपम् । सर्वक्रियासु- गमनादिसमस्तक्रियासु- सर्वक्रियास्वपि आत्मनः कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वरूपं तत्पूर्वोक्तं समानमित्यन्वयः । यद्वा तदात्मनः कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं च सर्वक्रियास्वपि समानमित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**अविक्रियत्वादात्मन इति** । अविक्रियत्वादात्मनः सर्वक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिविकारो नोपपद्यत इत्यर्थः । **अविशेषेणेति** । हननादिविशेषाभावेनेत्यर्थः ।

विशेषितत्वादिति । कर्मणां सर्वविशेषणस्य दत्तत्वादित्यर्थः । **सर्वेति** । मनोव्यापाराभावे सर्व-

व्यापाराणां- सर्वव्यापाराणां तत्पूर्वकत्वात् मनोव्यापाराभावे भावानुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्त इतिचेन्न, नैव कुर्वन्नकारयन्निति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्न्यासोऽयं भगवतोक्तः मरिष्यतो न जीवत इतिचेन्न, नवद्वारे पुरे देह आस्त इति विशेषणानुपपत्तेः । नहि सर्वकर्मसन्न्यासेन मृतस्य देहे आसनं सम्भवति- अकुर्वतो कारयतश्च देहे सन्न्यस्येति सम्बन्धो न देह आस्त इतिचेन्न, सर्वत्रात्मनः अविक्रियत्वावधारणात्- आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च

व्यापाराणां भावानुपपत्तेरित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**तत्पूर्वकत्वादिति** । मानसिककर्माणि नाम सङ्कल्परूपमनोव्यापारा एव- गच्छेयं वदेयं हन्यामित्येवमादौ मनसा सङ्कल्प्यैव सर्वोपि गमनभाषणहननादिक्रियाः वाचिकीः कायिकीश्च करोति, न त्वसङ्कल्प्येत्यर्थः । तदैक्षतेतीश्वरजगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्यापि सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणादिति भावः । पुनराशङ्कते पूर्ववादी—**शास्त्रीयाणामिति** । वेदपाठज्योतिष्टोमादीनामित्यर्थः । **नैवेति** । अशास्त्रीयाणि सर्वाणि कर्माणि मनसा सन्न्यस्येत्युक्तौ नैव कुर्वन्नित्यादि व्यर्थं-- मनसा सन्न्यस्येत्यनेनैव वाचा कायेन चाकरणस्य सिद्धत्वात् इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन सन्त्यज्येत्यर्थ इति । आत्मसमवायिकर्तृत्वकारयितृत्वयोर्वारणार्थं नैव कुर्वन्न कारयन्निति च वक्ष्यति- मरिष्यत इत्यासन्नमरणस्येत्यर्थः । गमनभोजनादिसर्वकर्मोपरमस्तस्यैव सङ्घटीतीति भावः । **न जीवत इति** । जीवतस्तु भोजनादिकर्माण्यवर्जनीयानीति भावः । **आस्त इति** । आस उपवेशन इति धातोर्वर्तमानेलङ्विधानात् । जीवत एव सिद्धिरिति भावः ।

तदेव प्रपञ्चयति—**नहीति** । मृतः कथं सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य देहे तिष्ठेदित्यर्थः । ननु सर्वकर्माणि मनासा नवद्वारपुरे देहे सन्न्यस्य निक्षिप्य नैव कुर्वन्न कारयन्वशी आस्ते इति श्लोकस्यान्वयमाशङ्कते—**अकुर्वत इति** । अकुर्वतोऽकारयतश्च आत्मनस्सर्वकर्माणि मनसा देहे सन्न्यस्य वशी सुखमास्त इति सम्बन्धः । ननु देह आस्त इतीत्यन्वयः । सन्न्यासक्रियाधिकरणत्वमेव देहस्य नतूपवेशक्रियाधिकरणत्वमिति परमार्थः । देहेन कर्माणि क्रियन्ते कार्यन्ते च, नतु मयेत्यनुसन्धानपूर्वकं सर्वकर्माणि कर्तव्यानि विदुषोपीति पूर्वपक्ष्याशयः । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**सर्वत्रेति** । अविक्रिये आत्मनि देहाधिकरणककर्मसन्न्यासक्रियाकर्तृत्वमपि नोपपद्यत इत्यर्थः । नच सर्वकर्मत्यागकर्तृत्वमपि कथमिति वाच्यं, सर्वकर्मत्यागस्य निवृत्तिरूपस्याक्रियात्वात् । निक्षेपस्य च क्रियात्वादिति । किंच देहे आस्ते इति पदयोस्साकांक्षत्वमस्ति, नतु देहे सन्न्यस्येति पदयोरित्याह—**आसनेति** । आधेयनिष्ठा ह्यासनक्रिया स्वाधिकरणमाधारमाकांक्षते आस्ते इत्युक्तौ क्वास्ते इत्याकांक्षाया उत्थितत्वादित्यर्थः । नच घटं भुवि निक्षिप्येति निक्षेपक्रियाया अप्यधिकरणापेक्षत्वमस्तीति वाच्यं, सरूपस्य घटादेर्निक्षेपस्याधिकरणापेक्षत्वेपि नीरूपकर्मनिक्षेपो नाधिकरणापेक्षः- नहि गमनं निक्षिप्येत्युक्तौ कुत्र निक्षिप्येत्याकांक्षा जायते ।

सन्न्यासस्य । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्न्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्रतत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे प्रदर्शयिष्यामः- प्रकृतं तु वक्ष्यामः ॥२१॥

दोषान्तरमाह—**सम्पूर्व इति** । न्यासशब्दस्य निक्षेपार्थकत्वेपि सन्न्यासशब्दो न निक्षेपार्थः-- उपसर्गवशादर्थान्तरप्रतीतेः । अतस्सन्न्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधत इत्यादिप्रयोगादिति भावः । **उपसंहरति—तस्मादिति** । सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना विदुषां सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकार इति भगवता वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **न कर्मणीति** । **ननु** विदुषो जीवतस्सर्वकर्मसन्न्यासो दुर्लभः- भोजनादिकर्मणामवर्जनीयत्वादिति, चे**न्मैवम्**—यानि शास्त्रेण विहितानि यानि च निषिद्धानि तेषु अविद्वानेवाधिकारी नतु विद्वानित्येतावत एवेह विवक्षितत्वात् । भोजनादीनि तु अविहितत्वादनिषिद्धत्वाच्च न कर्माणीति । यद्यविद्वान् भोजनादावधिक्रियते शास्त्रात्तर्हि तत्र विदुषोऽधिकारो न भवेदेव । नतु तथास्ति । तस्मान्न भोजनादेः कर्मत्वं नापि तत्र प्रवर्तमानस्याधिकृतत्वमिति संक्षेपः ।

अत्राह रामानुजः—स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरवरशरीरेष्ववस्थितेष्वात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति कं वा कथं हन्तीति, **तदयुक्तम्**—'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्, य एनं वेत्ति हन्तारं, अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः, वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्, अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः, नवानि देही, नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, अच्छेद्योयं, अव्यक्तोयं, आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन'मित्यादिषु सर्वत्राप्यात्मन एकत्वेनैव निर्देशात्- अनेकत्वे परिच्छिन्नत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । निरवयवत्वात्परमाणुपुञ्जवदात्मसमूहस्य नानित्यत्वमिति न वाच्यं, निरवयवपरमाणुपुञ्जस्यैवानभ्युपगमात्- नहि निरवयवानां परमाणूनां पुञ्जत्वं स्यात्- सावयववस्तुसंयोगात्खलु पुञ्जलाभः- सावयवस्य वस्तुन उपचयो, नतु निरवयवस्येति त्वयाप्युक्तं प्राक् । नच पुञ्जो मास्तुनाम निरवयवाः परमाणवस्सन्ति नित्या- यथा तथा आत्मान इति वाच्यं, निरवयवपरमाणूनामेवाप्रमाणत्वात्- मार्तिकाद्यणुपुञ्जस्यैव घटादिकार्योपादानत्वात्- परमाणुकारणवादस्य च शारीरकमीमांसायां प्रत्याख्यातत्वात् । निरवयवपरमाणुतुल्यस्यात्मनस्सर्ववस्तुसंयोगाभावेन सर्वावभासकत्वासम्भवात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुत्या आत्मनस्सर्वावभासकत्वस्योक्तत्वात्- तत्रात्मानामेश्वर इत्यभ्युपगमेपीश्वरस्यापि जीवादपि सूक्ष्मत्वेन सुतरां सर्वावभासकत्वासम्भवाच्च ।

तथा देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितात्मस्विति मूलाद्बहिः पदपरम्पराकल्पनमप्यप्रमाणं- य आत्मानं नित्यं वेद स कथमात्मानं हन्तीत्युक्तौ यस्त्वनित्यं वेद स हन्त्येवात्मानमित्यापतति, तच्चानिष्टं विदितस्याविदितस्य वा आत्मनः नित्यत्वात्- नहि ज्ञानमात्रेणात्मनस्स्यान्नित्यत्वं ज्ञानात्पूर्वमविद्यमानम् । तस्माद्यो वेद स इत्यपार्थम् । यदि मूलकर्तुरियं विवक्षा स्यात्तर्हि कः कथं नित्यमात्मानं हन्ति कं घातयत्यपीत्येव ब्रूयात् ।

किंच कमित्यपि व्यर्थमेव सर्वत्र ज्ञानैकाकारत्वादिभिरात्मन एकरूपत्वस्य त्वयापीष्यमाणत्वात् ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

तत्रात्मनः- अनाशित्वं प्रतिज्ञातं- तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नव्यान्यभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते- नरः पुरुषः- अपराण्यन्यानि- तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति सङ्गच्छति नवानि- देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥२२॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

कस्मादविक्रिय इत्यत आह—नेति । नैनं प्रकृतं देहिनं- छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति- शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा नचैनं क्लेदयन्त्यापः- अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने यत्सामर्थ्यं तन्निरवयव आत्मनि न सम्भवति- तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन शोषयति वायुरेनं त्वात्मानं न शोषयति मारुतोपि ॥२३॥

कः कथं नित्यमात्मानं हन्ति वा घातयत्यपीत्येव ब्रूयात् । अपि च- नित्यात्मविदः नित्यात्महननाक्षेपेण अनित्यानात्महननं निराक्षेपं प्राप्तम् । नित्यात्मकर्मकहननेतरक्रियाश्रयत्वं च प्राप्तं, उभयमपीदमनिष्टं--'मा हिंस्यात्सर्वाभूतानी'ति विद्वदविद्वत्साधारण्येन निषिद्धाया हिंसाया आत्मज्ञे विदुषि प्रसक्तत्वात्--पश्वादिप्राणिहिंसायामपि नात्मनो हिंसा किं त्वनात्मनो देहस्यैव हिंसेत्यनात्महननस्य विदुषो निराक्षेपत्वात् । तथा नित्यात्मानं विद्वान्न हन्ति न घातयति, किंतु स्तौति निन्दति तिरस्करोतीत्येवं विदुष आत्मदूषणादिकं हि नरकावहम् । तस्मादात्मविदस्सर्वकर्माधिकारासम्भव एवानेन श्लोकेनोच्यत इत्यनवद्यम् ॥२१॥

वासांसीति श्लोकमवतारयति—**तत्रेत्यादिना**—तत्र न जायत इति श्लोके इत्यर्थः । अविनाशि तु तद्विद्धीति श्लोके इति वा । तदविनाशित्वं किमिवेति शङ्कायामुच्यते—**वासांसीति** । यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि वासांसि गृह्णाति- तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि शरीराणि संयातीत्यन्वयः । श्लोकस्थक्रमेण पदानामर्थमाह—**वासांसि वस्त्राणीत्यादिना** । पुरुषः मनुष्य इत्यर्थः । यथा जीर्णवस्त्रत्यागान्नूतनवस्त्रधारणाच्च देहस्य न कापि वृद्धिक्षयादिलक्षणा जन्मनाशलक्षा च विक्रिया तद्वज्जीर्णदेहत्यागान्नूतनदेहस्वीकाराच्च न कापि विक्रिया देहिन इत्यर्थः ॥२२॥

नैनमिति । एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति- एनं पावको न दहति- एनमापो नच क्लेदयन्ति—एनं मारुतो न शोषयतीत्यन्वयः । विश्लेषो वियोगः ॥२३॥

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः ॥२४॥

यत एवं तस्मात्—अच्छेद्य इति । यस्मादन्योन्यनाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते अस्यग्न्यादीनि तस्मान्नित्यः, नित्यत्वात्सर्वगतः, सर्वगतत्वात् स्थाणुः- स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा अतस्सनातनः चिरन्तनः- न कारणात् कुतश्चित् निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयं- यत एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं न जायते म्रियते वेत्यादिना- तत्र यदेवात्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते- किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः- कथन्नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नंसत् संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥२४॥

अव्यक्तोयमचिन्त्योयमविकार्योयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

किंच—अव्यक्त इति । सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोयमात्मा- अत एवा-

---

अच्छेद्य इति । अयमच्छेद्यः- अयमदाह्यः- अयमक्लेद्यः- अयमशोष्य एव च । अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनश्च भवतीति शेषः । **नित्यत्वादिति** । अनित्यस्य घटादेस्सर्वगतत्वादर्शनादिति भावः । सर्वदेशसर्वकालसर्ववस्तुगतत्वं हि सर्वगतत्वं, तत्कथं परिच्छिन्नस्यानित्यस्य स्यादिति बोध्यम् । इत्येतत् इतियावदित्यर्थः । अचलश्चलनरहितः । परिपूर्ण इति यावत् । सनेति सदार्थेऽव्ययम् । चिरार्थे इति केचित् । सायञ्चिरमिति सूत्रेऽव्ययग्रहणात्सनाशब्दाद्भवार्थेट्युट्युलोरन्यतरप्रत्ययः तुडागमश्च । निष्पन्नस्सिद्धः जात इति यावत् । **अभिनव इति** । सदापि नव इत्यर्थः । अनादिरिति यावत् । पौनरुक्त्यमेव प्रपञ्चयति—**यत इत्यादिना** । **शब्दत इति** । नित्यो नित्य इति । **अर्थत इति** । सनातनः पुराणः इति पौनरुक्त्यस्याचोदनीयत्वे हेतुमाह—**दुर्बोधत्वादित्यादिना** । बोद्धुमशक्यं दुर्बोधं आपन्नमित्यस्यात्मवस्त्विति कर्तृ स्यादिति अभिप्रायेणेति शेषः ॥२४॥

अव्यक्त इति । अव्यक्तः अयमचिन्त्यः अयमविकार्यः इत्युच्यते । शास्त्रेणेति शेषः । तस्मादेनमेवं विदित्वा त्वमनुशोचितुं नार्हसीत्यन्वयः । न व्यज्यते न प्रतीयत इत्यव्यक्तः । ननु सर्वकरणाविषयत्वमसिद्धम्—'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेः, शास्त्रोपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणमिति स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वाच्चेति चेत्सत्यं, संस्कृतमनोव्यतिरिक्तसर्वकरणाविषयत्वस्येह विवक्षितत्वात् । नच सर्वपदसंकोचः- मन आदिसर्वकरणाविषयत्वस्य सत्त्वात् । यद्वा स्वयंप्रभत्वादयमात्मा न करणविषयः-- 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत'मिति श्रुत्या मनस एवात्मवेद्यत्ववचनात् । 'साक्षी चेता निर्गुण' इति श्रुत्या सर्वसाक्षित्वमात्मनश्चोक्तं- साक्षित्वं हि साक्षाद्द्रष्टृत्वं- करणनैरपेक्ष्येण स्वत एव सर्वद्रष्टृत्वमित्यर्थः । अत एवापाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतिस्सङ्गच्छते । इदमेव ह्यात्मनः स्वयंप्रभत्वं नाम

चिन्त्योयं यद्धीन्द्रियगोचरं तच्चिन्ताविषयतामापद्यते, अयं त्वात्मा निरिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः- अत एव अविकार्योयं यथा क्षीरं दध्यात्मत्वेन विकार्यं भवति, न तथाऽयं निरवयवत्वाच्चाविक्रियः- नहि निरवयवं किञ्चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योयमात्मेत्युच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि- हन्ताहमेतेषां मयेमे हन्यन्त इति ॥२५॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथेति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या क्रुद्धो जातः तृप्तो जातो हृष्टो जात इत्यन्तःकरणविक्रियाभेदमनुविक्रियत इति मन्यसे, तथा तत्प्रत्ययविनाशमनुविनश्यतीति लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे, तथा- नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति, तथापि तथा भावेपि- आत्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि- यस्मात् जन्मवतो नाशश्च नाशवतो जन्मेत्यवश्यंभाविनाविति ॥२६॥

यस्त्वयमेवात्मानं सर्वाश्चायं प्रभासयतीति । संस्कृतमनसः करणत्वं तु आत्मस्वरूपावरकाविद्यानिरसन एवेति बोध्यम् । नच कथं सूर्यं तम इवात्मानमविद्याऽऽवृणुयादिति वाच्यं, तेजस्तिमिरयोरिवात्माविद्ययोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । प्रत्युतात्मैवाविद्यां भासयति- अविद्या हि जडा न स्वतो भातुं क्षमते-- अविद्याविरोधि तु अहंब्रह्मेत्याकारकं संस्कृतमनोवृत्तिरूपं ज्ञानमेवेति युक्तमात्मनः सर्वकरणाविषयत्वम् ।

चिन्ता । अयमीदृश इति विचारः । **अविकार्य इति** । विकर्तुं योग्यः विकार्यः- विकारं प्राप्तुमर्ह इत्यर्थः । न विकार्यः अविकार्यः- विकारो नाम परिणामः । अविकारित्वे हेतुं वदन् शब्दस्य फलितार्थमाह- **निरवयवत्वाच्चाविक्रिय इति** । विक्रिया आत्मनि यस्य तद्विक्रियात्मकं विकारवदित्यर्थः । अथवा विक्रिया विकारः कार्यमित्यर्थः । तदात्मकं तद्रूपमित्यर्थः । सावयवस्यैव कार्यत्वं कार्यस्यैव विकारवत्त्वं चेति भावः । शोकाकारं दर्शयति—**हन्ताहमिति** । आत्मनि हननक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वादिविकारायोगादिति भावः ॥२५॥

अथ चेति । अथ च एनं नित्यजातं नित्यं मृतं वा मन्यसे हेमहाबाहो ! तथापि त्वमेवं शोचितुं नार्हसीत्यन्वयः । अव्ययानामनेकार्थत्वादाह—**अथ चेत्यभ्युपगमार्थ इति** । अथ च आत्मनः अनित्यत्वेऽभ्युपगतेऽपीत्यर्थः । यथा लोकप्रसिद्ध्या आत्मानं क्रुद्धो जातः तृप्तो जातः, हृष्टो जात इत्यन्तःकरणविक्रियाभेदमनुविक्रियते आत्मेति मन्यसे इत्यन्वयः । यद्वा क्रुद्धो जातस्तृप्तो जातो हृष्टो जात इति लोकप्रसिद्ध्या इत्यन्वयः । अन्यत्तुल्यम् । यथा च तत्प्रत्ययविनाशमनुविनश्यत्यात्मेति लोकप्रसिद्ध्या मन्यसे, तथा प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात आत्मेति मन्यसे, तथा नित्यं वा सदापि प्रत्यनेकशरीरमृतिं मृतो मृत आत्मेति मन्यसे इत्यन्वयः । नित्यमपि जायत इति नित्यजातः, नित्यमपि

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

तथा च सति— जातस्येति। जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्यभिचारी मृत्युर्मरणं- ध्रुवं जन्म मृतस्य च- अपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थः- यस्मात्तस्मादपरिहार्येऽर्थे न

म्रियत इति नित्यं वा मृत इति चार्थः। **अयमाशयः**—क्रोधतृप्तिहर्षा अन्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणविक्रियाः। लोकस्तु आत्मान्तःकरणयोस्तादात्म्याध्यासेन अन्तःकरणे क्रुद्धेसति आत्मा क्रुद्धो जात इति, तस्मिन् तृप्ते आत्मा तृप्त आसीदिति, तस्मिन् हृष्टे आत्मा हृष्ट इति चात्मानमेव विक्रियमाणं मन्यते। क्रोधादिप्रत्ययनाशे तु क्रुद्धात्मा नष्टो हृष्टात्मा नष्टस्तृप्त आत्मा नष्ट इत्यात्मानमेव नष्टं मन्यते। एतेनान्तःकरणविकाराणां क्रोधतृप्तिहर्षाणामुदयनाशाभ्यामात्मन उदयनाशौ लौकिकैरभ्युपगम्येते इति सिद्धम्। तद्वच्छरीरधर्मौ जन्मनाशौ लौकिकैरात्मन्यध्यस्तौ दृश्येते- शरीरेषु जातेष्वात्मा जात इति, तेषु मृतेष्वात्मा मृत इति च लोकप्रसिद्धेरिति।

ननु अन्तःकरणधर्मक्रोधाद्युदयनाशाभ्यामन्तःकरणस्यैव नास्त्युदयनाशव्यवहारः- न ह्यन्तःकरणे क्रुद्धेसति कोप्यन्तःकरणं जातमिति तस्मिन् शान्तेसति अन्तःकरणं नष्टमिति च प्रत्येति- किंपुनरात्मनस्तद्व्यवहारः। तस्मान्न दृष्टान्तोपपत्तिरिति चेत्, **उच्यते**—उपरतक्रोधो देवदत्तः सखे इतः प्राक् क्रुद्ध इदानीं क्वेति यज्ञदत्तेन पृष्टस्तम्प्रति वदति- क्रुद्धो नष्टश्शान्तो जात इति, तथा यतिश्च वदति गृही नष्टो यतिर्जात इति, ततश्च धर्मनाशोदयाभ्यां धर्मिनाशोदयोपचार इति ततो न लोकप्रसिद्ध्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु भाष्यकारैः प्रौढ्या प्रोक्तोऽयमर्थः- न त्वत्राभिनिवेशस्तेषाम्। किं तर्हि अन्तःकरणधर्माणां क्रोधादीनामिव देहधर्मयोर्जन्मनाशयोरात्मन्यध्यासाल्लोके आत्मा क्रुद्धो हृष्ट इत्यादिवदात्मा जातो मृत इति व्यवहारः, तद्बलाच्च अर्जुनस्यापि नित्यजातो नित्यमृत आत्मेति मतिरित्येतावत्येवार्थे भाष्यकाराणामभिनिवेश इति। आत्मनीति विषयसप्तमी। महाबाहो इति सम्बुद्धिर्धीरत्वद्योतनार्था। ततश्च नायं शोको धीरस्य तवोचित इति भावः।

अत्राह रामानुजः—अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे इति, **तदसत्**—मूले देहपदाभावात्- आस्तिकस्यार्जुनस्य नास्तिकबौद्धादिवद्देहे आत्मबुद्ध्यभावाद्। किंतु देहातिरिक्त आत्मा अस्त्येव- सतु न जन्मादिविकारहीनः देहोदयमनूत्पन्नत्वाद्देहनाशमनुविनष्टत्वादित्येवार्जुनस्य मतिः- पुत्रो जातः पुत्रो नष्ट इति लोकव्यवहारात् मृते पुत्रदेहे दृश्यमानेपि पुत्रो नष्ट इति शोचति हि पित्रादिलोकः। तस्मादर्जुनोपि न देहमात्मानं मन्यते, किंतु देहवदात्मानं जन्मनाशयुक्तं मन्यत इति रामानुजभाष्यमसत्॥

जातस्येति, लब्धजन्मन इति। जनिक्रियाश्रयस्येत्यर्थः। जन्मना लब्धसत्ताकस्येति यावत्। **अव्यभिचारीति**। यो यो जातस्स स मृत इति व्याप्तेः क्वापि नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः। नच विभीषणहनूमन्मार्कण्डेयादिषु व्यभिचार इति वाच्यं, प्रलये तेषामपि नाशश्रवणात्। स्वाभाविकः स्वभावसिद्धो धर्मः यथा अग्नेरौष्ण्यं जलस्य शैत्यं च तद्वदिति भावः।

त्वं शोचितुमर्हसि- जन्मवतो नाशः, नाशवतो जन्मेति च स्वाभाविकश्चेदपरिहार्यार्थः। तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि। कार्यकरणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः ॥२७॥

ननु जन्मवतो नाशस्सर्वजनप्रत्यक्षः- जन्मवतां पितृपुत्रादीनां नाशदर्शनात्। नाशवतः पुनर्जन्म त्वप्रत्यक्षं- कथमभ्युपगन्तुं शक्यमितिचेत्, **मैवम्**—बीजस्य भुवि निक्षेपान्नष्टस्य अंकुरात्मना जन्मदर्शनात्- नहि बीजस्वरूपनाशं विनांकुरोदयः- शास्त्रप्रामाण्याच्च पुनर्जन्माभ्युपगमः।

अत्र कथमिदमुपपद्यते विनष्टस्योत्पत्तिरित्याक्षिप्य सत्कार्यवादमवतारयामास रामानुजः—**तत्र विचार्यते**— मृद्द्रव्यं सत् घटाद्यात्मना विक्रियत इति सतो मृद्द्रव्यस्यैवावस्थाविशेषा घटाद्युत्पत्तिविनाशादय इत्यमीषां प्रघोषः अविचारितरमणीयः। तथाहि—यद्विक्रियते तत्र सत्- यथा घटादयः। यदविक्रियं तत्सत्- व्यतिरेकेण घटादिवदिति कथं विक्रियमाणस्य मृद्द्रव्यस्य सत्त्वम्? 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति कालत्रयेप्यभाववत्त्वस्यासल्लक्षणत्वात्। मृद्द्रव्यस्य च भूतोत्पत्तेः प्राक् भूतप्रलयानन्तरं चाभाववत्त्वेनासत्त्वात्। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तु श्रुत्या यावत्प्रपञ्चं सत्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। नचानित्यमपि मृद्द्रव्यं रज्जुसर्पादिवन्नासत्- किंतु सदेवेति वाच्यं, विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमविनाशस्वभावश्च सत्त्वमिति त्वयैव सत्त्वस्य नित्यत्वेनोपवर्णितत्वात्। नित्ये वस्तुन्यसत्त्वस्य, असति वस्तुनि नित्यत्वस्य च काप्यदर्शनात्। अविनाशि तु तद्विद्धीति तुशब्देनात्मान्यस्य सर्वस्यापि विनाशित्वप्रतिपादनात्, मृदादीनामप्यविनाशित्वे तद्वैलक्षण्यप्रतिपादकतुशब्दप्रयोगानुपपत्तेः, 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुत्या आत्मनस्सकाशादाकाशादीनां जन्मश्रवणात्पृथिव्यप्सु प्रविलीयत इत्यादिना तेषां लयश्रवणाच्च कथं पृथिव्यादिभूतानां सद्द्रव्यत्वं? येन तद्विकाराणां घटादीनां सत्कार्यत्वं स्यात्। नच प्रकृतिस्सती पृथिव्यादयस्तु तद्विकारत्वात्सत्कार्याण्येव- पृथिव्यादिविकारत्वाच्च घटादीनां परम्परया सत्कार्यत्वमिति वाच्यं, प्रकृतेरीश्वरात्पृथगसिद्धत्वेन स्वतन्त्रसत्ताऽभावान्न सत्त्वं नाप्यसत्त्वमिति सिद्धान्तात्। प्रकृतिर्न साङ्ख्याभिमतं प्रधानं- तस्याशब्दत्वात्। किंतु मायैव- मायानामेश्वरशक्तिः- सा ह्यग्निशक्तिवदग्नेः पृथगीश्वरात्पृथगसिद्धा- इयं च कार्यगम्यैव- कार्यं चास्याः प्रपञ्चः- स च प्रलये नश्यतीति कथं महाभूतप्रलये प्रकृत्यास्सत्त्वमनुमेयं- लिङ्गाभावात्। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति मुक्तप्राप्ये ब्रह्मणि मायातत्कार्याभावश्रवणान्नास्ति मुक्तौ प्रकृतिः। तस्मान्न प्रकृतिरपि सद्द्रव्यम्। एतेन जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वादोपि प्रत्युक्तः- तथात्वे जीवस्यापीश्वरसत्ताधीनसत्ताकतया स्वतन्त्रसत्ताऽभावादसत्त्वमेव स्यात्- तच्चानिष्टं त्वयापि जीवसत्यत्वस्याभ्युपगतत्वात्। तस्मादात्मान्यस्यासत्त्वात्सत आत्मनश्चाविक्रियत्वान्न सत्कार्यवादसिद्धिः। किंच सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरुत्पत्तिरित्यभ्युपगमेपि अवस्थान्तरस्य पूर्वमसत एवोत्पत्तिर्न तु सतः- सत उत्पत्त्ययोगादिति कृत्वा असत्कार्यवाद एव सिद्धस्तवापि- मृदि पूर्वमसत एव घटाद्याकारस्य कारकव्यापारेण जातत्वात्। अत एव कारकव्यापारनैरपेक्ष्यरूपदोषासम्भवश्च- कारकव्यापारात्प्राग्घटाद्याकाराभावात्।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥२८॥

अव्यक्तादीनि अव्यक्तमदर्शनं अनुपलब्धिरादिर्येषां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसङ्घातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः- उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि- अव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तथाचोक्तं- 'अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः' इति तत्र का परिवेदना को वा प्रलापः- अदृष्टदृष्टनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥२८॥

तस्मान्न सत्कार्यवादो नाप्यसत्कार्यवादः, किंतु मिथ्याकार्यवाद एवानवद्यः- सत उत्पत्त्यादिविकारायोगात्, असतश्च शशशृङ्गवदुपलब्ध्ययोगात्। उपलभ्यमानं विक्रियमाणं चेदं कार्यमात्रं मिथ्यैव- शुक्तिकायामुपलभ्यमानं नाशरूपं विकारं भजमानं च रजतमिवेति ॥२७॥

अव्यक्तादीनीति श्लोकमवतारयति—**कार्यकरणेति**। कार्यं देहः करणानि मन आदीन्द्रियाणि तेषां सङ्घातः कार्यकरणसङ्घातः स आत्मा स्वरूपं येषां तानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि-- आत्मातिरिक्तचतुर्विंशतितत्त्वात्मकानीत्यर्थः। भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव भवन्तीति शेषः। हेभारत तत्र का परिवेदना। अव्यक्तशब्दार्थमाह—**अदर्शनमिति**। अभाव इति यावत्। पुत्रमित्रादीनि भूतानि उत्पत्तेः प्रागनुपलभ्यमानत्वादव्यक्तादीनि। इदमेवाव्यक्तं नैयायिकाः प्रागभावं वदन्ति। व्यक्तमुपलब्धिर्मध्ये येषां तानि व्यक्तमध्यानि- जन्मनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानानीत्यर्थः। **अव्यक्तनिधनानीति**। निधनमन्त इति यावत्। इदमेवाव्यक्तं नैयायिकाः प्रध्वंसाभावमाहुः। अव्यक्तमरणयोरेकार्थतामाशङ्क्याह—**मरणादूर्ध्वमिति**। प्राणत्यागादनन्तरमित्यर्थः।

ननु सर्वकरणागोचरत्वरूपाव्यक्तत्वस्य आत्मधर्मत्वादव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमितीहाप्युक्तत्वात् यो यस्माज्जातस्स तस्यादिरिति सिद्धान्तात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुत्या ब्रह्मणस्सर्वभूतकारणत्वावगमाच्चाव्यक्त आत्मा आदिर्येषां तान्यव्यक्तादीनि। तथा कार्यस्य कारणे लयदर्शनाद्यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ब्रह्मणि भूतानां लयश्रवणाच्च अव्यक्तं ब्रह्मनिधनं येषां तान्यव्यक्तनिधनानीत्यर्थो वाच्यः। यद्वा मायाकार्यत्वात्प्रपञ्चस्य मायादीनि मायान्तानि चेत्यर्थो वाच्यः। तथैव व्याख्यातं च यादवप्रकाशादिभिरिति चेत्, सत्यम्— यद्यत्रादिशब्दस्य कारणमित्यर्थः निधनशब्दस्य च नाशावधिरिति तदा अव्यक्तशब्दस्य ब्रह्मैवार्थस्स्यात्, परं तु आदिशब्दस्य जन्मेत्यर्थः। निधनस्य च मरणमिति- नहि भूतानां ब्रह्म जन्म मरणं वा भवितुमर्हति माया च। नचादर्शनार्थेपि समानोऽयं दोषः-- न ह्यदर्शनं जन्म भवतीति वाच्यं, जन्मनः प्राक् मरणादूर्ध्वं च भूतानामदृश्यमानत्वाददर्शनस्यादित्वमन्तत्वं चोक्तमिति।

नन्वेव'मदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गता' इति श्लोकानुगुण्यादादिनिधनशब्दयोरत्र कारणमाशावधिरूपावर्थावेवापतितौ- जन्मनः प्राक् मरणात्पश्चाच्चादर्शनमस्तीत्यनेनापि तदेव सिद्धं- ततश्चा-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

दुर्विज्ञेयोऽयं पुरुषः प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते। कथं दुर्विज्ञेय आत्मेत्याह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्य-

---

सत्कार्यवादप्रसङ्गः, प्रपञ्चनाशानन्तरं शून्यवादप्रसङ्गश्चेति चेत्, **मैवम्**—भूतानि स्वोत्पत्तेः प्राग्भूतस्वरूपेण न दृश्यन्ते, स्वनाशात्पश्चाच्चेति कृत्वा भूतानामव्यक्तादित्वमव्यक्तनिधनत्वं चोक्तं लोकदृष्टिमभिप्रेत्य । शास्त्रदृष्ट्या तु भूतानि स्वोत्पत्तेः प्राक्स्वकाले स्वनाशानन्तरं च ब्रह्मरूपेणैव दृश्यन्त इति ब्रह्मादित्वं ब्रह्मनिधनत्वं च युक्तं भूतानामिति ।

नन्वस्मिन् गीताशास्त्रे शास्त्रदृष्टेरेवाश्रयणीयत्वात् किं लोकदृष्ट्या अव्यक्तशब्दस्यादर्शनार्थवर्णनमिति चेत्, **उच्यते**—व्यक्तमध्यानीति लिङ्गात्- न शास्त्रदृष्टिरिह परिग्राह्येति- नहि शास्त्रदृष्ट्या भूतानां मध्यकालेपि अब्रह्मात्मकत्वमस्ति, येन व्यक्तमध्यत्वं स्यात्- अव्यक्तं हि ब्रह्म- व्यक्तं त्विन्द्रियविषयमन्यदेव- घटतत्त्ववेत्ता हि पुरुषः घटप्रतीतिकालेपि घटं मृद्रूपमेव जानाति । एतेन अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानीति पदानां भूतानि जन्मनः प्राक् नोपलभ्यन्ते, मध्ये उपलभ्यन्ते, मरणादनन्तरं च नोपलभ्यन्ते इत्यर्थस्सिद्धः । नैतावता असत्कार्यवादशून्यवादयोः प्रसङ्गः- भूतान्यभावादुत्पद्यन्ते अभावं प्रत्यस्तंयन्तीत्यनुक्तत्वात् ।

ननु 'अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गता' इति प्रमाणश्लोके तथैवोक्तमिति कथं तद्वादयोरप्रसङ्ग इतिचेत्, **उच्यते**—भूतानामुत्पत्तेः प्रागदृश्यमानत्वाददर्शनादापतिता इत्युक्तं, न त्वदर्शनप्रभूतत्वादिति । एवं मरणानन्तरमदृश्यमानत्वाददर्शनं गता इत्युक्तं, न त्वदर्शनं प्रत्यस्तङ्गतत्वादिति । अदर्शनादित्यवधित्वरूपापादाने पञ्चमी- ग्रामादायातीति वत्- नतु जनिरुक्तः प्रकृतित्वरूपापादाने पञ्चमीति बोध्यम् । **अदृष्टेति** । अदृष्टानि दृष्टानि नष्टानि चेत्येवंरूपभ्रान्तिरूपेष्वित्यर्थः ।

अत्राह रामानुजः—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानीति, **तत्तुच्छम्**—जन्मनाशादिविक्रियावतां मनुष्यादिभूतानां सत्त्वासम्भवात् । अविक्रियं वस्तु हि सत्- तच्च ब्रह्मैवेति दर्शितमेवाविनाशीति श्लोकेन । अनुपलब्धपूर्वावस्थानीत्यप्ययुक्तं- वीर्यरक्तान्नादिपूर्वावस्थोपलम्भात् । अनुपलब्धोत्तरावस्थानीत्यप्ययुक्तं- भस्ममृत्तिकाद्युत्तरावस्थोपलम्भात् ॥२८॥

आश्चर्यवदिति श्लोकमवतारयति—**दुर्विज्ञेय इति** । साधारणे सर्वलोकसाधारणे भ्रान्तिनिमित्ते त्वामेकमेवोपालभे किम्? भूतेष्वदृष्टदृष्टनष्टभ्रान्तिम्प्रति यन्निमित्तमज्ञानं तत्सर्वसाधारणमेव तद्वैभवाच्चायं पुरुष आत्मा सर्वस्यापि दुर्विज्ञेय इत्यत्र न त्वमेक एवोपालभ्यः, किं तर्हि सर्वेपि जनाः । अहो! अमीषामात्मज्ञानं नासीदिति सर्वेपि शोच्या एवेत्यर्थः । आश्चर्येण तुल्यमाश्चर्यवदिति तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति वतिः । कश्चिदनेकजन्मस्वनुष्ठितनिष्कामकर्मतपआदिना शुद्धचित्तः कोपि धन्यः

मानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्। आश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित्, आश्चर्यवदेव वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित्। अथवा य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वा वदति यश्च शृणोति स अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति--अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥२९॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अथेदानीं प्रकरणार्थ उपसंह्रियते—देहीति। सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव—स्वधर्ममिति। स्वधर्ममपि स्वो धर्मः स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं न प्रचलितुं अर्हसि, स्वधर्मत्वादित्यभिप्रायः। तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण

पुरुषः पश्यति जानाति साक्षात्कुरुत इति यावत्। आत्मनि चक्षुर्व्यापारासम्भवान्न निरीक्षणार्थस्येहोपयोगः दृशो नालोचन इति लिङ्गाच्च पश्यतेर्ज्ञानार्थकत्वम्। **वदतीति**। न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपं वक्तीत्यर्थः। एनं श्रुत्वापि कश्चिच्च नैव वेदेत्यन्वयः।

अथ वेति व्याख्यान्तरे- आश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं पश्यति, तथैवाश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं वदति, आश्चर्यतुल्योऽन्यः कश्चिदेनं शृणोतीत्यन्वयः। कश्चिच्छब्दार्थमाह—**अनेकसहस्रेष्विति**। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति स्मरणादिति भावः। अत इति आत्मद्रष्टृवक्तृश्रोतॄणां दुर्लभत्वादित्यर्थः। अत्र 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट' इति मन्त्रो अनुसन्धेयः ॥२९॥

देहीति। नित्यं ध्रुवं देहिन्यवध्यत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः। यस्मात्कार्यकरणसङ्घातस्यानित्यत्वेपि तदन्तर्गत आत्मा नित्यस्तस्मात्त्वं सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि। भीष्मादिसङ्घातगतानित्यत्वस्यावर्जनीयत्वाद्भीष्माद्यात्मगतनित्यत्वस्य शोकविरोधित्वाच्चेति भावः ॥३०॥

स्वधर्ममिति। हि क्षत्रियस्य धर्म्याद्युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते तस्मादिति शेषः। स्वधर्ममवेक्ष्यापि त्वमिति शेषः। विकम्पितुं न चार्हसि धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् धर्म्यं श्रेय इति श्रेयो हेतावौपचारिकः प्रयोगः श्रेयस्करमित्यर्थः। स्वः स्वीयः क्षत्रियजातेर्विहित इत्यर्थः। इदमेवाह—**क्षत्रियस्य युद्धमिति**। युद्धदर्शनादपि तव कम्पो नोचित इति श्लोकपूर्वार्धस्यार्थः। तत्र हेतुमाह—**स्वधर्मत्वादिति**। क्षत्रियस्य तव युद्धस्य स्वधर्मत्वादित्यर्थः। क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शास्त्रादिति भावः।

[illegible] ॥१०॥

[illegible] ।
[illegible] ॥११॥

[illegible] ?

[illegible] ।
[illegible] ॥१२॥

[illegible] ॥१२॥

[illegible] ।
[illegible] ॥१३॥

[illegible] ॥१३॥

[illegible] ।
[illegible] ॥१४॥

[illegible]

[illegible] ॥१०॥

[illegible] ॥११॥

[illegible] ॥१२॥

[illegible] ।

[illegible] ॥१७॥

[illegible] ।

[illegible] ॥१८॥

[illegible] ॥१९॥

[illegible] ।

[illegible] ॥२०॥

[illegible] ॥२१॥

[illegible] ।

[illegible] ॥२२॥

[illegible] ॥२३॥

[illegible] ।

[illegible] ॥२४॥

[illegible]

[illegible] ॥२०॥

[illegible] ॥२१॥

[illegible] ॥२२॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

विशदार्थः—नेहेति । नेह [illegible] ॥४०॥

[illegible]

[illegible] ॥४०॥

नेहेति [illegible] प्रत्यवायो न विद्यत इति [illegible]

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

[illegible] —व्यवसायात्मिकेति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

व्यवसायेति । [illegible] व्यवसायात्मिका [illegible] बुद्धिरेव [illegible] —[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ४४ ॥

[illegible] ॥ ४५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४४, ४५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

[illegible]—त्रैगुण्येति । [illegible]

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

[illegible] इति ॥४६॥

त्रैगुण्येति । [illegible]

[illegible] ॥४५॥

[illegible]

[illegible] इति [illegible]—[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible]—[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]—[illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] इति । [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] ।

[illegible]—[illegible] इति । [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] इति । [illegible]—[illegible] इति । [illegible] [illegible]—[illegible] इति । [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] इति । [illegible]—[illegible] । [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible]—[illegible] इति । [illegible] ।

[illegible]—[illegible] इति । '[illegible]' इति [illegible]-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

तत्र च– कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव. तत्र च कर्म कुर्वतः मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मजन्यफलतृष्णा माभूत् । कदाचन [illegible] । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्म-[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥४६॥

कर्मणीति । [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥४८॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

[illegible] —दूरेणेति । [illegible] इति श्रुतेः ॥४९॥

[illegible]

[illegible] ॥४८॥

दूरेणेति । हे धनञ्जय ! बुद्धियोगात् [illegible]

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

[illegible] ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥५१॥

[illegible] ॥२।५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥२।५२॥

[illegible]

[illegible] ॥२।५२॥

[illegible] ॥२-५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥२-५३॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥२-५३॥

[illegible]

[illegible]

समाधौ समाधीयतेस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । साप्यचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं- तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥५३॥

मनात्मेति विवेकरूपं ज्ञानम् । यावदर्थमाह—**समाधिमिति** । चित्तसमाधानमित्यर्थः । निर्विकल्पसमाधिमिति यावत् । सुषुप्ताविव लयरहितं जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपरहितमहं ब्रह्मेत्याकारकवृत्तिशून्यं च सदन्तःकरणं यत्केवलमात्मस्वरूपानुसन्धानपरं वर्तते तदेव निर्विकल्पसमाधिरिति फलितार्थः । यदा स्वस्यान्तःकरणं निर्विकल्पं निर्विक्षेपं च सदात्मनि स्थिरं वर्तते तदा निर्विकल्पसमाधिशाल्यहमिति ज्ञातव्यं त्वयेति श्लोकनिष्कृष्टार्थः । निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारेसति अयमात्मा इदमनात्मेति विवेकस्सुखेन भवति पुंस इति भावः । एतेन ज्ञानयोगस्य समाधिरेव पराकाष्ठेति सूचितम् । नच यमनियमाद्यष्टाङ्गलक्षणयोगस्यैव समाधिः परा काष्ठेति वाच्यं, मनस्संयमसाध्यस्य समाधेः साङ्ख्ययोगयोरुभयोरपि परमावधित्वात् । मनस्संयमस्तु केषाञ्चित्प्राणायामादियोगसाध्यः, केषाञ्चिदात्मानात्मविवेचनरूपसाङ्ख्यसाध्य इति विवेकः । अत 'एवैकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्य'तीति वक्ष्यति भगवान् ।

• ननु समाधावचला बुद्धिः स्थास्यतीत्यनेनैव निर्विकल्पसमाधिरुक्तः- पुनः समाधिं प्राप्स्यसीति वचनं त्वयुक्तं- समाधिमतस्समाधिप्राप्तिरिति पौनरुक्त्यादिदोषादिति चेदत एव श्लोकनिष्कृष्टार्थस्तथोक्तो मया । यद्वा- कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ निर्विकल्पसमाधिलाभः, ततश्चात्मानात्मविवेकलक्षणज्ञानयोगात्मकसमाधिलाभ इति विवेकः । सत्त्वशुद्धिप्रति कर्मानुष्ठानवद्यमनियमादयोपि हेतव एवेति कृत्वा निर्विकल्पसमाधेर्योगपरमावधित्वञ्चोच्यत इति बोध्यम् । **एतेन** सर्वेपि योगा ज्ञानयोगसाधका एव, नतु तत्साध्यः कश्चन योगोस्तीति ज्ञानयोगस्य सर्वयोगाधिकत्वं **सूचितम्** ।

यद्यपि ज्ञानयोगस्य परा काष्ठा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः निर्विकल्पसमाधिश्च स एवेति नोभयोर्भेदः, तथापि निर्विकल्पसमाधावात्मानुभवं कुर्वन्तोपि योगिनः न तमात्मानं ब्रह्माभिन्नं विदुरिति हेतोर्निर्विकल्पसमाधेर्योगसाध्यात् ज्ञानयोगस्योत्कर्ष उक्तः । येन केनापि योगाद्युपायेन यदा तवान्तःकरणस्य निर्विकल्पसमाधिलाभः, तदैव तव अयमात्मा इदमनात्मेति विवेको जायते- निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारस्य जातत्वादिति श्लोकस्य तात्पर्यम् । नचैवं निर्विकल्पसमाधिनैवालं- तत एवात्मस्वरूपसाक्षात्कारलाभात्- सच समाधिः प्राणायामादिसाद्ध्य इति कोर्थो ज्ञानयोगेनेति वाच्यं, सच्चिदानन्दलक्षणस्सर्वान्तरस्स्वयम्प्रभ आत्मेति ज्ञाने सत्येव निर्विल्लपसमाध्यनुभूतवस्तुनि ब्रह्मात्मज्ञानं स्यात्पुंसः न त्वन्यथेति ज्ञानयोगस्यावश्यकत्वात् । नहि सौषुप्तिक आत्मानन्दानुभवो मोक्षाय भवति पुंसां- अयमात्मेति ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् इति । अथवा विक्षेपो विपर्ययः विकल्पस्संशय इत्यर्थोन्नात्र श्लोके पूर्ववाक्येन निर्विकल्पसमाधिरभिधीयत इति न कोपि दोष इति बोध्यम् । नायमात्मेति अयमात्मा, वा नवेति च विक्षेपविकल्परहिता सती यदा ते बुद्धिरात्मनि स्थिरा स्थास्यत्ययमेवात्मेति तदा त्वं योगमवाप्स्यसीति

अर्जुनः- स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव !
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति। स्थिता प्रतिष्ठिता अहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः- तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं- कथमसौ परैर्भाष्यते- समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य। हेकेशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत- किमासीत- व्रजेत किम्? आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः। स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते- योह्यादित एव सन्न्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगेन निष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन- तयोः ॥५४॥

भावः। योगमात्मसाक्षात्कारमिति मधुसूदनः। यत्तु समाधौ मनसि बुद्धिःस्थास्यतीति **रामानुजः**, तदसत्—मनोबुद्ध्योरुभयोरेकतत्त्वत्वेनाधाराधेयभावायोगात्- एकमेव ह्यन्तःकरणं सङ्कल्पविकल्परूपं मन इति निश्चयरूपं बुद्धिरिति चोच्यते। विप्रतिपन्नेत्यस्य विशेषतः प्रतिपन्नेत्यर्थोपि तदुक्तोऽयुक्तः—विप्रतिपत्तिशब्दस्य विरुद्धप्रतिपत्त्यर्थकत्वेन विप्रतिपन्नशब्दस्यापि तादृशार्थबोधस्यैवौचित्यात्, अप्रसिद्धार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥५३॥

स्थितप्रज्ञस्येति श्लोकमवतारयति—**प्रश्नबीजमिति**। समाधौ बुद्धिरचला स्थास्यति योगमवाप्स्यसीति वाक्यश्रवणात्प्रष्टुमवकाशो जात इत्यर्थः। तदेवाह—**लब्धसमाधिप्रज्ञस्येति**। लब्धे समाधिप्रज्ञे निर्विकल्पसमाधिविवेकौ येन तस्य बोद्धुं ज्ञातुमिच्छा बुभुत्सा- प्रतिष्ठितेति दृढेत्यर्थः। प्रज्ञाया आकारमाह— **अहमिति**। अहं परब्रह्मास्मीत्यन्वयः। प्रज्ञा बुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञानम्। समाधौ आत्मनि निर्विकल्पसमाधाविति वा। किं प्रभाषेतेत्यनेन पौनरुक्त्यादाह—**परैर्भाष्यत इति**। स्थितप्रज्ञोयमित्यन्यैः कथमुच्यत इत्यर्थः। किं प्रभाषेतेत्यादौ किंशब्दानां कथमित्यर्थो ज्ञेयः- कथं प्रभाषेत, कथमासीत, कथं व्रजेतेति।

ननु स्थितप्रज्ञस्य भाषणादिकमसम्भवि- ब्रह्मात्मनिष्ठत्वादिति किमर्जुनप्रश्नाशय इत्यत आह—**स्थितप्रज्ञस्येति**। भाषणादिकं किंरूपमिति तल्लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः। अर्जुनेनेति शेषः। कोसौ स्थितप्रज्ञोऽत आह—**योहीति**। हिः प्रसिद्धौ त्वर्थेवा।। आदितो ब्रह्मचर्यादेव कर्माणि सन्न्यस्य निष्ठायामात्मदर्शननिष्ठायां यश्च कर्मयोगेन क्रमाद्ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्त इत्यन्वयः। तयोः स्थितप्रज्ञशब्दवाच्ययोर्द्वयोरपि लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः। स्थितप्रज्ञस्येत्येकवचननिर्देशेन ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यनन्तरमुभयोर्भेदाभावः सूचितः। सन्न्यासद्वारा कर्मयोगद्वारा वा निर्विकल्पकसमाधिं लब्ध्वा योहं ब्रह्मास्मीति दृढां प्रज्ञां प्राप स स्थितप्रज्ञ इति परमार्थः। कीदृशं पुरुषं लोकाः स्थितप्रज्ञं मन्यन्ते, कीदृशश्च स्वयं स्थितप्रज्ञमात्मानं मन्यते, स्थितप्रज्ञस्य मनोव्यापारः कीदृशः, कायव्यापारश्च कीदृशः, वाग्व्यापारश्च कीदृशः इति स्थितप्रज्ञलक्षणं पप्रच्छार्जुन इति पर्यवसन्नार्थः। अत्र स्थितप्रज्ञस्य को वाचकश्शब्द इति का भाषेत्यस्यार्थमाह- **रामानुजः**, तन्मन्दम्—स्थितप्रज्ञशब्दस्यैव तद्वाचकत्वेन वाचकान्तरप्रश्नानर्थक्यात्॥

प्रजहातीत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते, सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते- यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि ।

श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति- यदा यस्मिन्काले- कामान् इच्छाविशेषान्- सर्वान् समस्तान्- हेपार्थ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान्- सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात्- शरीरधारणनिमित्तविशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्येतेत्यत

प्रजहातीति श्लोकमवतारयति—**प्रजहातीति** । आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । समासे त्वाध्यायपरिसमाप्तीति स्यात्- यावदध्यायपरिसमाप्तीत्यर्थः । **साधनं चेति** । ननु लक्षणस्यैव पृष्टत्वात्किमिति साधनोपदेश इत्यत आह—**सर्वत्रेति** । अध्यात्मशास्त्रे वेदान्तशास्त्रे कृतार्थः स्थितप्रज्ञः-- तस्यैव कृतकृत्यत्वात् । कृतकृत्यस्य यानि लक्षणानि तान्येव कृतकृत्यत्वस्य साधनानीत्युपदिश्यन्ते उच्यन्ते । तत्र हेतुमाह—**यत्नसाध्यत्वादिति** । कृतार्थे पुरुषे वर्तमानानि यानि कृतार्थत्वसूचकानि चिह्नानि कामपरित्यागात्मतुष्टिसुखस्वभावादीनि तान्येव कृतार्थत्वसाधकानि । मनस्संयमरूपयत्नसाध्यत्वात्तेषामित्यर्थः ।

ननु साधनलक्षणयोरेकत्वमयुक्तम्—साधनसाध्यत्वाल्लक्षणानामिति चेत्सत्यमन्यत्र तथैव । इह तु साधनलक्षणयोरैक्यमेव- कामप्रहाणादिभिस्साधनैः कृतार्थत्वसिद्धेः, कृतार्थे पुंसि कामप्रहाणादीनां लक्षणत्वाच्च । लक्षयन्तीति लक्षणानि, साधयन्तीति साधनानीति निरुक्तेः यान्येव कृतार्थत्वं लक्षयन्ति तान्येव तत्साधयन्ति । कथमन्यथा कृतार्थत्वासाधकानां कृतार्थत्वलक्षकत्वं स्यात् , साधनेन हि साध्यं लक्ष्यते धूमेन वह्निवत् , साध्यं चात्र कृतार्थत्वं तल्लक्षकत्वं चास्ति तत्साधनस्य । तस्मात्साधनत्वलक्षकत्वयोरैक्यात्साधनलक्षणयोरैक्यमिति भावः । यानि लक्षणानि तानि साधनानीत्येतदेव द्रढयितुमाह—**यनि साधनानि तान्येव लक्षणानीति** ॥

हेपार्थ यदा पुरुष इति शेषः । मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मन्येवात्मना तुष्टश्च भवति, तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । **सर्वकामेति** । सति पुत्रादिविषयकामे तत्सिद्ध्या पुंसस्तुष्टिस्स्यात्सुतरां कामाभावेतु तुष्टिरेव न स्यात्- तुष्टिकारणस्य कामितार्थलाभरूपस्याभावादित्यर्थः । किंच सर्वकामपरित्यागाद्भोजनकामस्यापि परित्यागः प्राप्तः, सति च तस्मिन् भोजनकामत्यागे भोजनाभावाद्विदुष आकस्मिकं बलात्कारमरणं स्यात्तच्चायुक्तं- दोषावहत्वात् । अथैतद्भयाच्छरीरधारणनिमित्तभोजनादिकामविशेषोऽस्त्वित्यत आह—**शरीरेति** । उन्मादं प्राप्त उन्मत्तः मदिरापानादिना मत्तः प्रमत्तः- उन्मत्तवत्प्रमत्तवच्चेत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति भोजनादिमात्रे इति भावः । यथा उन्मत्तः कमपि पुरुषार्थं न वाञ्छति न तस्मै यतते परन्तु- क्षुत्तृड्भ्यामर्दितस्तदपनोदाय यत्किमपि निन्दितमन्नं जलं च भुंक्ते तद्व-

उच्यते-- आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षः- तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः विद्वांस्तदोच्यते। त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणस्सन्न्यासी आत्माराम आत्मरतिः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

द्विद्वानपि प्रवर्तेतेति भावः। इति शङ्कायामाह—**आत्मन्येवेति**। स्वेनैवेत्यस्यार्थमाह—**अन्यलाभनिरपेक्ष इति**। आत्मन्येवात्मना तुष्ट इत्यस्य फलितार्थमाह—**परमार्थेति**। यथा लब्धामृतस्यान्नादावलंबुद्धिः तद्वदात्मस्वरूपानन्दानुभवशालिनस्तदितरत्र सर्वत्राप्यलंबुद्धिरेवेत्यर्थः। एतेन नामुष्य विदुषश्शरीरधारणस्पृहा यदर्थमुन्मत्तवद्भोजनादिकर्मणि प्रवर्तेत। नापि क्षुत्तृड्बाधा- आत्मानन्दानुभवव्यग्रत्वात्, नापि शरीरपातः- यावत्प्रारब्धं तस्यापातात्- इति सिद्धम्। श्लोकस्य निष्कृष्टार्थमाह—**त्यक्तेति**। एषणा अभिलाषः- त्यक्ताः पुत्रे वित्ते लोकेषु स्वर्गादिषु च एषणा येन सः त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः। पुत्रशब्दः दारपश्वाद्युपलक्षणः। सन्न्यासी कृतसर्वकर्मसन्न्यासः आत्मारामः आत्मैवारामो विहारस्थानं यस्य सः। आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः। एवंविधः पुरुषः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते।

ननु प्रजहाति यदा कामानित्यादिना त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषण इति, आत्मन्येवात्मना तुष्ट इत्यनेनात्माराम आत्मरतिरिति च सिध्यति- सन्यासीति तु न कुतोपीति कथं निर्मूलस्य तस्य वचनं भाष्ये इतिचेन्**मैवम्**—सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादात्मनिष्ठायाः। नहि कर्मसु व्यग्रस्यात्मरतिस्स्यात्। तस्मादर्थसिद्धार्थकथनं सन्न्यासिन इति न निर्मूलत्वं तस्य। नच वासुदेवजनकवसिष्ठादीनामसन्न्यासिनामेतावन्मात्रेणास्थितप्रज्ञत्वं चोदनीयं- लोकातिगत्वात्तच्चरितस्य- नहि वासुदेवादिभिरनुष्ठितानि कर्माणि कर्माणि, येन तत्सन्न्यासस्सन्न्यासस्स्यात्। उक्तं हीदं शङ्कराचार्यैरेव ग्रन्थारम्भे। यद्यधुनातना अपि वासुदेवादिदृष्टान्तेन सन्न्यासं न स्वीकुर्युः, तर्हि किमिति ते शङ्कराचार्यादिदृष्टान्तेन गृहस्थाश्रमं न परित्यजेयुः। नच कोऽयं तव सन्न्यासे पक्षपात इति वाच्यं, कोऽयं तव सन्न्यासे प्रद्वेषहेतुः गृहस्थाश्रमविषयकरागादृते। सति चास्मिन् रागे तव नात्मरतिस्स्यात्। अतस्तद्रागभ्रंशनाय सन्न्यासस्स्वीकार्यो गृहस्थाश्रमस्थैर्मुमुक्षुभिस्स्थितप्रज्ञत्वलाभार्थम्। नच सन्न्यासोपि भिक्षावन्दनादिरागपूर्वक एवेति वाच्यं, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्यैव सन्न्यासस्य वैराग्यपूर्वकत्वस्योक्तत्वात्। यदि मोक्षकामस्सकामस्स्यात्तर्हि सन्न्यासरागी रागी स्यात्।

ननु जन्मान्तरानुष्ठितसन्न्यासादिसुकृतवशाद्यः कश्चिद्ब्रह्मचर्यात्प्राग्ब्रह्मचर्ये वा गार्हस्थ्ये वा स्थितप्रज्ञो भवति जडभरतादिवत्तत्र सन्न्यासस्य व्यभिचार इति चेन्मैवम्, तस्य जनकादिवल्लोकातिगचरितेष्वेव गणनीयत्वात्। अथवा इह जन्मनि सन्न्यासवज्जन्मान्तरीयसन्न्यासस्यापि स्थितप्रज्ञत्वहेतुत्वाज्जनकभरतादीनां जन्मान्तरीयसन्न्यासित्वात् स्थितप्रज्ञत्वमिति बोध्यम् ॥५५॥

किंच-- दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नं न प्रक्षुभितं मनो यस्य स दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुविवर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः विगताः यस्मादेष वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः मुनिस्सन्न्यासी तदोच्यते ॥५६॥

यस्सर्वत्रानभिज्ञेयः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

किंच-- य इति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥

दुःखेष्विति । एवंविधो मुनिस्स्थितधीरित्युच्यत इत्यन्वयः । आध्यात्मिकादिष्वित्यादिपदादाधिदैविकाधिभौतिकयोर्ग्रहणम् । तापानां दुःखहेतुत्वाद्दुःखेष्वित्यौपचारिकः प्रयोगः । तत्राध्यात्मिका ज्वरादिजन्याः, आधिभौतिका व्याघ्रसर्पादिजन्याः, आधिदैविकाश्शीतवातातपादिजन्यास्तापा इति विवेकः । दुःखप्राप्ताविति आध्यात्मिकादितापप्रयुक्तदुःखप्राप्तावित्यर्थः । नच दुःखेष्वित्यस्य तापार्थमुक्त्वा दुःखप्राप्ताविति पुनःपदान्तरकल्पना दुष्टेति वाच्यं, दुःखेष्विति बहुवचनान्न तस्य साक्षाद्दुःखार्थवचनं युक्तम् । अतो दुःखहेतुषु तापेष्वित्युक्तिर्युक्तेति ।

प्राप्तेष्विति । ननु प्राप्येषु सुखेषु भवतीच्छा पुंसः, नतु प्राप्तेषु- इच्छायाः फलावसानत्वादित्यत आह---नाग्निरिवेति । इन्धनाद्याधाने काष्ठाज्यादिनिधाने यथाग्निर्वर्धते तथा सुखप्राप्तौ यस्य सुखानि नानुविवर्धन्ते स सुखेषु विगतस्पृहः । अयमाशयः---अन्नप्राप्तौ यथा अन्नेच्छा निवर्तते पुंसस्तथा धनप्राप्तौ धनेच्छा निवर्तमाना न दृष्टा, एवं सुखप्राप्तावपि सुखेच्छा न निवर्तते- पुनरपीतोधिकं मे सुखं स्यादिति सुखेच्छा वर्धत एव । यथा काष्ठाज्यादिप्राप्तावपि नाग्नेः काष्ठाद्याशा निवर्तते 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना'मिति न्यायात्किन्तु सा वर्धतएव । यदग्नेः काष्ठादिभ्यस्तृप्तिस्तर्हि तत्र निक्षिप्तं काष्ठादिकं सोग्निः पुनर्न दहेदेव, नैवं लोके दृश्यते, परं त्वतीव प्रवृद्धजिह्वस्सन् काष्ठादिकं प्रार्थयत्येव । तस्मान्न सुखप्राप्त्या सुखेच्छाया निवृत्तिरिति युक्तमुक्तं सुखेषु प्राप्तेष्विति । तदेति पूर्वश्लोकाद्यदातदाशब्दयोरिहानुवृत्तिः । यदा मुनिरेवंविधो भवति तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यन्वयः । यद्वा पुरुष इति शेषः । यदा पुरुष एवंविधो मुनिर्भवति तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति । नचात्र मुनिशब्दस्य सन्न्यासस्यार्थबोधकत्वे विवदितव्यं- मुनिर्मननशीलः । सर्वकर्मसन्न्यासिनस्तु इतरव्यापाराभावादात्ममननशीलतोपपद्यते न गृहिण इति । नच कथमसन्न्यासिनां वसिष्ठादीनां मुनित्वमिति वाच्यं, गृहिणोपि ते त्यक्तसर्वकर्माणो वनमाश्रित्य निरन्तरमात्ममननं कुर्वन्त्येवेति मुनयस्ते सन्न्यासिन एवेति ॥५६॥

य इति । यः सर्वत्रानभिस्नेहस्सन् तत्तच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति, नद्वेष्टि, तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यन्वयः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यस्य स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥५७॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

किञ्च—यदेति । यदा संहरते संयच्छति सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव- यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गानि उपसंहरते सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥५८॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापीन्द्रियाणि संह्रियन्ते, नतु तद्विषयो रागः- स कथं संह्रियत इत्युच्यते—विषया इति। यद्यपि विषया विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते, देहिनो

यदेति । यदाऽयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वश इन्द्रियार्थेभ्य इन्द्रियाणि संहरते च, तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यन्वयः । इन्द्रियार्थेभ्य इति पञ्चमी । उपसंहरते प्रतिनिवर्तयति- इन्द्रियाणां विषयप्रावीण्यं वारयतीत्यर्थः ॥५८॥

विषया इति । अनाहरतः अगृह्णतः इन्द्रियव्यापाराभावादिति भावः । आतुरस्तपसा पीडितः-- संह्रियन्ते उपसंहृतानि भवन्ति- निर्व्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः । इत्युच्यते इति शङ्कायामुच्यत इत्यर्थः । निराहारस्य देहिनो विषया रसवर्जं विनिवर्तन्ते । विषयेभ्य इति शेषः । ननु इन्द्रियाणां विषयेभ्यो विनिवृत्तिर्भवतुनाम, कथं पुनर्विषयाणामत आह—**विषयोपलक्षितानीति ।** ग्राह्यग्राहकभावरूपसम्बन्धेन हेतुना विषयशब्दो लक्षणया विषयग्राहकानीन्द्रियाणि प्रतिपादयतीत्यर्थः । अर्थानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्य सत्त्वात् । **निराहारस्येति ।** आहरणमाहारः तच्चाहरणं प्रकरणाद्विषयाणामेव निर्गत आहारो विषयाहरणं यस्मात्स निराहारः तस्य- शब्दस्पर्शादीन्विषया न गृह्णत इत्यर्थः । कथं तदग्रहणमत आह—**काष्ठतपसि स्थितस्येति ।** यस्मिन् तपसि पुरुषः काष्ठवद्वर्तते तत्तपः काष्ठतपः, तस्मिन् स्थितस्य नेत्रश्रोत्रादिनिमीलनविधानादिपूर्वकं काष्ठवन्निश्चलाङ्गस्य कथं विषयग्रहणसम्भव इति भावः । नचात्र निराहारस्य त्यक्तभोजनस्य कृतलङ्घनस्येति यावत्- इत्यर्थ इति शङ्क्यं, आहाराभावेपि चक्षुस्त्वगादिभीरूपस्पर्शादिविषयग्रहणसम्भवात्- न सर्वेन्द्रियप्रतिनिवृत्तिरिति । **मूर्खस्येति ।** ज्ञानहीनस्य देहिन इति देहादिसङ्घाते अहमभिमानिनः- न त्वात्मनः तस्य सर्वज्ञस्य मूर्खत्वासम्भवात् । विषयेष्विति विषयसप्तमी । विषयाश्शब्दाद्यः तेषु- तद्विषय इत्यर्थः ।

ननु रसशब्दस्य कट्वादिरसेषु शृङ्गारादिरसेषु वा प्रसिद्धप्रयोगस्य कथमत्र रागवाचित्वमत आह—**स्वरसेनेत्यादि ।** स्वरसेनास्वेच्छया अनुभवरसिको विजानातीत्यादौ रसिकशब्दश्च रागवति प्रसिद्धः, रसज्ञशब्दश्च रक्ते प्रसिद्धः 'शृङ्गारमुख्यमधुरादिसुवर्णरेतोनिर्यासरागगरलद्रवपारदेषु । आस्वादनध्वनिसुधाम्बुरसाख्यधातुष्विष्टो रसोऽथ धरणी रसना रसा स्या'दित्यभिधानं चास्ति । अस्य यतेः रसोपि परं

देहवतः रसवर्जं रसो रागः विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा- रसशब्दः रागे प्रसिद्धः- स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोपि रसः रंजनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति निवर्तते- निर्बीजं विषयविज्ञानं सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः। तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् हेकौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो मनोपीति व्यवहितेन सम्बन्धः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥६०॥

दृष्ट्वा निवर्तते इति वाक्यं व्याख्यातुमारभते—**सोपीति** । रञ्जना रूपो रागात्मकः दृष्ट्वेत्यस्यार्थमाह—**उपलभ्येति**। ज्ञात्वेत्यर्थः। साक्षात्कृत्येति यावत्। ज्ञानस्याकारमाह—**अहमेव तदिति**। अहमेव ब्रह्मेत्यात्मानं साक्षात्कृत्वेत्येर्थः । फलितमाह—**निर्बीजमिति**। विषयविज्ञानस्य राग एव बीजं—नीरागस्य विषयप्रवृत्त्यदर्शनत् । रागस्यापि निवृत्तत्वाद्विषयज्ञानं निर्बीजं जायत इत्यर्थः । मूर्खस्य तु न रसनिवृत्तिरात्मदर्शनाभावादिति कृत्वा न तस्य विषयज्ञानबीजध्वंस इति तपोनिवृत्त्यनन्तरं पुनरपि विषयविज्ञानप्रसङ्गः । बीजसत्त्वादतो न काष्ठतपसा स्थितप्रज्ञत्वलाभ इति भावः । इदमेवाह—**नेति** । सम्यग्दर्शने परमार्थतत्त्वज्ञाने असति रसस्योच्छेदो नाशो नच भवति । तस्मात्तपसा रसोच्छेदाभावात्सम्यग्दर्शनमेवात्मा स्वरूपं यस्यास्तस्यास्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः ज्ञानस्य स्थैर्यं प्रतिष्ठा कर्तव्यं यतिनेति शेषः ॥५९॥

यतत इति। हेकौन्तेय हि यततो विपश्चितः पुरुषस्य मनोपि प्रमाथीनीन्द्रियाणि प्रसभं हरन्ति प्रयत्नमिति प्रज्ञास्थैर्यलाभार्थमिति भावः । मेधाविनो बुद्धिमतः मनोपीति किं पुनर्मूर्खस्य मन इत्यपेर्थः । मनःपुरुषयोस्तादात्म्याध्यासादाह—**विषयाभिमुखं पुरुषमिति** । विषयाभिमुखमनस्कं पुरुषमित्यर्थः । विषयाभिमुखं पुरुषाध्यस्तमन इति वार्थः । विषयाभिमुखं पुरुषं हि यस्मादिन्द्रियाणि प्रमथ्नन्ति, तत इन्द्रियाणि प्रमाथीनीत्युच्यन्त इति भावः । प्रमथ्नन्तीत्यस्यार्थमाह—**विक्षोभयन्तीति** । तस्याप्यर्थमाह—**आकुलीकुर्वन्तीति** । एवं प्रमथनशीलत्वादिन्द्रियाणि तावदाकुलीकृत्य मनो हरन्तीत्याह—**आकुलीकृत्येति** । प्रसभमित्यस्य यावदर्थमाह—**प्रकाशमेवेति, पश्यत इति** । पुरुषस्येति शेषः । कीदृशं मनो हरन्तीत्यत आह—**विवेकविज्ञानयुक्तं मन इति** । विपश्चितो मन इत्यस्यार्थतस्सिद्धं विवेकविज्ञानयुक्तमिति आत्मैक एवानवद्यः, विषयास्तु दुष्टा एवेति जानतएव पुरुषस्य मनःप्रकाशमेवेन्द्रियाणि विषयाभिमुखं कृत्वा व्याकुलीकृत्य निष्प्रज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥६०॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

यतस्तस्मात्—तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा- युक्त आसीत युक्तस्समाहितस्सन्नासीत, मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य सः मत्परः नान्योहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेस्सतो वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

अथेदानीं पराभविष्यतस्सर्वानर्थस्य मूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतः चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्गः आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते, सङ्गात्प्रीतेस्संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा, कामात् कुतश्चित्प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

तर्हि किं कर्तव्यमत आह—**तानीति, यतस्तस्मादिति** । यस्मादेवमिन्द्रियाणि विपश्चितोपि मनः प्रक्षोभ्य प्रसभं हरन्ति तस्मादित्यर्थः । सर्वाणीन्द्रियाणीति शेषः । **समाहित इति** । चित्तसमाधानशालीत्यर्थः । अहंशब्दार्थमाह—**वासुदेव इति** । किमयं वसुदेवपुत्रो नेत्याह—**सर्वप्रत्यगात्मेति** । सर्वेषां भूतानां हृदि प्रत्यग्रूपेण स्थित आत्मा वासुदेव इत्यर्थः । परः प्राप्य इत्यर्थः । प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मानुसन्धानपर इति यावत् । तदेवाह—**नान्योहं तस्मादिति** । अहं वासुदेवाद्भिन्नो न, किं तु वासुदेव एवाहमिति ज्ञानवानिति शेषः । आसीत वर्तेत- किञ्चिदप्यकुर्वन् तूष्णीं वर्तेतेत्यर्थः । एवमासीनस्य सतो यस्य यतेर्वशे इन्द्रियाणि वर्तन्ते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । कुतो वर्तन्ते वशे इन्द्रियाणीत्यत आह—**अभ्यासबलादिति** । इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यं वारयित्वा मन आत्मनि समाधाय ब्रह्माहमस्मीति यो नित्यमनुसन्धत्ते तस्य क्रमेण भवतीन्द्रियजयस्तथासतीन्द्रियजये स स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः । अत्राधिकारिविशेषणानि शमदमोपरतिसमाधानान्युक्तानीति बोध्यम् । यत्तु मत्परः चेतसश्शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्येति **रामानुजः, तन्मन्दम्**—स्थितप्रज्ञस्य साङ्ख्यस्य योगिवद्ध्यानधारणासम्भवात्- नहि सच्चिदानन्दब्रह्मात्मतत्त्ववित्स्थितप्रज्ञः कञ्चिदाकारमात्मनि प्रकल्प्य ध्यायति- कल्पितस्य मिथ्यात्वात्, कल्पनस्य क्लेशावहत्वात्, चिरकालावस्थानाभावेन कल्पितस्य क्षणिकत्वात्ततो दुःखहेतुत्वाच्च । नाप्यात्मनोन्यं परमात्मानं मनुते तन्मननस्य भयहेतुत्वात् । 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुतेः, तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनात् समाहिते मनसि सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपाद्भिन्नस्य परमात्मस्वरूपस्य स्फुरणाभावाच्च, परमात्मनोपि सच्चिदानन्दरूपत्वेन आत्मस्वरूपात्पृथक्त्वायोगाच्च ॥६१॥

ध्यायत इति, पराभविष्यत इति । तिरस्करिष्यत इत्यर्थः । यतमानस्य विपश्चितः पराभवं जनयिष्यत इति यावत् । पुरेतिपाठस्तु सुगमः- तावदित्यर्थः । भविष्यत उत्पत्स्यमानस्य सर्वविधस्या-

क्रोधाद्भवति सम्मोहस्सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

क्रोधादिति । क्रोधाद्भवति सम्मोहः अविवेकः कार्याकार्यविषयः- क्रुद्धो हि सम्मूढस्सन् गुरुमप्याक्रोशति, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमः भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यतान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश इत्युच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति । पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—रागेति ।

प्यनर्थस्य मूलं कारणमिदं विषयध्यानरूपमुच्यते । सर्वानर्थमूलमितिपाठे पराभविष्यतः पराभवं गमिष्यतो विवेकविज्ञानहीनस्य पुरुषस्येत्यर्थः । कुतश्चिद्धेतोः कामे प्रतिहतेसति क्रोधो जायत इत्यर्थः । यथा स्त्रीकामस्य स्त्रियामपहृतायामपहर्तरि क्रोधः; विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग उपजायते, सङ्गात्कामस्सञ्जायते, कामात्क्रोधोऽभिजायते, इत्यन्वयः ॥६२॥

क्रोधादिति, अविवेक इति । नायमात्मानात्मविषय इत्याह—**कार्येति** । इदं कर्म कार्यमिदं कर्माकार्यमिति विवेको न भवति क्रुद्धस्य पुंस इत्यर्थः । तदेव निदर्शयति--**क्रुद्धोहीति** । हिः प्रसिद्धौ । क्रोशति उपालभते निन्दतीति यावत् । **स्मृतीति** । अनुभवजन्यस्संस्कारः, संस्कारजन्या तु स्मृतिः, शास्त्रं श्रुतिस्मृत्यादिकमाचार्योपदेशः गुरूपदेशः ताभ्यामाहितस्संपादितो यः संस्कारः आत्मज्ञानवासना तस्माज्जनितायाः स्मृतेः सच्चिदानन्द आत्मेत्याकारकस्मरणस्य । भ्रंशशब्दार्थमाह--**स्मृतीति** । स्मृत्युत्पत्तौ यन्निमित्तं सदृशवस्तुदर्शनादिकं तस्य प्राप्तावपि स्मृतेरनुत्पत्तिर्भ्रंश इत्युच्यत इत्यर्थः ।

बुद्धिनाशः बुद्धेरन्तःकरणस्य नाशः कार्याकार्यविषयविवेकाभावः बुद्धिनाशः न हि यावन्मुक्तिदशमन्तःकरणस्य स्वरूपनाशः अन्तःकरणस्य कर्याकार्यविषयविवेकायोग्यता बुद्धेर्नाश इत्युच्यत इत्यन्वयः । प्रणश्यतीत्यस्यार्थमाह—**तावदित्यादिना** । यावदन्तःकरणं यस्य कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तावदेव स पुरुष इत्युच्यते । तद्योग्यत्वे नष्टे स पुरुषो नैव भवति किन्तून्मत्तः स्थाणुः पशुर्वा भवति, अयमेव हि पुरुषस्य प्रणाशः यदन्तःकरणस्य कार्याकार्यवियविवेकाभावः । अतस्तादृशविवेकशून्यान्तःकरणः पुरुषः प्रणष्ट इव भवति- पुरुषात्तस्मात्पुरुषत्वस्यैवापगतत्वादिति कृत्वा प्रणश्यतीत्युक्तम् । पुरुषनिष्ठं पुरुषत्वं पौरुषं च पुरुषार्थयोग्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—**पुरुषार्थायोग्य इति** । न ह्यपुरुषाः पश्वादयः किमपि पुरुषार्थं साधयेयुरिति भावः ॥६३॥

रागेति । रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विधेयात्मा तु प्रसादमधिगच्छति । तत्पुरस्सरेति

रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरस्सराहीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्जनीयान् अशनपानादीन्-- देहस्थितिहेतूनिति यावत् । चरन्नुपलभमानः आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि तैरात्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातो विधेय आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोयं प्रसाद-मधिगच्छति । प्रसादं प्रसन्नतां स्वास्थ्यं ॥६४॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥६५॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते–प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिः विनाशः अस्य यतेः उपजायते । किंच- प्रसन्नचेतसः शुद्धान्तःकरणस्य हि यस्मा-दाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति आकाशमिव परिसमन्तादवतिष्ठति- आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः । येषु प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्मात् रागद्वेषवियुक्तै-रिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥६५॥

तौ रागद्वेषौ पुरस्सरौ यस्यास्सा तत्पुरस्सरा रागद्वेषप्रयुक्तेत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति विषयेष्विति शेषः । स्वाभाविकी स्वभावादागता- स्वभावसिद्धेति यावत् । चरन्निति चरगतिभक्षणयोरिति धातुः । तत्र ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायाच्चरतेर्ज्ञानार्थत्वमित्यभिप्रेत्याह—**उपलभमान इति** । अनुभवन्नित्यर्थः । इच्छातो विधेय इति स्वेच्छाधीन इत्यर्थः । स्वाधीन इति यावत् । स्वास्थ्यमिति मनःक्षोभाभाव-मित्यर्थः । अत्र चरन्नित्यस्य तिरस्कृत्य वर्तमान इति रामानुजेनोक्तं, **तत्तुच्छम्**—चरतेस्तादृशार्था-लाभात् । चरतिरत्र आक्रमणरूपगतिपरः भक्षणार्थसंहारपरो वा, तेन तिरस्कारार्थलाभ इति वेदान्त-देशिकः, **तत्तुच्छम्**—गमनाक्रमणयोर्भेदात् प्राप्त्याक्रमणयोस्तु भवति कथञ्चिद्भेदः, तथापि नाक्रम-णात्तिरस्कारलाभः । तथा भक्षणसंहारयोरपि भेद एव- भक्षणस्याहिंसात्मकत्वात्संहारस्य च हिंसात्म-कत्वात् । व्याघ्रः पुरुषं भक्षयतीत्यादौ कथञ्चिद्भक्षणस्य हिंसात्मकत्वेपि न तिरस्काररूपत्वं भक्षणस्य, भक्षणं ह्यनुभवः- तिरस्कारस्तु तत्रानादरः स ह्यननुभवे पर्यवस्यति- अन्नं तिरस्कृत्य भक्ष्यान् भक्षयती-त्यादिप्रसिद्धेः । तस्माच्चरतेस्तिरस्कारार्थकत्वमप्रमाणम् ॥६४॥

प्रसाद इति । बुद्धिरन्तःकरणं निश्चयात्मकं, चेतस्तु संशयात्मकमिति विवेकः । समाचरेत् आसीत वर्तेतेति यावत् । ज्ञाननिष्ठामभ्यसेदिति वा । बुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्यत्र बुद्धिशब्दस्य ज्ञाना-र्थाश्रयणे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यनेनैकार्थ्यञ्च प्रतिभाति ।

ननु आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यस्य अर्थानुपपत्तिः- अन्तःकरणात्मिकाया बुद्धेः अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्वा सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपायोगादिति चेत्, **उच्यते**—सच्चिदानन्दलक्षणात्मतादात्म्याध्यासा-दन्तःकरणस्यात्मस्वरूपलाभ इति । यथा निरन्तरविष्णुमूर्तिध्यानवशान्मनसस्तद्रूपत्वलाभः, बुद्धिवृत्तेस्तु आत्मस्वरूपविषयत्वेन नैश्चल्यं विवक्षितमित्यदोषः ॥६५॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतश्शान्तिरशान्तस्य कुतस्सुखम् ॥६६॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितस्य । न चायुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः, तथा न चास्त्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः । शान्तिरुपशमः, अशान्तस्य कुतस्सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिस्सुखं, न विषयविषया तृष्णा सुखम् । दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥६६॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

असमाहितस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीति, उच्यते—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयकल्पनेन प्रवृत्तं मनः- अस्य यतेः हरति प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकजां, वायुर्नावमिवाम्भसि । उदके जिगमिषतां सांयात्रिकाणां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे नावं यथा वायुः प्रवर्तयति एवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनः विषयविषयां करोति ॥६७॥

तस्माद्यस्य महाबाहो! निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

यततोह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकदोषोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्, तस्माद्यस्य यतेः हेमहाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

नास्तीति । बुद्धिर्ज्ञानं । सुखस्य स्वरूपमाह—**इन्द्रियाणामिति** । इन्द्रियाणां विषयसेवायां या तृष्णा स्पृहा तस्या इति पञ्चम्यास्तसिः । विषयविषया शब्दादिविषया तृष्णा तु न सुखम् । सा विषयतृष्णा गन्धमात्रं लेशमात्रमपि नोपपद्यते न जायते । **ननु** विषयसिद्धौ विषयतृष्णातस्सुखमेवेति चेत्, **मैवम्**—यदि विषयसिद्धिमात्रेण विषयतृष्णा निवर्तेत तर्हि सुखमेव, नतु निवर्तते, प्रत्युत वर्धते । नहि लब्धधनस्य धनतृष्णा निवर्तमाना दृष्टा, श्रुता वा । नापि स्त्रियासह मिथुनीभूय वर्तमानस्य स्त्रीतृष्णा निवर्तमाना दृष्टा, श्रुता वा । तृष्णायां निवृत्तायामेव मनस्यन्तर्मुखेसति तत्रात्मसुखप्रतिबिम्ब:-स्सुखलाभः, ततश्च सुखविरोधिनी तृष्णा दुःखहेतुत्वाद्दुःखमेवेति ॥६६॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां स्वविषयेषु चरतां सतां, यद्वा चरतामिन्द्रियाणामिति कर्मणि षष्ठी । चरन्ति इन्द्रियाणीत्यर्थः । यदिति मनसो विशेषणम् । सांयात्रिकाः पोतवणिजः । विषयविषयां शब्दादिविषयां प्रज्ञाम् ॥६७॥

तस्मादिति । तस्मात् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तेर्बहुदोषवत्त्वादित्यर्थः । हेमहाबाहो यस्य इन्द्रि-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

योयं लौकिको वैदिको व्यवहारस्स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्त्या निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् निवृत्तिरित्येतदर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह— येति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्स्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां किंतत् परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वन्नक्तञ्चरस्थानीयानामज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वं अगोचरत्वादत-

---

याणि सर्वशस्सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यन्वयः । अगृहीतविषयेन्द्रियो जितेन्द्रियः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥६८॥

येति । सर्वभूतानां या निशा तस्यां संयमी जागर्ति, यस्यां भूतानि जाग्रति पश्यतो मुनेस्सा निशा, लौकिक इति भोजनादिः, वैदिकः यज्ञादिः, व्यवहारः कर्म मनोवाक्कायनिष्पाद्यः, अविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणलक्षिता अज्ञानशक्त्यादिपर्याया माया । विद्या अहंब्रह्मेति ज्ञानम् । स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यव्यवहारनिवृत्तिरित्यर्थः । सर्वपदार्थानां घटादीनामविवेककरी विवेकाभावकारिणी । नहि निशायां दीपादिज्योतिरभावे घटोऽयं पटोऽयमिति विवेकः कस्यापि सम्भवति । तत्र हेतुमाह—**तमस्स्वभावत्वादिति** । अन्धकारमयत्वादित्यर्थः । अत्र निशावर्णनस्याप्रकृतत्वात्पृच्छति—**किं तदिति** । का सा निशेत्यर्थः । निशापदाभिधेयं तद्वस्तु किमित्यक्षरार्थः । उत्तरयति—**परमार्थतत्त्वमिति** । आत्मेति यावत् । तस्यैव परमार्थसत्यत्वात् । प्रपञ्चो हि व्यवहारसत्यः । कस्तद्वेदेत्यत आह—**स्थितप्रज्ञस्य विषय इति**। गोचर इत्यर्थः । तद्बुद्धिविषय इति यावत् । ननु या सर्वभूतानामविवेककरी निशा सा स्थितप्रज्ञस्याविवेककरी निशैव भवितुमर्हतीति कथं तस्यास्स्थितप्रज्ञविषयत्वमत आह—**यथेत्यादि** । अन्येषामस्मदादीनामहरेव सन्नक्तञ्चराणां निशा भवति- अहनि नक्तञ्चराणामप्रवृत्तेश्चेति भावः । नक्तं निशायां चरन्तीति नक्तं चराः भूतपिशाचोलूकादयः । तद्वदज्ञानिनां सर्वभूतानां निशा सत्यपि स्थितप्रज्ञस्य विषयएव परमार्थतत्वमिति ।

ननु परमार्थतत्त्वस्य कथं निशात्वमत आह—**निशेव निशेति** । औपचारिकः प्रयोग इति भावः । ननु गौणप्रयोगेपि साम्यं वक्तव्यमत आह—**अगोचरत्वादिति** । अतद्बुद्धय आत्मज्ञानशून्याः तेषामगोचरत्वादविषयत्वात् । यथा निशा अस्मदादिचक्षुर्वृत्त्यविषयः, तथा आत्मतत्त्वमप्यविदुषां बुद्धिवृत्त्यविषय इत्यर्थः । नच निशायाः कथं चक्षुर्वृत्त्यविषयत्वं, तत्तमसः चक्षुषैव गृह्यमाणत्वादिति वाच्यं, चक्षुर्वृत्तिनिरोधकत्वस्यैव तमसो लक्षणत्वात्, नेत्रगोलकसम्बद्धे तमसि चक्षुर्वृत्त्यनपेक्षणात्, चक्षुर्वृत्तेर्बहिर्निर्गमनायोगाच्च, नेत्रे निमीलितेप्यान्तरतमोग्रहणसम्भवाच्च, तस्माच्चक्षुर्वृत्तिनिरोधकं तमो मनसैव वेद्यत इति बोध्यम् । परमार्थतत्त्वमेव लक्षणं यस्यास्तस्यां तस्यां निशायां- नास्या निशाया जाग्र-

दृबुद्धीनां तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धः जागर्ति संयमी संयमवान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः। यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुने

दाद्यवस्थास्वन्तर्भाव इत्याह—**अज्ञाननिद्रायामिति**। जाग्रत्स्वप्नयोरिव न ज्ञानानि सुषुप्ताविव न निद्राख्यं तमः- न विद्येते ज्ञाननिद्रे यस्यां तस्यामिति बहुव्रीहिः। अज्ञानानिद्रायामितिपाठे बहुव्रीहिद्वयस्य कर्मधारयः। सच्चिदानन्दरूपे आत्मनि अज्ञानाभावान्न निद्रा- बुद्ध्यभावान्न तद्वृत्तिज्ञानानि सन्तीत्यर्थः। नचाज्ञानोपाधिके आत्मनि कथमज्ञानाभाव इति वाच्यं, निरुपाधिके आत्मनि अज्ञानोपाधिकल्पनस्यातात्त्विकत्वात्, परमार्थदशायामात्मन्यविद्याऽभावाच्च- यावद्व्यवहारं हि व्यवहारान्यथानुपपत्त्या आत्मन्यज्ञानं कल्पितम्। किंच नाहं घटं जानामीति यावद्घटाज्ञानानुभवस्तावद्घटाज्ञानमस्ति-- चक्षुर्वृत्त्या घटाज्ञाने नाशिते तु घटप्रत्यक्षं भवति- सति च घटप्रत्यक्षे कथं पुनर्घटाज्ञानसद्भावः- एवं नाहं ब्रह्म जानामीति यावदात्माऽज्ञानानुभवः तावदात्माऽज्ञानमस्ति- अहंब्रह्मेति धीवृत्त्या आत्माऽज्ञाने नाशिते तु आत्मसाक्षात्कारो जायते। सति चात्मसाक्षात्कारे कथं पुनरात्माज्ञानानुभवः, यद्बलेनात्मन्यज्ञानं कल्प्येत। नच कार्यलिङ्गकानुमानेन कल्प्यतामिति वाच्यं, परमार्थतः प्रपञ्चाभावात्। तस्मान्नास्ति परमार्थतत्त्वे ज्ञानाज्ञानद्वन्द्वमित्यनवद्यम्। प्रबुद्धः विद्वान् स्थितप्रज्ञ इति यावत्। कोसौ प्रबुद्ध अत आह—**संयमीति**। संयम इन्द्रियजयः। **एतेन** सर्वभूतानामविषयमात्मतत्त्वं स्थितप्रज्ञ एक एव नित्यमनुसन्दधानो वर्तत इति **सिद्धम्**। इदमेव हि विदुष आत्मनि जागरणं नाम यदात्मस्वरूपानुभवः। इदमेव ह्यविदुषामात्मनि स्वापोनाम यदात्मस्वरूपाज्ञानम्।

अथ श्लोकस्योत्तरार्थं व्याचष्टे—**यस्यामिति**। ग्राह्याणि विषयाः, ग्राहकाणि समनस्कानीन्द्रियाणि, तद्भेद एव लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तस्यां निशायामविद्यानिद्रायामज्ञानात्मकनिद्रायां- निशाकार्ये निद्रायां निशात्वोपचार इति भावः। **प्रसुप्तान्येवेति**। अज्ञाननिद्राभिभूतत्वादिति भावः। **उच्यत इति**। अविवेकिभिरिति शेषः। तत्र दृष्टान्तमाह—**प्रसुप्ता इव स्वप्नदृश इति**। यथा निद्रायां प्रसुप्तास्स्वप्नद्रष्टृत्वाज्जाग्रतीत्युच्यन्ते तद्वदिति। यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयं- यथा स्वप्नदृशः पुरुषाः निद्रायां प्रबुद्धा अपि प्रसुप्ता इत्युच्यन्ते तद्वदिति। यत्राविदुषां सर्वेषां भूतानां लौकिके च वैदिके च सर्वस्मिन्नविद्याकार्ये व्यवहारे प्रवृत्तिर्न स स्थितप्रज्ञस्य विषयः- तस्यात्मानुभवव्यग्रत्वात्, तद्विषया अविद्यायास्सकार्याया नष्टत्वाच्चेत्यभिप्रायः।

अत्रायं निष्कर्षः—यो भूतानामविषयत्वान्निशारूप आत्मा स स्तिथतप्रज्ञस्य गोचरत्वादहोरूपः। यस्तु भूतानां विषयत्वादहोरूप आविद्यको व्यवहारः, स स्थितप्रज्ञस्याविषयत्वान्निशारूप इति। यथा नक्तञ्चराणां निशा अस्मदादीनामहः, अस्मदादीनां निशा नक्तञ्चराणामहः तद्वदिति। यद्वा यस्मिन् ब्रह्मणि भूतानि निलीयन्ते सुषुप्तौ निशायां तद्ब्रह्मभूतानां निशेत्युच्यते। तत्र च स्थितप्रज्ञो जागर्ति- तदनुभवितृत्वात्तस्य। यस्यामविद्यानिशायां भूतान्यहनि व्यवहरन्ति सा अविद्या निशा भूतानामहरित्यु-

रिति । अतः अविद्यावस्थायामेव कर्माणि चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्या-मुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्याविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा च सती कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमा-णायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः- प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्म कर्तव्यमिति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते, नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति जानन् यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजात-मिति बुद्धिः, तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति— 'तद्बुद्धयस्तदात्मान' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारम् ।

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न, स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य

च्यते । तत्र च न स्थितप्रज्ञो जागर्ति- स्थितप्रज्ञाविषयत्वाद्व्यवहारस्य । यथा अस्मदहोरूपायां निशायां नक्तञ्चरा न जाग्रति, वयन्तु जागृमः, अस्मन्निशारूपे अहनि तु नक्तञ्चरा जाग्रति, वयन्तु न जागृमः तद्वदिति । भूतानां ब्रह्मैव निशा अविद्यैवाहः, स्थितप्रज्ञस्य तु ब्रह्मैवाहः, अविद्यैव निशेति संक्षिप्तोऽर्थः । निर्व्यवहार आत्मानुभवपरः स्थितप्रज्ञः, व्यवहारिण आत्मज्ञानहीनास्तु सर्वे प्राणिन इति भावार्थः । एवं श्लोकं व्याख्याय फलितमाह—**अत इत्यादिना** । अतः अविदुषां ब्रह्मज्ञानाभावाद्विदुषश्च व्यव-हाराभावादित्यर्थः । चोद्यन्ते विधीयन्ते शास्त्रेणेति शेषः । शर्वर्या इदं शार्वरं तस्येदमित्यण् । सवित-र्युदिते शार्वरं तम इव विद्यायां सत्यामविद्या प्रणाशमुपगच्छतीत्यन्वयः । विद्या- 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्सत्यम्', 'स आत्मा', 'तत्त्वमसि', 'स भूमा', 'अतोऽन्यदार्त'मित्यादिज्ञानम् । अहमज्ञः, कर्ता, भोक्ता, ब्राह्मणो, यष्टव्यं मम, दातव्यमित्याद्यज्ञानमविद्या- अविद्यापरिणामरूपत्वात्सर्वोपि प्रपञ्चोऽविद्ये-त्युच्यते । इयं ह्यविद्या दर्शितविद्योत्पत्तेः प्राक्प्रमाणमिव प्रतिभाति । सर्वे ह्यास्तिका अतत्त्वविदः पुरुषाः वेदशास्त्रादीनि यज्ञयागादिक्रियाः तत्तदुपकरणानि स्वर्गादिफलानि च ब्राह्मणादिवर्णान्ब्रह्मचर्याद्याश्रमा-निन्द्रादिदेवताः- किं बहुना सर्वमपि जगत्सत्यमेव मन्वते, ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विद्योत्पत्त्यनन्तरं तु सर्वमप्यसत्यत्वादप्रमाणमित्येव मन्वते इत्याह—**प्राग्विद्येत्यादिना** । विद्योत्पत्तेः प्राक् क्रियाकारक-फलभेदरूपा अविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा सती कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते हि । अप्रमाणबुद्ध्या गृह्य-माणाया अविद्यायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिर्न हि यतः कर्ता पुरुषः प्रमाणभूतेन वेदेन चोदितं कर्म मम कर्तव्यमिति मत्वा कर्मणि प्रवर्तते, इदं सर्वं निशेवाविद्यामात्रमिति जानंस्तु नैव प्रवर्तते इति भाष्य-वाक्यान्वयः । विद्यादशायां तु वेदस्यैवाप्रमाणत्वात्कथं तच्चोदितकर्मणः प्रामाण्यमिति भावः । निशेवेत्यस्य निद्रेवेत्यर्थः । निद्राया अविद्यामात्रत्वात् । **दर्शयिष्यतीति** । भगवानिति शेषः । पञ्चमाध्याये इति भावः । 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः' इति ज्ञान-निष्ठायामेव विदुषोऽधिकारं दर्शयिष्यतीत्यन्वयः ।

ननु विद्यावस्थायां वेदस्यैवाप्रमाणत्वेन तच्चोदितः प्रवृत्तिधर्म इव निवृत्तिधर्मोऽप्यप्रमाणमेवेति कथं विदुषो निवृत्तिधर्मे ज्ञाननिष्ठायां सन्न्यासेऽधिकार इति वक्तुं शक्यमिति शङ्कते—**तत्रापीति** ।

न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा- आत्मत्वादेव। तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य- न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्सम्भवति, प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयति अन्त्यं प्रमाणं, निवर्तयदेव चाप्रमाणं भवति, स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे। लोके च

ज्ञाननिष्ठायामपीत्यर्थः। परिहरति—**नेति**। आत्मज्ञानस्य ज्ञाननिष्ठाया इत्यर्थः। विवृणोति—**नहीति**। आत्मनस्स्वस्य स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा नहि। तत्र हेतुमाह—**आत्मत्वादेवेति**। यथा देहात्माभिमानिनः पुरुषस्य स्वदेहदर्शने प्रवर्तकं किञ्चित्प्रमाणं नास्ति, तदभावेपि स तत्र प्रवर्तत एव तद्वदिति भावः। **तदन्तत्वादिति**। आत्मावसानत्वादित्यर्थः। तदन्तत्वमेव विवृणोति—**नहीति**। यावदात्मसाक्षात्कारं सर्वाणि शास्त्रादीनि प्रमाणानि भवन्ति, सति चात्मसाक्षात्कारे निष्प्रपञ्चे स्वयंप्रभे आत्मन्यविक्रियेऽद्वितीये सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि परमार्थतत्त्वे द्वैतादर्शनात् आविद्यकं प्रतीतिमात्रसत्ताकमिदं द्वैतं मिथ्यात्वादप्रमाणमेवेति विदुषो निश्चयो जायते। एवं निश्चयशालिनो विदुषः कथं प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारसम्भवः, न कथमपीत्यर्थः।

ननु प्रमातर्यात्मनि सति कथं प्रमाणाद्यसम्भवोऽत आह—**प्रमातृत्वमपीति**। अन्त्यं शास्त्ररूपं प्रमाणमात्मनः प्रमातृत्वं निवर्तयति। हि- अहं ब्रह्मेत्याकारकवृत्तिजननद्वारेत्यर्थः। आत्मस्वरूपसाक्षात्कारजननद्वारेति वा। प्रमातृत्वस्य प्रमेयाधीनत्वादप्रमेये आत्मनि प्रमेयस्य द्वैतस्यासम्भवाच्च नात्मनः प्रमातृत्वं पारमार्थिकमिति भावः। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रं विद्वदनुभवश्चात्र प्रमाणमिति बोध्यम्।

नन्वाविद्यकत्वेनाप्रमाणस्य शास्त्रस्य कथं प्रामाण्यमत्रेत्यत आह—**निवर्तयदेवेति**। यावदात्मनः प्रमातृत्वं तावच्छास्त्रस्य प्रामाण्यं, यदा तु शास्त्रमात्मनः प्रमातृत्वं निवर्तयति तदैव शास्त्रमप्रमाणं भवति। यथा कतकरजः अम्भसि क्षिप्तं सत्तद्गतमालिन्यं हरदेव स्वयमपि नश्यति तद्वदिति भावः। तस्मादात्मनः प्रमातृत्वं निवर्तयत्सदेव शास्त्रमप्रमाणं भवतीत्यनवद्यम्। उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—**स्वप्नेति**। यथा स्वप्नकालप्रमाणं स्वप्नदशायामनुभवसिद्धं चक्षुरादिप्रमाणं प्रबोधे जाग्रत्यप्रमाणं भवति तद्वदिति। स्वप्ने काशीनगरं दृष्टवान्पुरुषः तदा स्वस्य काशीनगरदर्शनकरणं निद्रया कल्पितं मृषाभूतमेव चक्षुः प्रमाणं मन्यते। प्रबोधे तु मृषैव मया स्वप्ने काशी दृष्टेति तादात्विकं चक्षुरप्रमाणमेव निश्चिनोति। एवमविद्यावस्थायां प्रमाणभूतं शास्त्रादिकं विद्यावस्थायामप्रमाणमेव भवति। एतावता तत्रापीति प्रश्नस्य किमुत्तरमायातमिति चेदिदमायातम्—यावदात्मसाक्षात्कारं शास्त्रस्य प्रमाणत्वात्पारोक्ष्येणात्मतत्त्वविदं विद्वांसं ज्ञाननिष्ठायां प्रवर्तयत्येव शास्त्रमिति प्रवर्तकाभावेपि स्वात्मनि स्वतएव प्रवृत्तिरिति तु प्रौढ्योक्तमुत्तरम्। इति। न केवलमात्मन्येव प्रवर्तकाभावेपि प्रवृत्त्युपपत्तिः, किंतु लोकेपीत्याह—**लोके चेति**। घटादिवस्त्वनुभवे विषये पुरुषं न प्रवर्तयति चक्षुरादिप्रमाणं, किंतु तत्तद्वस्तुविषयेच्छैव। इच्छया घटाद्यधिगमे प्रवृत्तस्तु पुरुषः तत्करणं चक्षुरादिप्रमाणमपेक्षते, तस्मात्प्रमाणं प्रमातुः प्रमेयाधिगमे साधनमेव, न प्रवर्तकमित्यर्थः। **एतेना**त्मजिज्ञासुः पुरुषः तज्जिज्ञासया आत्मज्ञाने प्रमाणं वेदान्तशास्त्रमपेक्षते

वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य । तस्मान्नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिः, न त्वसन्न्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयिष्यन्नाह—अपूर्यमाणमिति । आपूर्यमाणमद्भिः अचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठा यस्य त मचलप्रतिष्ठं समुद्रमापस्सर्वतो गताः प्रविशन्ति, स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् , तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वे इच्छाविशेषाः यं यतिं समुद्रमिवापः

यावदात्मसाक्षात्कारं- यथा घटं दिदृक्षुः पुरुषः तद्दिदृक्षया घटदर्शने प्रमाणं चक्षुरपेक्षते यावद्घटसाक्षात्कारम् । साक्षात्कारानन्तरं तु किं तस्य प्रमाणेन न किञ्चिदपीत्यप्रमाणमेव प्रमाणं व्यर्थत्वादिति **सिद्धम्** । यथा कूपखानकः पुरुषस्तोयप्राप्त्यनन्तरं खनित्रादिकं खननसाधनं परित्यजति, तथा मुमुक्षुरात्मसाक्षात्कारानन्तरं वेदान्तशास्त्रं परित्यजेदेवेति नात्मस्वरूपाधिगमनानन्तरं प्रमाणव्यवहारः पण्डितस्य, नापि प्रामाण्यं शास्त्रस्य इति बोध्यम् । उपसंहरति—**तस्मादिति** । अविद्यावस्थायामेव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायामिति हेतोरित्यर्थः । आत्मविदः कर्मण्यधिकारो न, किंतु ज्ञाननिष्ठायामेव । अयं च ज्ञाननिष्ठाधिकारोपि यावदात्मसाक्षात्कारमेव, पश्चात्तु अधिकार्याधिकारकयोरेवाभावादधिकारस्यैवाभावः- न ह्यात्मा केनचित्कुत्रचिदधिक्रियते- सर्वशेषित्वादात्मनोऽविक्रियत्वाच्च । अधिकारकं शास्त्रं तु अद्वितीये आत्मनि नास्त्येव । अतः कथमधिकारसिद्धिः । न कथमपीति बोध्यम् ॥६९॥

आपूर्यमाणमिति । यद्वत् आपः आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रं प्रविशन्ति, तद्वत् सर्वे कामा यं प्रविशन्ति सः शान्तिमाप्नोति, कामकामी शान्तिं नाप्नोति, आ समन्तात्पूर्यमाणमापूर्यमाणम् । कर्त्राकांक्षां वारयति—**अद्भिरिति** । यद्वा भगवतेति कर्तृशेषः, आपस्तु करणम् । अचलप्रतिष्ठं न चलतीत्यचलः पाराभावाच्चलनरहितः । प्रतिष्ठा शाश्वती स्थितिः अस्यास्तीति प्रतिष्ठः अर्शआद्यजन्तः प्रतिष्ठति प्रकर्षेण शाश्वतं तिष्ठतीति प्रतिष्ठ इति पचाद्यजन्तो वा । अचलश्चासौ प्रतिष्ठश्चाचलप्रतिष्ठः । अचल इति हेतुगर्भं विशेषणम्-- यस्मादचलस्तस्मात्प्रतिष्ठ इति । इदं सर्वमभिप्रेत्याह—**अचलतया प्रतिष्ठा यस्य तमिति** । अचला प्रतिष्ठा यस्य तमिति व्याख्याने तु मूलाद्बहिरेवापारत्वादिति हेतुः कल्पनीयः स्यात् । इदानीं तु अचलशब्दादर्थतस्सिद्धं तदपारत्वमिति बोध्यम् । सर्वतो गतास्सर्वतः प्राप्ताः आपः गङ्गादिनदीजलानि स्वात्मस्थं स्वरूपस्थं तदेव विवृणोति—**अविक्रियमेव सन्तमिति** । समुद्रमित्यस्य विशेषणमिदम् । नदीजलप्रवेशाप्रवेशाभ्यां समुद्रस्य वृद्धिह्रासरूपो न कोपि स्वरूपगतो विकार इत्यर्थः । **विषयसन्निधावपीति** । अपिना विषयाणामसन्निधौ सुतरामेवास्य नास्ति कोपि कामकृतो विकार इति सूच्यते । केचिद्धीराः स्त्र्याद्यसन्निधौ निष्कामविकारा वर्तन्ते । तत्सन्निधौ तु कामविकारं भजन्ते इति दर्शनादाह- **विषयसन्निधावपीति** । अविकुर्वन्तः कमपि विकारमजनयन्तः

अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति- सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्त इत्यर्थः। न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्ति मोक्षमाप्नोति । नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी स न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७०॥

विहाय कामान् यस्सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारस्स शन्तिमधिगच्छति ॥७१॥

यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान् यस्सन्न्यासी पुमान् सर्वानशेषतः चरति- जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्पृहः- शरीरजीवनमात्रेपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेपि ममेदमित्यभिनिवेश-वर्जित इत्येतत् । स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥७१॥

यतिं कामाः प्रविशन्तीत्यस्यार्थमाह—**सर्व इति** । आत्मनि मनसि कूटस्थे वा । फलितमाह—**नेति** । कामा यतिं स्वात्मवशं कामपरतन्त्रं न कुर्वन्ति । शान्तिं मोक्षं- ब्रह्मेति यावत् । सर्वप्रपञ्चोपशमसम्भवाद्ब्रह्मणश्शान्तिपदाभिधेयत्वम् । यद्वा शान्तिं सकार्यस्याज्ञानस्य निवृत्तिमित्यर्थः । सर्वदुःखनिवृत्तेर्मोक्षत्वादाह—**मोक्षमिति** ॥७०॥

विहायेति श्लोकमवतारयति—**यस्मादेवं तस्मादिति** ! यस्मादेवं निष्काम एव शान्तिमाप्नोति, न कामकामी तस्मात्- कामकामिनो मोक्षाभावादित्यर्थः । यः पुमान् सर्वान् कामान्विहाय निस्पृहो निर्ममो निरहङ्कारश्च सन् चरति, स शान्तिमधिगच्छति । **यस्सन्न्यासीति** । तस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । जीवनमात्रचेष्टाशेषः जीवनमेव जीवनमात्रं तत्सम्बन्धिनी चेष्टा शरीरचेष्टा जीवनमात्रचेष्टा सैव शेषो यस्य स तथोक्तः। प्राणधारणमात्रफलकभिक्षाटनव्यापारमात्रवानित्यर्थः । चरतेर्गत्यर्थत्वादाह—**पर्यटतीति** । परितस्सर्वेषु ग्रामादिषु अटति सञ्चरति- ग्रामैकरात्रवासित्वात्सन्यासिन इत्यर्थः ।

ननु सर्वान् कामान् परित्यजेत्यनेनैव निस्पृहत्वं सिद्धमिति निस्पृह इति पुनरुक्तमित्याह—**शरीरेति** । येन केनाप्युपायेन शरीरजीवनमवश्यं कर्तव्यमिति नास्ति यतेः कामः । तथासति कृष्यादिस्तेयादिप्रसङ्गात् । किंतु माधुकरान्नेन सरिदम्बुपानेन च क्षुत्तृडपनयनमात्रं कर्तव्यमित्येव यतिर्मन्येत । एतेन न यतेर्मरणभीतिः।कार्येत्युपदिष्टम् । निर्ममः ममतारहितः । ननु सन्यस्तसर्वस्य क ममता स्वीयस्यैवाभावादत आह—**शरीरेति** । शरीरजीवनमात्रार्थमाक्षेपतः प्राप्ते भिक्षाकपालशाट्यादिरूपेपि परिग्रहे परिगृह्यत इति परिग्रहः तस्मिन्नभिनिवेशोऽभिमानः, आत्मसम्भावना, स्वश्लाघा निर्वाणं मोक्षः, ब्रह्मभूतो भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीतिश्रुतेर्ब्रह्मभावं प्राप्नोति इति ।

ननु श्लो॥ 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत कि'मित्यर्जुनप्रश्नस्यैतावता किमुत्तरमायातमितिचेत् , उच्यते—सर्वकामपरित्यागः, आत्मरतिः,

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषेति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं सन्न्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति, स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायां अन्तकालेपि अन्त्येपि वयसि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं ऋच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सन्न्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥७२॥

दुःखेष्वनुद्वेगः, सुखेषु स्पृहाभावः, रागभयक्रोधाभावः, सर्वत्र स्नेहाभावः, शुभप्राप्तावानन्दाभावः, अशुभप्राप्तौ द्वेषाभावः, इन्द्रियजयः, प्रत्यग्ब्रह्मपरता, समाहितचित्तत्वं, व्यवहारराहित्यं, निस्पृहत्वं, निर्ममत्वं, निरहङ्कारत्वमित्येते पञ्चदश स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि स्थितप्रज्ञत्वस्य साधनानि चेमानि यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स स्थितप्रज्ञ इति परैरुच्यते। स्वयं चात्मानं स्थितप्रज्ञं स विद्यात्। भिक्षा याच्ञामृते नास्य कोपि वाग्व्यापारः। सति तु सौम्ये शिष्ये तस्मै तत्त्वमुपदिश्यादिति त्वत्रानुक्तमपि ग्राह्यमन्यतश्शास्त्रात् । अन्यथा सम्प्रदायविच्छेदप्रसङ्गात् । मानसिकव्यापारस्तु इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य स्ववशे स्थापनम् । आत्मस्वरूपानुसन्धानंच स्वस्वरूपेणावस्थानं, कायव्यापारस्तु भिक्षार्थं पर्यटनमेव। तच्च चरतीत्यनेन प्रतिपादितमिति। किंच प्रश्नश्लोके व्रजेत किमित्यस्य किं प्राप्नुयादित्यप्यर्थ आयाति, तस्य च समाधानमुक्तं स शान्तिमधिगच्छतीति । एतेन स्थितप्रज्ञस्य मोक्ष एव फलमिति सिद्धम् । युक्तश्चेदं-- विद्ययैवाविद्याया नाशादाविद्यकसर्वसंसारोपरमात्मको मोक्षः स्थितप्रज्ञस्येति । ततश्च न कर्मिणां मोक्ष इति फलितम् । अत एव- 'नास्त्यकृतः कृते'नेतिश्रुतिरुपपद्यते । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति च। कामत्यागेन्द्रियजयनिर्व्यवहारत्वादीनां गृहस्थेऽसम्भवात्तादृशसन्न्यास्येव स्थितप्रज्ञ इति संक्षेपः॥७१॥

एषेति, ब्राह्मीति । तत्र भव इति भवार्थेऽणित्याह—**ब्रह्मणि भवेति** । टिलोप आर्षः । नच ब्राह्म इति निपातनात्सिद्ध्यतीति वाच्यं, तत्र चतुर्मुखवाचिब्रह्मशब्दग्रहणात् । नच तत्त्वविध्योरुभयोर्ग्रहणमिति वाच्यं, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । नच तत्त्वस्यैव ग्रहणमिति वाच्यं, ब्राह्मं हविरित्यसिद्धेः ब्रह्मदेवताकं हि ब्राह्ममित्युच्यते । ब्राह्मं हि हविस्स्वयम्भुवमुद्दिश्याग्नौ निक्षिप्यते। यद्वा चतुर्मुखवाच्येवात्रापि ब्रह्मशब्दः, लक्षणया तु शुद्धब्रह्माभिधीयत इति ब्राह्मइति निपातनाट्टिलोपः । ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानंनाम ब्रह्माहमिति निश्चयेनावस्थानमित्यर्थः । ब्रह्मनिर्वृतिं ब्रह्मानन्दमित्यर्थः । अन्तकालेपीत्यपिशब्दसूचितमर्थमाह—**किमुवक्तव्यमित्यादिना, ब्रह्मण्येवेति** । ज्ञाननिष्ठायामित्यर्थः । ब्रह्मण्यवस्थानं ब्रह्मात्मस्वरूपानुसन्धानमिति वा । **एतेन** ब्रह्मचर्यादारभ्य देहपातादर्वाग्यदाकदा वा ब्राह्मणेन सन्न्यसितव्यं, सन्न्यस्य च सर्वकामप्रहाणादिपूर्वकं स्थितप्रज्ञा सम्पादनीयेति हितोपदेशस्सूचितः । नचानधिकारिणोऽर्जुनस्य कुतस्सन्न्यासोपदेश इति वाच्यं, तेन स्थितप्रज्ञलक्षणस्य पृष्टत्वात् , अर्जुनेन स्वस्य ज्ञाननिष्ठायामधिकाराभावस्याविदितत्वाच्च प्रश्नस्योपपत्तिः । नच 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति भगव-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ।
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्य-
पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

तोक्तं खल्विति वाच्यं, उक्तत्वेपि आपातत एव स्वस्य कर्माधिकारं जानाति, नतु सहेतुकं, निस्संशयं-- कथमन्यथा ज्यायसीचेत्कर्मण इत्यनुपदमर्जुनः प्रष्टा इति ॥७२॥

साङ्ख्ययोगः साङ्ख्येन योगस्सम्बन्धो यस्य स साङ्ख्ययोगः साङ्ख्ययोगो ज्ञानयोगस्सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्शे आद्यजन्तो वा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदसम्बन्धेन साङ्ख्ययोगप्रतिपादकस्याध्यायस्य साङ्ख्ययोगशब्दवाच्यत्वमुपाचारादिति वा । यद्यप्यत्र कर्मयोगोपि क्वचित्प्रतिपादितस्तथापि प्रायशस्साङ्ख्यस्य प्रतिपादनात्तद्व्यपदेशः ।

परमहंसपरिव्राजकेति । कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंसात्मकाश्चत्वारो यतिनः । तत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तर उत्कृष्टः ज्ञानवैराग्यादिगुणैः । परित्यज्य व्रजतीति परिव्राजकस्सन्न्यासी, परमहंसश्चासौ परिव्राजकश्च परमहंसपरिव्राजकः- आचारमाचारयतीत्याचार्यः शास्त्रोक्तं निवृत्तिधर्मं स्वयमाचरन्नन्येभ्यः पद्मपादादिभ्यश्शिष्येभ्य उपदिशतीत्याचार्यः- पूज्यौ पादौ यस्य स पूज्जपादो गुरुः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नश्चासौ पूज्यपादश्च भगवत्पूज्यपादः- गोविन्द इति भगवत्पूज्यपादः गोविन्दभगवत्पूज्यपादः, तस्य शिष्यः- श्रीमान् ज्ञानवैराग्यादिसम्पच्छाली, भगवन्तौ पादौ यस्य स भगवत्पादः- आत्मगुणस्य भगस्य पादे आरोपः । पद्यते गम्यते सेव्यत इति पादः भगवतामपि पद्मपादादीनां पादः भगवत्पाद इति वा, भगवतश्शङ्करस्य पादोंशः भगवत्पाद इति वा, शिवावतारत्वादस्य भगवन्तं परमात्मानं पद्यते जानाति पादयति बोधयतीति वा भगवत्पादः, शङ्कर इति भगवत्पादश्शङ्करभगवत्पादः । विशेष्यमिदं, प्राचीनानि तु विशेषणानि प्रथमान्तानि अनेन साकं तेषामभेदेन सम्बन्धः विशेषणानामपि परस्परमभेदसम्बन्धात्समासः । विशेषणं विशेष्येणेतिसूत्रे बहुलग्रहणात्सिध्यति केषुचिद्विशेषणेषु विशेष्यत्वारोपादिति वा । क्रियत इति कृतिः- भगवत्पादस्य कृतिः भगवत्पादकृतिः- तस्यां तेन कृते इत्यर्थः । श्रीयुक्तो भगवान् श्रीभगवान् भगान्तःपातिन्या अपि श्रियः पृथग्ग्रहणं प्राशस्त्यार्थं, प्राधान्यार्थं वा, इन्दिरावानिति वा, तस्य गीताश्श्रीभगवद्गीताः कर्तरि- षष्ठीसमासः । तत्कर्तृकगीता इत्यर्थः । गीयन्त इति गीताः श्लोकाः- तासां भाष्ये ग्रन्थे द्वितीयोऽध्यायः इति समासः ।

इति बेल्लंकोण्डोपनामकरामकविकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
द्वितीयोऽध्यायः ।
कीलकसंवत्सर कार्तिकबहुलसप्तम्यामस्य समाप्तिः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

तृतीयाध्यायप्रारम्भः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे- साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामा'नित्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेस्साङ्ख्यबुद्ध्याश्रितानां सन्न्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता- 'एषा ब्राह्मी स्थिति'रिति । अर्जुनाय च- 'कर्मण्येवाधिकारस्ते, मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणी'ति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य । न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच-- कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने साक्षाच्छ्रेयस्साधनं साङ्ख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टादृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुंज्यादिति । युक्तः पर्याकुलभूतोभावोऽर्जुनस्य, तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसीचेदित्यादिः । प्रश्नोपकरणं च वाक्यं भागवतं युक्तं यथोक्तविषयविभागे शास्त्रे । केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणो-

---

ज्यायसी चेदिति श्लोकमवतारयति—**शास्त्रस्येत्यादिना** । शास्त्रस्येति प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपे सम्बन्धे शेषे षष्ठी । शास्त्रप्रतिपाद्यप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते इत्यर्थः । शास्त्रस्य प्रवृत्तौ निवृत्ताविति वाऽर्थः । प्रवृत्तिमार्गे शास्त्रापेक्षास्ति, नतु निवृत्तिमार्गे इति कृत्वा ज्ञानयोगे शास्त्रमेव निवर्तत इत्यर्थः । साङ्ख्ये योगे इति च विषयसप्तम्यौ । तन्निष्ठतया सन्न्यासनिष्ठतया ज्ञानयोगनिष्ठतयेति वा । ततः कर्मयोगाच्छ्रेयःप्राप्तिं नैवोक्तवान् । **भक्ताय श्रेयोर्थिन इति** । श्रेयो मोक्षः तदर्थित्वं तत्कामित्वं तस्मिन् सत्य- 'प्यभक्ताय नोपदिशेद्गुह्य'मिति भक्तायेत्युक्तम् । भक्तत्वं पूज्येऽनुरागित्वम् । तस्मिन् सत्यपि कामकामाय नोपदिशेदित्येतदर्थं श्रेयोर्थिन इत्युक्तम् । अनैकान्तिकं व्यभिचारि श्रेयःप्राप्तिरूपं फलं यस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते पर्याकुलभूतो व्याकुलः- भूतशब्दस्यात्र स्वरूपवाचित्वेनानतिरिक्तार्थत्वात् । भावोऽभिप्रायः—बुद्धिरिति यावत् । प्रश्नोपकरणं प्रश्नस्योत्तरं भागवतं कृष्णसम्बन्धि यथोक्तः विषयविभागो यस्मिन् तस्मिन् शास्त्रे- 'लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति ज्ञानिकर्मिणोः साङ्ख्ययोगात्मको विषयविभागः । केचित्तु वृत्तिकारा इत्यर्थः । **अन्यथेति** । यदि बुद्धिकर्मणोः समुच्चयान्मोक्ष इति तव मतं, तत्रापि कर्मापेक्षया बुद्धिरेव ज्यायसीति, तर्हि हेकृष्ण किमिति मां कर्मण्येव केवले नियोजयसीत्यर्जुनस्य प्रश्नार्थं कल्पयित्वा तत्प्रश्नप्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति—ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनां च सिद्धिरिति । सम्बन्धग्रन्थोऽवतारिकाग्रन्थः- उपोद्घात इति यावत् । आत्मना स्वेन वृत्तिकारैरित्यर्थः । तदेव विवरीतुमाकांक्षामाह—**कथ-**

स्समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोर्थ इत्युक्तः, पुनर्विशेषितश्च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति, इहत्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्? श्रोता वा विरुद्धमर्थं कथमवधारयेत्? तत्रैतत्स्यात्-- गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते, न त्वाश्रमान्तराणामिति। एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव- कथं, सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोर्थ इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ।

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनं- केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदनपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति, एतदपि विरुद्धं- कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिश्शक्यमवधारयितुम्। किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुचीयन्ते, तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव

मिति । उत्तरयति—**तत्रेति** । विशेषितः विशेषेणोक्तः आश्रमविकल्पमिति गृहस्थसन्न्यासाश्रमद्वयविकल्पम् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दिति श्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिः । उक्त इति सन्न्यासे इति भावः । गीताशास्त्रे यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मरहिताद्ज्ञानान्नास्त्येव मोक्ष इति पूर्वं विशेषतः प्रतिपाद्य ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां श्रेयःप्राप्तिरिति सन्न्यासिनां कथं यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मरहिताद्ज्ञानान्मोक्ष इत्युच्येत ? न कथमपीत्यर्थः । शङ्कते—**तत्रैतत्स्यादिति** । तत्रैतदुत्तरं स्यादित्यर्थः । किं तदत आह—**गृहस्थानामिति** । आश्रमान्तराणां सन्न्यासादीनाम् ।

ननु ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति सन्न्यासिनां केवलाद्ज्ञानान्मोक्षो, न त्वाश्रमान्तराणामित्यस्य सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मसमुच्चय इति वचनव्याघातेन दुष्टत्वे तर्हि केवलादित्यस्य श्रौतकर्मरहितादित्यर्थो वाच्यः, तथाच- श्रौतकर्मरहिताद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां मुक्तिः, गृहस्थानां तु नेति वाच्यं, अस्मिन्मते च सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मुक्तिरिति वचनस्य न व्याघातः । स्मार्तसमुच्चिताद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां, श्रौतस्मार्तोभयकर्मसमुच्चिताद्गृहस्थानां च मुक्तिरिति सिद्धत्वादिति शङ्कते—**अथ मतमित्यादिना** । परिहरति—**एतदपीति** । गृहस्थानामेवं, सन्न्यासिनां तु नैवमिति विवेको दुर्लभ इत्यर्थः। दोषान्तरमाह—**किंचेति** । यदेव ज्ञानं स्मार्तकर्मसमुच्चितं सत्सन्न्यासिनां मुक्तिप्रदं तदेव तथाविधं गृहस्थानामपि मुक्तिप्रदं भवतु, किंपुनः श्रौतकर्मणामपि समुच्चयेनेत्यर्थः ।

ननु सन्न्यासगृहस्थयोरयमेव भेदः- अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मसन्न्यासस्यैव सन्न्यासलक्षणत्वात् । ततश्च सन्न्यासिनश्श्रौतकर्मसन्न्यासविधानात्स्मार्तकर्मसमुच्चिताद्ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिः, गृहस्थस्य तूभयसमुच्चिताद्ज्ञानादिति शङ्कते—**अथेति, आरोपितमिति** । शास्त्रेण भगवतेति वा कर्तृश्शेषः । इतः प्राक्स्मार्तकर्मसमुच्चितात्केवलाद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां मोक्ष इत्यभ्युपेत्य पूर्वपक्षैर्व्यवहृतं, अथ ते तदप्यन-

समुच्चयो न श्रौतैः। अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति, तत्रैवं सति गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात्।

अथ गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यकरणान्मोक्षस्स्यान्नाश्रमान्तराणां- श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति, तदप्यसत्— सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः। सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयः, न- मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्- 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः न्यास एवात्यरेचय'दिति, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रिति चाब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्याः। 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे

भ्युपेत्य स्वाभिमतं समुच्चयवादं स्थापयितुं केवलाद्ज्ञानात्सन्न्यासिनामपि न मुक्तिरित्याहुः—**अथ गृहस्थस्यैवेति**। तत्र हेतुमाह- श्रौतानि यानि नित्यकर्माण्यग्निहोत्रादीनि तद्रहितत्वादिति।

यद्येवं सन्न्यासिनां न मुक्तिस्तर्हि सन्न्यासाश्रमविधानमेव व्यर्थमिति परिहरति—**तदप्यसदित्यादिना**। ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावे ज्ञानाङ्गत्वेन सन्न्यासविधानं व्यर्थं, मुमुक्षोर्हि सर्वकर्मसन्न्यासो विहितश्शास्त्रेण- तस्मात्सन्न्यासिनामेव ज्ञाननिष्ठायामधिकारः। ज्ञानादेव कैवल्यमत एव गृहस्थस्य ज्ञानाधिकारार्थं सन्न्यासाश्रमविधानमित्याह—**आश्रमविकल्पविधनाच्चेति**। यदि प्रजाकामः स्त्रियमुद्वहेत्, यदि विरक्तस्तर्हि ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादिशास्त्रेण सकामनिष्कामाधिकारिभेदेन गृहस्थसन्न्यासाश्रमविकल्पस्य विधानादित्यर्थः। क्व विधानमत आह—**श्रुतिस्मृत्योरिति**। शङ्कते--**तर्हि सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयस्सिद्धइति**। केवलाद्ज्ञानान्मोक्षाभावात्सन्न्यासस्यच विधिदर्शनादस्ति सन्न्यासिनोपि समुच्चयः श्रौतस्मार्तकर्मभिः ज्ञानस्य मुक्त्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः। परिहरति—**नेति**। हेतुमाह—**मुमुक्षोरिति, सर्वेति**। श्रौतस्मार्तात्मकसर्वकर्मसन्न्यासस्य विधानात्। क्व विधानमित्यतस्तावच्छ्रुतिं प्रमाणयति—**व्युत्थायेति**। गृहस्थाश्रमाद्व्युत्थाय सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वेत्यर्थः। तदेव हि गृहस्थाश्रमादुत्थानं नाम- गृहस्थाश्रमस्य कर्ममयत्वात्। सन्न्यस्येति यावत्। एषां सर्वेषां सत्यादीनां तपसां मध्ये न्यासं सन्न्यासमेवातिरिक्तमुत्कृष्टं तप आहुः- विद्वांस इति शेषः। अत्यरेचयत् अतिचक्राम- सर्वाधिकमभूदित्यर्थः। लोकाः कर्मणा अमृतत्वं मोक्षं नानशुर्नप्रापुः, प्रजया नानशुः, एके कुशलिनः त्यागेन सर्वकर्मपरित्यागेन अमृतत्वमानशुः। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् सन्न्यसेत् इत्याद्या इत्याद्यशब्दा'दात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यादिग्रहणम्। स्मृतीश्च प्रमाणयति—**त्यजेति**। धर्ममधर्मं च त्यज यज्ञयागादिर्धर्मः, हिंसादिरधर्मः। धर्मं त्यजेत्युक्तावधर्मप्रवृत्तिस्स्यादित्यत आह—**अधर्मं त्यजेति**। उभे द्वे सत्यानृते त्यज। एवं सत्यानृते उभे त्यक्त्वा, येन मनसेदमुभयं त्यजसि तन्मनश्च त्यज- नाहं मनः न मदीयं मन इति मनस्यहन्ताममतयोस्त्याग एव मनस्त्यागः। धर्माधर्मत्यागश्च गृहस्थस्य न सम्भवति- तस्य धर्मेष्वधिकारात्, नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायाच्च। अतो धर्माधर्मत्यागस्सन्न्यासिन

सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥ संसारमेवं निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥' इति बृहस्पतिः । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥' इति शुकानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्ये'त्यादि ।

मोक्षस्य च अकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति चेन्न, असन्न्यासविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः- न ह्यग्निहोत्राद्यकरणात् सन्न्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः- यथा ब्रह्मचारिणां असन्न्यासिनामपि । न तावन्नित्यानामकरणात् अभा-

---

एवेति सन्न्यसोऽनेन विहित इति भावः । **संसारमिति** । एवं संसारं निस्सारं दृष्ट्वा निश्चित्य अकृतोद्वाहाः अकृतदारपरिग्रहास्सन्तः परमुत्कृष्टं वैराग्यमाश्रिता- विवेकिन इति शेषः । सारस्य आत्मनो दिदृक्षया प्रव्रजन्ति सन्न्यस्यन्ति । बृहस्पतिरिति- आहेतिशेषः । शुकस्मृतिमाह—**कर्मणेति** । जन्तुः कर्मणा पुण्यपापादिलक्षणेन बध्यते- देवमनुष्यतिर्यगादिजन्मप्राप्तिरूपं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः । विद्यया ज्ञानेन विमुच्यते मुक्तो भवति- यस्मादेवं तस्मात् पारदर्शिनः तत्त्वविदः यतयः कर्म न कुर्वन्ति । प्रकृतगीताशास्त्रं चोक्तार्थे प्रमाणयति—**इहापि चेति** । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति । मुमुक्षोः सर्वकर्मसन्न्यास एव विहित इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**कर्मानर्थक्यमिति** । ननु न कर्माण्यनर्थकानि, किंतु मोक्षार्थानीत्यत आह—**मोक्षस्य चाकार्यत्वादिति** । यत्कर्मजन्यं तत्कार्यं, यथा घटः । सहि दण्डचक्रभ्रमणादिजन्यः । एवं यज्ञादिकर्मजन्यत्वात्स्वर्गादिफलानि कार्याणीत्युच्यन्ते, मोक्षस्तु न कार्यमिति कथं कर्मजन्यत्वं तस्य । अकार्यत्वे च 'नास्त्यकृतः कृतेनेति' श्रुतिः प्रमाणम् । किंच यदि मोक्षः कार्यस्स्यात्तर्हि स्वर्गादिवद्घटादिवच्चानित्य एव स्यात् । नित्यो हि मोक्षस्सम्प्रतिपन्नः । तस्मात्कर्मफलेषु स्वर्गादिषु पापपरिहारादिषु वा मुमुक्षोः कामाभावान्मोक्षस्याकर्मजन्यत्वाच्च न मुमुक्षोः कर्मभिः कोऽप्यर्थ इति युक्तमेव मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानम् ।

ननु मुमुक्षोरपि नित्यकर्माण्यावश्यकानि प्रत्यवायपरिहारार्थकत्वान्नित्यानां कर्मणामिदमेव हि तन्नित्यत्वं, यदकरणे प्रत्यवाय इत्याक्षिपति—**नित्यानीति, असन्न्यासविषयत्वादिति** । यैस्सर्वकर्मसन्न्यासो न कृतश्शास्त्रोक्तः तेषामेव नित्यानामकरणे प्रत्यवायश्शास्त्रोक्तः । विहितस्याकरणं निषिद्धस्य करणं हि दोषहेतुः । कर्माणि तु विहितानि पुंसस्सन्न्यासात्प्राक्, पश्चात्तु सन्न्यासस्यैव विहितत्वात्कथं कर्मविधानम् । नह्येकस्मिन्पुरुषे एकदा सर्वकर्मसन्न्यासविधिं सर्वकर्मविधिं च ब्रूयाच्छास्त्रमीश्वरो वा । एवं सर्वकर्मसन्न्यासिनां नित्यकर्मकरणमेव दोषहेतुरविहितत्वादिति भावः । कुतो न शक्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । अग्निहोत्रस्य दारपरिग्रहसमकालप्राप्तत्वान्नास्ति असन्न्यासिनामपि ब्रह्मचारिणामग्निहोत्रविधिः । विध्यभावादेवाग्निहोत्राकरणान्नास्ति तेषां प्रत्यवायः । तद्वद्विध्यभावस्य तुल्यत्वान्न सन्न्यासिनां नित्याकरणात्प्रत्यवायः । यद्वा ब्रह्मचारिणामिति व्यतिरेकदृष्टान्तः- यथा सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणाद्ब्रह्मचारिणां प्रत्यवायस्तथेति । नित्यानामकरणात्प्रत्यवायमभ्युपेत्य तस्यासन्न्यास-

वादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, युक्ता च- 'कथमसतः सज्जाये'तेति असतस्सज्जन्मासम्भवश्रुतेः ।

यदि विहितकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदः, तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमिति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्, नचैतदिष्टम् । तस्मात्सन्न्यासिनां न कर्माणि । अतः ज्ञान-

विषयत्वमुक्तमितः प्राक्, इदानीं तु नित्यानामकरणात्प्रत्यवाय एव भवितुं नार्हतीत्याह—**न तावदित्यादिना** । अत्र हेतुमाह—**अभावादेवेति** । नित्यानामकरणं नाम नित्यकर्मकरणाभावः- नञोऽभावार्थकत्वात् । प्रत्यवायो दोषः- सहि भावरूपः । अभावाद्भावस्योत्पत्तिः कल्पयितुं न शक्या, नापि युक्ता । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**कथमिति** । असतस्सकाशात्सत्कथं जायेत ? न कथमपीत्यर्थः । **एतेन** घटप्रागभावाद्घटोत्पत्तिं ब्रुवाणास्तार्किकाः **प्रत्युक्ताः**—अभावस्याभावत्वादेव भावंप्रति कारणत्वायोगात्-- नह्यभावाच्छशशृङ्गाद्यत्किञ्चिद्वस्तूत्पद्यमानं दृष्टं, श्रुतं वा ।

ननु 'असदेवेदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते'ति श्रुतिसिद्धा भावस्याभावादुत्पत्तिरितिचेत्, **नैवम्**—'सदेवेदमग्र आसीत्, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तद्ब्रह्म, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, सन्मूलास्सोम्येमाः' इत्यादिश्रुतिशतसंवादादिहाप्यसच्छब्देन ब्रह्मण एव ग्राह्यत्वात् । जन्माधीनसत्ताभावस्तु ब्रह्मण्यसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । यद्वा प्रमाणप्रमेयाद्यभावादसत्कल्पत्वात्सदपि ब्रह्मासदित्युच्यते-- 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृ'गिति भागवतात् । किंच 'तदैक्षत बहुस्या'-मिति सङ्कल्पश्रवणं च कथमुपपद्येताभावस्य जगत्कारणताश्रयणे । नह्यभावश्चेतनः- भावधर्मत्वाच्चैतन्यस्येति ।

ननु अभावाद्भावस्योत्पत्तिरशक्या अयुक्ता वा भवतु, तथापि अतीन्द्रियार्थे वेदस्यैव प्रमाणत्वान्नित्याकरणे प्रत्यवायस्य वेदोक्तत्वादभ्युपेय एव प्रत्यवाय इत्यत आह—**यदीत्यादि, अप्रमाणमिति** । असम्भाव्यार्थवर्णनादनर्थहेतुत्वाच्चेति भावः । अर्थवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्मकत्वादिति गूढाशयः । तदेव विवृणोति—**विहितस्येति** । क्रियाकारकाद्यनेकोपकरणोपसंहारपूर्वकत्वाद्विहितकरणस्य श्रमहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वं सर्वजनानुभवसिद्धम् । विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वं तु शास्त्रसिद्धम् । अत उभयथापि दुःखमेव फलमित्यर्थः । **तथा चेति** । नित्यकर्मणां दुःखमात्रफलकत्वादित्यर्थः । कारकं तद्विधायकं प्रवर्तकमिति यावत् । शास्त्रं न ज्ञापकं न प्रमाणं इति अनुपपन्नार्थमयुक्तार्थमसम्भावितार्थं वा शास्त्रं कल्पितं भगवतेति शेषः स्यात् । भवतु किं तत आह—**नचैतदिष्टमिति** । शास्त्रस्य भगवदाज्ञारूपस्य प्रवृत्त्यात्मकस्य वेदस्य असम्भावितार्थत्वप्रयुक्तं दुःखार्थत्वप्रयुक्तं चाप्रामाण्यमित्येतदनिष्टमेव-- स्वतःप्रमाणत्वाद्वेदस्य सर्वपुरुषार्थज्ञानस्य वेदाधीनत्वेन वेदस्याज्ञापकत्वासम्भवाच्च । **अयमाशयः**— नित्यकर्मणां न प्रत्यवायपरिहारार्थत्वं कल्पयितुं शक्यं- उपात्तदुरितक्षयप्राजापत्यलोकचित्तशुद्ध्यादिमहाफलवत्त्वात्तेषाम् । 'सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतश्श्वानोऽभिजायत' इत्यादिप्रत्यवायश्रवणं तु नित्यकर्माचरणेन दुरितक्षयं विधाय चित्तशुद्धिं सम्पाद्य ज्ञान-

द्वारा मुक्तिं प्राप्तुमर्हं द्विजदेहमासाद्य यः पुमान् नित्यकर्माकरणेनात्मानं नाशयति स आत्मघाती अन्धं तमः प्रपद्यते- 'अन्धं तमः प्रपद्यन्ते ये केचात्महनो जना' इति श्रुतेः इत्यभिप्रायकृतम्। यद्वा यो नित्यकर्मभिर्दुरितक्षयं न करोति, पुण्यं च न सम्पादयति, स पुमानितोपि हीनतरं श्वादिजन्म प्राप्नोति, पुण्यपापोभयलब्धं मनुष्यजन्म- नित्यकर्मानाचरणे तु पुण्याभावात्पापानिवृत्तेश्च पापबलाच्छ्वादिजन्मप्राप्तिरिति बोध्यम्। सर्वथापि नित्यकर्माकरणान्न प्रत्यवायोत्पत्तिः, किंतु नित्यकर्माकरणे दुरितक्षयाद्यभावः पुण्याभावविशिष्टदुरितात्तु श्वादिजन्मरूपप्रत्यवायोत्पत्तिरिति सर्वमनवद्यम्। तथाचेति वाक्यमन्यथा व्याख्यातमानन्दगिरिणा। तथाहि—नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदस्सम्पादयिष्यति, तथाच विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलिष्यतीति- नेत्याह—**तथाचेति**। लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानायोगाद्ज्ञापकमेव शास्त्रमित्यर्थः। कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्रत्यूहं स्यादित्याह—**कारकमिति**। भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्यापौरुषेयतयाऽशेषदोषानाघ्रातत्वान्नैवमित्याह—**नचेति**। **अस्यायमर्थः**—यद्यभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदस्सम्पादयिष्यतीत्युच्यते, तर्हि वेदः कारक एव स्यान्न तु ज्ञापकः- अपूर्वशक्त्याधायकत्वं कारकत्वं, लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन प्रवर्तकत्वं ज्ञापकत्वमिति विवेकः। यस्य यस्याग्न्यादिपदार्थस्य लोके या या दाहकत्वादिशक्तिरस्ति तामनुसृत्यैव शास्त्रं होमादिविधिं विधत्ते, नतु पदार्थेष्वपूर्वां शक्तिं कल्पयितुमीष्टे- प्रत्यक्षविरोधात्- मानान्तराबाधिततात्पर्यविषयसंसर्गबोधकं हि वाक्यं प्रमाणम्। अतएव अग्निना सिञ्चेति वाक्यस्याप्रामाण्यं- प्रत्यक्षेण बाधितत्वादग्निकरणकसेचनस्य। ततश्च नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति वाक्यस्य मानान्तरबाधितत्वादप्रामाण्यमेव। अभावाद्भावस्योत्पत्तिर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धा। नचैवं वाक्यतात्पर्यविषयसंसर्गस्य मानान्तरेणैव सिद्धत्वात्संसर्गबोधकं वाक्यं व्यर्थमिति वाच्यं, वृद्धप्रयुक्तस्य गामानयेतिवाक्यस्य बालस्य गवानयनकर्मणि प्रवृत्तिजनकत्वेनाव्यर्थत्वात्। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिवेदवाक्यानि तु सुतरां मानान्तरासिद्धसंसर्गबोधकान्येवेति न तेषु वैयर्थ्यशङ्काऽवकाशः। तस्माद्वाक्यतात्पर्यविषयसंसर्गः मानान्तरसिद्धो भवतु वा, मावा, मानान्तराबाधितस्तु भवितव्योऽवश्यमिति कृत्वा शास्त्रं ज्ञापकमेव, नतु कारकं- पदार्थेषु विद्यमानां शक्तिमनुस्मृत्यैव अस्मिन्वह्नौ एतदिन्द्रमुद्दिश्य एतदाज्यहविःप्रदानेन यजमानस्य स्वर्गो भविष्यतीत्यज्ञातार्थं ज्ञापयतीति ज्ञापकमेवमज्ञातार्थज्ञापकत्वादेव शास्त्रं प्रमाणं, यद्ययोग्यमर्थं विदध्यात्तर्हि कारकत्वाच्छास्त्रमप्रमाणमेव स्यादिति भावः। शास्त्रं कारकं भवतीति शेषः। नतु ज्ञापकं भवति- इत्यनुपपन्नार्थमयुक्तार्थं वाक्यमिति शेषः। कल्पितं स्यान्नित्याकरणात्प्रत्यवायवादिनेति शेषः। अनुपपन्नो वाक्यार्थः कल्पितस्स्यादित्यर्थः। इति भाष्यान्वयः। अन्यत्तुल्यम्। पूर्वव्याख्यानेपि इत्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यादित्यस्य समनन्तरोक्तार्थोप्युपपद्यते, परं तु कारकं शास्त्रं ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तान्वयः, शास्त्रं कारकं भवति, नतु ज्ञापकमिति समनन्तरोक्तान्वय इति विशेषः। कारकज्ञापकपदार्थभेदस्तु दर्शित एवेति संक्षेपः। **तस्मादिति**। नित्यकर्माकरणजन्मप्रत्यवायाभावादित्यर्थः। **अत इति**। मुमुक्षोस्सन्न्यासविधानादित्यर्थः। प्रश्नानुपपत्तिमेव

कर्मणोस्समुच्चयानुपपत्तिः- ज्यायसीचेदित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भगवता द्वितीयाध्याये ज्ञानं कर्म च त्वयैवानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्, ततोर्जुनस्य प्रश्नोनुपपन्नः- 'ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धि'रिति । अर्जुनायचेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिस्साप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'ति प्रश्नो न कथं च नोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं, येन ज्यायसीचेदिति प्रश्नः स्यात् ।

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधादनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततो प्रश्न उपपन्नः ज्यायसीचेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्येत, न चाज्ञाननिमित्तं भगवतः प्रतिवचनं कल्प्यं स्यात्, तस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोर्थो निश्चितो गीतासु

विवृणोति—यदिहीत्यादिना । यदि ज्ञानकर्मणोस्समुच्चय एव श्रेयःप्राप्तिहेतुः, नत्वन्यतरत् तर्हि श्रेयस्कामायार्जुनाय भगवान् समुच्चयं कुर्वित्युपदिशेत्, नतु कर्मण्येवाधिकार इति । अर्जुनश्च यदि कर्मापेक्षया ज्ञानमेव ज्यायः तर्हि किमिति कर्मणि मां नियोजयसीति नैव पृच्छेत्- समुच्चयस्यैवोपदिष्टत्वादित्यर्थः ।

ननु अन्येषां समुच्चय उपदिष्टः, अर्जुनस्य तु कर्मैवेति कृत्वा प्रश्न उपपद्यत इति शङ्कते—**नचेति** । नचैवं कल्पयितुं युक्तमर्जुनस्य भक्तत्वाच्छ्रेयोर्थित्वाच्च हिततमोपदेशार्हत्वात्कर्ममात्रोपदेशानुष्ठानोपदेशस्य मोक्षहेतुत्वेनाहिततमत्वाच्चेति भावः । **येनेति** । अर्जुनस्य कर्ममात्रोपदेशेनेत्यर्थः । ज्ञानानुष्ठानानुपदेशेनेति वा, येन कल्पनेनेति वा । अस्मिन्पक्षे तथा कल्पयितुमिति तथाशब्दस्य शेषः । प्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वा उपपत्तिं दर्शयति—**यदि पुनरिति, विरोधादिति** । कर्ताहं भोक्ताहमित्यहङ्कारपूर्वकत्वात्कर्मणः नाहं कर्ता, नाहं भोक्तेति ज्ञानविरोधः ।

ननु भगवता समुच्चय एव द्वितीयाध्याये प्रोक्तः, अर्जुनस्तु तदर्थमज्ञात्वा ज्ञाने केषाञ्चिदधिकारः कर्मणि तु स्वस्याधिकारः प्रोक्तो भगवतेति मत्वा ज्यायसीचेदिति पप्रछेत्यत आह—**अविवेकत इति, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनेति** । 'लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति साङ्ख्ययोगिरूपपुरुषद्वयानुष्ठेयत्वेनेत्यर्थः । ननु भगवानप्यविवेकादेव तादृशमुत्तरमवोचदित्यत आह—**नचेति** । भगवति सर्वज्ञे भ्रमप्रमादादिदोषगन्धरहिते अज्ञानायोगादिति भावः । **तस्माच्चेति** । तस्माच्छब्दार्थं स्वयमेव विवृणोति—**भिन्नपुरुषेति** । एकपुरुषानुष्ठेयत्वेसति ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयस्स्यादिति भावः । किंच यदि समुच्चय एव भगवदभिमतः अर्जुनाय प्रोक्तश्च, तर्हि--'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुया'मिति कथमर्जुनः ज्ञानकर्मणोरन्यतरदेव श्रेयःप्रापकं पप्रच्छ

सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्ना- उभयोस्सम्भवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठाऽसम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

अर्जुनः— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन !
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ! ॥१॥

ज्यायसीति । ज्यायसी श्रेयसीचेत् यदि कर्मणस्सकाशात्ते तव मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हेजनार्दन! यदि बुद्धिकर्मणीसमुच्चिते इष्टे तदेकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति च कर्मणोतिरिक्तत्वकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात्, नहि तदेव तस्मात्फलतोऽ-

---

इत्याह—**ज्ञानकर्मणोरिति** । भगवांश्च 'मया समुच्चय एवोक्तः, किमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसि ? न ह्यन्यतराच्छ्रेयः प्राप्तुं शक्यं, तस्मात्त्वमुभयं कुर्वि'त्येवात्र चतुर्थाध्याये ब्रूयात्, नतु कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति ब्रूयादित्याह—**उभयोरित्यादिना** । ज्ञाननिष्ठाया असम्भवमिति समासः । **अवधारणेनेति** । कर्मैवेत्येवकारेणेत्यर्थः । **एतेन** आत्मयाथात्म्यदर्शनपूर्वकं कर्म कर्तव्यमिति रामानुजमतं च **प्रत्युक्तम्**—आत्मयाथात्म्यदर्शनस्य साङ्ख्यविषयत्वात्कर्मणश्च योगिविषयत्वादकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनस्य कर्तृत्वाद्यभिमानपूर्वककर्मविरोधित्वाच्चेति ।

हेजनार्दन! यदि कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति ते मता । तर्हि हेकेशव ! मां घोरे कर्मणि किमिति नियोजयसीत्यन्वयः । श्रेयसी श्रेयस्करीत्यर्थः । हेजनार्दन! जनमर्दति गच्छतीति जनार्दनः सर्वान्तर इत्यर्थः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्सर्वज्ञ इति वा । जनैरर्द्यते याच्यते इति वा जनार्दनः तत्तत्पुरुषार्थसिद्ध्ये जना एनं याचन्त इत्यर्थः । तत्सम्बुद्धिः । एतेन सर्वज्ञस्य सर्वान्तरस्य च तव यन्मतं तदेव सर्वसम्मतमिति सर्वपुरुषार्थप्रदेन त्वया यच्चोद्यते तत्करणमेव फलदमिति च सूच्यते । **यदीति** । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे, तर्हि अर्जुनेन कृतं बुद्धेः कर्मणोऽतिरिक्तत्वं पृथक्त्वमधिकत्वं वाऽनुपपन्नं स्यात्, कुत्र कृतमर्जुनेनेत्यत आह—**तदेकमिति** । 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुया'मिति, ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दने'ति चात्रैवोक्तमित्यर्थः । ननु समुच्चयेपि कर्मातिरिक्ता बुद्धिस्स्यात्को दोषस्तत्राह—**नहीति** । तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं नहि स्यादित्यन्वयः । समुच्चयस्य कर्मज्ञानोभयरूपत्वेन कर्म बुद्धिश्चेत्युभयमप्येकमेव । एकसमुच्चयात्मकत्वादिति कृत्वा कथमेकात्मकयोः कर्मबुद्ध्योः पृथक्त्वमुत्कर्षापकर्षौ वा स्याताम् ? न कथमपीत्यर्थः ।

ननु शिरःपाण्याद्यवयवसमूहात्मकेपि गात्रे यथा पादादिभ्यः शिरःप्रधानमित्युच्यते, तद्वत्कर्मबुद्ध्युभयात्मकेपि समुच्चये कर्मणो बुद्धिश्श्रेयस्करीत्युच्यत इति चेत्, **मैवम्**—दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । नहि शिरःपाण्याद्यतिरिक्तं गात्रमिति कश्चिदवयव्यस्ति, येन तदवयवान्यतमयोश्शिरःपादयोरुत्कर्षापकर्षावुच्येयाताम् । तथा कर्मबुद्ध्यतिरिक्तस्समुच्चय इति कश्चिदवयवी नास्ति, येन समुदायावयवान्यतरयोः ज्ञानकर्मणोरुत्कर्षापकर्षावुच्येयाताम् । तस्माच्छिर आद्यवयवानामेव गात्रमिति कर्मबुद्ध्योरेव समुच्चय इति च संज्ञा । तथाच यथा शिरो गात्रं तथा

तिरिक्तं स्यात् , तथा च कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयसि तत्किन्नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत्किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह, तच्च नोपपद्येत । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयस्सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चावधारितश्चेत् , तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं स्याद्वचनम् ॥१॥

पादोपि गात्रमेव- यथा कर्म समुच्चयस्तथा बुद्धिरपि समुच्चय एवेति सिद्धम् । ततश्च कर्मणो बुद्धिश्श्रेयसीत्युक्तौ समुच्चयात् समुच्चयश्श्रेयानित्यापतितम् । तच्चायुक्तं- नहि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यादिति । ननु तथासति 'सर्वस्य गात्रस्य शिरःप्रधान'मित्युक्तिः कथमुपपद्येतेति चेदुच्यते—अविवेकादिति । न ह्यवयवातिरिक्तावयविकल्पने अविवेकं विना हेतुरस्ति । नच पदाच्छिर उत्कृष्टमित्यस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यं, अवयव्यनभ्युपगमे सिद्धान्ते अवयवानामेकात्मकत्वाभावाच्छिरःपादयोः पृथगवयवयोरुत्कर्षापकर्षौ सुष्टूपपद्येते । अतः प्रकृते च समुच्चयानभ्युपगमे कर्मज्ञानयोः पृथग्भूतयोरुत्कर्षापकर्षौ स्यातामेवेति । एतेन कर्मज्ञानसमुच्चय इति कश्चन पदार्थो दुर्निरूप इति व्यक्तम् । **तथाचेति** । कर्मणो बुद्धेरतिरिक्तीकरणेन कर्मज्ञानयोस्समुच्चयस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । हेकृष्ण भगवता त्वयोक्ता बुद्धिः कर्मणः श्रेयस्करी मास्तु, अश्रेयस्करं कर्म कुर्विति प्रतिपादयसि- तत्तत्र किन्नु किं वा कारणम् ? इति भगवत उपालम्भं कुर्वन्निव, अर्जुनो यदाह-- तच्च नोपपद्यते इत्यन्वयः । किमाहेति शङ्कायां श्लोकस्योत्तरार्थं व्याचष्टे—**तत्किमित्यादिना** । तत्तर्हि हेकेशव 'क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनाम ते' इति स्मरणाद्ब्रह्मरुद्रकारणम् । एतेन सर्वजगत्कर्तुस्सर्वाधिपस्य तव मम कर्मसु प्रेरणं नोचितमिति प्रतीयते । अथवा ब्रह्मरुद्राधिपस्त्वं येन केनापि हेतुना मां कर्मणि नियोजयसि, नतु वृथा नाप्यमर्षेण, किंतु स हेतुः मम दुरधिगमः, न केवलं मम, किंतु ब्रह्मरुद्रयोरपि । अतः पृच्छामि कस्तत्र हेतुरिति । इदमेव सूचयितुं श्री भाष्यकारैः प्रयुक्तमुपालम्भमिव कुर्वन्नितीवपदम् । न तु वस्तुत उपालम्भं करोतीत्यर्थः ॥

एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण गृहस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिः, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्मसमुच्चिताद्ज्ञानान्मोक्ष इति च पूर्वपक्षः तत्प्रसङ्गागतमन्यच्च खण्डितम् । पुनः पूर्वपक्षयति स्मार्तकर्मसमुच्चितादेव **सर्वाश्रमिणां मोक्षः, न केवलज्ञानादिति** । अथेत्यादिना दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । घोरे कर्मणीत्यनेन युद्धकर्म सिद्धम् । तद्धि स्मार्तं स्मार्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं त्वयानुष्ठेयमिति भगवता प्रोक्तेसति, कथमर्जुन'स्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केश'वेति भगवन्तं पृच्छेत् ? कथं वा 'ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द'नेति कर्मापेक्षया ज्ञानस्य श्रेयस्त्वं वदेत् ? कथं वा 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुया'मिति पृच्छेत् ? अथ यदि भगवतोक्तोऽर्थोर्जुनेनानवधारित इत्युच्येत, तर्हि भगवानपि मया स्मार्तकर्मज्ञानसमुच्चय एवोक्तः, त्वया तु नाधिगतमिति किमिति नात्रोचत् ? लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठेति कर्मज्ञानयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं किमिति ब्रूयात् ? तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इति गीतासूपनिषत्सु च निश्चितोर्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

किंच- व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति, तेन मम बुद्धिं मोहयसीव मम बुद्धेः व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयसि, अतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव म इति । तत्र भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा इदमेवार्जुनस्य योग्यं स्वबुद्धिशक्त्यवस्थानरूपमिति निश्चित्य वद- येन ज्ञानेन कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोहमाप्नुयाम् । यदीह कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्, कथं तयोरेकं वदेत्येकविषयैव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात्? नहि भगवतोक्तं पूर्वमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति येनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्वान एकमेव प्रार्थयेत् ॥२॥

व्यामिश्रेणेति । इवशब्दान्न वस्तुतो व्यामिश्रमिति प्रतीयत इत्यभिप्रेत्याह—**यद्यपीत्यादि ।** विविक्तं विस्पष्टमभिधत्त इति विविक्ताभिधायी व्यामिश्रमविविक्तं- संकीर्णमितियावत् । कर्मज्ञानविषयविवेकरहितमिति परमार्थः । मोहयसीवेत्यत्रापीवशब्दात् न वस्तुतो मोहयसीति प्रतीतमित्याह—**ममेत्यादिना, तत्रेति ।** व्यवहारभूमावित्यर्थः । तत्रैवंसतीति भागवते मते एवंरीत्या निश्चिते सतीत्यर्थः । गुणः अप्रधानं- 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'ष्विति कोशः । गुणेन तुल्यं गुणभूतं नित्यसमासः । शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा ।

पुनरपि समुच्चयवादं निराकरोति—**यदीहेति ।** ज्ञानयुक्तं कर्म त्वयानुष्ठेयमिति भगवतोक्ते कथमर्जुनस्तयोरेकं मे ब्रूहीति प्रार्थयेत ? न कथमपीत्यर्थः । ननु समुच्चयएव भगवतो मतः, किं तु समुच्चयस्सविवेकवत्पुरुषधौरेयविषयः, तत्र नास्त्यर्जुनस्य प्रवेष्टुं शक्तिरित्यभिप्रेत्य भगवता अन्यतरदेव कर्तव्यत्वेनार्जुनायोपदिष्टमित्यत आह—**नहीति ।** किंच ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयमेवोवाच भगवान्न तु विवेकवत्पुरुषधौरेयानुष्ठेयां समुच्चयात्मिकामन्यां निष्ठाम् । तस्मान्नास्ति समुच्चयोपपत्तिः ।

ननु कर्मण्येवाधिकारस्ते इति भगवता अर्जुनाय कर्मैव श्रेयस्करत्वेन निश्चित्योक्तमेवेति पुनः कथमर्जुनस्य प्रश्नावकाश इतिचेत्, **सत्यम्**—अतएव 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'त्युपालब्धवान् पार्थः । परं तु भगवता द्वितीयाऽध्याये सामान्यतः कर्मयोगः विस्तरतो ज्ञानयोगश्च प्रतिपादितः । अर्जुनस्तु स्नेहकारुण्यादिभीतो युद्धकर्मणो निवृत्तः ज्ञानयोगमवलम्ब्य भिक्षाटनमेव मे श्रेय इति कृतनिश्चय इति 'गुरू नहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके' इति श्लोकेन सूच्यते । ततश्च सन्न्यासएव कृतप्रीतेः सन्न्यासएव साक्षान्निश्रेयस्साधनमिति भगवदुक्त्या निश्चितवतश्चार्जुनस्य कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्येतावन्मात्रोपदेशेन न कर्मणि प्रवर्तितुमिच्छा जाता, नापि सन्न्यासान्निवर्तितुमतएव पृच्छति– तदेकं निश्चित्य वदेति ।

श्रीभगवान्— लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ !
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच—लोक इति । लोकेस्मिन्शास्त्रार्थानुष्ठानेऽ-

---

यद्यपि यथा पूर्वमेव कर्मैव तव श्रेय इति वक्ष्यति भगवानिति वेदैवार्जुनः, तथापि कस्माद्ज्ञानयोगेहं न नियोजितः, कुतो वा कर्मयोगे नियोजितः, सति साक्षाच्छ्रेयःप्रदे ज्ञानयोगे किमिति कर्मयोगश्शास्त्रेणोच्यते- इत्यादिहेतूपशमपूर्वकं कर्मयोगस्य माहात्म्यं श्रोतुकामः पप्रच्छ तथार्जुन इति । अथवा कर्मण्येवाधिकारस्त इति कर्मोपदिष्टमर्जुनाय, बुद्धौ शरणमन्विच्छेति साङ्ख्यं चोपदिष्टं द्वितीयाध्याये । अतः पृच्छत्यर्जुनस्तदेकं वद निश्चित्येति ।

वस्तुतस्तु न कृष्णेन तथा व्यामिश्रमभिहितं, किं तु विविक्तमेव । कथं तावत्कर्मयोगं कुरु पश्चाच्चित्तशुद्धौ परमार्थज्ञानशरणो भवेति 'श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसी'त्युक्तत्वात्- अर्जुनस्तु एतदविदित्वा तथा प्रपच्छेति बोध्यम् ।

यत्तु रामानुजः—आत्मावलोकनसाधनभूतायास्सर्वेन्द्रियव्यापारोऽपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययं कर्म कुरु, तदेव साधनमिति वाक्यं व्यामिश्रं विरुद्धमेव । तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद—येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामिति बभाषे, **तत्तुच्छम्**—कर्मयोगनिष्पाद्यो ज्ञानयोग इत्युक्तस्य वाक्यस्य कथं विरुद्धत्वं- यदि तु कर्मयोग एव ज्ञानयोग इत्युच्येत तर्हि भवतु विरोधः- इन्द्रियव्यापारतदुपरमरूपत्वादुभयोः ।

नचेन्द्रियव्यापारसाध्यत्वमिन्द्रियव्यापारोपरमस्य विरुद्धमिति वाच्यं, 'तदुदितस्स हि यो यदनन्तर' इति यदनन्तरन्यायेन इन्द्रियव्यापारानन्तरजन्याया निद्राया इन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया दर्शनात् । मनोव्यापारोपरमस्येन्द्रियनिग्रहादिरूपमनोव्यापारसाध्यत्वदर्शनाच्च । तथा व्यामिश्रं विरुद्धमेकमविरुद्धमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम्— ताभ्यां तादृशार्थालाभात् ।

तथा कर्मयोगनिष्पाद्या बुद्धिर्यदि ज्यायसीति ते मता, तर्हि किमिति मां कर्मणि नियोजयसीत्युपालम्भोप्यनुपपन्नः- कर्मणि नियुक्तेन कर्मयोगे साधिते सति तन्निष्पाद्यज्ञानयोगलाभात् । बुद्धिकर्मणी प्रकृत्य एकं वदेत्यनेन तयोरेकमित्येवार्थस्य स्वरसतस्सिद्धत्वात् , वदेत्यनेनैवेष्टसिद्धौ वाक्यं वदेति व्याख्यानस्य पौनरुक्त्यावहत्वाच्च ।

निश्चित्येत्यस्योत्तरवाक्यान्वयोप्यसाधुः- भगवतोक्तेर्थे स्वनिश्चयस्यानपेक्षत्वात् । यद्यथा भगवतोक्तं तत्तथैव कर्तव्यंखलु । कः पुनरर्थस्तत्र पुरुषस्य निश्चयेन । नच निश्चित्य वदेत्यन्वये भगवतस्सर्वज्ञत्वभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यं, यथा मम वाक्यार्थो निर्णीतस्स्यात्तथा वदेति विवक्षितत्वेनादोषात् । येनेत्यस्य वाक्येनेत्यर्थोप्ययुक्तः- श्रेयःप्राप्तौ यत्करणं तस्यैवेहाकांक्षितत्वात्- वाक्येन केवलेन श्रेयोऽलाभान्न तस्य करणत्वं, वाक्यस्यैव त्वं कर्मैव न कुर्विति निश्चयात्मकत्वेन वाक्येन निश्चित्येत्यप्ययुक्तं- इति ॥२॥

लोके इति, प्रश्नानुरूपमिति । नतु वृत्तिकारादिमतवत्प्रश्नाननुरूपमित्यर्थः । श्रीभगवान्

धिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता मया प्रोक्ता सर्वज्ञेनेश्वरेण । अनघ अपाप । का सा द्विविधा निष्ठेत्यत्राह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन साङ्ख्यानां आत्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसन्न्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवास्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगः तेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ।

यदि चैकेन पुरुषेणैवैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपपन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्, यदिपुनरर्जुनः ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितस्स्यात्तच्चायुक्तं- तस्मान्न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः। यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च सन्न्यासिनैवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् भगवत एवमेव अनुमतमिति गम्यते ॥३॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनमुवाचेत्यन्वयः । त्रैवर्णिकाः ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः । शूद्राणां तु नास्त्यधिकार इति भावः । युज्यत इति योगः । यद्वा युज्यतेनेनेति योग उपायः- पुरुषार्थप्राप्तिसाधनत्वादिति भावः । आत्मानात्मविषयो विवेकः अयमात्मा इदमनात्मेति स एव ज्ञानं तद्येषामस्ति तेषां तथोक्तानाम् ! साङ्ख्यं ज्ञानं तदेषामस्तीति साङ्ख्या इति व्युत्पादित्वादिति भावः । के ते साङ्ख्या अत आह—**ब्रह्मचर्यादिति** । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा' इति श्रुतिमिहानुक्रामयति—**वेदान्तेति** । वेदान्तविज्ञानं वेदान्तशास्त्रश्रवणं तेन सुष्ठु निश्चितः अर्थः परमार्थतत्त्वमात्मा यैस्ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः, यद्वा वेदान्तैर्जातं यद्विशिष्टं ज्ञानं ब्रह्माहमस्मीत्याकारकं तेन सुनिश्चितोऽर्थः परमपुरुषार्थो मोक्षः येषां ते तथोक्ताः । ब्रह्मण्येवेत्येवकारान्नाविद्याकृतकर्मव्यवहारे इत्यर्थः । हे अनघ अस्मिन् लोके पुरा मया साङ्ख्यानां ज्ञानयोगेन, योगिनां कर्मयोगेन च द्विविधा निष्ठा प्रोक्तेत्यन्वयः ।

पुनस्समुच्चयवादं निराकरोति—**यदिचेत्यादिना** । उपपन्नः प्रपन्नः । **विशिष्टेति** । साङ्ख्यत्वयोगित्वविशेषणविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टौ भिन्नौ पुरुषौ कर्तारौ ययोस्ते विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके अनुष्ठास्यतीति द्वयमिति कर्म । **रागद्वेषेति** । यथा मत्प्रियशिष्योऽर्जुनः कर्मज्ञानसमुच्चयमनुष्ठाय मुच्येत, यथा चेतरे अन्यतरदनुष्ठाय न मुच्येरन्, तथा मया वक्तव्यमिति कपटबुद्ध्या यदि भगवान् प्रवर्तेत, तर्हि जीववत्सोपि रागद्वेषवत्त्वेनाग्राह्यवाक्य एव स्यात् । **तच्चायुक्तमिति** । अपहतपाप्मनि सर्वसमे सर्वसुहृदि भगवति रागद्वेषादिदोषाप्रसङ्गादिति भावः । **स्थितमिति** । सिद्धान्तितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**अनिराकरणादिति** । न कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति भगवताऽनिराकृतत्वादर्जुनोक्तार्थस्येत्यर्थः । तस्याश्च बुद्धेरित्यर्थः । **सन्न्यासिनैवेति** । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामित्युक्तत्वादिति भावः । सर्वकर्मसन्न्यासरूपज्ञाननिष्ठायाः कर्मिगृहस्थाविषयत्वादिति तत्त्वम् । अनुमतमङ्गीकृतं सम्मतमिति यावत् ॥३॥

[illegible]

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

नेति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्वेन- 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापिच-- 'सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।' इत्यादीनि प्रतिपादयिष्यति ।

ननु च- 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरे'दित्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति, लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—नच सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥४॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसन्न्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह—नेति । नहि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्

लोक आत्मलोकस्तस्य वेदनं ज्ञानं तदुपायत्वेन विविदिषन्ति वेत्तुमिच्छन्ति । आदिपदात् दानेन तपसाऽनाशकेनेति संग्रहः । **तमेतमिति** । वेदः ज्ञानयोगमुपेयम्प्रति कर्मयोग उपाय इत्युवाच वेदवाद्यज्ञदानतपोभिः कर्मभिर्विविदिषा जायत इत्युक्तत्वादिति भावः । **सन्न्यासस्त्विति** । हेमहाबाहो सन्न्यासस्तु अयोगतः कर्मयोगं विना आप्तुं दुःखमशक्य इत्यर्थः ।

अभयमिति । 'भूताभयप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशी'मिति शास्त्रात्सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्वेत्युक्तम् । **लोकेचेति** । कर्मराहित्यस्य कर्मानाचरणप्रयुक्तत्वादिति भावः । **अतश्चेति** । कर्मराहित्यस्य कर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादित्यर्थः । **नैष्कर्म्यार्थिन इति** । दारिद्र्यार्थिनः कृष्याद्यारम्भ इव नैष्कर्म्यार्थिनः कर्मारम्भो उपहास्यास्पद इति भावः । **प्राप्तमिति** । पूर्वपक्षः प्राप्त इत्यर्थः । अत आहेत्युत्तरपक्षमिति शेषः । एवकारार्थमाह—**केवलाद्ज्ञानरहितादिति** ।

अयं भावः—ज्ञानसहितात्कर्मसन्न्यासान्नैष्कर्म्यं प्राप्यते पुंसा, तत्तु ज्ञानं सत्त्वशुद्धिद्वारा कर्मयोगसाध्यम् । तस्मात्कर्मणामारम्भादेव सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानसहितं कर्मसन्न्यासं कृतवतो नैष्कर्म्यप्राप्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—अनारम्भादनुपक्रमात्, सन्न्यसनादारब्धस्य मध्ये त्यागादित्यभाषत, **तत्तुच्छम्**—यदा तु कर्मणामनारम्भान्न सिद्धिरित्युक्तं तदैव प्रारब्धकर्मसन्न्यासान्न सिद्धिरिति सिद्धमेवेति पुनस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात् । न ह्यसमाप्तस्य कर्मणः फलहेतुत्वं कोपि शङ्कते- असमाप्तकृष्यादेः फलहेतुत्वादर्शनात् । किंच सन्न्यसनादेवेत्येवकारश्चास्मिन्मते व्यर्थः ॥४॥

नहीति । हि कश्चित् क्षणमपि जातु अकर्मकृत्सन् न तिष्ठतीत्यन्वयः । सर्व इत्यनेन ज्ञान्य-

कश्चित्तिष्ठति अकर्मकृत्सन्, कस्मात् कार्यते प्रवर्त्यते, हि यस्मात् अवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः। अज्ञ इति वाक्यशेषः। यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति साङ्ख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानमेव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां, ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते, तथाच व्याख्यातं 'वेदाविनाशिनं नित्य'मित्यत्र ॥५॥

ज्ञानिरूपसकलजनग्रहणशङ्कायामाह—**अज्ञ इति** । एवं सर्वशब्दसंकोचे हेतुमाह—**यत इति** । **नन्वेतेन** नच सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीत्यत्र को हेतुरिति प्रश्नस्य किमुत्तरमायात-मितिचेदु**च्यते**—अज्ञस्य कर्मसन्न्यास एवासिद्धः। यतस्सत्त्वादिगुणचोदितस्सर्वोऽप्यज्ञजनस्तद्गुणानुरूपं शुभमशुभं मिश्रं वा कर्म अवश एव करोति। क्षणकालमप्यकर्मकृन्न वर्तत इति।

नन्वेवं यदि अज्ञस्य सन्न्यास एव न सिद्ध्यति, तर्हि ज्ञानरहितात्सन्न्यासात्सिद्धिर्नास्तीति कथ-मुक्तं ज्ञानरहितसन्न्यासस्यास्तित्वम्? दृश्यन्ते च बहवस्सन्न्यासिनः परमज्ञा इदानीमपीति कथमज्ञस्य सन्न्यासाभावो वेतिचेत्, **मैवम्**—यतस्सशिखायज्ञोपवीतमग्निहोत्रादि कर्म त्यक्त्वा काषायाम्बरं धृत्वा अज्ञास्सन्न्यासिनो लोके चरन्तो दृश्यन्ते, तत एवोक्तम्—**नच सन्न्यसनादेवेति**। य एवमज्ञ आत्मानं सन्न्यासिनं मन्यते, नतु स वस्तुतस्सन्न्यासी, क्षणकालमपि तस्याकर्मकर्तृत्वेन स्थित्यभावात् अत उक्तमज्ञस्य नास्ति सन्न्यास इति।

शिखायज्ञोपवीतत्यागादिमात्रलक्षणात्सन्न्यासाल्लोकप्रसिद्धान्नास्ति सिद्धिः- यतस्तादृशसन्न्यासवा-न्पुरुषो न शास्त्रसिद्धसन्न्यासवान् ज्ञानपूर्वकसन्न्यासस्यैव शास्त्रसिद्धसन्न्यासत्वादिति पर्यवसन्नार्थः।

ननु योऽज्ञस्सन्न्यासी सोपि नाग्निहोत्रादिकं कर्म करोति, यश्च ज्ञस्सन्न्यासी सोपि न तथा, यच्च ज्ञस्सन्न्यासी भिक्षाटनादिकं कर्म करोति तदेवाज्ञस्सन्न्यास्यपि करोति, एवंस्थिते अज्ञ एव क्षणम-प्यकर्मकृन्न वर्तत इति कुत उच्यते इतिचेत्।

सत्यम्--यदेव ज्योतिष्टोमादिकं कर्म सकामानां स्वर्गादिफलदं तदेव निष्कामानां स्वर्गादि-फलाप्रदं यथा, तथा यदेव भिक्षाटनादिकर्म अज्ञसन्न्यासिनां कर्मायते, तदेव विदुषां न कर्मायते- कर्तृ-त्वाभिमानाद्यभावात्। नहि विद्वानात्मानमविक्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्म- भिक्षाटकं शाटीधरं कपालिनं मुण्डिनं वा मन्यते। अतो नास्ति नित्याविक्रियात्मदर्शिनः कर्मकर्तृत्वम्। अविद्वांस्तु आत्मानं भिक्षा-टकं शाटीधरं कपालिनं मुण्डिनं मन्यते- तस्य देहात्मभ्रान्त्यनपगमात्। अतस्तस्यास्ति कर्मकर्तृत्वम्। तस्माद्युक्तमुक्तमज्ञ इति वाक्यशेष इति।

उत्तरार्धेऽन्वयो बहुधा सम्भवति- तथाहि- हि सर्वः अवशस्सन्नेव प्रकृतिजैर्गुणैः कर्म प्रति कार्यते प्रवर्त्यते- अवशः सर्व इति च। सर्वो गुणैः कर्म कार्यत इति द्विकर्मककर्मणि प्रयोग इति च, ण्यन्ता-त्करोतेः कर्मणि तङ्। गुणास्सर्वं कर्म कारयन्तीत्यर्थः। कुर्वाणं प्रेरयति कारयतीति हेतुमण्णिच्। सर्वथापि प्रकृतिजैर्गुणैः प्रेरितस्सर्वोऽवशएव कर्म करोतीति फलितार्थः ॥५॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ॥६॥

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह—कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति, मनसा स्मरन् इन्द्रियर्थान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः मृषाचारः हेयाचारस्स उच्यते ॥६॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन !
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥७॥

य इति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतो ज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन

कर्मेन्द्रियाणीति। यो विमूढात्मा कर्मेन्द्रियाणि संयम्य इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन्नास्ते, स मिथ्याचार इत्युच्यते। यस्त्विति तुशब्दादात्मज्ञस्य नास्ति कर्मचोदनेति वैलक्षण्यं द्योत्यते । कर्मेन्द्रियाणीति--भाषणग्रहणगमनविसर्जनमैथुनाख्यानि पञ्च कर्माणि, तत्साधनानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थान् इन्द्रियविषयान् शब्दादीन् मनसा स्मरन्नित्यनेन चक्षुर्निमीलनं श्रोत्रपिधानं च कृतमिति व्यज्यते । अन्यथा चक्षुश्रोत्राभ्यां रूपशब्दविषयग्रहणेसति मनसा तत्स्मरणानुपपत्तेः । अनुभवजन्यसंस्कारजन्या हि स्मृतिः। यद्वा क्वापि विजने स्थित्वा देवालयादौ पत्तनस्थितवेश्यारूपगानात्मकौ चक्षुश्श्रोत्रविषयौ विषयौ मनसा स्मरतीति न चक्षुश्श्रोत्रपिधानवसरः ।

विमूढात्मेति । अज्ञ इत्यर्थः । ननु यथा प्राज्ञः कर्मेन्द्रियाणि संयम्य विषयानस्मरन् वर्तते, तथा विषयान् स्मरन्नज्ञः कर्मेन्द्रियाणि संयम्य वर्तेत इति प्राज्ञाचारवदज्ञाचारोपि यावद्व्यवहारं सत्य एवेति कथं मिथ्यात्वमज्ञव्यवहारस्येति शङ्कायामाह—**हेयाचार इति** । हेयस्त्याज्य आचारो यस्य स तथोक्तः । विदुषामाचारवन्नैषामविदुषामाचारो ग्राह्य इत्यर्थः ।

यत्तु **रामानुजः**—अन्यथा सङ्कल्प्यान्यथाऽऽचरतीति मिथ्याचार इति, तत्तुच्छम्—नाहं कर्म कुर्वे इति सङ्कल्प्य नैव कर्म कृतवानयमज्ञ इति कथमस्य तादृशमिथ्याचारत्वप्रसङ्गः । नहि मनसा विषयस्मरणं कर्म, येनास्य सङ्कल्पविपरीतस्स्यादाचारः । नच ज्ञानयोगं कुर्वे इति सङ्कल्प्य मनसा विषयस्मरणादस्ति मिथ्याचारत्वमस्येति वाच्यं, अज्ञस्य ज्ञानयोगसङ्कल्पस्यैवासम्भवात् । ज्ञानपूर्वको हि ज्ञानयोगः । किञ्च नहि कश्चिदित्यारभ्य कर्मयोगस्यैव प्रकृतत्वेन ज्ञानयोगसङ्कल्पस्यात्रासङ्गतत्वात्, यस्त्विन्द्रियाणीति वक्ष्यमाणश्लोके कर्मयोगस्यैवेन्द्रियनियमनपूर्वकं प्रपञ्चितत्वात् ॥६॥

यस्त्विति । हेअर्जुन यस्तु मनसा इन्द्रियाणि नियम्य असक्तस्सन् कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमारभते स विशिष्यते । तुशब्दार्थमाह—**पुनरिति** । यच्छब्दार्थमाह—**कर्मण्यधिकृतो ज्ञ इति** । प्राज्ञस्य कर्माधिकाराभावादुक्तमज्ञ इति ।

शब्दस्पर्शादिविषयेभ्यस्सकाशान्निवर्तनीयानीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाण्येवेत्यभिप्रेत्याह—**बुद्धीन्द्रियाणीति** । त्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राणाख्यानि पञ्च करपिधानादिना चक्षुरादिव्यापारनिरोधः कर्तव्य

कर्मेन्द्रियैः वाक्पाण्यादिभिः। किमारभत इत्याह—कर्मयोगमसक्तस्सन् अफलाकांक्षस्सन् स विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥७॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

यत एवमतः—नियतमिति। नियतं नित्यं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय

इति शङ्कानिरासायाह—**मनसा नियम्येति**। मनसि निष्कामेसति ज्ञानेन्द्रियाणि स्वतएव विषयेभ्यो निवर्तन्त इति भावः। **एतेनेन्द्रियजयस्य मनोजयपूर्वकत्ववचनेन मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम्**—मनोजयरहितस्य तु मिथ्याचारत्वं पूर्वश्लोक एवोक्तम्। अयं तु ग्राह्याचार इत्याह—**स विशिष्यत इति**। ज्ञानयोगिनोपि कर्मयोगी उत्कृष्ट इति शङ्कां वारयितुमाह—**मिथ्याचारादिति**। पूर्वश्लोकोक्तान्मिथ्याचारादयमुत्कृष्ट इत्यर्थः। **एतेन** ज्ञाननिष्ठाद्विशिष्यत इति रामानुजोक्तं **प्रत्युक्तम्**—कर्मयोगसाध्यज्ञाननिष्ठात्कर्मयोगनिष्ठस्याल्पत्वस्य सर्वविदितत्वात्- यज्ञसाध्यस्वर्गफलभोक्तुः पुरुषात्कथं यज्ञकृद्विशिष्येत, कथं वा ज्ञानसाध्यमुक्तिशालिनः पुरुषाद्ज्ञाननिष्ठो विशिष्येत।

यदप्यनेनोक्तमसम्भाव्यमानप्रमादत्वेनेति कारणं **तदप्ययुक्तम्**—यदि कर्मज्ञानयोगौ द्वावपि परस्परनैरपेक्ष्येण निश्रेयसकरौ तर्हि सम्भाव्यमानप्रमादाद्ज्ञानयोगादसम्भाव्यमानप्रमादः कर्मयोगो विशिष्येत, न त्वेतदस्ति- ज्ञानयोगस्य स्वोत्पत्तिंप्रति कर्मयोगसापेक्षत्वात्कर्मयोगस्य च ज्ञानयोगद्वारा निश्श्रेयसकरत्वाच्च। कर्मयोगनिष्पाद्यत्वं ज्ञानयोगस्य तवाप्यभिमतमात्मावलोकनसाधनत्वं च।

नच कर्मयोगिनात्मावलोकनं चेत्सिसाधयिषितं तर्हि ज्ञानयोगे प्रवेष्टव्यं, मुक्तिश्चेत्सिसाधयिषिता तर्हि कर्मयोगएव यावज्जीवमवस्थातव्यं- ततएव मुक्तिलाभादिति वाच्यं, तथात्वे सप्रमादद्दुष्करनिरर्थकज्ञानयोगविधायकस्य शास्त्रस्य भगवतो वाऽप्रमाणत्वापत्तेः। आत्मावलोकनं हि तव मते न पुरुषार्थः—स्वतस्सिद्धत्वादात्मनः। आत्मभिन्नपरमात्मावलोकनात्तत्सारूप्यादिप्राप्तिर्हि तव मते मुक्तिः- तस्माद्व्यर्थमेव ज्ञानयोगविधानम्।

ननु न व्यर्थमात्मावलोकनरूपफलसत्त्वादिति **चेन्नैवम्**—स्वकुचमर्दनतुल्यत्वात्स्वावलोकनस्य। ज्ञानयोगं विनापि कर्मयोगिनो मुक्तिदशायामात्मावलोकनसम्भवाच्च। नच मुक्तौ नास्त्यात्मावलोकनमिति वाच्यं, अपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादिगुणाविर्भावान्मुक्तौ जीवानां कथमनात्मज्ञत्वं- मुक्तोऽनात्मज्ञ इति हि विरुद्धम्।

सिद्धान्ते तु आत्मावलोकनस्यैव मोक्षत्वान्मुमुक्षुणा कर्मयोगिना सम्पाद्य एवावश्यं ज्ञानयोगः—ज्ञानयोगनिष्पाद्यत्वादात्मावलोकनस्य। अतो न योगान्यतरस्य वैयर्थ्यं, नापि योगयोस्समप्राधान्यं, नापि ज्ञानयोगे प्रमादसम्भावना- कर्मयोगेनैव मन इन्द्रियजयलाभात्। तथाच मिथ्याचारादेव कर्मयोगी विशिष्यते, ज्ञाननिष्ठस्तु कर्मयोगिनो विशिष्यते- यथा पश्वादेर्मनुष्यो मनुष्याद्देवः। इति ॥७॥

नियतमिति। त्वं नियतं कर्म कुरु हि अकर्मणः कर्म ज्यायः। अकर्मणः ते शरीरयात्रापि

चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तत् कुरु त्वम् । यतः कर्म ज्यायः अधिकतरं- फलतो हि यस्मादकर्मणः अकरणात् अनारम्भात् । कथं, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणः अकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥८॥

न च प्रसिध्येत् । किं तन्नित्यमत आह—**य इति** । यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तन्नित्यमित्यन्वयः । स्वर्गादिफले दर्शपूर्णमासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**फलायेति** । फलायाश्रुतं फलार्थमश्रुतं- स्वर्गादिफलप्रदत्वेन यन्न श्रुतं तदित्यर्थः । काम्यकर्मभिन्नमिति यावत् । यदकरणे प्रत्यवायश्श्रूयते तत्कर्म नित्यमिति भावः । तत्कुरु त्वमिति । क्षत्रियस्त्वं तु युद्धे कर्मण्यधिकृतः-- अतस्तव युद्धकर्म नियतं तदेव त्वं कुर्वित्यर्थः ।

ज्ञानादल्पमपि कर्म अकरणादधिकमेवेत्याह—**कर्म ज्यायो ह्यकर्मण इति** । हिः प्रसिद्धिमपि गमयति- लोकेखलु अकृतसन्ध्यात्कृतसन्ध्यः, अकृतवैश्वदेवात्कृतवैश्वदेवः, अकृतयज्ञात्कृतयज्ञश्चोत्कृष्ट इति प्रतीतिः । इदमेवाह—**अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके इति** । इदं चाज्ञविषयमेव- प्राज्ञस्य कर्मासम्भवात् । तथाच अकृतविहितकर्मणो जनादज्ञात्कृतविहितकर्मा भवत्यज्ञ उत्कृष्टः, ज्ञानी तु अज्ञात्कर्मिण उत्कृष्ट इति सिद्धम् । शरीरयात्रा शरीरस्थितिर्जीवनमित्यर्थः । प्राणधारणमिति यावत् । अन्नमूलत्वाच्छरीरस्थितेरन्नस्य च कर्ममूलत्वादिति भावः । वक्ष्यत्येतमर्थं'मन्नाद्भन्ति भूता'नीति श्लोकेन ।

यद्वा यथा लोके क्षुद्राणां पुरुषाणां पश्वादीनां च शरीरस्थितिर्न प्रसिद्धा, तथा तवापीत्यर्थः । यज्ञादेर्युद्धादेर्वा विहितस्योत्कृष्टतमस्य कर्मणः करणाद्धि लोके पुरुषस्य बहुला प्रतिष्ठा । यस्तु शिश्नोदरपरायणः कर्म विहितं न कुरुते तस्य पश्वादिवन्न कापि प्रतिष्ठेति वृथैव तस्य जीवनमिति भावः । अर्जुन इति कश्चिदस्तीति लोके न कोपि प्रतीयादिति तत्त्वम् ।

यत्तु रामानुजः—अकर्मणो ज्ञानयोगात्कर्मैव ज्यायः- ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रापि न सेत्स्यति- ज्ञाननिष्ठस्यापि यज्ञादिकर्म कर्तव्यं- कर्मयोगेप्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतमिति, **तत्तुच्छम्**—'स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छती'ति साक्षान्मोक्षहेतुत्वं ज्ञाननिष्ठाया इहैवोक्तम् । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दती'ति वक्ष्यति चतुर्थाध्याये । किमयं व्याहतार्थाभिधायी भगवानप्रमाणभूतः, येन ज्ञानात्कर्मोत्कृष्टमिति, ज्ञानेन सदृशं किमपि नास्तीति च स्वत एवोक्तवान् ? अहो ! तव पाण्डित्यमहिमा, येन भगवन्तमेवाप्रमाणयसि तद्गीतानामपव्याख्यनकरणद्वारा ।

तथा 'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति, ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुनेति, सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसी'ति च भगवता वक्ष्यते चतुर्थाध्याये । ततः कथमयज्ञशिष्टान्नाशनाद्यतेः किल्बिषप्राप्तिः, येन ज्ञाननिष्ठस्य यज्ञादिकर्म कर्तव्यं स्यात् ? सति भिक्षाटने कर्मणि कथं वा तस्य देहयात्राया असिद्धिः ? निवृत्तिलक्षणज्ञानयोगनिष्ठस्य कथं यज्ञादिषु प्रवृत्तिः ? नहि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरैक्यं केनापि सम्पादयितुं शक्यम् ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥९॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्—कथम् , यज्ञार्थादिति । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः यज्ञ ईश्वरः तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म तस्मात्कर्मणोन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकोयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्मैव बन्धनं यस्य सोयं कर्मबन्धनः लोकः, नतु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितस्सन् समाचर निर्वर्तय ॥९॥

सह यज्ञाः प्रजास्सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

इतश्चाधिकृतेन कर्तव्यं कर्म —सहेति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णाः ताः

फलाभिसन्धिपरित्यागपूर्वककर्माचरणात्मके कर्मयोगे कथमात्मयाथात्म्यानुसन्धानस्यान्तर्भावः ? आत्मयाथात्म्यं हि सच्चिदानन्दत्वाविक्रियत्वाकर्तृत्वाभोक्तृत्वादिरूपम् । सति तदनुसन्धाने कथं कर्मसु प्रवर्तेत पुरुषः ? कथं वा कर्तारमात्मानं मनुयात् ? अकर्त्रात्मज्ञानं हि कर्मभ्यः पुंसो निवर्तकम् । तस्मात्सूर्यस्य तमसीवात्मज्ञानस्य न कर्मण्यन्तर्भावः ।

किंच शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतान्तःकरणसाध्यस्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानस्य कथं कर्मविक्षिप्तचित्तसाध्यत्वम् ? ज्ञाननिष्ठोपि निर्व्यवहारसमय एव ह्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानं कर्तुं क्षमते । तस्मात्तुच्छं रामानुजभाष्यम् ॥८॥

यज्ञेति । अयं लोकः यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्राधिकृतः कर्मकृदिति शब्दद्वयशेषः । कर्मबन्धो भवतीति शेषः । हेकौन्तेय त्वं मुक्तसङ्गस्सन् तदर्थं कर्म समाचर । स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनेश्वराज्ञायाः परिपालनीयत्वादीश्वराज्ञापरिपालनार्थानि कर्माणि विहितानीश्वरार्थानीत्युच्यन्ते, नत्वेभ्यः कर्मभ्य ईश्वरस्य कोप्यर्थः- तस्य परिपूर्णत्वेनावाप्तसमस्तकामत्वात् इत्यभिप्रेत्याह—**तदर्थमिति, अन्यत्रेति** । सकामे कर्मणीत्यर्थः । ईश्वरार्थे यज्ञादिकर्मणि क्रियमाणे स्वर्गादिफलाभावाद्देवादिजन्मरूपो बन्धो नास्ति पुरुषस्य अन्यत्र तु फलानुभवार्थं जन्म स्वीकर्तव्यमित्यस्ति बन्ध इति भावः । तदर्थमित्यत्र तच्छब्दः प्रकृतयज्ञपरामर्शीत्याह—**यज्ञार्थमिति** । तस्मा इदं तदर्थमिति नित्यसमासः ।

यत्तु रामानुजः—यज्ञार्थाद्यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूतद्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाण इति, **तत्तुच्छम्**—यज्ञाद्यर्थादित्यादिशब्दाभावाद्यज्ञशब्दस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमस्य चान्याय्यत्वात् । प्रधानकर्मणोऽबन्धकत्वेनैव तच्छेषकर्मणोऽबन्धकत्वस्य सिद्धौ तदर्थं पुनर्वचनस्यायुक्तत्वात् , यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्कर्म यज्ञोपि भवत्येवेति यज्ञस्यापि बन्धकत्वापत्तेः ।

युद्धाय सन्नह्य ततो निवृत्तायार्जुनाय युद्धं कुर्वित्येवोपदेष्टुमुचितत्वेन युद्धार्थं द्रव्यार्जनं कर्म कुर्वित्युपदेशस्यानुचितत्वात्पिष्टपेषणं हि तत् । इतःप्रागेवानेन युद्धसम्भारसम्पदनस्य कृतत्वात् ॥९॥

सहेति । पुरा प्रजापतिः सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा अनेन प्रसविष्यध्वम् । एष वः इष्टकामधु-

सृष्ट्वा उत्पाद्य- पुरा सर्गादौ उवाच उक्तवान् प्रजापतिः- प्रजानां स्रष्टा । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिः तां कुरुध्वं- एष यज्ञः वः युष्माकं अस्तु भवतु इष्टकामधुक्—इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीति इष्टकामधुक् ॥१०॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

कथं, देवानिति । देवान् इन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवाः वर्धिताः भावयन्तु वृष्ट्यादिना आप्याययन्तु वः युष्मान् । एवं परस्परं भावयन्तः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोवावाप्स्यथ ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

किंच- इष्टानिति । इष्टान् अभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवाः दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् । यज्ञभाविताः यज्ञैर्विवर्धिताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान् भोगान्

गस्तु इत्युवाच । इतश्चेति । यज्ञद्वारा देवमनुष्ययोरुपकार्योपकारकभावसत्त्वाद्देवयाजिनश्चोरत्वादयज्ञशिष्टान्नाशनस्य किल्बिषहेतुत्वाद्यज्ञशिष्टान्नाशनस्य किल्बिषमोचकत्वाच्चेत्यर्थः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । अनेन प्रसविष्यध्वमिति । अनेनेति करणे हेतौ वा तृतीया । सुकृतमिति शेषः । प्रसवशब्दार्थमाह—वृद्धिरिति । अन्यार्थमाह—उत्पत्तिरिति । सुकृतं वर्धयध्वमुत्पादयध्वमिति वाऽर्थः ।

यत्तु रामानुजः—आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमिति, तदसत्—आत्मनः वृद्धिक्षयादिविक्रियारहितत्वात् ॥१०॥

देवानिति, कथमिति । यज्ञस्य कथमिष्टकामधुक्त्वमित्यत आहेत्यर्थः । नच देवानां कथं यज्ञेन वृद्धिरिति वाच्यं, देवानाममृताशित्वादमृतं वै घृतमिति घृतस्यामृतत्वाद्यज्ञे च देवेभ्योऽग्नौ घृतस्य दीयमानत्वाच्चेति । वृष्ट्यादीत्यादिपदात्पशुपुत्रादिग्रहणम् । आप्याययन्तु वर्धयन्तु आनन्दयन्त्विति वा । परं श्रेयो मोक्षम् । ननु कथं कर्मणा मोक्षोऽत आह—विज्ञानप्राप्तिक्रमेणेति , चित्तशुद्धिद्वारेति भावः । यज्ञादिकर्मणां देवभावनमवान्तरफलं, प्रधानफलं तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा निःश्रेयसमिति तत्त्वम् । एवं निष्कामानां गतिं प्रदर्श्य सकामानां गतिं प्रदर्शयति—स्वर्गं वेति । परं श्रेय इत्यस्य स्वर्गमिति वाऽर्थ इत्यर्थः । अवाप्स्यथ प्राप्स्यथ ॥११॥

इष्टानिति । देवाः यज्ञभावितास्सन्तः वः इष्टान्भोगान् दास्यन्ति । यः तैर्दत्तान् भोगानेभ्यः अप्रदाय भुंक्ते सः स्तेनएव । ननु देवदत्तभोगान् स्त्रीपशुपुत्रादीन् कथं देवेभ्यो दातुं शक्यमत आह—आनृण्यमकृत्वेति । स्त्रीयासहाग्नौ घृताहुतिप्रक्षेपणेन स्वस्याशक्तौ पुत्रेण तत्प्रक्षेपणेन च स्त्रीपशुपुत्रभोगप्रत्यर्पणरूपमानृण्यं जायते पुंसः । पुरोडाशप्रदानेन च व्रीहिभोगप्रत्यर्पणरूपमित्येवं ज्ञेयम् ।

अस्त्रीकस्यापुत्रस्य च यज्ञेऽधिकाराभावादुक्तम्—स्त्रीपुत्रेति । क्षीराज्याभावे होमाद्यसम्भवादाह—पश्विति । पशुश्चात्र गौरेव न महिष्यादिः, अपवित्रत्वादिति बोध्यम् ।

अप्रदाय अदत्वा आनृण्यमकृत्वैवेत्यर्थः। एभ्यो देवेभ्यः यो भुंक्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव यस्तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव सः देवादिस्वापहारी ॥१२॥

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

ये पुनः यज्ञशिष्टाशिन इति देवयज्ञादीनि निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैः चुल्यादिपञ्चसूनाख्यैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्च। तद्यथा- कुट्टनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी। पञ्चसूना

इमां स्त्रियमिमं पुत्रमिमां गामिदं व्रीह्यादिकं च गृहीत्वा भोद्विजाः देवानस्मान्यज्ञादिभिर्भावयतेति देवा द्विजेभ्यः स्त्रीपशुपुत्रधान्यादिकान् भोगान्ददुः, यस्तु तथा देवांस्तैस्तर्पयति स यथोक्तकारी बुद्धिमानेव- यस्तु तान् स्वयं केवलं भुंक्ते सःस्तेन एव। ननु कथं स्त्रीपश्वादीनां भोजनं घटेतेत्यत आह— **स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयतीति**। मैथुनक्षीराज्यपानादिभिरिति भावः। कथमस्य स्तेनत्वमत आह— **देवादिस्वापहारीति**। देवादिधनापहारित्वाद्युक्तमस्य चोरत्वमित्यर्थः। देवैः स्त्र्यादीनां स्वयज्ञार्थं दत्तत्वेन द्विजसम्बन्धितया प्रतीयमानाः स्त्र्यादयो भोगाः देवसम्बन्धिन एवेति कृत्वा देवसम्बन्धिभोगानां स्वसम्बन्धीकरणाद्द्विजस्य चोरत्वम्। यथा देवदत्तसम्बन्धिवस्त्रस्य स्वसम्बन्धीकरणाद्यज्ञदत्तस्य चोरत्वं तद्वदिति भावः। ननु यदा देवैर्भोगा दत्तास्तदैव देवानां तेषु भोगेषु स्वामित्वं नष्टं, स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरकीयत्वानुकूलव्यापारो हि दानम्। तस्मात्कथं स्त्र्यादीनां देवसम्बन्धित्वमितिचेत्, **मैवम्**—यथा अपुत्रः कन्यादानसमये अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यतीति सङ्कल्पपूर्वकं कन्यां कस्मैचिद्दत्वापि तत्पुत्रे स्वाम्यं प्रतिपद्यते तद्वद्देवा अपि यज्ञार्थं स्त्र्यादीन् तुभ्यं ददाम इति सङ्कल्पपूर्वकं द्विजाय स्त्र्यादीन्दत्तवन्तः कथन्तत्र स्वाम्यं न प्राप्नुयुः- अपितु प्राप्नुयुरेव, सङ्कल्पानधीनत्वाद्दानवैचित्र्यस्येति ॥१२॥

यज्ञेति। यज्ञशब्दोत्र ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञाख्यपञ्चयज्ञपरः। सर्वशब्दस्वारस्यादाह— **प्रमादेति, कुट्टनीति**। गृहस्थस्य कुट्टन्यादयः पञ्चसूनाः पञ्च हिंसास्सन्ति, ताभिर्हेतुभिः गृहस्थस्स्वर्गं न गच्छति। कुट्टनी- उलूखले धान्यं निक्षिप्य मुसलेनावहननसमये कीटादिनाशसम्भवात्तज्जन्या सूना कुट्टनीत्युच्यते, घरट्टोपलाभ्यां धान्यस्य पेषणसमये जाता सूना पेषणीत्युच्यते, चुल्ली- चुल्ल्यां काष्ठानि निक्षिप्य तत्राग्निं संयोज्य ओदनादिपचनसमये कीटादिनाशजन्या सूना चुल्ली, उदकुम्भी कुम्भेन जलाहरणसमये जाता सूना जले पादप्रवेशादिना कुम्भनिक्षेपेण च क्षुद्रजन्तुनाशसम्भवात्, मार्जनी-- मार्जन्या गृहभूमेर्मार्जनसमये जाता कीटादिनाशात्सूना मार्जनीत्युच्यते।

यद्यप्येतास्सूना न गृहस्थेन क्रियन्ते, किंतु तत्पत्न्यैव, तथापि पत्नीकृतपाकसंक्रान्तास्ताः तदन्नभोजनाद्गृहस्थेपि संक्रामन्ति। यद्वा भर्त्रा चोदितैव भार्या ताः करोतीति भर्तारं प्रेरकं संक्रामन्ति। अथवा भर्तृभार्ययोरेकात्मकत्वात्। वस्तुतस्तु भर्त्रर्थमेव भार्या पाकं करोतीति सूना भर्तुरेव। भार्यायास्तु

गृहस्थस्य ताभिस्स्वर्गं न गच्छति ॥' अन्येत्वात्मम्भरा ये भुजते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात् आत्महेतोः ॥१३॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं- जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म। कथमित्युच्यते--अन्नादिति। अन्नात् भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्यात् वृष्टेरन्नस्य

भर्तृभुक्तावशिष्टपाकाशनान्न दोष इति । एतास्तु पञ्चसूना वैश्वदेवाख्यान्नित्यकर्मणो निवर्तन्त इति धर्मशास्त्रम् । ननु कथं पञ्चसूनानिवर्त्यपकान्नस्य यज्ञशेषीकरणमात्रेण किल्बिषनाशकत्वमिति चेदुच्यते— प्रत्यहं देवार्थमेव पाकः कार्यः, नतु स्वार्थमिति विधौ स्थिते देवार्थं पाकाकरणस्य दुष्टत्वाद्धिंसाप्रायोपि पाको देवार्थं कर्तव्य एव, यथा हिंसात्मकोऽप्यग्निष्टोमः विहितत्वात्कर्तव्यः । स्वार्थं पाकस्तु स्वार्थं पशु-विशसनवद्दुष्ट एव । पञ्चसूनानिवर्त्यमपि देवार्थं पक्वान्नं पुण्यमेव विहितत्वाद्धिंसानिर्वर्त्ययज्ञपशु-मांसवदिति सिद्धम् । एवंसति देवयज्ञावशिष्टस्यान्नस्य शास्त्रादायातं पुण्यत्वं लोकतश्च देवार्थं कृतत्वा-त्पाकस्य तत्सम्बन्धिदोषाणां न यजमानगामित्वमिति सिद्धम् ।

ये तु देवार्थं न पचन्ति, किंतु स्वार्थमेव ते पापिन एवेत्याह—**अन्येत्विति**। अन्ये तु अयज्ञशिष्टाशिनस्त्वित्यर्थः । अस्यैव फलितमाह—**आत्मम्भरा इति** । स्वकुक्षिम्भरा इत्यर्थः । स्वय-मपीति स्वत एवेत्यर्थः । अन्नभोजनात्प्रागपीति यावत्- पापवशादेवैतेषां यज्ञाकरणे बुद्ध्युदयादिति भावः । आत्महेतोः स्वकुक्षिपूरणार्थमित्यर्थः ।

कुक्षिपूरणं येन केनाप्यन्नेन जायत एव यज्ञशिष्टान्नेन तु पापनिवृत्तिः अयज्ञशिष्टेन स्वार्थं पक्वे-नान्नेन तु पापसञ्चयनमित्येतावानेव भेदः, ततश्चैहिकं कुक्षिपूरणं आमुष्मिकं पुण्यं च यस्माद्भवति तदेव यज्ञशिष्टान्नं द्विजैः पापभीरुभिर्भोक्तव्यमित्यवश्यं कर्तव्यं यज्ञाख्यं कर्म ॥१३॥

अन्नादिति, इतश्चेति । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वात्कर्मण इत्यर्थः । अन्नाद्भूतानि जायन्त इति श्रुतेराह- भगवान्—**अन्नाद्भवन्ति भूतानीति**। ननु पात्रादिस्थादन्नाद्भूतान्युत्पद्यमानानि न दृश्यन्ते, नापि श्रूयन्त इति मूलकर्तुः प्रसक्तमाक्षेपं वारयति भाष्यकर्ता—**भुक्तादिति** । ननु भुक्तादप्यन्नात्पुरी-षादिरूपान्न भूतोदय इति शङ्कायामाह—**लोहितरेतःपरिणतादिति** । स्त्रीभिर्भुक्तं सल्लोहितरूपेण पुम्भिर्भुक्तं सद्रेतोरूपेण च यत्परिणतमन्नं तस्मादन्नादित्यर्थः । **प्रत्यक्षमिति** । स्त्रीपुरुषसंयोगाज्जरा-युजाण्डजात्मकभूतोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । भवन्तीति प्रत्यक्ष-मिति वा अन्वयः । मनुष्येषु पश्वादिषु चेति भावः । भूतानि प्राणिनः न त्वात्मा तस्याजत्वात्- देहा इति यावत् ।

पर्जन्यशब्दो मेघवाची तत्कार्यं वर्षं लक्षयति वृष्टेरन्नमिति स्मृत्यनुसारादित्याह—**वृष्टेरिति** । व्रीह्यादिमयस्यान्नस्य वृष्टिंविनाऽनुत्पत्तेरिति भावः । नच नदीजलादन्नसम्भव इति वाच्यं, तस्यापि वर्षा-

सम्भवः अन्नसम्भवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति स्मृतेः। यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म तस्मात्समुद्भवो यस्य यज्ञस्य अपूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कर्मेति। कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः प्रकाशको यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि। ब्रह्म पुनर्वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः। यस्मात्साक्षात् परमात्माख्यादक्षरात् पुरुषात् श्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

धीनत्वात्- नहि ग्रीष्मे नद्यां जलं विद्यते, विद्यमानमप्यल्पमेव हि। **प्रास्तेति**। निक्षिप्तेत्यर्थः। प्रपूर्वकादसुगतिक्षेपणयोरिति धातोः कर्मणि क्तः। प्रकर्षेणास्ता प्रास्ता। **अपूर्वमिति**। कर्तृनिष्ठो धर्मस्सुकृतपर्यायः, येनैव स्वर्गादिफलप्राप्तिर्यजमानस्य। कथमन्यथा इहैव समाप्तिसमकालएव नष्टस्य कर्मणो यज्ञस्य जन्मान्तरीयस्वर्गादिफलजनकत्वं स्यात्। **व्यापार इति**। होमादिरूपः लौकिकैः कैश्चिद्वैदिकैश्च यज्ञत्वेन व्यवह्रियमाण इति भावः ॥१४॥

कर्मेति। 'ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्व'मिति कोशादाह—**ब्रह्म वेद इति**। मृद्घटयोरिव ब्रह्मजगतोरिव वा वेदकर्मणोः कार्यकारणभावाभावादाह—**प्रकाशक इति**। प्रतिपादक इत्यर्थः। इदमित्थं कर्तव्यमिति बोधयतीत्यर्थः। समुद्भव इति सम्यगुद्भवस्यस्मादिति समुद्भवः। प्रकृतिरुपादानमिति यावत्। **श्वासवदिति**। 'तस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यदृग्वेद' इति श्रुतेः ब्रह्मणस्सकाशाद्वेदा अप्रयत्नेन जाता इत्यर्थः। श्वासवेदयोरप्रयत्नजन्यत्वरूपं साधर्म्यमस्तीति भावः। तस्माच्छब्दार्थमाह—**सर्वार्थप्रकाशकत्वादिति**। सर्वार्थप्रकाशकत्वं च वेदस्य सर्वावभासकचैतन्यजन्यत्वप्रयुक्तमिति बोध्यम्। यद्वा तस्मादित्यस्य परमात्मनस्समुद्भूतत्वादित्येवार्थः। कथं वेदस्य सर्वगतत्वमित्यत आह—**सर्वार्थप्रकाशकत्वादिति**। सर्वार्थप्रकाशकत्वरूपं सर्वगतत्वं वेदस्यास्तीत्यर्थः। ननु ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यानित्वात्कथं नित्यत्वं वेदस्येत्यत आह—**नित्यं सदेति**। यावद्व्यवहारमित्यर्थः। यज्ञे कथं वेदस्य प्रतिष्ठितत्त्वमत आह—**यज्ञविधिप्रधानत्वादिति**। यज्ञविधिरेव प्रधानं प्रतिपाद्यं यस्य स यज्ञविधिप्रधानः तत्त्वात् इति।

यस्तु रामानुजः—यज्ञः कर्मसमुद्भवः द्रव्यार्जनादिक्रियासाध्यः, कर्म ब्रह्मोद्भवं शरीरजातं, ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं जीवजातमन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति- सर्वगतं सर्वाधिकारिगतं शरीरं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः। इति, **तन्मन्दम्**—यज्ञस्यैव क्रियारूपत्वेन क्रियासाध्यत्वायोगात्। नहि क्रियया क्रिया साध्यते, किंतु फलादिकमेव। यज्ञपूर्वात्मको यज्ञ इह विवक्षितः तर्हि स न द्रव्यार्जनादिक्रियासाध्यः, किंतु ऋत्विग्यजमानव्यापाररूपक्रियासाध्य एव। ब्रह्मशब्दस्य च

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

एवमिति। एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयति इह लोके यः कर्मण्यधिकृतस्सन् अघायुः अघं पापं यस्यायुर्जीवनं सोऽघायुः पापजीवन इति यावत्। इन्द्रियारामः इन्द्रियैरारमणं आक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामः मोघं वृथा हेपार्थ! स जीवति। तस्मात् अधिकृतेन अज्ञेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः।

शरीरे प्रयोगोऽप्रसिद्धः- मम योनिर्महद्ब्रह्मेति प्रकृतौ प्रयोगसत्त्वेपि न शरीरप्रयोगसिद्धिः। प्रकृतेर्ब्रह्मत्वात्तत्कार्यमपि ब्रह्मैवोपचारादिति वचनं तु लक्षणामूलत्वादुपेक्ष्यं-- प्रकृतेर्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमेव तावल्लक्षणया निर्वाह्यं, किं पुनर्वक्तव्यं शरीरस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नर इति वक्ष्यमाणत्वात्कथं शरीरमात्रप्रभवत्वं कर्मणः। अन्नपानादिना तृप्तजीवेत्युक्तिरयुक्ता- जीवस्याभोक्तुरन्नादिना तृप्त्ययोगात्। प्राणादीनामेव हि तृप्तिः। यदि जीवस्यान्नादिना तृप्तिस्तर्हि तदभावेन शोकादिरपि स्यात्, नचैतद्युक्तमविक्रिये सच्चिदानन्दमये जीवे।

यद्ययं जीवः कर्ता भोक्ता विज्ञानात्मा नतु सच्चिदानन्दरूप इत्युच्येत, तर्हि नासावक्षरः, किंतु क्षरएव- कर्तृत्वादिविकारवतोऽनित्यत्वात्। नहि लोके विक्रियमाणं वस्तु नित्यं दृष्टम्-- घटादिरूपेण विक्रियमाणस्य मृदादिद्रव्यस्यापि प्रलये नाशदर्शनात्। सर्वगतमित्यस्य सर्वाधिकारिगतमित्यर्थोऽप्ययुक्तः- अधिकारिविषयसंकोचासहत्वात्सर्वशब्दस्य, अनधिकारिपश्वादिशूद्रादिशरीरस्यापि यज्ञमूलत्वेन तस्य तदसिद्धेश्च।

यद्येतद्दोषपरिहाराय सर्वजीवगतमित्युच्येत, तदप्ययुक्तं- मत्स्यादिशरीराणामयज्ञमूलत्वात्- नहि समुद्रगतमत्स्यादयो वर्षफलितव्रीह्यादिना जीवन्ति इति ॥१५॥

एवमिति। इह एवमीश्वरेणेति शेषः। प्रवर्तितं चक्रं यः नानुवर्तयति हेपार्थ अघायुरिन्द्रियारामस्स मोघं जीवति। एवंशब्दार्थमाह—**वेदयज्ञपूर्वकमिति**। वेदयज्ञौ पूर्वौ यस्मिन् तद्वेदयज्ञपूर्वकं यथातथा वेदयज्ञाभ्यां सहेत्यर्थः। प्रवर्तितं सृष्टमिति यावत्। किं तच्चक्रमत आह—**जगच्चक्रमिति**। चक्रवद्भ्रमणशालित्वाज्जगतश्चक्रत्वव्यपदेशः। नानुवर्तयतीति जगच्चक्रस्यानुवर्तनंनाम वेदाध्ययनपूर्वकं तदर्थानुष्ठानद्वारा जगति यथा कर्मिणो वर्तन्ते तथा वर्तनमित्यर्थः। यच्छब्देन सन्न्यासिग्रहणं माभूदित्याह—**कर्मण्यधिकृत इति**।

आयुरिति। शरीरे प्राणवायुसञ्चार आयुः यस्य शरीरे प्राणवायुसञ्चारः पापायैव भवति, स उच्यतेऽघायुरिति। इदमेवाह—**पापजीवन इति**। पापसञ्चयनजीवित इत्यर्थः। **आराम इति**। आङ्पूर्वकाद्रमतेर्भावे घञ् इत्यभिप्रेत्याह—**आक्रीडेति**। अश्वेनोद्यान इव इन्द्रियैर्विषयेषु यः क्रीडति स इन्द्रियाराम इत्यर्थः।

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेन अनात्मज्ञेन कर्तव्यमित्येतत्, 'न कर्मणामनारम्भा'दित्येतदारभ्य 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण'- इत्येतदन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र'त्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवती'त्येतदन्तेन ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु कारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥१६॥

यदि कर्म कर्तव्यं तर्ह्यज्ञेनेति किं विशेष्यते, ज्ञानिनापि कर्तव्यमेवेत्यत्रोक्तमनुवदति—**प्रागिति, तादर्थ्येनेति ।** तदर्थमेव तादार्थ्यं तेन ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । अनात्मज्ञेन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्यमित्येतत्प्रतिपाद्येत्यन्वयः ।

अत्राह रामानुजः—अन्नाद्भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नं, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्सजीवं शरीरं पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानमिति । इन्द्रियारामः— इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्तीति ज्ञानयोगादौ यतमानोपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवतीति च । **तदेतत्सर्वमविचारितरमणीयं— तथाहि**—कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्र शरीरात्कर्म शरीरं जीवाच्चोद्भूतमित्युक्तं प्रागनेनैव। इदानीं तु कर्म सजीवाच्छरीरात्सजीवं शरीरं पुनरन्नादित्युच्यते । कथमिदं न व्याहतम् ? कथं वा त्वन्मतरीत्यापि मूलादिदमर्थलाभः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्र यथा भूतशब्दस्सजीवशरीरवाची, तथा कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यत्र किं ब्रह्मशब्दः सजीवशरीरवाची ? उताजीवशरीरवाची ? नाद्यः- ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यक्षरशब्दवाच्यसजीवशरीरात्सजीवशरीरस्योत्पत्तिरिति व्याघातात् । नह्येकमेव कार्यं कारणं च भवितुमर्हति । नचाक्षरशब्दः केवलजीववाचीति वाच्यं, केवलजीवात्सजीवशरीरसमुद्भव इत्यपि व्याघातात् । कारणजीवात्कार्यजीवस्य भेदाभावात् । न द्वितीयः अजीवशरीरात्कर्मोदयासम्भवात् । सजीवं हि शरीरं कर्मणि प्रभवत इति सम्प्रतिपन्नम् । किंच सजीवशरीरो जात इत्यनेन जीवस्यापि जन्म सिद्धम् । तच्चायुक्तं- अजो नित्य इत्यादिविरोधात् ।

अत एवेह न चक्रत्वमप्युपपद्यते- अक्षरस्य जीवस्य देहकारणस्य कुतश्चिदुत्पत्त्यश्रवणादुत्पत्त्यसम्भवाच्च- उत्पत्तौसत्यां नाशसम्भवेनाक्षरत्वायोगाच्च- अक्षरत्वं ह्यविनाशित्वं- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति जातस्य मृत्युव्यभिचाराभावाच्च । ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्येतस्याभावे तु चक्रत्वमुपपद्येत, भूतब्रह्मशब्दयोरेकार्थवाचित्वादन्नाद्भूतानि भवन्ति दद्ब्रह्म पुनरन्नाद्भवतीति । नच तथैवास्त्विति वाच्यं, मूलच्छेदपाण्डित्यप्रकर्षापत्तेस्तव ।

ननु भूतब्रह्माक्षरशब्दास्त्रयोपि सजीवशरीरवाचिन एव- तत्र ब्रह्मवाच्यस्य सजीवशरीरस्य पुत्रस्य अक्षरशब्दवाच्यात्सजीवशरीरात्पितुस्समुद्भव इत्यदोष इतिचेत्, **नैतदपि युक्तम्**—यथा पितृदेहात्पुत्रदेहस्समुद्भवति तथा पितृदेहोपि पितामहदेहात्समुद्भवतीति कृत्वा अक्षरशब्दवाच्यस्य पितृदेहस्य पुन-

4262

एवंस्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयम्? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः साङ्ख्यैरनुष्ठेयां प्राप्तैरेवेत्येतमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं एवं वैतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानास्सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यकर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह-- भगवान् ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

रन्नात्समुद्भवाभावात् । नचान्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्रापि अन्नादन्नमयात्पितृदेहाद्भूतानि पुत्रदेहास्सम्भवन्तीत्यर्थ इति वाच्यं, ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यनेन पौनरुक्त्यात् । नच ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्येतत्पुनरुक्तमपि चक्रत्वोपपादकमित्यदोष इति वाच्यं, चक्रत्वोपपादाय कर्म भूतोद्भवं विद्धि भूतमन्नसमुद्भवमिति स्वपदेनैव वक्तव्यत्वात्- स्वपदेन पर्यायपदेन वा वचनं विनापि अन्नाद्भूतानि भवन्ति, कर्म भूतोद्भवमित्येतावन्मात्रेणैव चक्रत्वस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वाच्च, तस्माद्भूतब्रह्माक्षरशब्दानां नैकार्थत्वमुचितं- भिन्नार्थत्वे तु न त्वदभीष्टचक्रत्वसिद्धिः ।

तथा इन्द्रियाराम इत्यत्र इन्द्रियाणां करणानामारामत्वरूपणं च **विरुद्धम्**—विहारस्थानं ह्यारामः न तु विहारकरणं- प्रकृते विहारस्थानं विहारविषयाश्शब्दादय एव । तस्माच्छब्दादिष्वेवारामत्वरूपणमुचितम् । नच विषयभोगैकरतिर्भवतीति फलितार्थ उक्तोऽस्माभिरिति वाच्यं, ऋजुमार्गं विहाय वक्रपथाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् ।

तथा ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं जीवतीत्यप्य**युक्तम्**—ज्ञानयोगे यतमानस्य सन्न्यासिनः यज्ञानुष्ठानाधिकाराभावात् । यद्यस्य विहितं स हि तदनुष्ठानेन व्यर्थजीवनः ज्ञानयोगिनस्तु ज्ञानमेव विहितं न तु कर्मेति कथं तस्य कर्मानाचरणाद्व्यर्थजीवनत्वप्रसङ्गः । नचेन्द्रियारामत्वं सन्न्यासिनो व्यर्थजीवनत्वापादकमिति वाच्यं, असन्न्यास्यज्ञविषयत्वादेतत्प्रकरणस्य, यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयेन सन्न्यासिप्राज्ञस्य कर्माभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥१६॥

एवमिति । यद्यपि कर्मणि उद्दिश्यैवोक्त'मेवं प्रवर्तितं चक्र'मिति प्रकरणादिना सुज्ञेयं, तथापि मन्दमतीनां नायं विवेकस्सुलभ इत्यभिप्रेत्य भगवान् स्वयमेव तद्विभागं दर्शयतीत्याह—**किमित्यादिना** । एवमीश्वरेण प्रवर्तितं जगच्चक्रं किं सर्वेणानुवर्तनीयम्? यद्वा पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविद्भिस्साङ्ख्यैरनुष्ठेयां ज्ञानयोगेनात्मविदो निष्ठामप्राप्तैरनात्मविद्भिरेवानुवर्तनीयमिति विकल्पः । **श्रुत्यर्थमिति** । 'एवं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति श्रुतिः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायेति पुत्रैषणादिकं त्यक्त्वेत्यर्थः । प्रतिपिपादयिषितमिति श्रुत्यर्थविशेषणं, प्रतिपिपादयितुमिष्टं प्रतिपादयिषितम् ।

य इति । यस्तु साङ्ख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनि रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्यात् भवेत्, आत्मतृप्तश्च आत्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः सन्न्यासी आत्मन्येव च सन्तुष्टः। सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तमनपेक्ष्यैव आत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत्। य ईदृश आत्मवित् तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥१७॥

यस्त्विति । यो मानवस्तु आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मन्येव सन्तुष्टश्च स्यात्तस्य कार्यं नैव विद्यते। **साङ्ख्य इति ।** तुशब्दस्य पूर्वोक्तवैलक्षण्यद्योतकत्वात्पूर्वं कर्मिण उक्तत्वादिह साङ्ख्यलाभ इति भावः। साङ्ख्यशब्दार्थमाह—**आत्मज्ञाननिष्ठ इति ।** आत्मरतिरेवेत्येवकारादाह—**विषयेष्विति ।** आत्मन्येवास्य रतिरित्यर्थः। आत्मतृप्तश्चेत्यत्र चकार एवार्थक इत्याह—**आत्मनैव तृप्त इति ।** एवकारार्थमाह—**नान्नरसादिनेति ।** मनःप्राणादितादात्म्याध्यासाभावादिति भावः। **मानव इति ।** मनुष्याणामेवात्राधिकारादिति भावः। यद्यपि- 'तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवा'दिति ज्ञानमार्गे देवानामप्यधिकारस्तथापि न सन्न्यासे इति बोध्यम्। सर्वत इति सर्वेषु विषयेष्वित्यर्थः। क एवंविधोऽत आह—**आत्मविदिति ।** सच्चिदानन्दब्रह्मात्मज्ञानशून्यस्य कथमात्मरत्यादयः स्युरिति भावः।

यत्तु मुक्तपरोऽयं श्लोको वक्ष्यमाणश्चेति **रामानुजः**, न सन्न्यासाश्रमिपरः तस्यापि स्वाश्रमधर्मनिवृत्त्यभावात्। वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मारम्भः- न पुनर्वर्णाश्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भाव इति **वेदान्तदेशिकश्च । तदुभयं मन्दम्**—मुक्तस्येह प्रसक्त्यभावात् मुमुक्षुं प्रत्येव गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्- वेदान्तशास्त्रे मुमुक्षोरेकाधिकारित्वात् 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते' इत्यात्मतुष्टेः स्थितप्रज्ञलक्षणत्वात्, स्थितप्रज्ञो ज्ञानयोग्येव न मुक्त इति सम्प्रतिपन्नत्वात्- 'दुःखेष्वनुद्विग्नमना' इत्यादिश्लोकोक्तधर्माणां मुक्ते प्रसक्त्यभावात्- नहि मुक्तौ दुःखानि सन्ति, येन तत्रानुद्वेग उपदिश्येत मुक्तस्य। किंच मानव इति पदमपि अस्य श्लोकस्य साधकपरत्वे लिङ्गं- सिद्धस्य हि न मानवत्वादिकमस्ति- मानवत्वादेर्देहधर्मत्वान्मुक्तस्यात्मत्वाच्च न हि मुक्तेषु मानवासुरदैवतादिविभागोऽस्ति। अपिचात्मरतिरेवेत्येवकारोपि व्यर्थस्त्वन्मते- नहि मुक्तौ विषयास्सन्ति, येन विषयरतिव्युदासाय प्रयुज्येतैवकारः। अथ यदि मुक्तिर्विष्णुपदं वैकुण्ठलोकस्तत्र अप्राकृता विषयास्सन्तीत्युच्येत, तर्हि मुक्तस्य विषयरतिरेव स्यान्नत्वात्मरतिः- अप्राकृतविषयैस्तैरिन्द्रियाणामाकृष्टत्वान्मुक्तस्य। असति तु मुक्तानां विषयभोगे अभोग्यानामप्राकृतानां तद्विषयाणां सृष्टिः पारमेश्वरी व्यर्थैव स्यात्। एवं निरर्थविषयस्रष्टा विष्णुरप्रमाण एव स्यात् निरर्थप्रलापोन्मत्तवत्। अपि च नैवेति वक्ष्यमाणश्लोके-- इहेति पदमस्ति- तद्धि एतल्लोकवाची। कथं मुक्तस्येह लोकसम्बन्धित्वं, न कथमपि। तस्मान्नेमौ श्लोकौ मुक्तपरौ किंतु साङ्ख्यपरावेव।

यदुक्तं सन्न्यासिनोप्यस्ति वर्णाश्रमधर्म इति, **तदयुक्तम्**—कुटीचकादीनां दण्डतर्पणादिधर्मसत्त्वेपि परमहंसस्य नास्ति यः कोप्यल्पोपि धर्मः- 'ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यश्शिवमस्तु

नैव तस्य कृतेनाऽर्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

किंच- नेति । नैव तस्य एवमात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनमस्ति, तर्हि तस्य अकृतेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थः नाकृतेन इह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणोवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तः क्रियासाध्यो व्यपाश्रयः व्यपाश्रयणं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोस्ति येन तदर्था क्रियाऽनुष्ठेया स्यात्, न त्वमेवं तस्मिन् सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥१८॥

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

यत एवं, तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं

राज्ञा'मिति भागवतात् । दिगम्बरा निर्दण्डकपालाः करतलभिक्षस्तरुतलवास इत्यादिवचनोक्तकरतलभिक्षादिशालिनो हि ते । उक्तं हि- 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध' इति । नचास्ति तेषामपि निवृत्तिधर्म इति वाच्यं, आत्मरत्यादीनामेव निवृत्तिधर्मत्वात्त्वदुक्तरीत्या मुक्तेष्वपि तत्सम्भवाच्च॥१७॥

नैवेति । तस्य इह कृतेन कश्चनार्थो नैव, अकृतेन कश्चनार्थो नैव । अस्य सर्वभूतेषु अर्थव्यपाश्रयः कश्चिन्न च । ननु कर्मणा साङ्ख्यस्य मास्तु प्रयोजनं कर्माकरणेन तु प्रत्यवायरूपोऽनर्थस्स्यादित्यत आह— **तर्हीति, अर्थव्यपाश्रय इति** । अर्थाय व्यपाश्रयोऽर्थव्यपाश्रय इति चतुर्थीति योगविभागात्समासः । अर्थशब्दार्थमाह— **प्रयोजनेति** । चतुर्थ्यर्थमाह— **निमित्त इति** । व्यपाश्रयशब्दार्थमाह— **व्यपाश्रयणमिति** । स कीदृशोत आह— **क्रियासाध्य इति** । कीर्तनवन्दनादिक्रियानिर्वर्त्य इत्यर्थः । क्रियापूर्वक इति यावत् । सर्वभूतविषयकं प्रयोजननिमित्तं क्रियासाध्यमाश्रयणं किञ्चिदप्यस्य नास्तीत्यर्थः । इदमेव विशदयति— **कश्चिदिति** । कञ्चिद्भूतविशेषं ब्रह्मरुद्रादिरूपं राजधनिकादिरूपं वा सागराश्वत्थादिरूपं वा आश्रित्य कीर्तनवन्दनादिना संश्रित्य साध्यः । तस्माल्लभ्यः कश्चिदर्थः सत्यलोककैलासादिरूपः भूमिधनादिरूपो वा पुण्यपुत्रादिरूपो वा अर्थः फलमिति यावत् । नास्यास्ति । **येनेति** । अर्थसत्त्वेनेत्यर्थः । **तदर्थेति** । ब्रह्मलोकादिफलार्थेत्यर्थः । **क्रियेति** । सगुणब्रह्मोपासनयज्ञानुष्ठानादिरूपेत्यर्थः ॥१८॥

यत एवं तस्मादिति । यस्मात्त्वमेवं सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने न वर्तसे, तस्मादित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकाराभावादिति यावत् । न हि त्वमात्मरतिरात्मतृप्त आत्मतुष्टश्च भवसि, येन तव कार्याभावस्स्यादिति भावः । कार्यशब्दस्वारस्यादाह— **नित्यमिति** । एतेन कर्मिणापि काम्यादिकर्माणि त्याज्यान्येवेति सूचितम् । नहि तानि कर्तुं योग्यानि बन्धकरत्वात् । नित्यानि तु चित्तशुद्धि-

कर्म समाचर । असक्तोहि यस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पूरुषः । परं मोक्षमाप्नोति पूरुषस्सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥१९॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यस्माच्च, कर्मणेति । कर्मणैव हि पूर्वे च क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के, जनकादयः जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततो

हेतुत्वात्कर्तुं योग्यानि । परं मोक्षमिति मोक्षस्यैव सर्वोत्कृष्टब्रह्मरूपत्वादिति भावः । ननु ज्ञानादेव मोक्षस्य सिद्धान्तितत्वेन कथं कर्मणा मोक्षप्राप्तिरत आह—**सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति** ।

यत्तु रामानुजः—परं जीवमाप्नोतीति, **तदसत्**—तन्मते जीवस्याब्रह्मत्वाज्जीवस्य जीवप्राप्तेरफलत्वाच्च ॥१९॥

कर्मणेति । 'असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष' इत्युक्तं तत्र किं प्रमाणमिति शङ्कायां जनकादयएवेह प्रमाणमित्याह भगवान्—**कर्मणैवेति** । जनकादयः कर्मणैव संसिद्धिमास्थिता हि । कर्मणैव जनकादयो मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थः । सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति भावः । एवकारान्न त्वकरणेनेत्यर्थः । इत्येकोर्थः ।

जनकादयः कर्मणा सहैव संसिद्धिं गन्तुमास्थिता हि- कर्मणा सहैवेत्यस्यार्थमाह—**असन्यस्यैवेति** । ननु कर्मयोगाद्ज्ञानयोगस्ततो मुक्तिरिति क्रमे सति कथं कर्मणासहैव जनकादीनां मुक्तिप्राप्तिप्रवृत्तिरित्यत आह—**प्राप्तसम्यग्दर्शना इति** । जन्मान्तरानुष्ठितज्ञानयोगमाहात्म्येनेति भावः ।

अत्रेदं तत्त्वम्—वेदान्तश्रवणादिना पारोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं विदित्वा विद्वांसो ज्ञानयोगे प्रवर्तन्ते, सिद्धे तु तस्मिन्नपरोक्षीकृतब्रह्मात्मानो मुच्यन्ते, अकालमरणादिना ज्ञानासिद्धौ तु अपक्वज्ञानयोगास्ते न मुच्यन्ते, किंतु जन्मान्तरं प्रतिपद्यन्ते । तत्र तु विनैव ज्ञानयोगं केचिद्विनैव कर्मयोगं च वेदान्तश्रवणमात्रैणैव ब्रह्मात्मानं साक्षात्कुर्वन्ति । तस्मादेतेषां कर्मसन्न्यासं विनैव मुक्तिरिति ।

नन्वेवं ज्ञानिनां कुतः कर्मणि प्रवृत्तिरत आह—**लोकसंग्रहार्थमिति** । लोकेन स्वाचारं संग्राहयितुमित्यर्थः । ननु किमिति शुकादयो लोकसंग्रहार्थं कर्म नाकुर्वन्नत आह—**प्रारब्धकर्मबलादिति** । ज्ञानिभिरपि यावत्प्रारब्धावसानं तदनुवर्तनस्यावर्जनीयत्वादिति भावः । एतेन ज्ञानिषु केषाञ्चित्कर्मयोगे केषाञ्चित्तपोयोगे केषाञ्चिद्ग्रन्थकरणे केषाञ्चिद्व्यवहारे केषाञ्चिद्वाणिज्यादौ च प्रारब्धवशात्प्रवृत्तेर्दर्शनेपि न कोपि बन्ध इति सूचितम् ।

कर्मणासहैव मुक्तिं गता इत्युक्तौ कर्मणोपि मुक्तिप्रवेशस्स्यात्तच्चानिष्टं, निष्क्रियब्रह्मरूपत्वान्मुक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**गन्तुं प्रवृत्ता इति** । इति द्वितीयोर्थः ।

कर्मणा सहैवेत्यस्यासन्न्यस्यैवेत्यर्थात् जनकादयोऽसन्न्यस्यैव मुक्तिं गताः सन्न्यासं विना कर्मयोगे स्थित्वैव ते जन्मान्तरप्रारब्धसुकृतवशादपरोक्षीकृतब्रह्मात्मानो मुक्तिं गता इति तृतीयोर्थः ।

संसिद्धिमास्थिताश्चित्तशुद्धिं प्राप्ता इति चतुर्थोर्थः । दर्शितश्चायं ग्रन्थारम्भे भाष्यकृद्भिरेव इति ।

लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मबलात् कर्मणासहैवासन्यस्यैव तु संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयः तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिं आस्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कृतं नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति, तथापि प्रारब्धकर्मायत्तः त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

लोकसंग्रहः किमर्थं कर्तव्य इति, उच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्माचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव कर्माचरति इतरोऽन्यो जनः तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कुरुते लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥२१॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

यद्यप्यत्र लोकसंग्रहकर्तव्यतायां ते विप्रतिपत्तिः, मां किन्नपश्यसि—नेति । न मे

परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वाज्जनकादयः प्राप्तसम्यग्दर्शना एवेति निश्चेतुमशक्यत्वात्पक्षान्तरमाह—**अथेत्यादिना** । जनकादयः कर्मणैव क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति श्लोको व्याख्येय इत्यन्वयः । अयमेवार्थ आदौ मया लिखितः ।

ननु जनकादयः प्राप्तसम्यग्दर्शना इत्यत्र नास्ति बलवत्प्रमाणं जनकयाज्ञवल्क्ययोरुक्तिप्रत्युक्त्यादिकं तु परोक्षज्ञानसाधनतयोपक्षीणं- अप्राप्तसम्यग्ज्ञाना इत्यत्र तु बलवलिङ्गमस्ति कर्मानुष्ठानरूपमविद्वद्विषयत्वात्कर्मानुष्ठानस्य- अहं तु इतःप्रागप्राप्तज्ञानोपीदानीं त्वदुपदेशमाहात्म्यात्प्राप्तसम्यग्दर्शन एव भवामि- ततो नाहं युद्धाख्यमन्यद्वा कर्म कुर्यामिति मतमर्जुनस्याशङ्क्याऽऽह भगवान्— लोकसंग्रहमित्युत्तरार्थमित्याह भाष्यकारः—**अथ मनन्यस इति** । पूर्वैरप्यजानद्भिरप्राप्तसम्यग्दर्शनैरेव जनकादिभिः कर्तव्यं कर्म कृतं सम्यग्दर्शनवता । अत एव कृतार्थेनान्येन मादृशेन तु तदवश्यं न कर्तव्यमित्यथ मन्यसे मन्यसेयदीत्यर्थः । पूर्वैरपीत्यपिशब्दस्तु पूर्वेषां ज्ञानादिसामग्र्यतिशयं द्योतयति । कृतार्थपदं तु कृतकृत्यत्वबोधकम् । तच्च- अकृतकृत्यः कृत्यं करोतु नाम कृतकृत्यः कथं कृत्यं कुर्यात्तदानीमेव कृतभोजनो भोजनमिवेति सूचयति—**प्रारब्धेति** । प्रारब्धकर्मणोऽनतिक्रमणीयत्वादिति भावः । एतेन तवास्ति युद्धहेतुप्रारब्धकर्मेति भगवता सूचितमर्जुनाय सर्वज्ञेन उन्मार्गः अधर्ममार्गः सम्पश्यन्सम्यग्जानन्॥

यद्यदिति । श्रेष्ठो यद्यदाचरति इतरो जनस्तत्तदेवाचरति, प्रधान इति विद्यादिभिरुत्कृष्टः । यत्प्रमाणमिति व्यस्ते पदे यत् शास्त्रादिकं स श्रेष्ठः प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन स्वीकरोति, इतरो लोकः तदेव शास्त्रादिकं प्रमाणमनुवर्तते अनुसृत्य प्रवर्तते । फलितार्थमाह—तदेव **प्रमाणीकरोतीति** ॥२१॥

नेति । हेपार्थ मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन कर्तव्यं नास्ति- अनवाप्तमवाप्तव्यं च किञ्चन मे

मम पार्थास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि। कस्मात्, नानवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त एव च कर्मणि अहम् ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्वशः ॥२३॥

यदीति। यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितः अनलसस्सन् मम श्रेष्ठस्य सतः वर्त्म मार्गं अनुवर्तन्ते मनुष्याः हेपार्थ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्मचेदहम्।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

तथा को दोष इत्यत्राह—उत्सीदेयुरिति। उत्सीदेयुर्विनश्येयुः, इमे सर्वे लोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहम्। किंच सङ्करस्य च कर्ता स्याम्। तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तोहमुपहतिं कुर्यामिति महेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत!
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

नास्ति, कर्मण्येव वर्ते च। मां किमिति। मद्दृष्टान्तेन लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विषये तव वर्तमाना विप्रतिपत्तिः स्वयमेव निराकरणीयेत्यर्थः। अप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थं लोकाः कर्म कुर्वन्तीति प्रसिद्धम्--स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादौ लोकानां प्रवृत्तिदर्शनात्। अवाप्तसमस्तकामः परिपूर्णो भगवान्वासुदेवस्तु कमर्थमुद्दिश्य कर्मणि प्रवर्तेत- न कमपि, तथापि कर्मणि वर्ततएव वासुदेवो लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः॥२२॥

यदीति। ननु तव किं लोकसंग्रहेण फलमतो माकुरुष्व त्वमपि कर्मेत्यत आह- भगवान्— **यदीति।** यदि ह्यहमतन्द्रितस्सन् जातु कर्मणि न वर्तेय इत्यन्वयः। अतन्द्रित इत्यनेन कर्मत्यागे हेतुरलसत्वं सूचितम्। यद्यप्यात्मनिष्ठः पुरुष आत्मानन्दानुभवपारवश्यादेव कर्म जहाति, न त्वालस्यात्तथापि आलस्यप्रयुक्तः कर्मत्यागोऽनुचित इति बोधनायातन्द्रित इत्युक्तम्। **ममेति।** ज्ञानबलादिभिरुत्कृष्टस्येत्यर्थः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिति। अहं कर्म न कुर्यांचेदिमे लोका उत्सीदेयुः विनश्येयुरिति नरकप्राप्त्यादिलक्षणं नाशं प्राप्नुयुरित्यर्थः। **सङ्करस्येति।** याजनयुद्धगोरक्षणसेवादिवर्णधर्माः, गुरुकुलवासवैश्वदेववनवासभिक्षाटनाद्याश्रमधर्माश्च पृथगसंकीर्णा वर्णाश्रमविभागबोधकाः यदि लुप्येरन्, तर्हि वर्णाश्रमसङ्करस्स्यादित्यर्थः। **तेनेति।** साङ्कर्यकरणेनेत्यर्थः। उपहन्यां नाशयेयं- नरकदुःखप्राप्यादिनाशं जनयेयमित्यर्थः। सङ्करो नरकायैवेत्यर्जुनेनैवोक्तत्वादिति भावः। तस्माद्यथाहं परमात्मा सर्वज्ञ आत्मविदपि क्षत्रियजातिगृहस्थाश्रमोचितानि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं करोमि तद्वत्त्वमपि कुर्ववश्यमित्यर्थः ॥२४॥

यदि पुनरहमिव त्वमपि कृतार्थबुद्धिः आत्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेपि इतरानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—सक्ता इति। सक्ताः कर्मणि अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति, के अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथा असक्तस्सन्। तत्किमर्थं करोतीति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥२६॥

एवं लोकसंग्रहचिकीर्षोर्न ममात्मविदः कर्तव्यमस्ति अन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा। तस्मात्त इदमुपदिश्यते—नेति। बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः कर्तव्यं मया कर्म भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदः तं न जनयेत् नोत्पादयेत्। अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासङ्गवतां किंच कुर्यात् जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्मयुक्तोऽभियुक्तस्समाचरन् ॥२६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

सक्ता इति। कृतार्थबुद्धिः कृतार्थोहमिति बुद्धिशाली कृतस्साक्षात्कृतोर्थः परमार्थ आत्मा यया सा कृतार्था बुद्धिर्यस्य स कृतार्थबुद्धिरिति वा। कृतार्था कृतकृत्या बुद्धिर्यस्येति वा। आत्मनि कृतकृत्यत्वाकृतकृत्यत्वादिविशेषासम्भवाद्बुद्धिरेव सच्चिदानन्दात्मतादात्म्यमापद्य कृतकृत्यतामात्मनि सम्भावयतीत्यर्थः। **अन्योवेति**। त्वत्त इतरो वा अहमिव कृतार्थबुद्धिरात्मविदित्यर्थः। तस्यान्यस्य आत्मनस्तवापि कर्तव्याभावेपीतरानुग्रहः कर्तव्य एव। यथा मया इतरानुग्रहः क्रियते तथा मादृशेन त्वयाऽन्येन वाऽऽत्मविदा कर्तव्य एवेतरानुग्रहः। कर्मकरणद्वारेत्यर्थः। तस्यापि तादृशस्यापि आत्मनस्त्वस्य कर्तव्याभावेपीत्यन्वयः। तस्यापीत्यतःप्राक्तर्हीति पूरणीयम्।

हेभारत अविद्वांसः कर्मणि सक्तास्सन्तः यथा कर्म कुर्वन्ति तथा विद्वानसक्तस्सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः कर्म कुर्यात्। कथं कर्मणि सङ्गोऽत आह—**अस्येति**। फलद्वारा कर्मसङ्ग इत्यर्थः ॥२५॥

नेति। विद्वान् कर्मसङ्गिनामज्ञानां बुद्धिभेदं न जनयेत्, विद्वान् युक्तस्समाचरन् सन् सर्वकर्माणि जोषयेत्। **एवमिति**। एवं लोकसंग्रहचिकीर्षोर्मम आत्मविदोऽन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं नास्ति। तस्माल्लोकसंग्रहेतरप्रयोजनाभावात् ते तुभ्यमिदमुपदिश्यते· मयेति शेषः। अज्ञस्य बुद्धिं दर्शयति—**कर्तव्यमित्यादिना, जोषयेदिति**। जुषीप्रीतिसेवनयोरिति धातोः सेवनार्थकाज्जुषतेः हेतुमति णिच्। युक्तः चित्तसमाधानरूपयोगशाली। आदावेव पुंसां ज्ञानयोगेऽधिकाराभावात्कर्मसु प्रवृत्तिरुपपद्यते· विदुषा कर्मसु निन्दितेषु तु अज्ञाः कर्मभ्यो निवर्तन्ते स्वयम्। न तु ज्ञानयोगे प्रवर्तितुं क्षमन्ते। अत उभयभ्रष्टा भवन्ति। तस्मात्कर्मनिन्दादिना नाज्ञानां बुद्धिं भ्रंशयेद्विद्वानित्यर्थः ॥२६॥

अविद्वान्कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—प्रकृतेरिति। प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेः- प्रकृतितो जाताः सत्त्वरजस्तमांसि कार्यकरणाकारपरिणतास्तैर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घाते आत्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानी अविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानः तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥२७॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

यः पुनर्विद्वान्—तत्त्वविदिति। तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः- गुणविभागस्य कर्मविभागस्य तत्त्वविदित्यर्थः। गुणाः करणात्मकाः गुणेषु

प्रकृतेरिति। सर्वशः प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि कर्माणि अहङ्कारविमूढात्मा अहं कर्तेति मन्यते। साक्षात्सत्त्वादिगुणानां कर्तृत्वाभावादाह—**कार्यकरणाकारपरिणता इति**। कार्यं देहः करणानि समनस्कानीन्द्रियाणि! **विकारैरिति**। कार्यैरित्यर्थः। गुणसाम्यावस्थारूपप्रकृतिजन्यत्वात्प्रकृतिविकारत्वं गुणानामित्यर्थः।

ननु ईक्षतेर्नाशब्दमिति प्रधानाख्यस्य साङ्ख्यपरिकल्पितस्य तत्त्वस्याशब्दत्वं व्यासेनैव सिद्धान्तितमिति कथमिह तद्ग्रहणमिति चेदुच्यते— नेयं प्रकृतिस्तत्त्वान्तरं, किंतु मायैव- इयं हि सत्त्वादिगुणलयवती- प्रलये गुणास्ते त्रयोऽस्यां निलीय साम्येन वर्तन्ते इति तदाऽस्याः प्रकृतिरिति नाम— सृष्ट्युपक्रमे त्वस्याः गुणाः क्षुभ्यन्ते स एव गुणक्षोभस्सत्त्वादिगुणोत्पत्तिरित्युच्यते- इति। **अहङ्कारेति**। कार्यकरणसङ्घाते आनात्मनि अहमिति यः प्रत्ययस्सोहङ्कार इत्युच्यते। एतेन ब्रह्मण्यात्मबुद्धिर्नाहङ्कार इति सूचितं- तस्यात्मत्वात्। **नानाविधमिति**। स्थूलोहं काणोहं रुग्णोहं खिन्नोहमित्यादिबहुप्रकारं मूढः मोहं प्राप्तः कोऽयमत आह—**कार्यकरणधर्मेति**। कार्यकरणगतधर्मानात्मन्यध्यस्तवानित्यर्थः। अतएव कार्यकरणाभिमानी कार्यकरणेषु ममेति अहमिति चाभिमानवान् अतएव अविद्यया भ्रान्त्या आत्मनि स्वस्मिन् कर्माणि सन्तीति मन्यमानः- कार्यकरणगतकर्माण्यात्मगतानि मन्वान इत्यर्थः। तत्कर्मणां कार्यकरणकर्मणां कर्ता अहमिति मन्यते। कार्यकरणाकारपरिणतसत्त्वादिप्रकृतिगुणत्रयक्रियमाणकर्माणि मूढोहमेव करोमीति मन्यत इति समुदायार्थः।

देहे गच्छत्यहं गच्छामीति, चक्षुषि पश्यत्यहं पश्यामीति, मनसि शोचत्यहं शोचामीति च देहादितादात्म्याध्यासाद्भ्रान्त्या पुरुषो मन्यत इति यावत् ॥२७॥

तत्त्वविदिति। तुशब्दस्य पूर्वोक्तवैलक्षण्यद्योतकत्वादाह—**यः पुनर्विद्वानिति**। हेमहाबाहो गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्तु गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते- तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्ति जानातीति तत्त्ववित्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सम्बध्यत इति न्यायादाह—**गुणविभागस्य. कर्मविभागस्य**

विषयात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥२८॥

प्रकृतेर्गुणसम्मूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

ये पुनः— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैस्सम्मूढास्सम्यङ्मूढास्सन्तस्सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु- वयं कुर्मः फलायेति तान्कर्मसङ्गिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान्मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचालयेत्- बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥२९॥

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमिति, उच्यते—मयीति । मयि

वेति । गुणकर्मणोर्विभागौ गुणकर्मविभागौ तयोरिति समासः । वक्ष्यति भगवांश्चतुर्थाध्याये स्वयमेव गुणकर्मविभागद्वयम्—'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव'चेत्यादि । सति तु गुणकर्मविभागज्ञाने— 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छती'ति तत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या गुणा एव कर्मकर्तारो नाहमिति मन्यते, ततश्च मुक्तो भवति इदमेवात्राप्युच्यते- 'गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत' इति । **करणात्मका इति** । इन्द्रियरूपेण परिणतास्सत्त्वादिगुणा इत्यर्थः । विषयात्मकेषु शब्दादिविषयरूपेण परिणतेषु सत्त्वादिगुणेष्वित्यर्थः । सर्वस्यापि जगतस्सत्त्वादिगुणकार्यत्वादिति भावः । गुणानां गुणेषु वृत्त्युक्त्या फलितमाह—**नात्मेति** । आत्मा न गुणेषु वर्तत इत्यर्थः । **न सज्जत इति** । गुणकर्मस्विति भावः । यद्वा 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'ष्विति कोशाद्गुणा इन्द्रियाणि, कर्माणि तद्व्यापाराः तद्विभागवित् अस्येन्द्रियस्येदं कर्मेति वेत्तीत्यर्थः । अन्यत्तुल्यम् । गुणेभ्यस्सकाशाच्चात्मनो विभागौ गुणकर्मविभागाविति श्रीधरः ॥२८॥

प्रकृतेरिति । गुणैस्सत्त्वादिभिः- 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भार'तेति वक्ष्यमाणविधया गुणानां मोहकत्वं बोध्यम् ।

गुणानां सत्त्वादीनां कर्मसु यज्ञादिषु सज्जन्ते । सङ्गप्रकारं दर्शयति—**वयमिति** । फलार्थं वयं कर्माणि कुर्म इति सज्जन्त इत्यर्थः । फलाभिसन्धिपूर्वककर्तृत्वाभिमान एव सङ्ग इति भावः ।

कृत्स्नं सर्वं ब्रह्मेति यावत्- 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । यद्वा कृत्स्नमशेषं ब्रह्मेति यावत्-- 'निषेधशेषो जयतादशेष' इति भागवतात् । तदभिन्नत्वादात्मन आह—**आत्मविदिति** ॥२९॥

मयीति । अध्यात्मचेतसा मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च भूत्वा, विगत-

देवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि वासुदेवे सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य निक्षिप्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं सर्वेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या। किंच निराशीः त्यक्ताशीः निर्ममः ममभावश्च निर्गतो यस्य तव सः त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः वीतसन्तापः विगतशोकस्सन्नित्यर्थः ॥३०॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेपि कर्मभिः ॥३१॥

यदेवं मम मतं कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा। य इति। येमे मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधानाः अनसूयन्तः- असूयां च मयि परमगुरौ अकुर्वन्तः मुच्यन्ते तेपि एवंभूताः कर्मभिः धर्माधर्माख्यैः ॥३१॥

ज्वरस्सन् युध्यस्व। मयीति। कस्त्वमत आह—**देवे इति**। दीव्यति भूतपालनादिना क्रीडतीति स्वयम्प्रकाशत इति वा देवः तस्मिन्- नन्वीदृश ईश्वर एवेत्यत आह—**परमेश्वर इति**। अहमेवेश्वरो न मत्तोऽन्योस्तीत्यर्थः। ननु स सर्वज्ञस्सर्वविदितीश्वरस्सर्वज्ञो न त्वमत आह—**सर्वज्ञ इति**। ननु प्रत्यक्षे कर्मसन्न्यासः कर्तुं शक्यः ईश्वरस्तु परोक्षः कथं तस्मिन् स कर्तव्य इत्यत आह—**सर्वात्मनीति**। सर्वेषामात्मनि प्रत्यग्रूपे- न हि स्वात्मा स्वस्य परोक्ष इति भावः। अत एव मम वासुदेवाभिधा, न तु वसुदेवपुत्रत्वप्रयुक्तेत्याह—**वासुदेवे इति**। वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति, वसति जगत्ययमिति वा वासुः-- दीव्यतीति देवः- वासुश्चासौ देवो वासुदेव इति निरुक्तेरिति भावः। ईश्वरे कर्मनिक्षेपोनाम ईश्वरार्थं कर्मकरणमेवेत्याह—**अहं सर्वेश्वरायेति**। भृत्यवदिति दृष्टान्तः। यथा भृत्यो राजार्थं युद्धादिकर्म करोति तद्वदिति।

नन्वीश्वरार्थं कर्म करोमीति बुद्धिः कथं विवेकबुद्धिर्भवितुमर्हति, न कथमपि, किं त्वविवेकबुद्धिरेव- निष्कलनिष्क्रियशान्तपरिपूर्णानन्दरूपत्वादीश्वरस्य इति चेत्, मैवम्—अज्ञपरो ह्ययं श्लोकः-- कर्मप्रतिपादकत्वादज्ञस्य च सच्चिदानन्दरूप ईश्वर इति न ज्ञानमस्ति, किं तु परोक्षस्सर्वजगन्नियामकः प्रभुतुल्य ईश्वरः कश्चित्क्वाप्यस्तीति। वेदरूपया तदाज्ञया मयावश्यं कर्म कर्तव्यं नतु फलमभिसन्धेयमन्यथा मां पातयेदीश्वर इति ज्ञानमस्ति। यः पुनः स्वर्गाद्यर्थं कर्म करोमीति मन्यते तदृष्ट्या विवेक्येवायमज्ञोपीति कृत्वा एतदज्ञबुद्धेर्विवेकबुद्धित्वमुक्तमिति।

ननु अध्यात्मचेतसेत्यस्य विवेकबुद्ध्येत्यर्थलाभः कथमिति **चेदुच्यते**—आत्मा परमात्मा तस्मिन्नध्यात्ममात्मविषयमित्यर्थः। चेतो ज्ञानमध्यात्मचेतः- परमात्मविषयबुद्धिः परमात्मार्थमहं कर्म करोमीत्याकारिका बुद्धिरित्यर्थः। अस्या बुद्धेः विवेकबुद्धित्वं सिद्धमेव- 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धन' इतीश्वरार्थकर्मणोऽबन्धकत्ववचनात् ॥३०॥

य इति। ये मानवाः श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तश्च सन्तः मे इदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति तेपि कर्मभिर्मुच्यन्ते। **परमगुराविति**। सर्वकारणत्वाद्गुरूणामपि गुरावित्यर्थः। तेपीत्यपिना ज्ञानयोगिनां मुक्तिरविवादेति सूच्यते ॥३१॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

येत्विति । येतु तद्विपरीताः एतन्मे मम मतं अभ्यसूयन्तः नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः ते सर्वज्ञानविमूढाः तान् विद्धि विजानीहि नष्टान् नाशं गतान् अचेतसः अविवेकिनः ॥३२॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परमतमनुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते त्वत्प्रतिकूलाः कथं न भिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिः तस्यास्सदृशमेव सर्वो जन्तुः ज्ञानवानपि- किमुत मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहः किं करिष्यति- मम वान्यस्य वा दुर्निग्रहा प्रकृतिरिति वाक्यशेषः ॥३३॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

यदि सर्वे आत्मनः प्रकृतेस्सदृशमेव चेष्टन्ते, नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ इदमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्य

येत्विति । तद्विपरीताः पूर्वोक्तकर्मयोगिविपरीताः- नतु ज्ञानयोगिन इति भ्रमितव्यं- व्याघातात् । किंतु ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिभ्योपि भिन्ना इति बोध्यम् । सर्वज्ञानविमूढान् तानचेतसो नष्टान्विद्धीत्यन्वयः । सर्वज्ञानेषु विमूढाः सर्वज्ञानविषयकमोहाक्रान्ताः सर्वविधज्ञानशून्या इत्यर्थः । नाशं नरकप्राप्तिस्थावरादिजन्मप्राप्तिरूपमिति भावः ॥३२॥

सदृशमिति, परमतमिति । नास्तिकादिमतं शैवादिमतं वेत्यर्थः । ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेस्सदृशं चेष्टते- सदृशमनुरूपं कर्म चेष्टते करोति- सदृशं यथातथा चेष्टते व्याप्रियते इति वा । भूतानि प्रकृतिं यान्ति- प्रकृतिपरतन्त्राणीत्यर्थः । ननु धीरो निगृह्णीयात्प्रकृतिमत आह—**निग्रहः किं करिष्यतीति** । प्रकृतिविषयो निग्रहो व्यर्थ इत्यर्थः । मम वेतीश्वरस्यापीत्यर्थः ।

अयमाशयः—प्राग्जन्मनि येन पुरुषेण यो धर्मोऽधर्मो वा सम्पादितः, स हि संस्काररूपेण तदात्मनि वर्तते- जन्मान्तरपरिग्रहे तु स उद्बुद्धस्सन् तं पुरुषं स्वानुगुणं सत्कर्मणि दुष्कर्मणि वा प्रवर्तयति- नतु तन्निरोधे सामर्थ्यमस्तीश्वरस्य जीवस्य वा- ईश्वरेणैव तस्य तादृशसामर्थ्यस्य दत्तत्वात् , जीवस्य च स्वतएवाशक्तत्वादिति ॥३३॥

इन्द्रियस्येति, प्रकृतिशून्य इति । मुक्तावेव धर्माधर्मसंस्कारस्य समूलोच्छेदो नतु व्यवहारे

वीप्सायां द्विरुक्तिः। सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे रागः अनिष्टे, द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषाववश्यं भाविनौ। तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते- शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमिव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्, या हि पुरुषस्य प्रकृतिस्सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति, यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः। तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्। यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविव पथः॥

इति भावः। पुरुषकारस्य पुरुषप्रयत्नस्य प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वात्पुरुषस्य तत्परतन्त्रत्वात्स्वप्रकृत्यनुसारेण स्वयं पुरुषश्चेष्टते, नतु शास्त्रमधीत्य तत्प्रतिपादितविधया चेष्टितुं शक्नोतीति कृत्वा शास्त्रं व्यर्थमित्यर्थः। पुरुषकारस्य विषयं प्रतिपादयति—**इन्द्रियस्येति**।

अयमर्थः—पुरुषः स्वधर्माधर्मसंस्कारानुगुणं सत्कर्मणि दुष्कर्मणि वा प्रवर्तते- सा च प्रवृत्तिर्विषयगतरागद्वेषपूर्विकैव- तस्य नहि रागंविना कश्चिदधर्मसंस्कारमात्रेण परस्त्रीगमने प्रवर्तते, नापि द्वेषंविना स्वस्त्रीगमनं जहाति, तथा न रागंविना कश्चिद्धर्मसंस्कारमात्रेण स्वस्त्रीगमने प्रवर्तते, नापि द्वेषंविना परस्त्रीगमनं जहाति तयोश्च रागद्वेषयोर्वशीकरणं पुरुषकारस्य विषयोऽस्तीति न शास्त्रवैयर्थ्यम्।

ननु प्रकृतिपरतन्त्रस्य रागद्वेषनियमनं नोपपद्यते- पुरुषस्य हि धर्माधर्मसंस्कारवशादेव सद्विषये रागः, असद्विषये द्वेषश्च भवति- रागद्वेषभावानन्तरमेव स तत्रतत्र प्रवर्तते, सति च रागद्वेषोत्पत्तिकारणे धर्माधर्मसंस्कारे रागद्वेषयोरनुत्पत्तिः पुरुषकारमात्रेणेति साहसमेतत् इतिचेत्, **मैवम्**—न वयं रागद्वेषयोरुत्पत्तिं निवारयामः, किंतु उत्पन्नयोरेव रागद्वेषयोः पुरुषकारेण प्रतिबन्धं ब्रूमः- यथा काष्ठादुत्पन्नस्यैवाग्नेर्मणिमन्त्रादिना दाहकत्वप्रतिबन्धः तद्वदुत्पन्नयोरेव रागद्वेषयोः कार्यप्रवर्तकत्वप्रतिबन्ध इति।

ननु य एव संस्कारो रागद्वेषौ जनयति स एव तत्तत्कार्यमपि जनयति- उक्तं हि त्वयैव रागद्वेषपुरस्सरैव प्रकृतिः पुरुषं कार्ये प्रवर्तयतीति। साहि प्रकृतिर्दुर्निग्रहा। ततो नास्ति पुरुषकारस्य विषय इति चेत्, **मैवमपि**—धर्माधर्मसंस्काररूपप्रकृतेः विषयेषु रागद्वेषजननमात्रएव सामर्थ्यं, कार्ये प्रवर्तकत्वं तु रागद्वेषयोरेव। एतदभिप्रायेणैव रागद्वेषपुरस्सरैवेत्युक्तं भाष्यकारैः। यदि तु प्रकृतेरेव रागद्वेषजनकत्वं कार्यप्रवर्तकत्वं च तर्हि क्षुद्रस्यापि राजकन्यायां रागसत्त्वेन तत्कार्ये प्रवृत्तिस्स्यात्, न त्वेतदस्ति- क्षुद्रो हि राजकन्यां दृष्ट्वा एषा मम स्यादिति तत्र रागं प्रपद्यापि क्व राजकन्या क्व चाहं क्षुद्र इति विमृश्य तद्रागमेव जहाति- न तु तत्प्राप्त्यर्थं यतते। ततश्च प्रकृतिसम्भवस्यापि रागस्य पुरुषकारेण विमर्शरूपेण निवृत्तिर्दृश्यते, विमर्शहीनस्तु तत्र यतते ताड्यते च भटैः। रागस्योत्पत्तिम्प्रति तु न पुरुषकारस्य प्रतिबन्धः स्वाभाविकत्वात्तस्य। तस्माद्धर्माधर्मसंस्कारवशात्पुरुषस्येन्द्रियार्थेषु रागद्वेषोदयः, अप्रतिबन्धाभ्यां रागद्वेषाभ्यां तु कार्याकार्यप्रवृत्तिरिति कृत्वा पुरुषकारस्यास्ति विषयो रागद्वेषवशीकरणं—पुरुषकारस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात् इति। **तदा स्वधर्मेति**। अधर्मसंस्कारवशात्पुरुषस्य परधर्मे रागः, स्वधर्मे द्वेषश्च यदा जायते तदा स्वधर्मत्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति, यदा तु धर्मसंस्कारवशात्स्वधर्मे रागः परधर्मे द्वेषश्च जायते तदा स्वधर्मानुष्ठानं परधर्मानुष्ठानं च भवतीति बोध्यम्।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा- परधर्मोपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्, श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मः- विगुणोपि विगतगुणोपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् साद्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात्, परधर्मो भयावहः- नरकादिलक्षणं भयमावहतीति ॥३५॥

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

नन्वेवं धर्मसंस्कारजन्यरागद्वेषयोरपि नियमने स्वधर्मप्रवृत्तिः परधर्मनिवृत्तिश्च न स्यादिति चेत्, **मैवम्**—धर्मसंस्कारवशात्स्वधर्मे रागे परधर्मे द्वेषे च जाते सति विद्वान्पुरुषः पुरुषकारेण रागद्वेषौ नियम्यैव तत्र प्रवर्तेत, रागद्वेषपुरस्सरं प्रवृत्तेन तु पुंसा तत्कर्मफलमवश्यं भोक्तव्यं स्यात्- तत्रापि तस्य रागसत्त्वादिति ।

यद्वा इष्टविषयरागेणानिष्टविषयद्वेषेण च धर्माधर्मसंस्कारजन्येन पुरुषस्य स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति- तद्यथा ब्राह्मणस्य यजनयाजनादिः स्वधर्मः राज्यं त्विष्टो विषयः तद्रागेण च स परस्य क्षत्रियस्य धर्मे युद्धे प्रवर्तते, उपवासादयस्त्वनिष्टा विषयास्तद्द्वेषेण स्वधर्मं जहाति, क्षत्रियस्य युद्धं स्वधर्मः, भिक्षान्नभोजनादिकमिष्टो विषयः प्राचीनाधर्मसंस्कारबलात्- तद्रागेण च स परस्य ब्राह्मणस्य धर्मे भिक्षाटने प्रवर्तते- राज्यभोगस्त्वनिष्टो विषयः तद्द्वेषेण स्वधर्मं जहाति इत्येवमूह्यमिति । **तत्प्रतिपक्षेणेति** । रागद्वेषयोः प्रतिपक्षेणेत्यर्थः । वैराग्येण शान्त्येति च भावः ॥३४॥

श्रेयानिति । प्रशस्यस्य श्रइति श्रादेश ईयसुनिप्रत्यये इत्यभिप्रायादाह—**प्रशस्यतर इति** । स्वः स्वीयः स्ववर्णाश्रमविहित इत्यर्थः । न साक्षात्स्वधर्मस्य परधर्माच्छ्रेयस्त्वं वक्तुं शक्यं- ब्राह्मणधर्मस्य सन्न्यासस्य शूद्रधर्मात्सेवादिरूपादश्रेयस्करत्वसिद्धेः । किं त्वनुष्ठानद्वारैवेत्यभिप्रायादाह—**अनुष्ठीयमान इति** । अनुष्ठीयमानः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयानित्यर्थः । सद्गुणस्यापि परधर्मस्यानुष्ठानाद्विगुणस्यापि स्वधर्मस्यानुष्ठानं श्रेय इति परमार्थः । सुष्ठु अनुष्ठितः स्वनुष्ठितः सुशब्दार्थमेवाह—**साद्गुण्येनेति** । सद्गुणत्वात्परधर्मस्सुष्ठु स्वेन सम्पादित इत्यर्थः । स्वधर्मस्य निधनाधिकरणत्वाभावादाह—**स्थितस्येति** । किमपेक्षयास्य श्रेयस्त्वमत आह—**परधर्मे स्थितस्य जीवितादिति** । यः परधर्ममवलम्ब्य जीवति तस्मात्स्वधर्माचरणेन मृत एव गरीयानित्यर्थः । तत्र हेतुं स्वयमेवाक्षिपति—**कस्मादिति** । **एतेन** क्षत्रियस्य तव सगुणस्यापि परधर्मस्य भिक्षान्नभोजनस्य स्वीकारेण जीवनादपि स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्त्या पाक्षिकं मरणमपि श्रेयएव । किं पुनर्विजय इत्यर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशः **सूचितः** ॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन् अर्जुन उवाच---ज्ञाते हि तस्मित् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति। अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तस्सन् राज्ञेव भृत्यः अयं पापं कर्म चरति आचरति पूरुषः पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हेवार्ष्णेय बलादिव नियोजितः राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥३६॥

श्रीभगवानुवाच— काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

शृणु तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसीति—श्रीभगवानुवाच। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥' इति ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबन्धेन सामस्त्येन च वर्तते। 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति। उत्पत्त्यादिविषयविज्ञानं च यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति। काम इति। काम एष एव सर्वलोकशत्रुः- यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेनैव परिणमते। अतः क्रोधोप्येष एव रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणस्य वा समुद्भवो रजोगुणसमुद्भवः कामो ह्युद्भूतो रजः प्रतिपुरुषं

अथेति। ननु अर्जुनः अथ केन प्रयुक्त इत्यनर्थस्य मूलं पृच्छति। नेदं प्रष्टुमुचितं प्रागेव 'ध्यायतो विषयान्पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायत' इति विषयध्यानं सर्वानर्थमूलमित्युक्तत्वात्। इहापि तौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति विषयध्यानकृतसङ्गजन्यकामक्रोधयोरनर्थमूलत्वमभिहितमित्याक्षिपति—**यद्यपीत्यादिना उक्तमित्यन्तेन**। तथापीति शेषः। विक्षिप्तं विस्तृतमनवधारितमनिश्चितं च यदुक्तं कृष्णेनानर्थमूलं तदिदमेव संक्षिप्तं निश्चितं चेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच। किं तज्जिज्ञासया फलमत आह—**ज्ञाते-हीति**। तस्मिन् सर्वानर्थमूले वस्तुनि ज्ञातेसति। **अथेति** प्रश्नार्थे। हेवार्ष्णेय अनिच्छन्नप्ययं पूरुषः केन प्रयुक्तस्सन् राज्ञा बलान्नियोजितो भृत्यइव पापं चरति पूरुष इति। पूश्शरीरं पुरि शेत इति पुरिशयः सएव पुरुषः पूरुषश्च पृषोदरादित्वादित्यभिप्रेत्याह—**पुरुष इति** ॥३६॥

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायिने। संसर्गेस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादय' इति वचनादाह—**नित्यमिति, काम इति**। रजोगुणसमुद्भव एष काम एष क्रोधश्च महाशनो महपाप्मा भवति। एनमिह वैरिणं विद्धि। ननु कामक्रोधयोर्द्वयोर्भिन्नत्वात्कथं काम एष क्रोध एष इत्यभेदनिर्देशोऽत आह—**कामः प्रतिहत इति**। केनचिद्धेतुना कामपरिणामत्वात्क्रोधस्य कामत्वेन व्यपदेश इति भावः। क्रोधात्मना स्वस्वरूपेण च कामएव सर्वलोकशत्रुस्सर्वानर्थकरत्वादित्यर्थः। रज इति गुणो रजोगुणः चूतवृक्षवत्समासः। व्याकरणशास्त्रे अवधारणपूर्वपदकर्मधारयसमास इति कश्चन नास्ति, किंतु विशेषणसमास एवेत्यभिप्रेत्याह— **रजश्च तद्गुणश्चेति**। समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भव उपादानं रजोगुणजन्योऽयं काम इत्यर्थः। कामादेव रजोगुणो जात इति पक्षान्तरमाह---**रजोगुणस्य वेति**। तत्र हेतुमाह---

प्रवर्तयति तृष्णया ह्यहङ्कारित इति दुःखिनां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते, महाशनः महदशनं यस्येति महाशनः- अत एव महापाप्मा- कामेन हि प्रेरितः पापं करोति अतो विद्ध्येनं कामं इह संसारे वैरिणम् ॥३७॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

कथं, वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशात्मकेन यथा चादर्शो मलेन यथोल्बेन च जरायुणा गर्भवेष्टनेन आवृतः आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेत दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

किंपुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनावृतमिति, उच्यते—आवृतमिति । आवृतं ज्ञान-

---

कामो हीति । उद्भूतः कामो रजः प्रतिपुरुषं प्रवर्तयति हि । कामादेव पुरुषो रजःकार्ये प्रवर्तत इति हेतोः कामस्य रजोगुणम्प्रति हेतुत्वमिति भावः ।

हिशब्दो लोकप्रसिद्धिं द्योतयति, तामेव दर्शयति—**तृष्णयेति** । रजःकार्ये राजसेवादौ प्रवृत्तानां दुःखिनां सम्बन्धी तृष्णयाह्यहमेवंकारिति इत्याकारकः प्रलापः श्रूयतेऽस्माभिरिति शेषः । तृष्णा आशा काम इत्यनर्थान्तरम् । महाशन इति कामस्याशनमाहारो विषयभोगः- अनन्तान्विषयान्भुञ्जानोपि कामः न विषयभोगेऽलम्बुद्धिं भजते, किंतु भूयोपि बहून्विषयान्भोक्तुमेव यतते, यत एवं ततोऽयं महाशन इत्युच्यते । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इति स्मरणात्- 'निस्स्वो ह्येकशतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशवत्सम्पदम् । चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्रह्मास्पदं वाञ्छति ब्रह्मा विष्णुपदं हरिर्हरपदं तृष्णावधिं को गत' इति च वचनात् ।

केचित्तु नायं कामविकारः, किं तु लोभविकारएव- 'कामस्यान्तं तु क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत् फलोदयात् । नरो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुव' इति भागवतादित्याहुः । तन्मते तु कामस्य क्रोधवल्लोभोपि विकार एवेति कृत्वा लोभद्वारा महाशनः काम इति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु लोभोनाम प्राप्तस्यापरित्यागः- अदातरि लुब्धशब्दप्रयोगदर्शनात् । तृष्णा तु काम एवेति महाशनत्वं कामस्य स्वाभाविकमेवेति ज्ञेयम् । महापाप्महेतुत्वात्कामस्य महापाप्मेति व्यपदेश इत्याह—**कामेनेति** । महापाप्मेति बहुव्रीहिः । महान् पाप्मा पापं यस्मात्स इति ॥३७॥

धूमेनेति । प्रत्याययति प्रत्ययं विश्वासं जनयति निश्चाययतीत्यर्थः । अप्रकाशात्मकेन सहजेन धूमेन यथा प्रकाशात्मको वह्निराव्रियते इत्यन्वयः ॥३८॥

आवृतमिति । हेकौन्तेय ज्ञानिनो नित्यवैरिणा दुष्पूरेणानलेन कामरूपेणैतेन ज्ञानमावृतम् ।

मेतेन आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि पूर्वमेव जानाति अनेनाहमनर्थप्रयुक्त इति । अतो दुःखी च भवति नित्यमेव तेनासौ ज्ञानिनो नित्यवैरी नतु मूर्खस्य । सहि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यन् तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णया ह्यहं दुःखित्वमापादित इति । न पूर्वमेव अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपः, तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरः तेनानलेन नास्यालम्पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलः तेन च ॥३९॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

किमधिष्ठाय च पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च अस्य कामस्याधिष्ठानं आश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एष कामः ज्ञानमावृत्य आच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥४०॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ !
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

यत एवं तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं कामं प्रजहिहि परित्यज । एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतश्च आत्मादीनामवबोधः विज्ञानं विशेषतस्तदर्थानुभवः तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनः नाशकरस्तं नाशनं आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥४१॥

नित्यं सदापि वैरी नित्यवैरी पूर्वमेवेति दुःखात्पूर्वमेवेत्यर्थः । तृष्णाकाल एवेति यावत् । यथा अजीर्णरोगी कदलीफलं भोक्तुकामः कामकालेपि भवेदनेन ममानर्थ इति जानाति तद्वदिति भावः । न च जानतः कुतस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं, कामस्य सत्त्वात् ॥३९॥

इन्द्रियाणीति । एष एतैर्ज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति । इन्द्रियमनोबुद्धीराश्रित्य वर्तमानः कामः पुरुषस्यात्मानात्मकृत्याकृत्यादिज्ञानमाच्छाद्य तं पुरुषं शब्दादिषु सुखादिषु च प्रवर्त्य तेषु बहुलं मोहं जनयति तस्येत्यर्थः ॥४०॥

तस्मादिति, यत एवमिति । यस्मादेवमिन्द्रियादीनधिष्ठाय कामः पुरुषस्य ज्ञानमाच्छादयति तस्मादिति तस्माच्छब्दार्थः । हेभरतर्षभ त्वमादौ इन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं पाप्मानमेनं प्रजहिहि । **इन्द्रियाणीति** । समनस्कानीत्यर्थः । अन्यथा मनसोऽनिग्रहे मिथ्याचारप्राप्तिस्स्यादिति भावः । आत्मनस्स्वस्य ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनमित्यन्वयः ॥४१॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तम् । तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादिति, उच्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पात्मकं, तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका, तथा यस्सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरोयं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तम् । स बुद्धेर्द्रष्टा परः आत्मा ॥४२॥

इन्द्रियाणीति । साश्रयश्शत्रुः साश्रयेणैव जिगीषुणा जय्य इत्यभिप्रायादाह—**किमाश्रय इति ।** कः आश्रयो यस्य स किमाश्रयः- इन्द्रियाणि पराण्याहुः, किमपेक्षया के आहुरित्याकांक्षां पूरयन्नाह—**देहमिति, पण्डिता इति च ।** पण्डिताः स्थूलदेहादिन्द्रियाणि पराण्याहुः । कोऽसौ स्थूलदेहोऽत आह—**बाह्यमिति ।** बहिर्भवं बाह्यं करचरणादिमत्त्वेन बहिरुपलभ्यमानमित्यर्थः । घटादिवदेकदेशस्थत्वादाह—**परिच्छिन्नमिति ।** कथमिन्द्रियाणां परत्वं देहादस्मादत आह—**सौक्ष्म्येत्यादि ।** सौक्ष्म्यमन्तस्स्थत्वं व्यापित्वं चेति हेतुत्रयं क्रमेण स्थूलबाह्यपरिच्छिन्नत्वप्रातिभट्यायोपात्तं स्थूलाद्बाह्यात्परिच्छिन्नाच्च देहात्सूक्ष्माणि अन्तर्भवानि व्यापकानि चेन्द्रियाणि पराणीत्यर्थः । इन्द्रियाणां देहापेक्षया व्यापकत्वं चानेकशरीरात्रस्थितत्वरूपं अनेककालावस्थितत्वरूपं वा । चक्षुश्श्रोत्रयोस्तु गत्वा ग्राहकत्वेन सूर्यमण्डलभेरीदेशादिगमनोपयोगित्वरूपं च व्यापकत्वं बोध्यम् । आदिपदात् ज्ञानविषयाद्देहाद्ज्ञानकरणानीन्द्रियाणि पराणीत्याद्यूह्यम् । तथा पण्डिता मन इन्द्रियेभ्यः परमाहुः, इन्द्रियाणां मनोवश्यत्वाज्जाग्रत्कालमात्रव्याप्तत्वात्क्षणादेव देशान्तरलोकान्तरगमनाशक्तत्वान्मनोपेक्षयाऽपकृष्टत्वमिति बोध्यम् । मनसस्तु बुद्धिः परा मनसस्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वाद्बुद्धेर्निश्चयात्मकत्वाच्च मनसो बुद्धिवश्यत्वाच्च मनोपेक्षया बुद्धेरुत्कर्षः-- **यो बुद्धेरिति ।** यः सर्वान्तर इति शेषः । सतु बुद्धेः परत इत्यन्वयः । सर्वान्तरत्वमेवाह—**सर्वदृश्येभ्य इति ।** देहादिभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्यस्सर्वेभ्यः दृश्येभ्यः अभ्यन्तरो मध्ये वर्तते इति नासावपूर्वोऽप्रकृतश्चेत्याह—**यमिति ।** 'एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिन'मिति श्लोकोक्तो देह्येवायमित्यर्थः । स आत्मा बुद्धेः परतः प्रथमार्थे तसिः । पर इत्यर्थः । परत्वे हेत्वन्तरमाह—**द्रष्टेति ।** द्रष्टा हि दृश्यादधिकः- घटादिभ्यो देवदत्त इव । बुद्धिस्तु दृश्या अतस्तस्या अधिक आत्मेति । एतेन श्लोकेनात्मनः सर्वान्तरत्वं सर्वद्रष्टृत्वं सर्वाधिकत्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वसूक्ष्मत्वं चोक्तं भवति ।

यत्तु रामानुजः—बुद्धेः परः काम इति, **तत्तुच्छम्**—'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति कठवल्ल्यर्थस्येह विवक्षितत्वात् ।

नचार्थमहदव्यक्तानां किमित्यग्रहणमिति वाच्यं, उपलक्षणतया तद्ग्रहणसम्भवात् । वस्तुतस्तु

एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मनि ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ।

एवमिति । एवं बुद्धेः परं आत्मानं बुध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक् स्तम्भनं कृत्वा

ग्राह्येभ्योऽर्थेभ्यो ग्राहकाणीन्द्रियाण्येव पराणि- महत्तत्त्वं तु सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । बुद्धेरेव महत्तत्त्व-वाच्यत्वं चोक्तम् । अव्यक्तमज्ञानं माया तद्बुद्धिरेव सर्वबुद्धिसमष्टेरेव मायात्वादित्यभिप्रेत्य नेहार्थादि-ग्रहणं कृतम् । किंच कामसङ्कल्पादीनां मनोधर्मत्वं कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतिसिद्धं सम्प्रति-पन्नं च कथं तस्य मनोधर्मस्य कामस्य मन परबुद्धिपरत्वम् ? धर्मिणोह्यत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्यो-त्कर्षोऽभिहितः- स ह्युत्कर्षो धर्मपूर्वकः- सूक्ष्मत्वव्यापित्वादिधर्मैर्हि देहादिन्द्रियाणामुत्कर्ष उक्तः- एवं यदि कामस्सर्वोत्कृष्टस्तर्हि बुद्धेरपि मन एवोत्कृष्टं सकामत्वादित्युच्येत, तथा नैवोक्तम् ! किंच धर्म्यधीनस्य कामरूपस्य धर्मस्य स्वतन्त्रपदार्थत्वाभावात्कथमस्मिन्धर्मिपदार्थतारतम्यविवेचनप्रकरणे तस्योपन्यासो युज्येत ।

यच्चानेनोक्तम्—कामस्य बुद्धिपरत्वे कारणं- सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपीच्छापर्यायकामो वर्तते चेत्स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धीति, **तदतीव हासास्पदम्**—बुद्धेरप्युपरमे क्व कामस्याविर्भावः ? यदि तदानीमपि कामसत्त्वं तर्हि निर्विकल्पसमाधिर्भज्येत 'यदो-परामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतसम्प्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचि-षद्मने नम' इति भागवते मन उपरमे हंसस्फूर्तिर्दर्शिता व्यासेन । तच्च नोपपद्येत कामस्यैवाविर्भात् । किंच धर्मिणो मनस एवोपरमे कथं धर्मस्य स्थितिः, किमग्नौ शान्ते दाहस्तिष्ठेत् , किं वा तव मनो-बुद्ध्युपरमावस्थारूपायां सुषुप्तौ कामोस्ति, येनैवं ब्रूषे ?

यच्च वेदान्तदेशिकः—इन्द्रियाणीति श्लोके आत्मनश्चतुर्भिर्मोहनीयत्वस्योक्तत्वादिहापि तेषां चतुर्णामेव ग्रहणमुचितमिति, **तदप्यसत्**—तत्र कामेनैकेनैव देहिनो मोहस्य प्रतिपादितत्वात् इन्द्रिया-दीनि तु कामस्याधिष्ठानानीति हि तत्रोक्तं, कथं वा कामस्येन्द्रियाद्यनाश्रयेण स्वयमेव देहिनो मोहकत्वं, कथं वा इन्द्रियादीनां कामानाश्रितानां देहिमोहकत्वं, येन चत्वारोऽपीन्द्रियमनोबुद्धिकामा देहिनां मोहका इत्युच्येत । तस्मादिन्द्रियाद्याश्रयः कामएव देहिमोहकः, तथैव मूले दर्शनात् । एतैर्विमोहय-त्येष इति इन्द्रियादीनि तु तत्र करणानीति विवेकः । नच कथं मनोधर्मस्य कामस्य मनःकरणकत्वमिति वाच्यं, धर्मेपि कामे कर्तृत्वस्यारोपादिति । वस्तुतस्तु इन्द्रियादीनि कामस्य न करणानि, किं त्वाश्रया एव तथैव भाषितत्वादाचार्यैः इन्द्रियादिभिराश्रयैरिति । धर्मस्य हि धर्मी भवत्याश्रयः । नच मनोधर्मस्य कामस्य कथमिन्द्रियाश्रयत्वमिति वाच्यं, मनसीन्द्रियप्रवणेसति तद्द्वारा कामस्यापीन्द्रियाश्रयत्वलाभात् । मनोबुद्ध्योरेकान्तःकरणात्मकत्वात्कामस्य बुद्ध्याश्रयत्वमुचितमेव ॥४२॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधया बुद्धेः परमात्मानं बुध्वा- अनेन किमाश्रय इति प्रश्नस्योत्तर-

आत्मानं स्वेनैवात्मना सम्यक् समाधायेत्यर्थः । जह्येनं शत्रुं हेमहाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनासदः आसदनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥४३॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ।

मायातमात्मज्ञानाश्रय इति । आत्माश्रय इति वा । आत्मानं मनः नतु सच्चिदानन्दं तस्याचलत्वेन स्तम्भनानवकाशात्सतिहि चलने स्तम्भनमवकाशं लभते । मनस्तु चञ्चलत्वादपेक्षते स्तम्भनम् । आत्मनेत्यस्यार्थमाह—**स्वेनैवेति** । स्वयमेवेति यावत् । स्वबुद्ध्यैवेति फलितार्थः । **समाधायेति** । समाहितं कृत्वा निश्चलमनास्सन्नित्यर्थः । **दुरासदमिति** । सीदतेर्विशरणगत्यवसादनार्थकत्वाद्गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाद्दुरासदं दुष्प्रापं दुर्ज्ञेयमिति यावत् ।

दुःखेनासत्तुं शक्यो दुरासद इति समासः । दुखेनासदो यस्येति तु फलितार्थकथनम् । ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खल् । नच दुष्प्रजा इत्यादिवद्बहुव्रीहिरेवेति वाच्यं, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इति वार्तिकादत्र धातुजाभावात् । दुष्प्रजा इत्यत्र तु दुष्टा प्रज्ञा यस्येति धातुजस्स्थाशब्दोस्ति ष्ठागतिनिवृत्ताविति धातुजातो हि स शब्दः । अत्र तु दुःखेनेत्युक्तत्वाद्दुरित्युपसर्गात्परस्य खशब्दस्य धातुजत्वाभावात् । यदि तु बहुव्रीहिसमास एव वक्तव्य इत्याग्रहः, तर्हि दुस्थः दुष्कर इति वा आसदो यस्य तमिति विग्रहो वाच्यः ।

कथं कामस्य दुर्ज्ञेयत्वमत आह—**दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति** । दुर्विज्ञेया अनेके विशेषाः प्रकारा भेदा इति यावत् । यस्य तं कामो हि बहुविधः विषयाणामानन्त्यात् । नच प्राप्तिरिति भाष्यपदस्य लाभ इत्यर्थ इति भ्रमितव्यं, कामस्य सर्वसुलभस्य दुर्लभत्वायोगात् । किंतु ज्ञानमित्येवार्थः । सीदतेरवसादनार्थत्वाद्दुरासदं नाशयितुमशक्यमित्यप्यर्थस्सूच्यते । कामो हि दुर्जयः ।

अत्र बुद्धेः परं काममिति रामानुजव्याख्या तु पूर्वश्लोक एव निराकृता । नहि कामजयं प्रति कामस्य बुद्धेः परत्वज्ञानमावश्यकमतस्तदुपदेशोऽपि व्यर्थ एवेत्यापतति भगवत्यप्रमाणार्थोपदेष्टृत्वमस्य मते ।

इति श्रीशाङ्करभगवद्गीताभाष्यतृतीयाध्यायव्याख्याभूते भाष्यार्कप्रकाशे बेल्लंकोण्डोपनामकरामकविकृते तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

कीलकसंवत्सरकार्तिकबहुलचतुर्दश्यामस्य समाप्तिः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

चतुर्थोऽध्यायप्रारम्भः ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणस्सन्न्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वासु अयमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानः तं वंशकथनेन स्तौति—

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

इममिति । इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहमव्ययं जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन हि योगबलेन युक्तास्समर्था भवन्ति ब्रह्मक्षत्रे परिरक्षितुं, ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुं अलम् । अव्ययं अव्ययफलत्वात् न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति सच विवस्वान् मनवे प्राह, मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजायाब्रवीत् ॥१॥

योयमिति । अध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः सन्न्यासः कर्मयोगरूपश्चोपाय इति योऽयं योगः कर्मयोगरूपो ज्ञानयोगरूपश्चाध्यायद्वयोक्तो यो योग इत्यर्थः । यस्मिन्नुभयात्मके योगे प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च वेदार्थः परिसमाप्तः सर्वास्वपि गीतासु भगवता विवक्षितः सोऽयमेव योगः । अतः योगस्योक्तत्वादित्यर्थः । वेदार्थं परिसमाप्तं मन्वानः तं वंशकथनेन सम्प्रदायकथनद्वारा स्तौति श्रीभगवान्—

इममिति, योगमिति । कर्मज्ञानोभयात्मकं श्रेयःप्राप्त्युपायभूतं योगमित्यर्थः । अव्ययं न विद्यते व्ययः क्षयः बलस्य यस्मात्सोऽव्ययः तमित्यभिप्रेत्याह— **बलाधानायेति** । मनोवाक्कायानां बलं वर्धयितुमित्यर्थः । ब्रह्मक्षत्रे ब्राह्मणक्षत्रियजाती तयोरेव याजनादिना दण्डनादिना च धर्मप्रतिष्ठापकत्वादिति भावः । अव्ययस्यार्थान्तरमाह—**अव्ययफलत्वादिति** । अव्ययमस्यास्तीत्यव्ययः । तमित्यर्श आद्यजन्त इति भावः । अव्ययफलत्वपदघटिताव्ययशब्दार्थमाह—**नहीति** । न व्येति न विपर्ययं प्राप्नोतीत्यव्ययं मोक्षाख्यं फलम् । मोक्षस्य अविक्रियब्रह्मरूपत्वादिति भावः । यद्वा अव्ययशब्दस्यायमेक एवार्थः । किमर्थं त्वं प्रोक्तवान्विवस्वते योगमित्याकांक्षापूरणाय बलाधानायेत्युक्तमिति व्याख्येयं भाष्यम् ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
सकालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

एवमिति। एवं क्षत्त्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयः राजानश्च ते ऋषयश्चेति ते राजर्षयो विदुः। इमं योगं स योगः इह लोके कालेन महता दीर्घेण नष्टः विच्छिन्नसम्प्रदायस्संवृत्तः, हेपरन्तप ! आत्मनो विपक्षभूताः परा इत्युच्यन्ते तान् शौर्यतेजोभिः गभस्तिभिः भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥२॥

स एवायं मया तेद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्बन्धिनम्। स इति। स एवायं मया ते तुभ्यं अद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः सनातनः भक्तोसि मे सखा चासीति। रहस्यं हि यस्मात् एतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥३॥

अर्जुनः— अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

भगवता विप्रतिषिद्धमिदमुक्तमिति माभूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति तत्परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच—अपरमिति। अपरं अर्वाक् वसुदेवस्य गृहे भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयां अविरुद्धार्थतया यस्त्वमादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एवेदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥४॥

एवतिमि। परम्परा गुरुशिष्यसम्प्रदायः। नष्ट इति सम्प्रदायविच्छेदाददर्शनं गत इत्यर्थः। तेजोभिः प्रतापैः ॥२॥

स इति। दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमुपलभ्य ज्ञात्वा अपुरुषार्थसम्बन्धिनं पुरुषार्थविधुरं लोकं च उपलभ्य सएवायं पुरातनो योगोद्य मया ते प्रोक्तः। ननु किमिति मह्यमेवोक्तवानसीत्यत आह—**भक्तोसि म इति**। ननु भक्ता अपि बहवस्सन्त्येवेत्यत आह—**सखा चेति**। ननु कुतो भक्ताय सख्य एवैतद्वक्तव्यमत आह—**रहस्यमिति**। एतदिति क्लीबत्वादाह—**योगो ज्ञानमिति**। अतीव रहस्यत्वादमुं योगं नाभक्ताय ब्रूयान्नाप्यसखायेत्यर्थः ॥३॥

अपरमिति, चोद्यमिवेति। इवशब्दादर्जुनः कृष्णं परमेश्वरं वेदैवेति सूच्यते। अथवा 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराण' इति भगवदुपदेशादनादिमात्मानं वेदैवार्जुन इति सूच्यते। **अर्वागिति**। नूतनमित्यर्थः। जन्मनोऽधिकरणाकांक्षां पूरयति— **वसुदेवस्य गृहे इति**। अथवा अर्वाक्छब्दार्थमाह—**वसुदेवस्य गृहे इति, विजानीयामिति**। ननु मयोक्तं त्वया श्रुतमेवेत्यत आह—**अविरुद्धार्थतयेति**। अविरुद्धार्थं त्वदुक्तमिति कथं प्रत्ययं भजेयमित्यर्थः। अर्वाक्तनस्य तव सर्गादावभावादिति भावः ॥४॥

श्रीभगवान् — बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन !
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

या वासुदेवे अनीश्वरा सर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन् भगवानुवाच—यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः । बहूनीति । बहूनि मे व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च । हेअर्जुन! तान्यहं वेद जानामि सर्वाणि, न त्वं वेत्थ त्वं न जानीषे- धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात्। अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हेपरन्तप ॥५॥

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्मेति, उच्यते--अज इति । अजोपि जन्मरहितोपि सन्, तथा अव्ययात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां ईश्वरोपि ईशनशीलोपिसन् प्रकृतिं मम वैष्णवीं मयां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वमिदं जगद्वर्तते, यया मोहितं जगत्सत् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव जात इव आत्ममायया आत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥६॥

बहूनीति, यदर्थ इति । मूर्खप्रत्यायनार्थ इत्यर्थः । श्रीकृष्णं भगवन्तं सर्वे मूर्खा अपि जानीयुरिति बुद्ध्या अर्जुनेन पृष्टत्वादस्यार्थस्येति भावः । ननु त्वमिवाहमपि जन्ममरणादिमानेव तत्कुतस्त्वं वेत्थ, नाहं वेद्मीत्यत आह—**धर्माधर्मेति** । जीवाः प्रकृतिपरतन्त्रत्वात्प्रतिबद्धबुद्धयः किञ्चिद्ज्ञाः, ईश्वरस्तु प्रकृत्यवश्यत्वादप्रतिबद्धबुद्धिः सर्वज्ञः इति नित्यश्शाश्वतश्शुद्धो निर्मलः बुद्धः प्राज्ञः मुक्तश्च स्वभावो यस्य सः न विद्यते आवरणं यस्यास्सा अनावरणा ज्ञानशक्तिर्यस्य सः एकस्याप्यात्मनः प्रकृतिकृतोऽस्ति जीवेश्वरभेदो मठाद्युपाधिकृत इवाकाशभेदः । अजस्याप्यात्मनश्शरीरसम्बन्धकृतानि सन्ति जन्मानि चेति न काचिदिहानुपपत्तिः ॥५॥

अजोपीति । ननु अजस्यापि जीवस्य धर्माधर्मसंस्कारवशाज्जन्मनाशौ भवतां नाम- धर्माधर्मकृतत्वाच्छरीरसंयोगवियोगयोः । ईश्वरस्य तु नित्यमुक्तस्य कथं धर्माधर्मसद्भावो येन जन्मादिकं स्यादिति शङ्कायामयं श्लोकः प्रवृत्त इत्याह—**कथमिति, अजोपीति** । पुण्यापुण्यकर्माधीनशरीरसंयोगरहितोपीत्यर्थः । 'आत्मा यत्ने धृतौ बुद्धौ स्वभावे परमात्म'नीति कोशादाह—**स्वभाव इति** । भूतानामीशनं च भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । ईशनं नियमनं विष्णोः परमात्मन इमां वैष्णवीं त्रयो गुणास्सत्त्वादय आत्मा स्वरूपं यस्यास्तां त्रिगुणात्मिकां स्वमात्मानं प्रत्यग्रूपम् । ननु प्रकृतिमधिष्ठायापि कथमजस्य जन्मेत्यत आह—**अत्ममाययेति** । आत्मनो मम मायया इन्द्रजालतुल्यया विचित्रशक्त्येत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—**न परमार्थतो लोकवदिति** । यथा लोकः परमार्थतः सम्भवति न तथेत्यर्थः । ननु प्रकृतिमाययोरेकार्थत्वात्प्रकृतिमधिष्ठाय मायया सम्भवामीत्ययुक्तमुक्तं मूलकर्त्रा- न परमार्थतो लोकव-

दिति भाष्यकर्ताप्ययुक्तमुक्तं- परमार्थतो लोकस्यैवाभावादिति चेत्, **मैवम्**—अविद्यामात्रं प्रकृतिः, दोषसहकृता विद्या तु माया, अविद्योपादानकं कार्यं व्यावहारिकत्वात्परमार्थतो जातमित्युक्तं- मायोपादानकं तु प्रातिभासिकत्वान्न परमार्थत इति । यथा अविद्याजन्यस्सर्पस्सत्यसर्पो मायामयस्तु रज्जुसर्पो मिथ्यासर्पः, यथा वा जाग्रत्प्रपञ्चोऽविद्याजन्यस्सत्यप्रपञ्चः- स्वाप्नप्रपञ्चो मायामयो मिथ्याप्रपञ्चः तद्वज्जीवानां शरीरसंयोगोऽविद्याजन्यः- ईश्वरस्य तु मायामय इत्यदोषात् । प्रकृतिमधिष्ठायेति वचनं तु जीवानामिव नास्याविद्यामयश्शरीरसंयोगः अविद्याया एतत्परतन्त्रत्वादेतस्य शरीरसंयोगं कर्तुं न क्षमत इति बोधनार्थम् । अविद्या हि जीवान् स्ववशीकृत्य तेषां स्वजन्यशरीरसंयोगं विधत्ते । नात्र कूटस्थ आत्मा जीवशब्देन विवक्षितः, किंतु साभासबुद्धिरेव विज्ञानात्मा जीव इति । कूटस्थ आत्मा हीश्वरादभिन्नः तत्त्वमस्यादिश्रुतेः । जीवस्य वास्तवं रूपं कूटस्थ आत्मैव, व्यावहारिकं तु साभासबुद्धिरिति विवेकः ।

यद्वा त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः, इन्द्रजालशक्तितुल्या तु मायेति विवेकः । तथाच प्रकृतिकार्यं जीवानां देहेन्द्रियादिकं व्यावहारिकं, मायाकार्यमीश्वरस्य देहेन्द्रियादिकं तु ऐन्द्रजालिकगन्धर्वनगरवत्प्रातिभासिकम् । अतएव न परमार्थतो लोकवदिति भाषितमाचार्यैः । अत्र परमार्थत इत्यस्य व्यवहारत इत्यर्थः । नतु वस्तुत इति- वस्तुतो लोकस्यैवाभावात् ।

अत्रेदं बोध्यम्—व्यावहारिकसत्, पारमार्थिकसत्, प्रातिभासिकसत्, अत्यन्तासच्चेति चतुर्विधं पदार्थजातम् । तत्र व्यावहारिकसत् जाग्रद्दशायामदुष्टप्रमाणैरनुभूयमानं जगन्मनुष्यपशुपक्ष्यादिकं भूम्यादिभूतात्मकं च, पारमार्थिकसत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, प्रातिभासिकसत् स्वप्नेन्द्रजालरज्जुसर्पादिकं यद्दुष्टप्रमाणैर्गृह्यते प्रतिभानसमयमात्रवर्ति, अत्यन्तासत्तु वन्ध्यापुत्रशशशृङ्गादिकं प्रतीतितोपि तस्याभावात् । तदुक्तं 'वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायत' इति ।

एवं स्थिते ईश्वरावतारा रामकृष्णादयः नात्यन्तासन्तः- प्रतीतितस्सत्त्वात्, न पारमार्थिकसन्तः—परमार्थदशायामभावात्, नापि व्यावहारिकसन्तः- अतर्कितजन्मादीनां तेषां व्यावहारिकत्वासम्भवात् । अतः प्रातिभासिकसत्त्वमवशिष्टं तेषां युक्तं च तदविचारितरमणीयत्वाद्गन्धर्वनगरादिवत् । नहि चतुर्भुजश्शङ्खचक्रादिमान्किरीटादिभूषितस्सर्वज्ञश्शिशुः कस्याश्चिदासीदिति केनचिदुक्ते कोपि सम्प्रतीयात्सत्योयं वृत्तान्त इति । तथा स्तम्भान्नरसिंहो भयाकृतिः पुरुष आविरासीदित्युक्तेपि यद्धि विचाराक्षमं तत्खल्विन्द्रजालवन्मिथ्या ।

यद्यपि सिद्धान्ते व्यावहारिकं जगदपि विचाराक्षममेव- 'एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुर'मिति, तथापि रेतोबीजमृदादेस्सकाशाद्देहवृक्षघटादिजन्मनस्सर्वानुभवसिद्धत्वान्न तत्र कस्यचिदप्याश्चर्यलेशः, अप्रमाणबुद्धिर्वा । ततस्तद्विचारक्षममित्युच्यते यल्लौकिकानामाश्चर्याविषयभूतम् । यत्तु तदाश्चर्यविषयभूतं तद्विचाराक्षमं मिथ्येत्युच्यते- यथा गन्धर्वनगरादिकमिति । तस्मादिन्द्रजालवद्विचित्रहेतुरीश्वरशक्तिर्माया, सर्वसाधारणा तु प्रकृतिरिति ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेति, उच्यते—यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिः वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिश्श्रेयससाधनस्य भवति, भारत! अभ्युत्थानमुद्भवः अधर्मस्य तदा तदा आत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥७॥

अथवा प्रकृतिर्माया चेत्येकमेव वस्तु- वशीकृतप्रकृतिरहं प्रकृत्यैव सम्भवामि, नतु धर्माधर्मादिनेत्येतदर्थमात्ममाययेत्युक्तं- यो हि धर्माधर्मादिसंस्कारसचिवप्रकृतिजन्यो मनुष्यादिस्स परमार्थतो जात इत्युच्यते । यस्तु केवलमायाजन्यो रामकृष्णादिस्स परमार्थतो न जात इति जात इवेत्युच्यते- यथा अज्ञस्य सकामं कर्म वस्तुतः कर्मैव । प्राज्ञस्य तु निष्कामं तत्कर्म न वस्तुतः कर्म, किंतु कर्मेवाभाति- अबन्धकत्वात् । तथा प्राज्ञस्येश्वरस्याबन्धकत्वाद्रामकृष्णादिदेहधारणलक्षणं जन्म न वस्तुतो जन्म, किंतु जन्मेव प्रतिभाति- अबन्धकत्वादज्ञस्य जीवस्य तु मनुष्यादिदेहधारणलक्षणं जन्म वस्तुतो जन्मैव- बन्धकत्वादित्यभिप्रायः । द्वैतिनश्च ईश्वरस्य न कर्माधीनं जन्म, किं तु लीलयैवेत्याहुः- सा च लीला मायातोऽनतिरिक्तैव मायामयत्वाल्लीलायाः । नहि वस्तुतो निर्विशेषे ईश्वरे लीला सम्भवेदित्यलम् ।

एतेन जीवपदवाच्यायाः प्रकृतिपरतन्त्रायास्साभासबुद्धेर्यथा प्रकृतिजन्यशरीरसंयोगात्मकं जन्मास्ति, तथा ईश्वरपदवाच्यस्य प्रकृत्यपरतन्त्रस्य कूटस्थस्यात्मनो नास्ति प्रकृतिजन्यशरीरसंयोगात्मकं जन्म, किंतु मायामयमेव तदिति पर्यवसन्नश्श्लोकार्थः ।

ननु ईश्वरशरीरस्य प्रातिभासिकत्वेन मायामयत्वं, जीवशरीराणां व्यावहारिकत्वेन प्रकृतिमयत्वमिति विवेको दुष्करः- यावद्व्यवहारमर्जुनशरीरवत्कृष्णशरीरस्यापि वर्तमानत्वादिति चेत्, **मैवम्**— कृष्णशरीरस्यानेकविधत्वेन दृश्यमानत्वात्कदाचिददृश्यमानत्वाच्च मायामयत्वं- यथा रज्जुसर्पस्य कदाचिद्दण्डादिरूपेण दृश्यमानत्वात्कदाचिददर्शनाच्च मायामयत्वं--तद्वत् । तस्मादर्जुनादिवन्नास्ति परमार्थतो जन्म कृष्णस्येति कृष्णस्य नित्याजेश्वरत्वं युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—नेदं कृष्णस्य जन्म इन्द्रजालादिवन्मिथ्या, किंतु सत्यमेव- प्रकृतिं स्वभावमधिष्ठायाजहदेव आत्ममायया सङ्कल्पज्ञानेन सम्भवामि ईश्वरस्य स्वस्वरूपं च 'आदित्यवर्णं हिरण्यवर्णं सर्वे निमेषाविद्युतः पुरुषा' दित्यादिश्रुतिसिद्धमिति, **तत्तुच्छम्**— 'सच्चिदानन्दं ब्रह्म, निष्कलं निष्क्रियं शान्तमशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्य नीरूपत्वस्वभावसिद्धेः हिरण्यवर्णत्वादिरूपस्य उपासनार्थं कल्पितत्वेन इन्द्रजालवन्मायामयत्वसिद्धेश्च, ईश्वरस्य सविग्रहत्वे सर्वान्तरत्वसाक्षित्वाद्यसिद्धेश्च, दृश्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गाच्च, सङ्कल्पेनाप्यजस्य जन्मायोगाच्च, असङ्गपुरुषस्येश्वरस्य वस्तुतश्शरीरसङ्गयोगाच्च मिथ्यैवायं कृष्णावतारः ॥६॥

यदा यदेति । हेभारत यदा यदा धर्मस्य ग्लालिर्भवति, अधर्मस्याभ्युत्थानं भवति तदा तदा आत्मानं सृजामि । आत्मानं मां सृजाम्याविर्भावयामि । कथमात्मनोऽजस्य जन्मेत्यत आह— **माययेति** ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥८॥

किमर्थम्––परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्थापनं धर्मसंस्थानं तदर्थं सम्भवामि युगेयुगे प्रतियुगम् ॥८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

तत् जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च साधूनां परित्राणादि मे मम दिव्यं अप्राकृतमैश्वरम् । एवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावत् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति, मामेति प्राप्नोति स मुच्यते अर्जुन ! ॥९॥

परित्राणायेति । साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मसंस्थापनार्थाय च युगेयुगे अहं सम्भवामि साधूनां सन्मार्गस्थानां देवर्ष्यादीनाम् ।

यत्तु रामानुजः—विष्णुविरहासहानां वैष्णवाग्रेसराणामिति, **तदवतीव तुच्छम्**—किं ज्ञानिनो वैष्णवाग्रेसराः ? उताज्ञानिनः ? आद्ये- 'वासुदेवस्सर्वमिति, समहात्मा सुदुर्लभ' इत्युक्तरीत्या सर्वं ब्रह्मेति, सर्वगत्वादनन्तस्य 'स एवाहमवस्थितः, मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातन' इति प्रह्लादोक्तरीत्या ब्रह्माहमस्मीति च येषां ज्ञानमस्ति त एवाद्वैतिनो वैष्णवाग्रेसराः । तेषां कथं विष्णुविरहप्रसङ्गः । विष्णोरेव स्वात्मत्वात्सदापि विष्ण्वभिन्नात्मानन्दानुभवव्यग्रत्वाच्च । न द्वितीयः- विष्णुमजानतां वैष्णवत्वासम्भवात्- ये विष्णुं जानन्तस्तत्र भक्तिं तन्वन्ति ते हि वैष्णवाः- 'विष्ण्वर्पिताखिलाचारस्स हि वैष्णव उच्यत' इति शास्त्रात् । नच 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्त'मिति वचनात्स्ववर्णाश्रमधर्मस्थो वैष्णव इति वाच्यं, तस्य योगित्वाद्योगिन एव वैष्णवत्वे ज्ञानिनोऽवैष्णवत्वापत्तेः । 'प्रियोहं ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच मम प्रिय' इति वक्ष्यमाणगीताविरोधाच्च । नहि विष्णुप्रियो ज्ञानी वैष्णवो न भवतीति वक्तुं शक्यम् । भवतु वा योगिनोपि ज्ञानशून्यस्य वैष्णवत्वं, कथं पुनस्तस्य भगवद्विरहासहत्वम् ? भगवत्स्वरूपस्वभावादिज्ञानस्यैवाभावात् । नच तप्तशङ्खचक्रचिह्नधारिणश्छिद्रोर्ध्वपुंड्रधरा अर्चापूजका द्विजा वैष्णवा इति वाच्यं, तापादीनां वेदविरुद्धाचारत्वेन एवंविधदुराचारवतां दुष्कृतां विनाशायैव भगवदवताराविर्भावाच्च । नामी वैष्णवाः । तापादीनां द्विजेतराविषयत्वं तु मामके शूद्रधर्मदर्पणाख्ये ग्रन्थे विस्तरतो द्रष्टव्यम् । तस्मात्साधुपददर्शनमात्रेण नेह वैष्णवजनाडम्बरः प्रसक्तुमर्हति ॥८॥

जन्मेति । एवं यः मे जन्म दिव्यं कर्म च तत्त्वतो वेत्ति- हेअर्जुन ! सः देहं त्यक्त्वा पुनः जन्म नैति मामेति । मायारूपं मिथ्याभूतमित्यर्थः । ईश्वरस्येदं ऐश्वरम् । पुनर्जन्म नैति, मामेतीत्यस्य फलितमाह—**स मुच्यत इति** । अजो नित्यश्शुद्धो बुद्धो मुक्त आत्मा स्वतो न जायते, किंतु माययैव, तस्य चेष्टितं च न प्राकृतं, किं त्वप्राकृतं लोकातीतमेवेति यो वेद स मुच्यत इत्यर्थः ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

नैष मोक्षमार्गः- इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि, वीतेति । वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः येभ्यस्ते मन्मयाः ब्रह्मविदः ईश्वराभेददर्शिनः मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः- केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः। बहवः अनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गतास्सन्तः मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागतास्समनुप्राप्ताः इतरतपोनिरपेक्षाः। ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥१०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, यतः केभ्यश्चिदेव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इति, उच्यते— य इति। ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजामि- अनुगृह्णामीत्येतत् । अहं तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलदानेन ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः सन्न्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथा आर्तानामार्तिहरणेन इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । 'तं यथा यथोपासते तन्तमेव फलं लभत' इति श्रुतेः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कञ्चिद्भजामि सर्वदापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म

ननु ईश्वरजन्मकर्मज्ञानात्कथं जीवस्य मुक्तिरिति, चेदुच्यते—ईश्वरो हि जीवस्य स्वस्वरूपम् । तस्मादीश्वरतत्त्वज्ञाने सति जीवतत्त्वं ज्ञातमेवेति भवति मुक्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—मज्जन्मकर्मणी ज्ञात्वा निष्पापो भूत्वा मामाश्रित्य मदेकप्रियो मच्चित्तो मामेव प्राप्नोतीत्याह, **तदप्रमाणम्**—मूलाद्बहिर्बहूनां पदार्थानां कल्पितत्वान्मदाश्रयणादीनाम् ॥९॥

वीतेति । वीतरागभयक्रोधाः मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा पूताः बहवो मन्मयाः मद्भावमागताः-- रागभयादित्यागपूर्वकं केवलज्ञानयोगमाश्रित्य तत एव परिशुद्धा अनेके ब्रह्मविदो मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थः । **केवलज्ञाननिष्ठा इति** । इतरतपोनैरपेक्ष्येण ज्ञानयोगनिष्ठा इत्यर्थः । ननु किमत्र ज्ञापकमत आह— **लिङ्गमिति** । ज्ञानतपसा पूता इति विशेषणमेव लिङ्गं ज्ञापकम् । ज्ञानमेव तपो ज्ञानतप इति हि समासः । तत्रैवकारेण तपोन्तरव्यवच्छेद इति भावः । यद्वा ज्ञाने तपस्त्वारोपणात्तपोन्तरव्यवच्छेदः । सति त्वितरतपसि किमिति ज्ञाने तपस्त्वारोपणपूर्वकं कृत्रिमतपसो ज्ञानस्योपादानम् । नहि ज्ञानं वस्तुतस्तप इति ॥१०॥

य इति । तमितिश्रुतेरयमर्थः—तमीश्वरं यथा यथा येन येन प्रकारेण यं यमर्थमभिसन्धायेति यावत् । उपासते पुरुषाः तं तमेव फलमर्थं लभते प्राप्नुवन्तीति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । **सर्वावस्थस्येति** ।

मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रवर्तन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥११॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

यदि तवेश्वरस्य रागद्वेषाभावात् सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयिसति- 'वासुदेवस्सर्व'मिति वास्तवज्ञानेनैव मुमुक्षवस्सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इति, शृणु- तत्र कारणम्—कांक्षन्त इति । कांक्षन्तः प्रार्थयन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं यजन्ते इह अस्मिँल्लोके देवताः इन्द्राग्न्याद्याः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवँ स देवाना'मिति श्रुतेः तेषां भिन्नदेवतायाजिनां फलकांक्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मात् मानुषे लोके मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारात् क्षिप्रं मानुषे लोक इति विशेषणात् । अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्—मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति विशेषः । तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मिणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥१२॥

सर्वप्रकारमवस्थितस्येत्यर्थः । ब्रह्मादिस्थावरान्तरूपेण सच्चिदानन्दरूपेण च स्थितस्येति यावत् । मायया वस्तुतश्चेति भावः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मदुक्तमार्गानुष्ठानद्वारा मामेव भजन्ते इत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—मम वर्त्म मत्स्वभावमनुवर्तन्ते अनुभूयानुवर्तन्त इति, **तत्तुच्छम्**—वर्त्मनः स्वभावार्थाभावात् । अनुभूयेतिपदाभावाच्च । मनुष्याणां सर्वप्रकारैर्भगवत्स्वभावानुभवस्य दुष्करत्वाच्च ॥

कांक्षन्त इति । अथेति श्रुतेरयमर्थः—यः अन्यामिन्द्रादिदेवतां असावन्यः अहमन्योस्मीत्युपास्ते कर्मफलदाता इन्द्रः तद्भोक्तात्वहमिति भेदबुद्ध्योपास्ते इत्यर्थः । सः न वेद- अज्ञ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा पशुरिति** । यथा पशुर्मनुष्याणां भोग्य एवं स कर्मी देवानां भोग्य इति देवपशुरेवेत्यर्थः । **भिन्नदेवतेति** । वासुदेवस्य सर्वात्मत्वात्स्वात्माभिन्नदेवतात्वं नत्विन्द्रादीनां- तेषामसर्वात्मत्वात् । दर्शितं चैतद्भागवते व्यासेनैव- 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी'दिति । तथा च इन्द्रादयः भिन्नदेवताः वासुदेव एक एवाभिन्नदेवतेति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु वासुदेवो नाम न कश्चित्कार्यकरणसङ्घातविशेषे अहमित्यभिमानवान् पुरुषः इन्द्रादिवत्, किंतु नित्यशुद्धबुद्ध आत्मैवेति कथमात्मनो भिन्नदेवतात्वमिति ज्ञेयम् । हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तामेव प्रसिद्धिमाह—**शास्त्राधिकारादिति** । मानुषे लोके भूलोके, तत्रापि मनुष्याणां, तेष्वपि त्रैवर्णिकानामेव शास्त्राधिकारः । शास्त्रस्य च फलवत्त्वाच्छास्त्राधिकारिणामेव फलसिद्धिरिति भावः । ननु मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवतीति कोर्थः क्षिप्रपदनिर्देशेनेत्यत आह—**अन्येष्वपीति** । अन्येषु लोकेषु कर्मजा सिद्धिश्चिराय भवतीत्यर्थः ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः, किं निमित्त इति । अथवा- वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्याः मम वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं, कस्मात्पुनः कारणात् नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येति? उच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणास्सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्माणि, तम उपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि, रजउपसर्जनस्य तमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैकमेव कर्मेति, एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु । अतो मानुषे लोके इति विशेषणम् । हन्त! तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति, उच्यते— यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारम् ।

ननु अन्येषु लोकेषु कर्माधिकारस्यैवाभावात्कथं कर्मसिद्धिरितिचेदुच्यते—इहानुष्ठितानामेव विविधानां कर्मणां फलान्यपि विविधानि पुत्रपशुस्वर्गादिरूपाणि भवन्ति, तत्र पशुपुत्रादिरूपा ऐहिककर्मसिद्धिः क्षिप्रं भवति, स्वर्गादिरूपा आमुष्मिककर्मसिद्धिस्तु चिराय भवतीति कर्माधिकाराभावेपि स्वर्गलोकादिषु कर्मसिद्ध्यस्सन्त्येवेति । कर्मसिद्धयः कर्मफलानि ॥१२॥

चातुर्वर्ण्यमिति । मया चातुर्वर्ण्यं गुणकर्मविभागशः सृष्टम् । तस्य कर्तारमपि मामकर्तारमव्ययं विद्धि । चतुर्वर्णशब्दात्स्वार्थे ष्यञ् । चातुर्वर्ण्यं सत्त्वमुपसर्जनमप्रधानं यस्य स सत्त्वोपसर्जनः तस्य शुश्रूषा त्रैवर्णिकसेवा । यतस्सर्वज्ञोहं गुणकर्मविभागपूर्वकं चातुर्वर्ण्यं सृष्टवांस्ततो मनुष्या ममैव वर्त्मानुवर्तन्ते- स्वस्वविहितवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानद्वारा तद्विधायकं मामेव सेवन्त इत्यर्थः । मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यस्य गुणकर्मविभागवतस्सत्त्वादिहैव कर्माधिकारः । अन्येषु लोकेषु तु चातुर्वर्ण्याभावान्न कर्माधिकार इत्यन्योर्थः-- द्वेधा अवतारिकायाः कृतत्वाद्भाष्यकारैरस्य श्लोकस्य । सर्गादेरित्यादिपदात्स्थितिलययोर्ग्रहणम् । कर्मणः क्रियायाः यः यत्कर्मकर्ता स तत्फलेन युक्तो भवति- यथा कृषीवलस्सस्येनेति व्याप्तिसत्त्वाच्चातुर्वर्ण्यसृष्ट्यादिकर्मकर्ता त्वमपि तत्फलेन युज्यस एव, भवतु को दोषस्तत्राह—**न त्वं नित्यमुक्त इति** । कर्मफलबद्धस्य कथं मुक्तत्वमिति भावः । नन्वीश्वरस्य मम किं मुक्त्येत्यत आह—**नित्येश्वर इति** । बद्धस्यानीश्वरत्वं लोकन्यायेनापि सिद्धमिति भावः । अस्मिन्प्रश्ने प्रतिजानाति—**उच्यत इति** । किमुच्यते तदाह— **यद्यपीत्यादिना** । संव्यवहारः एकीकृत्य व्यवहारः तादात्म्याध्यास इति यावत् । माययैव सृष्ट्यादीनि कर्माणि क्रियन्ते, नत्वीश्वरेण तस्याक्रियत्वात् । मायातादात्म्याध्यासात्तु कर्तृत्वमारोप्यतेऽज्ञैरीश्वरे इति भावः । इदमेवोक्तं विश्वामित्रेणाध्यात्मरामायणे—'रामो न

अतएव चाव्ययं असंसारिणं च मां विद्धि ॥१३॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतः तेषामकर्तैवाहम् । यतः, नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति- देहाद्यारम्भकत्वेन अहङ्काराभावात् । न चैतेषां कर्मणां फले मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां अहं कर्तेत्यभिमानः, कर्मसु स्पृहा च तत्फलेषु तान् कर्माणि लिम्पन्तीति च युक्तं- तदभावन्न मां तानि कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति, नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहेति । स कर्मभिर्न बध्यते- तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥१४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

एवमिति । नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहेति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैः मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं न तूष्णीमासनं नापि सन्न्यासः कर्तव्यः । तस्मात्त्वं

गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् । आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥' इति । कथं कर्तुरकर्तृत्वमत आह—**परमार्थत इति ।** वस्तुतोऽकर्ताप्यहं मायया कर्तेव प्रतीय इत्यर्थः । **अत एवेति** । वस्तुतोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः । यस्संसरति स व्येतीत्युच्यते- संसारस्यैव विकारत्वादित्यभिप्रायादाह—**अव्ययमसंसारिणमिति** । निर्विकारमित्यर्थः ॥१३॥

नेति । लिम्पन्ति बध्नन्तीत्यर्थः । केन प्रकारेणेत्यत आह—**देहाद्यारम्भकत्वेनेति** । आदिपदादिन्द्रियादिग्रहणं, विषयादिग्रहणं वा । न कर्मभिर्मम जन्मवृद्ध्यादिरूपसंसारात्मको लेपोऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**अहङ्काराभावादिति** । कर्ताहमिति विपरीतज्ञानाभावादित्यर्थः । ननु भगवतः कृष्णस्य नास्ति कर्मलेपः, नास्ति कर्मफलस्पृहेति ज्ञानमात्रात्कथमन्येषामस्मदादीनां मुक्तिरत आह—**मामात्मत्वेनेति** । यः कर्मलेपरहितः कर्मफलतृष्णारहितश्चेश्वरः स एवाहं, अहमेव स ईश्वर इति मदभिन्नमात्मानमात्माभिन्नं च मां यो वेत्ति- एवमीश्वरात्मदर्शिनः कीदृशी बुद्धिर्भवतीत्यत आह—**नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति** । ममैवेश्वरत्वादीश्वरस्यैवात्मत्वाच्च नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति यो जानातीत्यर्थः । सः पुरुषः कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि कर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि काम्यानि निषिद्धानि वा तदाचरितकर्माणि देहाद्यारम्भकाणि न भवन्ति । फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वादिति भावः । **एतेन** फलाभिसन्ध्यहङ्कारयोस्सत्त्वे एव कर्मणां बन्धकत्वं, नतु तदभावे इति **सिद्धान्तितम्** ॥१४॥

एवमिति । एवंशब्दार्थमाह—**नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेतीति** । पूर्वैरित्यस्यार्थमाह—**अतिक्रान्तैरिति** । प्राचीनैरतीतैरित्यर्थः । कर्मैवेत्येवकारव्यावर्त्यार्थमाह—**न तूष्णीमासनं**

पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात्। यद्यज्ञः आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं- पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना कृतं निर्वर्तितम् ॥१५॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

नन्वत्र कर्मचेत्कर्तव्यं तद्वचनादेव करोम्यहं, किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति, उच्यते—यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि, कथम्? किमिति। किं कर्म किं वा अकर्मेति कवयो मेधाविनोपि अत्रास्मिन् कर्माकर्मविषये मोहिताः मोहं गताः। तत् अतस्ते अहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि। यत् ज्ञात्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात्संसारात् ॥१६॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

न चैतत्त्वया मन्तव्यं- कर्मनाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धम्। अकर्म च तदक्रिया तूष्णीमासनम्। किं तत्र बोद्धव्यमिति, कस्मात्, उच्यते—कर्मण इति। कर्मणः शास्त्र-विहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य। तथा अकर्म-णश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्ति ते। त्रिष्वपि अस्तीत्यध्याहारः कर्तव्यः। यस्माद्गहना विषमा दुर्विज्ञेया। कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥१७॥

नापि सन्न्यास इति। तूष्णीमासनं तूष्णीं स्थितिः अकरणमिति यावत्। सन्न्यास आश्रमविशेषः। तस्माच्छब्दार्थमाह—**पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वादिति**। के ते पूर्वे अत आह—**जनकादिभिरिति**। पूर्वतरं पूर्वमेवेत्यर्थः। तरप्प्रत्ययार्थमाह—**नाधुनाकृतमिति**। कृतशब्दार्थमाह—**निर्वर्तितमिति**। पूर्वै-रपि मुमुक्षुभिरेवं ज्ञात्वा कर्म कृतं, तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्मैव त्वं कुरु इत्यन्वयः। किमर्थं कर्म कर्तव्यमत आह—यद्यज्ञस्तर्ह्यात्मशुद्ध्यर्थं चित्तशुद्धये कर्म कुरु, यदि तत्त्ववित्तर्हि लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्विति ॥१५॥

किमिति, तद्वचनादेवेति। ईश्वरस्य तवादेशेनेत्यर्थः। नहि पूर्वाचार ईश्वरादेशादधिक इति भावः। पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषितेन विशेषणेन कर्मण इति भावः। किं कर्मणः पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषणेन- न किमपि फलमित्यर्थः। यस्मात्कर्मणि महद्वैषम्यमस्ति तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषितं कर्म। कथं वैषम्यमित्यतः श्लोकोऽयं प्रवृत्त इत्याह— **कथं किमिति**। यदेव पूर्वैः पूर्वतरं कृतं तत्कर्मेति मेधाविनोपि जानीयुः, नतु स्वबुद्ध्या। इदं कर्मेदमकर्मेति ज्ञातुं क्षमन्त इत्यर्थः। सर्वज्ञोहं तु तत्पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्माकर्म च तुभ्यं वक्ष्यामि, तद्ज्ञानफलमाह—**यदिति** ॥१६॥

कर्मण इति। किं तत्र बोद्धव्यमित्येतत्त्वया न मन्तव्यमित्यन्वयः। कस्मान्न मन्तव्यमित्यत उच्यते—**कर्मण इति श्लोकः**। कर्मणः कर्मसम्बन्धि बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्त्वमस्ति। एवमुत्तरत्रापि।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

किंपुनस्तत्त्वं कर्मादेः यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदुच्यते—कर्मणीति।

नैतावता त्वया कर्मणोऽकर्मणो विकर्मणो वा तत्त्वं ज्ञातं, किंतु ज्ञातव्यमवशिष्टमेवेत्यर्थः। अत्र कर्म मोक्षसाधनभूतं, विकर्म विविधं नित्यनैमित्तिककाम्यादिरूपं कर्म, अकर्म ज्ञानमिति रामानुजभाष्यं तुच्छम्—नित्यादिविविधकर्मणामेव फलाभिसन्धिरहितानां परम्परया मोक्षसाधनकर्मत्वात्कर्मविकर्मणोर्भेदस्य दुर्वचत्वात्। नञः स्वप्रतियोग्यभावबोधनस्वाभाव्यादहननादाविवात्रापि कर्माभावरूपार्थ एव भवितुमर्हति- नञो विरोधाद्यर्थास्तु लाक्षणिका एव- नहि मुख्यार्थसम्भवे लाक्षणिकार्थस्वीकारो न्याय्यः। किं च कर्मविरोधित्वाद्ज्ञानमकर्मेति वक्तुमपि तवाशक्यं, तव मते ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात्। ज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठेयमिति त्वयाऽसकृदुक्तत्वात्। नापि नञोऽत्र सादृश्यमर्थः कर्मज्ञानयोस्सादृश्याभावात्। नच तदन्यत्वमत्रार्थः- कर्मणोऽन्यस्य द्रव्यादेस्सत्त्वेन ज्ञानस्यैवाश्रयणे मानाभावात्। नापि तदल्पत्वमर्थः- कर्मण उत्कृष्टत्वाद्ज्ञानस्य। नापि प्रकरणाद्ज्ञानलाभः- कर्म प्रकरणत्वादस्य- 'कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धि'मित्यादिना हि कर्म प्रकृतमिति ॥१७॥

कर्मणीति। यः कर्मण्यकर्म पश्येत्, यः अकर्मणि च कर्म पश्येत्, मनुष्येषु स बुद्धिमान् युक्तः कृत्स्नकर्मकृच्च भवतीत्यन्वयः।

अत्र तावदिदं वेद्यम्—सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तमी विहिता। आधारोऽधिकरणमिति सूत्रेणाधारस्याधिकरणसंज्ञा विहिता। स चाधारस्त्रिविधः- औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेति। क्रमेण कट्यामास्ते, मोक्षे इच्छास्ति, सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्युदाहरणानि। एवं स्थिते कर्मण्यकर्मणीति कर्माकर्मणोर्विहितायास्सप्तमीविभक्तेर्वैषयिक आधारोऽर्थ इति केचित्। अभिव्यापकाधारोऽर्थ इत्यन्ये। तत्राद्यपक्षे श्लोकस्यायमर्थः—यः कर्मणि क्रियत इति कर्म देहादिचेष्टा तस्मिन्विषये अकर्म कर्माभावमात्मानमिति यावत्- पश्येज्जानीयात्, अकर्मणि देहादिव्यापरोपरमे कर्माभावे कर्म च यः पश्येत्, मनुष्येषु मध्ये स मनुष्यः बुद्धिमान् युक्तः। कृत्स्नकर्मकृत्कृतकृत्य इत्यर्थः। भवतीति।

अयं भावः—लोक आत्मानं कर्मत्वेन देहादिव्यापारोपरममकर्मत्वेन च गृह्णाति भ्रान्त्या- यथा मन्दान्धकारगतं गुणं सर्पत्वेन सर्पं च गुणत्वेन गृह्णाति तिमिराद्युपहतदृष्टिः पुरुषः तद्वत्। एवं स्थिते य आत्मानमात्मत्वेन देहादिव्यापारोपरमं कर्मत्वेन च गृह्णाति स बुद्धिमत्त्वादिगुणशाली। यथा गुणं गुणत्वेन सर्पं सर्पत्वेन च जानन्पुरुषो बुद्धिमां स्तद्वत्। नच कर्माभावस्य कथमात्मत्वमिति वाच्यं, कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात्कर्मण आत्मनि कल्पितत्वेन कर्माभाव आत्मैवेति। यथा गुणकल्पितसर्पाभावो गुणएव तद्वदिति तस्मादज्ञजनाभिमतं कर्माकर्मेति अकर्म कर्मेति च विद्वान् जानीयात् इति।

अस्मिन्नेव पक्षेऽर्थान्तरमवगम्यते- तथाहि—कर्मणि कर्माश्रयत्वात्कर्तृत्वेनाज्ञजनाभिमते जीवे विषये अकर्म न विद्यन्ते कर्माणि क्रिया यस्मिंस्तदकर्म निष्क्रियं ब्रह्म यः पश्येत्- यमज्ञजनः कर्तारं

कर्मणि क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि

संसारिणं-जीवं मन्यते, तमात्मानमकर्त्रसंसारि ब्रह्म यः पश्यतीत्यर्थः । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेरिति भावः । तथा अकर्मणि ब्रह्मणि विषये च कर्म यः जीवं पश्येत्, अन्यत्वेन परोक्षत्वेनेश्वरत्वेन चाज्ञजनाभिमतं ब्रह्म स्वत्वेन प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्त्वेन चात्मानं यः पश्यतीत्यर्थः । तत्त्वमसीति श्रुतेरिति भावः । एवं जीवब्रह्मणोर्ब्रह्मजीवयोः चात्यन्ताभेददर्शी बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति ।

कर्माश्रयत्वानाश्रयत्वाभ्यां, तत्प्रयुक्तसुखदुःखभोगलक्षणसंसारवत्त्वतदभावाभ्यां च यो व्यावहारिकोऽस्ति जीवेश्वरभेदः न स पारमार्थिकः- परमार्थतः कर्मतत्फलयोरभावात्- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । व्यवहारतोपि कर्मतत्फले जीवस्यौपाधिकत्वेनोपाधिगते एव, नतु स्वरूपगते- चिदेकरसत्वाज्जीवस्येति निष्क्रियमविक्रियं च ब्रह्मैव जीव इति भावः । नच कर्माकर्मादितत्त्वकथनप्रकरणे जीवब्रह्मैक्यकथनमसङ्गतमिति वाच्यं, कर्ममात्रमनात्मगतमेव, न त्वात्मगतं आत्मनो निष्क्रियब्रह्मरूपत्वादिति वचनस्य प्रकृतसङ्गतत्वात् । अर्थानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्य सत्त्वादत्र कर्मशब्देन तदाश्रयो जीवो लक्ष्यत इति न लक्षणाश्रयणस्य दुष्टत्वमिति मन्तव्यम् ।

तृतीयोप्यर्थोऽत्रावगम्यते- तथाहि-- कर्मणि कर्माश्रये देहादिसङ्घाते विषये अकर्म ब्रह्म यः पश्येत्, सङ्घातस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन सङ्घातं ब्रह्माभिन्नं यः पश्यतीत्यर्थः । कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकादिति भावः । अतएव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रूयते । तथा अकर्मणि उपरतव्यापारे च सङ्घाते विषये कर्म तूष्णीमासनरूपकर्माश्रयं यः पश्येत्, उपरतव्यापारमपि सङ्घातं तूष्णीमासनरूपकर्माश्रयं यः पश्यतीत्यर्थः । सङ्घातस्य निष्क्रियत्वायोगादिति भावः । स बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति ।

द्वितीयपक्षे तु श्लोकस्यायमर्थः—यः कर्मणि कर्माश्रये कर्तरि अकर्म कर्मराहित्यं पश्येत्, अकर्मणि कर्माभावे देहादिचेष्टोपरमे कर्म कर्मत्वं च पश्येत् स बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति । **अयं भावः**—आत्मनि कर्म समवेततया वर्तत इति लोक आत्मानं कर्माश्रयत्वेन कर्तारं मन्यते, तस्मिंश्च कर्तृत्वेनाभिमते आत्मनि प्राज्ञः पुनः कर्मराहित्यं पश्येत्, निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेरविक्रियत्वादियुक्तितश्चाकर्तारमेवात्मानं मन्यते विद्वान् कर्म च देहादिसङ्घातगतमेव मन्यते न त्वात्मगतम् । तथा--व्यापारवद्व्यापारोपरमोपि कर्मैवेति कृत्वा मूढैरकर्मत्वेनाभिमतं व्यापारोपरमं कर्मत्वेनैव प्रतिपद्यते प्राज्ञ इति । नचैवं कर्तर्यकर्म यः पश्येदित्येव किमिति नोक्तवान् व्यास इति वाच्यं, यत्र लोकाः कर्म पश्यन्ति, तत्र बुद्धिमानकर्म पश्येदिति बोधयितुं कर्मणीत्युक्तत्वात् । कर्तृशब्दात्कर्माश्रयत्वप्रतीतिर्झटिति भवेदिति भावः । इति । यथा प्रवृत्तिस्तथा निवृत्तिरपि कर्मैव- उभयमपीदमनात्मदेहादिसङ्घातगतमेवाविद्यया चात्मन्यध्यस्तमिति तत्पुनरात्मैव कल्पितस्याधिष्ठानात्मत्वादिति कृत्वा निष्क्रियोऽविक्रियश्चात्मेति पक्षद्वयसंगृहीतार्थः ।

अथ भाष्यं व्याख्यायते—विहितप्रतिषिद्धतदुभयभिन्नसर्वकर्मसंग्रहार्थमाह—**व्यापारमात्रमिति** । नञोऽभावार्थकत्वादाह—**कर्माभाव इति** । कर्माभावे कर्म यः पश्येदित्यन्वयः । ननु

च कर्माभावे कर्तृतंत्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः वस्त्वप्राप्यैव हि सर्वक्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान् मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते– 'कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म य' इति- नहि अकर्म कर्म स्यात्, कर्म वा तथा अकर्म- तत्र कथं विरुद्धं पश्येद्द्रष्टा । न, अकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य, तथा कर्मैव अकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्- कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति

कर्माभावे कथं कर्मदर्शनमत आह—**कर्त्रिति** । प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्तृतन्त्रत्वात् यत्कर्तृतन्त्रं तत्कर्मेति व्याप्त्या प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति कृत्वा निवृत्तिरूपे कर्माभावेपि कर्मदर्शनं युक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्तेः कारकाधीनत्वादस्तु कर्मत्वं, वस्त्वधीनाया निवृत्तेः कथं पुनः कर्मत्वमत आह—**वस्त्विति** । हि यस्मात् वस्तु परमार्थतत्त्वमप्राप्यैव अविद्याभूमावेव सर्वः क्रियाकारकादिव्यवहार अस्तीति शेषः । हिः प्रसिद्धाविति वा । सर्वोपि क्रियाकारकफलव्यवहारोऽविद्यादशायामेव प्रवृत्त इति कृत्वा प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वेन वस्त्वनधीनत्वाद्युक्तं प्रवृत्तिलक्षणायां देहादिचेष्टायामिव निवृत्तिलक्षणे तदुपरमेपि कर्मत्वदर्शनं बुद्धिशालिन इति भावः । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मैकमेव वस्तु, तच्चाद्वयमसङ्गं चेति न तदधीनत्वं निवृत्तेः । नच देहादिरपि वस्त्वेवेति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोन्यदार्त'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्वेन वस्तुत्वात्- वस्तु हि सत्यमसत्यत्वादवस्तुन इति तत्त्वम् । **कृत्स्नकर्मकृदिति**— आत्मज्ञस्य कृतकृत्यत्वेन कर्तव्याभावादिति भावः । **इतरेतरदर्शीति** । इतरस्मिन्नितरत् पश्यतीति तथोक्तः । कर्मण्यकर्मदर्शी अकर्मणि कर्मदर्शी चेत्यर्थः ।

अत्राक्षिपति—**नन्वित्यादिना** । विरुद्धाभिधानमेवाभिनीय दर्शयति—**कर्मणीत्यादिना** । विरोधमेव दर्शयति—**नहीत्यादिना** । अत्रापरोप्यस्ति विरोधः- यः कर्म कर्म जानाति अकर्म चाकर्म स न बुद्धिमान् , किंतु यः कर्माकर्म जानाति, अकर्म च कर्म जानाति, सएव बुद्धिमानिति । नहि विरुद्धद्रष्टा क्वापि बुद्धिमान् भवेत् , बुद्धिमान् वा विरुद्धं पश्येत् ।

आक्षेपं परिहरति—**नेत्यादिना** । परमार्थतोऽकर्मैव सन्मूढदृष्टेर्लोकस्य कर्मवदवभासते, तथा परमार्थतः कर्मैव मूढदृष्टेर्लोकस्याकर्मवदवभासते- तत्र विपर्यये यथाभूतदर्शनार्थं सत्यज्ञानाय भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्याद्याहेत्यन्वयः । अतो हेतोः कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं न विरुद्धमित्याह—**अत इति** ।

ननु भगवता यथाभूतदर्शनार्थमिदमुक्तमिति कथमवगम्यते, तत्राह—**बुद्धिमत्त्वादीति** । बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च यथाभूतं च बोद्धव्यमित्युच्यते । भगवतेति शेषः । द्वितीयश्च एवार्थकः- यो हि यथाभूतं पश्यति स एव बुद्धिमान्युक्तश्च भवति- यथा यथाभूतरज्जुद्रष्टा प्रकृते च कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी बुद्धिमत्त्वादिगुणवत्त्वेनोक्त इति कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनमिदं यथाभूतदर्शनमेव । अन्यथा हि कर्माक-

च यथा भूतदर्शनमुच्यते। नच विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात्, यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादितिचोक्तम्। तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिः तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं- कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि। न चात्र कर्माधिकरणं अकर्मास्ति- कुण्डे बदराणीव। नाप्यकर्माधिकरणं कर्म अभावत्वादकर्मणः। अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी- लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं, शुक्तिकायां रजतम्।

मेतरेतरदर्शिनोऽस्योक्तं बुद्धिमत्त्वादिकमनुपपन्नं स्यादित्यभिप्रायः। फलबलादपीदं यथाभूतदर्शनमेवेत्यवगम्यत इत्याह—**नचेति**। विपरीतज्ञानाद्धेतोः पुरुषस्याशुभान्मोक्षणं नैव स्यात्, इह च यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादित्युक्तम्। तस्मात्कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनस्याशुभमोक्षहेतुत्वात्तद्दर्शिनश्च बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेरित्यर्थः।

ननु कर्माकर्माणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिरित्युक्तमयुक्तं- यतस्ते देहेन्द्रियादिचेष्टारूपं कर्म कर्मेति तदभावमकर्मेति च अविपर्ययेणैव गृहीतवन्त इत्यत आह—**नचेति**। अत्र लोके बदरीफलानां कुण्डमिव घट इव कर्मणामधिकरणमकर्म नास्ति, तथा अकर्माधिकरणं कर्मापि नस्ति। तत्र हेतुमाह—**अभावत्वादिति**। अकर्मणः कर्माभावस्याभावरूपत्वेनासत्त्वात्कथं तस्य कर्माधिकरणत्वम्? कथं वा कर्मणस्तदधिकरणत्वम्? अतो हेतो लौकिकैर्विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी इति। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा मृगतृष्णिकायामुदकमिति**। नैको दृष्टान्तोऽर्थसिद्धयेऽलमिति मन्वानं प्रत्याह दृष्टान्तान्तरं—**शुक्तिकायां रजतमिति**। **ननु** बुद्धिमानेव निवृत्तिलक्षणे कर्माभावे कर्म पश्यति- प्रवृत्तिलक्षणे च कर्मणि कर्माभावं पश्यतीति कर्माकर्मविपर्ययदर्शी, न तु लौकिका इति **चेन्नैवम्**— प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं चेत्युभयात्मकं कर्म लौकिकैरात्मनि मृगतृष्णिकायामुदकमिवाध्यस्तम्। ततश्चात्माकर्तेति आत्मा तूष्णीमास्त इति च प्रत्येति लोकः- तदेवमकर्मण्यात्मनि कर्मप्रत्यय एको विपर्ययः, तूष्णीभासनरूपे कर्मण्यकर्मप्रत्ययोऽन्य इति। ननु अभावत्वादकर्मणो नास्ति कर्माधिकरणत्वं कर्माधिकरणकत्वं चेति यदुक्तं भाष्यकारैस्तदसत्—आत्मत्वेनाकर्मणः भावरूपत्वादिति **चेत्सत्यम्**—कर्माभावो यद्यात्मत्वेन मतो लौकिकैस्तर्हि भावरूप एव स्यान्न तु तथा मत इति। **ननु** लौकिकैर्भावरूपे देहे अथवा भावरूपे आत्मनि कर्म तदभावश्च गृह्यते, नतु कर्माभावे कर्मेति कथं विपर्ययदर्शित्वं तेषामिति चेत्, **उच्यते**—यत्र कर्माभावस्तत्रैव कर्म गृहीतवन्त इति कृत्वा कर्माभावे कर्म गृहीतवन्त इत्युक्तमिति। अथवा ननु लौकिका अकर्मणि कर्म कर्मण्यकर्म च विपर्ययेण पश्यन्तीत्युक्तं, तदसत्—अकर्मणि कर्मणः कर्मण्यकर्मणश्च सत्त्वादित्यत आह—**नचेति**। बदराणामधिकरणं कुण्डमिव कर्मणोऽधिकरणमकर्म नैवास्ति- कर्म चाकर्मणोधिकरणं न भवत्येव। कुतः अकर्मणोऽभावत्वादिति। नन्वकर्मणोऽभावत्वे सुतरां कथं लौकिकानामपि तद्ग्रहणमत आह—**मृगतृष्णिकायामिति**। मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां रजतं चात्यन्तासदपि यथा भ्रान्तैर्गृह्यते तद्वदिति। न चाकर्मण्यकर्म कर्मणि कर्म च पश्यति बुद्धिमानित्यत्रापि तुल्यस्स दोषः- अकर्मणोऽभावत्वात्कथमभावेऽभावदर्शनमिति,

ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति, तन्न- नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषा सन्निकृष्टेषु गच्छत्सु चैत्रमैत्रादिजनसङ्घेषु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मविपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते- कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।

चेन्नैवम्—बुद्धिमदभिमतस्याकर्मण आत्मत्वेनाभावत्वाभावात् । नचात्मन्यात्मानं पश्यतीति कथमेकस्यैवात्मन आधाराधेयभाव इति वाच्यं, विषयसप्तमीत्वादात्मविषये आत्मानं पश्यतीत्यर्थादात्मानमात्मानं पश्यतीति फलितार्थाच्च । **ननु** त्वयाऽऽदौ सप्तम्यन्तरमाश्रित्याधाराधेयभाव एवोक्त इति **चेत्सत्यम्**—आत्मनि यदसत्त्वं कर्मणां तदेव कर्माभावोस्तीत्यनेन विवक्षितत्वात्तत्रेति । नच भाष्यविरोधस्तवेति वाच्यं, तात्पर्यैक्यात् । किंच अनुपलब्धिप्रामाण्यादभाव इति कश्चित्पदार्थोस्तीति कतिचिदद्वैतिनः, अभावस्य सत्तायोगान्नास्तीति परे- तत्र प्रथमपक्षाश्रयणे भूतले घटाभाववदात्मनि कर्माभावोऽस्त्यैवेति नाधाराधेयभावानुपपत्तिरात्माकर्मणोः । द्वितीयपक्षे तु तदनुपपत्तिरस्त्येव । भाष्यकारास्तु द्वितीयपक्षमेवावलम्ब्य विषयसप्तमीं स्वीचक्रुरिति दिक् ।

अयमत्र निष्कर्षः—यद्वस्तुतो कर्म तल्लौकिकैः कर्मेति गृहीतं- तत्र च कर्मणि विषये पुनर्बुद्धिमतो कर्मज्ञानमस्ति- यद्वस्तुतः कर्म तल्लौकिकैरकर्मेति गृहीतं, तत्र चाकर्मणि विषये पुनर्बुद्धिमतोस्ति कर्मज्ञानमिति । तथा च वस्तुतो कर्मण्यकर्मज्ञानं बुद्धिमतः प्रमा, वस्तुतः कर्मणि कर्मज्ञानं च तस्मिंस्तद्बुद्धेः प्रमात्वात् । एवं वस्तुतो कर्मणि लौकिकानां कर्मज्ञानं भ्रमः, वस्तुतः कर्मण्यकर्मज्ञानं च-- अतस्मिंस्तद्बुद्धेर्भ्रमत्वात् । वस्तुतोऽकर्म आत्मा वस्तुतः कर्म तु देहादिचेष्टा तदुपरमश्चेति ।

तत्र शङ्कते—**नन्विति** । सर्वेषामपि कर्म कर्मैव अकर्माकर्मैव- कर्माकर्म वा कचिदपि न व्यभिचरति- यथा घटस्सर्वान्प्रति घट एव अघटश्च सर्वान्प्रत्यघट एव तद्वदिति भावः । परिहरति—**तन्नेति** । नगेषु वृक्षेषु न गच्छन्तीति नगाः वृक्षा हि तटस्था वस्तुतः स्थावराः तटस्थान्प्रति च स्थावरा एव नौस्थानां तु जङ्गमा इव प्रतिभान्ति- नौस्था हि पुरुषा नावि गच्छन्त्यां तटस्थान्वृक्षान्गच्छत इव पश्यन्ति । इदं लौकिकानामकर्मणि कर्मदर्शनस्य निदर्शनम् ।

अथ कर्मण्यकर्मदर्शनस्याह—**दूरेष्विति** । दूरेषु अत एव असन्निकृष्टेषु विशेषतस्सन्निकर्षरहितेषु सामान्यतोपि सन्निकर्षाभावे दर्शनानुपपत्तेरिति भावः । यद्वा सन्निकृष्टेषु अपरोक्षेष्वित्यर्थः । दूरस्थत्वेन प्राप्तां परोक्षत्वशङ्कां वारयितुं सन्निकृष्टेष्वित्युक्तमिति भावः । गच्छत्सु गतिमत्सु चैत्रमैत्रादिजनसङ्घेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनात् । दूरस्था हि जनसङ्घाः गच्छन्तोपि वस्तुतः अगच्छन्त इव भान्तीति भावः । इदं कर्मण्यकर्मदर्शनस्य निदर्शनम् । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । यथा गतिक्रियारहितत्वेनाकर्मणि वृक्षे नौस्थानां कर्मदर्शनं, यथा वा गतिक्रियासहितत्वेन कर्माश्रये दूरस्थजनसङ्घे पुरुषस्याकर्मदर्शनं तद्वदित्येवंशब्दार्थः । लौकिकानामिति शेषः । अकर्मणि कर्मरहिते आत्मनि कर्मदर्शनं कर्मणि देहादिव्यापारोपरमरूपे अकर्मदर्शनं कर्माभावदर्शनं चेति विपरीतदर्शनमस्तीति । तन्निराकरणार्थं भागवतमिदं वचनमित्याह—**येनेति** । येन विपरीतदर्शनस्तत्त्वेन लौकिकानां तन्निरा-

तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शनभावितया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनरुत्तरमाह भगवान्—दुर्विज्ञेयत्वं चालक्ष्य वस्तुनः- अव्यक्तोयमचिन्त्योयं, न जायते म्रियत इत्यादिना। आत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तः वक्ष्यमाणश्च। तस्मिन्नात्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तरूढं यतः किं कर्म किमकर्मेत्यत्र कवयोपि मोहिताः देहाश्रयं कर्म आत्मन्यध्यारोप्य अहं कर्ता ममैतत्कर्म मयास्य फलं भोक्तव्यमिति च तथाऽहं तूष्णीम्भवामि येनाहं निरायासः अकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रयं व्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः। तत्रैवं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाह भगवान्—कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि।

करणार्थे विपरीतदर्शननिराकरणाय 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्याद्युच्यते भगवता- आदिपदादकर्मणि च कर्म य इत्यादिग्रहणम्।[१] प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावेन निष्क्रियत्वादविक्रिय आत्मेति विवक्षया भगवतैष श्लोक उक्त इति भावः।

नन्विदमविक्रियत्वमात्मनः पूर्वमेवोक्तमिति पुनरुक्तमिदानीमत आह—**तदेतदिति**। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयं, न जायते म्रियत' इत्यादिना असकृदुक्तप्रतिवचनमपि दत्तोत्तरमपि तदेतत्कथमविक्रिय आत्मेति चोद्यं लोकश्चोदयतीति हेतोर्भगवान्पुनरुत्तरमाहेत्यन्वयः। असकृच्चोदयतीति वा किं कृत्वा चोदयति तत्राह—**मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्येति**। वीप्सायां द्विर्भावः। तत्र हेतुमाह—**असकृच्छ्रुतमप्यात्मतत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्येति**। तत्त्वविस्मरणे हेतुमाह—**विशेषणद्वयेन मोमुह्यमान इति**। अतिशयेन मोहं प्राप्नुवन्नित्यर्थः। मोहाधिक्यप्राप्तौ हेतुमाह—**अत्यन्तविपरीतदर्शनभावितयेति**। अत्यन्तमिथ्याज्ञानसंस्कारवत्त्वेनेत्यर्थः। भगवतः पुनर्वचने हेत्वन्तरमाह—**दुर्विज्ञेयत्वं चेति**। वस्तुन आत्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वमालक्ष्य चेत्यन्वयः।

उक्तमनुवदन्नुपसंहरति—**आत्मनीति**। आत्मनि श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः कर्माभाव उक्तः—अव्यक्तोयमित्यादिनेति भावः। वक्ष्यमाणश्च वक्ष्यते चेत्यर्थः। सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्येत्यादिनेति भावः। श्रुतयः 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्, अविनाशी वाऽरेयमात्मे'त्येवमादयः। स्मृतयः—'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच'तीत्याद्याः। आत्मा अकर्ता- असङ्गत्वाद्विभुत्वाच्चाकाशवदित्यादिन्याया इति विशेषः। अकर्मणीत्यस्य प्रतिपदं कर्माभाव इति निष्क्रिये इत्यर्थः। यद्वा कल्पितसर्पाभावस्य गुणरूपत्वेन कल्पितकर्माभाव आत्मरूप एवेति बोध्यम्। **कर्मविपरीतदर्शनमिति**। कर्म च तद्विपरीतं च कर्मविपरीतं विपरीतं कर्मेत्यर्थः। यद्वा विपरीतमिति भावे क्तः- कर्मविपर्यय इत्यर्थः। तस्य दर्शनं ज्ञानमत्यन्तरूढं लौकिकानामिति शेषः। **कवयोऽपीति**। अपिना किं पुनरविद्वांसो लौकिका इति गम्यते। तदेव विपरीतदर्शनमभिनीय दर्शयति—**देहेति**। ननु लोको देहाश्रयं गमनादिकर्मात्मन्यारोप्य गन्ताहमिति मन्यत इति यत्तद्भवतु भ्रमः- देहादिव्यापारोपरमे अकर्माहमिति यन्मन्यते कथं तस्य भ्रमत्वमकर्मत्वाद्वस्तुत आत्मन इत्यत आह—**तथाऽहमिति**। कार्य-

अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहिते आत्मनि अविक्रिये सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहंकरोमीति मन्यते तत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिप्रातिलोम्येन अकर्म कर्माभावं यथाभूतगत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकर्मा सुखमास इत्यहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितः मनुष्येषु । स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च । स अशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । अयं श्लोकः अन्यथा[१] व्याख्यातः कैश्चित्—कथं, नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थत्वेनानुष्ठीयमानानां फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणं अकर्म ।

करणाश्रयव्यापारोपरमस्य वस्तुत आत्मन्यसम्भवात्कथं तत्प्रयुक्तमकर्मत्वं स्यादात्मनः ? अतो लौकिकाभिमतमकर्मण्यात्मन्यकर्मज्ञानमपि भ्रम एवेति । तत्रेति व्यवहारभूमावित्यर्थः ।

अथ श्लोकं व्याख्याति—**अत्र चेति** । अत्र व्यवहारभूमौ कार्यकरणाश्रयं कर्म **कर्मैव सत्** स्वेनैव रूपेणावस्थितं सदित्यर्थः । कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तमित्यन्वयः । उक्तार्थे लोकव्यवहारं प्रमाणयति—**यत इति** । पण्डितस्तार्किकादिः । अपिशब्दात्किमुत पामर इति गम्यते । तत इति आत्मनि सर्वलोकस्य कर्तृत्वाभिमानसत्त्वादित्यर्थः । **आत्मसमवेततयेति** । आत्मनि समवायेन वर्तमानतयेत्यर्थः । ननु कथं कार्यकरणव्यापारोपरमे पण्डितस्य कर्मबुद्धिः स्यादत आह—**अहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वादिति** । यथा अहं कर्म करोमि फलायेति कर्मण्यहङ्काराभिसन्धी स्तः, तथा अहं तूष्णीमासे सुखायेति[१] कर्माभावेप्यहङ्काराभिसन्धी स्त इति कर्माभावोपि कर्मैव । यद्यदहङ्काराभिसन्धिहेतुकं तत्तत्कर्मेति सिद्धान्तादिति भावः ।

यत्र व्यापारोस्ति तत्रैव तदुपरमोपि- यथा वृक्षे चलनं चलनाभावश्च । तथा चात्मनि व्यापाराभावाद्व्यापाराभावोपि नास्त्येव- प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य ।[१] व्यापारतदभावावुभावपि देहाद्याश्रयावेव नात्माश्रयौ । किंच यत्र व्यापारोपरमोस्ति स उपरतव्यापार इत्युच्यते- यथा तिष्ठन्पुरुषः गमनोपरमादुपरतगमनः, यथावाऽभाषमाणः पुरुषः भाषणोपरमादुपरतभाषणो मौनीति । एवमुपरतक्रियो कर्मात्मेति वक्तुं न शक्यते- उपरमात्प्रागात्मनि क्रियाप्रसक्तेः- न ह्यक्रिये आत्मनि कालत्रयेपि क्रिया सम्भावयितुं शक्या । एतदभिप्रायेणैवात्मनि कर्माभावः श्रुत्यादिभिरुक्तः । **एतेन** प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य कथमात्मनि कर्मनिषेध इति चोद्यं **परिहृतम्**—भ्रान्तिप्रसक्तकर्मनिषेधपरत्वात्तद्वचनस्येति ।

य एवमिति । कालत्रयेपि आत्मनि कर्माभावादात्मैवाकर्म । अज्ञस्त्वात्मनि कर्म मन्यते देहाद्याश्रयं- देहादिव्यापारोपरमरूपं कर्म च कर्माभावं मन्यते देहाद्याश्रयं तच्चात्मनि मन्यते- इमे चाज्ञजनाभिमते कर्माकर्मणी द्वे अप्यात्मनि न स्तः कालत्रयेपि । अत एवात्माऽकर्म इति यः कर्माकर्मविभागौ जानातीति । 'यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादि'त्युक्तत्वादाह—**अशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीति** । य आत्मानमेवाकर्म जानाति देहादिव्यापारं तदुपरमं च कर्म जानाति तस्य देहादि-

तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या। तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्फलाभावात् यथा धेनुरपि गौरगौरित्युच्यते, क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत्, तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति। नैतद्युक्तं- व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेः- 'यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभा'दिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत। कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं, नतु तेषां फलाभावज्ञानात्- नहि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा नच भगवतैवेहोक्तम्। एतेन कर्मणि अकर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्।

व्यापाररूपस्य तूष्णीमासनरूपस्य वा कर्तव्यस्याभावात्कृतकृत्यत्वमिति भावः। **एतेन-** यस्तूष्णीमास्ते, यो वा व्याप्रियते नासावात्मा, किंतु देहादिसङ्घात एव। ततश्च व्यापारात्मिके जाग्रत्स्वप्नावस्थे निर्व्यापारात्मिका निद्रावस्था चेत्यवस्थात्रयमात्मनो नास्त्येवेत्यवस्थात्रयसाक्षिस्वरूपं तुरीयत्वं कूटस्थत्वं चात्मन**स्सिद्धम्-** य एवमात्मतत्त्ववित्पुमान् सहि मुक्त एव- 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एवाशुभान्मोक्षित इत्युक्तमिति। गौण्या लक्षणयेत्यर्थः। यथा कर्माभावस्य फलाभावस्तथा नित्यकर्मणोपि फलाभाव इति सादृश्यमत्र निमित्तमिति बोध्यम्। अकर्मकर्मणोस्तु यथा निषिद्धकर्मणः पापफलवत्त्वं तथा नित्यकर्माकरणस्यापीति। यद्वा यथा विहितस्य कर्मणः पुण्यं फलं तथा नित्याकरणस्य पापं फलमिति। अथ वा यथा कर्मणः फलवत्त्वं तथाऽकरणस्यापीति सादृश्यं बोध्यम्।

अयमर्थः- नित्यकर्म कर्मेति तदकरणमकर्मेति मूढा जानन्ति, न त्वेतद्युक्तं- यत्फलवत्तदेव कर्म फलाभावात्तु न नित्यकर्म कर्म- प्रत्यवायरूपफलवत्त्वात्तु न नित्याकरणमकर्म, किंतु नित्यकर्म अकर्म नित्यकर्माकरणं तु कर्म इति योऽभिजानाति स बुद्धिमानिति।

एवं परमतमुपपाद्य दूषयति—**नैतद्व्याख्यानं युक्तमिति, एवंज्ञानादिति।** नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानात्तदकरणात्प्रत्यवायोऽस्तीति ज्ञानाच्चेत्यर्थः। **नित्यानामिति।** अयं भावः- 'यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभा'दिति भगवता ज्ञानमात्रादेव मुक्तिरभिहिता, नतु यद्ज्ञात्वा नित्यकर्म कृत्वा मोक्ष्यस इत्युक्तम्। नित्यकर्म तु कृतं सदेव पापनिवृत्तिलक्षणाशुभमोक्षहेतुर्भवति, नतु ज्ञानमात्रम्। तथासति नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायानुपपत्तेः। वेदाध्ययनमात्रेण नित्यकर्माणि ज्ञातान्येवेति यज्ञयागाद्यनुष्ठानापत्तेश्च। अतो नित्यकर्मणामनुष्ठानमेवाशुभान्मोचकं पुंसां, नतु तद्ज्ञानमात्रम्। यथा काम्यकर्मज्ञानं न स्वर्गादिफलदं, यथा वा कृष्यादिकर्मज्ञानं न सस्यादिफलदं तद्वदिति। नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिफलत्वेन न चोदितं वेदेनेति शेषः। यथा- 'तरति शोकमात्मवि'दित्यात्मज्ञानं शोकतारकत्वेन चोदितं तद्वदिति भावः। ननु वेदेन चोदितं मास्तुनाम- भगवतैवोक्तं गीतास्वित्यत आह—**नचेति।** भगवता चेह गीतासु नैवोक्तम्। **एतेनेति।** नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानस्याशुभमोचकत्वाभाववचनेनेत्यर्थः। कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यस्य परोक्तं व्याख्यानं निराकृतमित्यर्थः। एतेनाकर्मणि

न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते—नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । नच अकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किञ्चित्तत्फलं स्यात्, नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितं, नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वरूपं च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभस्वरूपं कुतोन्यस्मादशुभान्मोक्षणं- नहि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ।

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनं, अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं, किं तर्हि गौणं फलाभावभावनिमित्तं न- कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतकल्प-

---

कर्मदर्शनं प्रत्युक्तमिति पाठान्तरे एतेनाशुभमोक्षणासम्भवप्रदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

अथाकर्मणि च कर्म य इत्यस्य परोक्तमर्थं दूषयति—**नहीत्यादिना** । नित्याकरणं कर्मेति पश्येदिति नेह चोद्यते भगवता, किंपुनश्चोद्यते तदाह—**नित्यस्येति** । नित्यं कर्म कर्तव्यमित्येव चोद्यते- कुरु कर्मैवेत्यादिनेति भावः । ननु नित्याकरणं कर्मेति माचोद्यतां नाम, नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति यो जानाति स बुद्धिमानितीहोच्यत इत्यत्राह—**नचेति** । **ननु** नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति यो वेत्ति स नित्यं कर्म कुरुते, ततश्चाशुभान्मुच्यत इत्यस्ति नित्याकरणात्प्रत्यवायज्ञानात्फलमशुभमुक्तिरूपमिति चे**न्नैवम्**—तद्ध्यशुभमुक्तिरूपं फलं नित्यकर्माचरणजन्यमेव- नतु प्रत्यवायज्ञानजन्यमन्यथा नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति ज्ञानमात्राद्विनैव कर्माचरणमशुभमुक्तिप्रसङ्गात् । नच प्रत्यवायज्ञानस्य नित्यकर्मप्रवर्तकत्वरूपं फलमस्तीति वाच्यं, अशुभमोक्षणफलस्यैव भगवता प्रतिज्ञातत्वात् । प्रत्यवायं जानद्भिरपि बहुभिः प्रारब्धवशान्नित्यकर्मणामनाचरितत्वान्मूढैरपि क्रियमाणत्वाच्च ।

ननु नित्याकरणं ज्ञेयमेव निषिद्धकर्मवत्परिहारायेति कृत्वा नित्याकरणमिह ज्ञेयत्वेन चोद्यत इत्यत आह—**नापीति** । नित्यान्येव ज्ञेयत्वेन चोदितान्यनुष्ठानाय नतु नित्याकरणं क्वापि चोद्यते—नित्यचोदनादेव नित्याकरणनिषेधोऽर्थात्सिध्यतीति न पुनर्नित्याकरणचोदनावकाशः । ननु तत्त्वज्ञानादिव कर्माकर्मज्ञानान्मुक्तिस्स्यादत आह—**नापीति** । तत्त्वज्ञानादेव मुक्तिर्न तु मिथ्याज्ञानादिति सर्वसम्मतं- रज्जुयाथात्म्यरूपतत्त्वज्ञानाद्धि कृत्रिमसर्पजन्यभयकम्पादिनिवृत्तिः । कर्माकर्मेति ज्ञानं तु मिथ्याज्ञानमेव कर्मण्यकर्मेति ज्ञानस्य, अकर्मणि कर्मेति ज्ञानस्य वा अतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेन मिथ्याज्ञानत्वात् । मिथ्याज्ञानादशुभमोक्षणादिकं तु विप्रतिषिद्धं-- रज्जुसर्पज्ञानाद्भयकम्पाद्यशुभस्यैव प्राप्तेः । तस्मान्मिथ्याज्ञानादशुभमेव स्यान्न तु तन्मोक्षः । नाप्येवं मिथ्याज्ञानी बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृद्वा भवेत् । **स्तुतिर्वेति** । नोपपद्यत इत्यन्वयः । ननु मिथ्याज्ञानादप्यशुभमोक्षः किं न स्यादत आह—**मिथ्याज्ञानमेवेति** । अशुभस्य मिथ्याज्ञानस्य कथमशुभनिवर्तकत्वं, न कथमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**नहीति** ।

अथ कर्माकर्मणोरितरेतरज्ञानस्य मिथ्यात्वमसहमानश्शङ्कते- पूर्ववादी—**नन्विति** । गौणत्वे हेतुमाह—**फलाभावभावनिमित्तमिति** । कर्मण्यकर्मज्ञानं फलाभावनिमित्तमकर्मणि कर्मज्ञानं तु

नया कश्चिद्विशेष उपलभ्यते- स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं, नित्यानां कर्मणां फलं नास्ति अकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्ये-दित्यादिना। किं तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतो वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात्, नचैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु। नापि शब्दान्तरेण- पुनःपुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं- कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र स स्फुटतर उक्तोऽर्थः। न पुनर्वक्तव्यो भवति। सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव। नच निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते। नच मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यमिति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम्। नापि नित्यानामकरणा-दभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात्। कथमसतस्सज्जायेतेति च असतस्सज्जन्मप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत्, सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात्।

फलभावनिमित्तमिति विवेकः। यथा सिंहो माणवक इति ज्ञानं गौणं क्रौर्यशौर्यादिनिमित्तं तद्वदिति भावः। गौणत्वमभ्युपेत्यैव परिहरति—**नेति**। मिथ्याज्ञानवद्गौणज्ञानेप्यशुभमोक्षणरूपफलाभावस्तुल्य एवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह—**नापीति**। यथाश्रुतार्थं विहायाश्रुतार्थकल्पनमन्याय्यं निष्फलं चेति भावः। **स्वशब्देनेति**। वाचकशब्देनेत्यर्थः। नतु लाक्षणिकेनेति भावः। स्वशब्देन वादप्रकारमेव दर्श-यति—**नित्यानामित्यादिना**। न नित्यकर्मणोऽर्थोऽस्ति प्रत्यवायोऽविधानत इति श्लोकस्य सुकरत्वा-दिति भावः।

ननु परकान्तासु रतोद्यतं धूर्तं तत्कालागतपतिसकाशाद्रक्षयितुं यथा दूती वक्ति 'वृषाऽपेहि पर-क्षेत्रा'दिति गूढं वाक्यं तद्वदयं भगवान्गूढमाह- कर्मण्यकर्म यः पश्येदितीत्यत आह—**नचेति**। भगवान्हि गुह्यं वस्तु शिष्यायार्जुनाय प्रकटयितुमेव प्रवृत्तः, नतु गोप्यं कञ्चिदर्थं गोपयितुम्। तस्मा-दिह नास्ति भगवतो गोप्यार्थः, यद्गोपनाय च्छद्म वाक्यं प्रयुञ्जीत।

ननु यथा आत्मतत्त्वं दुर्बोधत्वात्पुनः पुनश्शब्दान्तरेणोक्तं अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमित्यादिना। तद्वदिदमपीत्यत आह—**नापीति**। नहि नित्यकर्मादेः फलाभावादिज्ञानं दुर्बोधं, येन सुबोधाय पुनः-पुनरुच्येतेत्यर्थः। कथमेष सुबोधोऽत आह--**कर्मण्येवेति**। किं च निष्फलमिदं नित्यकर्म नैव बोद्धव्यमित्याह—**सर्वत्रेति**। यत्सफलं तदेव बोद्धव्यं, कर्तव्यं चेति सर्वत्रापि प्रशस्तम्। निष्प्रयोजनं तु नित्यकर्म नैव बोद्धव्यम्। नापि कर्तव्यमिति कृत्वा कथं तद्बोद्धव्यमित्युच्यते। ननु न वयं नित्यकर्म बोद्धव्यमिति ब्रूमः, किंतु नित्यकर्माकर्मेति बोद्धव्यमिति ब्रूम इत्यत आह—**नचेति**। कर्मण्यकर्मज्ञानं हि मिथ्याज्ञानं रज्जुसर्पज्ञानवदिति कथं तस्य बोद्धव्यत्वम्? ननु मिथ्याज्ञानस्या-बोद्धव्यत्वेपि तद्विषयस्य वस्तुनो बोद्धव्यत्वमस्तीत्यत आह—**तदिति**। मिथ्याज्ञानविषयो हि मिथ्या-वस्त्वेवेति कथं तस्य वस्त्वाभासस्य बोद्धव्यत्वम्। लोकेपि सत्यमेव वस्तु हि बोद्धव्यम्। एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण नित्याकरणात्प्रत्यवायसत्त्वमभ्युपेत्य अकर्मणि च कर्म य इत्यस्य परोक्तार्थः प्रत्याख्यातः।

अथ नित्याकरणात्प्रत्यवायमेव प्रत्याख्याति—**नपीत्यादिना**। ननु असतस्सदुत्पद्यत इति

तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । नच निष्फलं विदध्यात् कर्म शास्त्रं- दुःखरूपत्वात् । दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेस्तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात् । अनर्थायैवोभयथापि करणे चाकरणेपि च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च- नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथा श्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥१८॥

ब्रुवता असदेव सद्भवेदित्युक्तं, भवतुनाम कारणस्य कार्यात्मना परिणामात् । कथंपुनः सच्चासद्भवेदित्युक्तं भवेदितिचेत, उच्यते—कार्यस्य कारणात्मकत्वं दृष्टम् । घटस्य मृदात्मकत्वदर्शनात् । तथाच कार्यस्य सतः कारणभूतासदात्मकत्वं स्यादेवेति सच्चासद्भवेदित्युक्तं भवेदेव । भवतु को दोषस्तत्राह—**तच्चायुक्तमिति** । तत्र हेतुमाह—**सर्वेति** । प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधात्- न ह्यसतश्शशशृङ्गादेस्सत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणानि सहेरन्निति भावः ।

ननु नित्यानामकरणे प्रत्यवायोऽस्तु वा मावा- करणे तु नास्ति फलमत आह—**नचेति** । शास्त्रं निष्फलं कर्म न विदध्यात् । लोकानुग्रहाय प्रवृत्तत्वादिति भावः । कुतो न विदध्यादत आह—**दुःखरूपत्वादिति** । निष्फलस्य कर्मणो दुःखरूपत्वादित्यर्थः । ननु दुःखमपि कर्म कार्यमेव विहितत्वादत आह—**दुःखस्येति** । कोऽपि दुःखकरं कर्म बुद्धिपूर्वकतया न करोति- परस्त्रीसङ्गादिकमपि तात्कालिकसुखकरत्वादेव बुद्धिपूर्वकतया करोति लोकः । तस्मान्नित्ये कर्मण्यपि दुःखरूपे न पुंसां बुद्धिपूर्वकतया प्रवृत्तिरस्ति । नच ततो निवर्ततामिति वाच्यं, तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । अतो नित्यकर्मणां करणे वा अकरणे वा न कोपि बुद्धिपूर्वकं प्रवर्तेत, किंतु शास्त्रबलादेव । तच्च शास्त्रं भगवता लोकस्यानर्थायैव कल्पितं नित्यकर्मणां करणस्य दुःखत्वादकरणस्य च दुःखत्वादित्थं लोकानर्थकरं निष्फलं शास्त्रं तु कथं वा प्रमाणं स्यान्न कथमपि । अहो तव पाण्डित्यम्! येन वेदमूलं गीताशास्त्रं व्याख्यातुं प्रवृत्तस्सन् समूलं गीताशास्त्रमेवाप्रमाणं कृतवानिति । दोषान्तरमप्याह—**स्वाभ्युपगमविरोधश्चेति** । नित्यकर्मणो निष्फलत्वं मोक्षफलत्वं चेत्युभयमव्याहतं कथमित्यर्थः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इत्यादौ नित्यकर्मणो मोक्ष इति तैर्व्याख्यातत्वात् । कर्मसमुच्चिताद्ज्ञानान्मोक्ष इति ग्रन्थारम्भे चोक्तत्वादिति भावः ।

उपसंहरति—**तस्मादिति** । परोक्तार्थस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्चेत्यर्थः । **यथाश्रुत इति** । यस्माच्छब्दाद्योर्थः व्याकरणादिना शब्दशक्त्या सिध्यति तदविरुद्ध इत्यर्थः । कथं स यथाश्रुतार्थोऽत आह—**तथाच व्यख्यात इति** । एतेन परोक्तार्थस्य अयथाश्रुतार्थत्वं सिद्धम् । तच्च दर्शितं प्रागेव । गौणवृत्त्याश्रयणं ह्ययथाश्रुतार्थत्वे तस्य लिङ्गं- योर्थोऽभिदाशक्त्याऽऽयाति स यथाश्रुतः । अभिधेय इति यावत् । यस्तु लक्षणादिना स त्वयथाश्रुत इति विवेकः । यस्य शब्दस्य यथा योर्थः श्रुतः प्रसिद्धः तस्य स यथाश्रुतार्थ इति निष्कर्षः । कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धोभयवाचित्वादत्र कर्मणस्तत्त्वकथनेन विकर्मणोपि तत्त्वमुक्तमिति वेद्यम् ।

यत्तु रामानुजः—क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येत्स बुद्धिमत्त्वादिगुणयुक्त इति, **तत्तुच्छम्**—कर्मज्ञानयोः परस्परं भिन्नयोरितरत्रेतराकारस्य दुर्दर्शत्वात्तादृशस्येतरत्रेतराकारज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वाच्च। नचात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन कर्मणो ज्ञानाकारताज्ञानस्य च कर्माकारतोपपद्यत इति वाच्यं, आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन वा अन्येन वा न ह्यन्यस्यान्याकारता कथमप्युपपद्यते, भ्रान्तिं विना आत्मतत्त्वानुसन्धानेनाक्रियत्वमात्मनोऽस्तुनाम- कथं पुनर्देहाश्रयस्य कर्मणः ज्ञानाकारता? कथं वा अयं घट इत्यादिज्ञानस्य मानसस्य कर्माकारता? किं वा ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योर्बुद्धिप्राणनिष्ठयोः तदाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोर्वाऽभेदो वक्तुं शक्यः केनचिद्विदुषाऽध्यासं विना? नच फलाद्यनभिसन्धानात्कर्मणो भवति। ज्ञानाकारतेति वाच्यं, फलाभिसन्ध्यादौ सति बन्धकत्वं कर्मणस्तदभावेत्वबन्धकत्वमित्येव सिद्धान्तात्। नच बन्धकत्वाभावनिमित्तं कर्मणो ज्ञानाकारज्ञानं गौणमेव न मिथ्येति वाच्यं, अनेन गौणज्ञानेनापि भगवत्प्रतिज्ञाताशुभमोक्षणरूपफलाभावात्। नहि फलाभिसन्ध्यादिरहितं कर्माबन्धकत्वाद्ज्ञानतुल्यमिति ज्ञानमात्रेण पुमानशुभान्मुच्येत- किंतु तादृशकर्मानुष्ठानादेव।

अथ कर्मण्यन्तर्गततया ज्ञानस्य कर्माकारतेत्येतदतीव परिहासास्पदं विदुषां, कथं किं देहाद्यन्तर्गतस्यात्मनो भवति देहाद्याकारता। यत्तु कर्मान्तर्गते ज्ञाने कर्माकारज्ञानं तद्धि मिथ्याज्ञानं- देहाद्यन्तर्गते आत्मनि देहाद्याकारज्ञानवत्। नापि कर्मणि ज्ञानस्यान्तर्गतिरस्ति कुण्डे बदराणामिव—ज्ञानस्य मनोनिष्ठत्वात्कर्मणो देहाश्रयत्वाच्च। नापि ज्ञानयुक्तं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, कर्मज्ञानयोर्योगस्यैवाभावात्- न ह्ययं घट इति ज्ञानं गमनादिक्रियया युज्येत। नच कर्मज्ञाने युगपदेवानुष्ठेये इति वाच्यं, दुष्करत्वात्।

ननु स्थितिगत्योरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात्कथं युगपदनुष्ठानासम्भव इति चेन्मैवम्—अहं कर्तेति ज्ञानस्य कर्मणश्च विरोधाभावेपि अहमक्रिय इति ज्ञानस्य कर्मणश्चास्ति विरोध इति य आत्मानमकर्तारं मन्यते स कथं पुनरात्मानं कर्तारं विद्यायेन तस्य कर्मानुष्ठानं स्यात्। एतेन ज्ञानिना कर्मानुष्ठेयमित्येतदपि प्रत्युक्तं, आत्मविदः कृतकृत्यत्ववचनेन कर्तव्याभावसिद्धेः। नच परोक्षज्ञानकर्मणोरविरोध इति वाच्यं, आत्मनो नित्यापरोक्षत्वेन तद्विषयज्ञानस्य परोक्षत्वस्यैवासम्भवात्। यस्तु न ममात्मसाक्षात्कार इति मन्यते स ह्यनात्मविदेव- अनात्मविदस्तु कर्माण्यस्माभिरप्यभ्युपेतानि अयं ह्यनात्मविदात्मानमकर्तारं न निश्चयेन प्रत्येति किंतु संशयेनैव आत्मसाक्षात्कारं विना तन्निश्चयानुदयात्। नचापातज्ञानविशिष्टं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, त्वया आत्मयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं कर्म कर्तव्यमित्यसकृदुक्तत्वादात्मयाथात्म्यानुसन्धनस्य चापरोक्षज्ञानत्वात्। किं च एकाग्रचित्तसाध्यस्यात्मतत्त्वानुसंधानस्य कथं कर्मकरणव्यग्रचित्तसाध्यत्वं येनात्मतत्त्वानुसन्धानपूर्वकं कर्म कर्तव्यं स्यात्। नहि मनस्यात्मनिष्ठेसति देहेन्द्रियाणि कर्मसु व्याप्रियेरन्। अन्यथा समाधौ वर्तमानस्यापि पुरुषस्य कर्मकरणप्रसङ्गः मनोव्यापारपूर्वको हि देहेन्द्रियव्यापारः मनस्यन्याक्रान्तेसति चक्षुरादीनां घटादिदर्शनाभावस्सर्व-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

तदेतत्कर्मादावकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनस्सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः । कामसङ्कल्पवर्जिताः- कामैः तत्कारणैस्सङ्कल्पैश्च वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते । प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं, निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः ब्रह्मविदः ॥

विदितः । तस्माद्युगपदेकस्यैव मनसः आत्मयाथात्म्यानुसन्धानं देहादिसंयोगपूर्वककर्मकरणं चानुपपन्नमेव। देहेन्द्रियादिव्यापारात्मकस्य कर्मणः सच्चिदानन्द आत्माहमित्याकारकज्ञानस्य च न परस्पराकारत्वं स्वप्नेपि सम्भावयितुं शक्यं- तस्मादवद्यं रामानुजभाष्यम् ॥१८॥

यस्येति । कामाः स्वर्गादितृष्णाः सङ्कल्पाः मम स्वर्गो भूयादित्यादयः सङ्कल्पप्रभवत्वात्कामस्योक्तं—तत्कारणैरिति । मम स्वर्गो भूयादित्यादौ सङ्कल्प्य पश्चात्स्वर्गे सकामस्सज्जत इति सङ्कल्पप्रभवत्वं कामस्य बोध्यम् । मुधैव व्यर्थमेव, ननु कुतो मुधानुष्ठानं कर्मणामत आह—प्रवृत्तेनेति । गृहस्थेनेति यावत् । निवृत्तेनेति । सन्न्यासिनेति यावत् । प्रवृत्तिमार्गस्थो विद्वान् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तिमार्गस्थस्तु जीवनार्थं व्यर्थमेव कर्माणि करोतीत्यर्थः । नच कथं निवृत्तस्य सर्वकर्मानुष्ठानमिति वाच्यं, यानि भिक्षाटनादीनि निवृत्तेनानुष्ठीयन्ते तान्येव सर्वकर्माणीति विवक्षितत्वात् । प्रवृत्तस्तु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्माणि करोत्येवेति बोध्यम् । आदिपदादकर्मणि कर्मदर्शनसंग्रहः । देहाद्याश्रयं कर्म आत्मा त्वकर्मैवेत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः । दग्धानीति नाशितानीत्यर्थः । एतेन कर्मणां तूलत्वरूपणं व्यज्यते—कर्माणीति । सञ्चितानीति भावः- प्रारब्धकर्मणो भोगैकावसानत्वात् ।

ननु भगवता अशुभान्मोक्ष्यत इत्येवोक्तं कथमत्र शुभाशुभानीतिचेन्नैष दोषः । तत्राशुभपदेन संसारस्य विवक्षितत्वादत्राशुभपदेन पापस्य शुभपदेन पुण्यस्य च विवक्षितत्वाच्छुभाशुभयोर्द्वयोरपि बन्धकत्वेन संसारत्वादिति । अत एव हि 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूये'ति श्रूयते । परमार्थत इति । व्यवहारतः पाण्डित्यं तर्कादिशास्त्राध्येतृष्वप्यस्ति । वस्तुतस्तु न ते पण्डिता अनात्मज्ञत्वादिति भावः । बुधा इति । ननु तर्कादिशास्त्रज्ञास्तर्कादिशास्त्रज्ञं पण्डितं ब्रुवन्तीत्यत आह—ब्रह्मविद इति ।

यत्तु रामानुजः—कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इति शङ्कासमाधानपरोयं श्लोक इति, सङ्कल्पः प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्य व्यवहार इति, तत्तुच्छम्—अनेन श्लोकेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वस्याप्रतिपादितत्वात् । कामसङ्कल्पाभाववर्णनमात्रेण कर्मणो ज्ञानाकारालाभात्- ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमिति ज्ञानकर्मणोर्विरोधस्यैव प्रतिपादितत्वात् । कर्मणः स्वदाहकज्ञानाकारस्य स्वप्नेपि सम्पादयितुमशक्यत्वात् तूलस्याग्न्याकारवत् । कर्म दग्धं सद्ज्ञानाकारं प्रपद्यत इत्यप्ययुक्तं वाक्यं- यद्विद्यमानमेव

यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्शी सः अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्न्यासी जीवनमात्रचेष्टः कर्मणि न प्रवर्तते। यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः, यस्तु-प्रारब्धकर्मासन्नुत्तरकालं उत्पन्नात्म-सम्यग्दर्शनस्स्यात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव, स कुतश्चि-न्निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावा-ल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति। ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

ज्ञानाकारं प्राप्तुं न क्षमते कथं पुनस्तन्नष्टं सत्प्राप्नुयात्। किंच नष्टं कर्मनाम कर्माभाव एव ननु कर्म कर्माभावस्य ज्ञानाकारत्वमस्तु नाम न तावता कर्मणः तत्सिद्धिः।

ननु नास्माभिः क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दह्यत इत्युक्तम्। किंतु प्राचीनं पुण्यापुण्यलक्षण-मेवेति चेत्तर्हि कथं क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारतोक्ता श्लोकेनानेन। **ननु** यः कामसङ्कल्पवर्जित-सर्वसमारम्भः स ज्ञानाग्निदग्धकर्मेति वचनात् कर्मणो ज्ञानाकारसिद्धिः कामसङ्कल्पवर्जितसर्वसमा-रम्भत्वस्यैव ज्ञानत्वादिति चेत्, **मैवम्**—कामसङ्कल्पवर्जितसर्वसमारम्भत्वं हि ज्ञानस्य लिङ्गं, नतु ज्ञानं-- आत्मायाथात्म्यानुसन्धानस्यैवेह ज्ञानत्वेन तवापि सम्मतत्वात्। कर्मान्तर्गतात्मयाथा-त्म्यानुसन्धानेन ज्ञानेनेति त्वयाप्युक्तत्वात्। तस्माद्य आत्मयाथात्म्यं वेद स कामसङ्कल्परहि-तानि कर्माणि करोति, यस्तु न वेद स कामसङ्कल्पसहितानि करोति। एवं कर्मकरणादपि ज्ञानिनो बन्धमाशङ्क्याह भगवान्—**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमिति**। आत्मज्ञानिनं कर्माणि न लिम्पन्ति- कर्मगत-लेपनसामर्थ्यस्य ज्ञानेन नाशितत्वात्। कर्मणां लेपनसामर्थ्यं हि कामसङ्कल्पप्रयुक्तं। यस्तु विद्वान् काम-सङ्कल्पावेव विससर्ज कथं तं कर्माणि लिम्पेयुः? न कथमपि। ततश्च येषां कर्मणां ज्ञानवशान्निर्लेपकत्वं जातं तेषां कथं ज्ञानाकारत्वं स्यात्। नहि स्वगुणाधायकं वस्तु स्वमेव भवति। अथ सङ्कल्पशब्दस्य दर्शितोर्थस्तु अभिधानादिविरुद्ध इति सर्वविदितम्। ॥१९॥

त्यक्त्वेति श्लोकमवतारयति—**यस्त्विति**। यः कर्मारम्भात्प्रागेवात्मानात्मविवेकतः सन्न्यासे प्रवृत्तः स आत्मवित्सन्न्यासी न पुनः कर्मणि प्रवर्तते निवृत्तिमार्गत्वात्सन्न्यासस्य। अथ यस्तु यज्ञादि-कर्म प्रारभ्य, तस्मिन् कर्मण्यसमाप्ते एव प्रारम्भोत्तरकालमात्मज्ञानी भवेत्स पुमान् प्रारब्धमपि तत्कर्म ससाधनं परित्यज्य सन्न्यासी भवेदेव। न पुनः कर्मणि प्रवर्तते। अतो नेमौ द्वावुद्दिश्य त्यक्त्वेति श्लोकः प्रवृत्तः- कर्मण्यभिप्रवृत्तोपीति कर्मण्यभिप्रवृत्तमुद्दिश्य श्लोकस्योक्तत्वात्। किंतु यः कर्मप्रारम्भानन्तर-मुत्पन्नात्मज्ञानोपि कुतश्चित्प्रतिबन्धान्निमित्तात्कर्म परित्यक्तुं न क्षमते तमसन्न्यासिनमात्मविदमारब्ध-कर्माणमुद्दिश्य श्लोकोऽयं प्रवृत्तः। अयं हि प्रारब्धे कर्मणि तत्फले च स्वप्रयोजनाभावान्निस्सङ्गोपि लोक-संग्रहार्थं ज्ञानात्प्रागिव कर्मणि प्रवर्तते, ज्ञानात्पश्चादपि एवं कर्मणि प्रवृत्तमात्मविदं तदारब्धं कर्म नैव लिम्पति, कुतः ज्ञानाग्निना कर्मगतबन्धकत्वांशस्य दग्धत्वात्। एवमबन्धकमेतदीयं कर्म अकर्मैव कर्माभाव एव सम्पद्यते जायत इति॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन नित्यतृप्तो निराकांक्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिषाधयिषति, दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । तेनैवम्भूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म त्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते, ततो निर्गमनासम्भवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणपरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयश्च सन् सः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि किञ्चिन्नैव करोति अभिमानमहमस्य कर्ता ममेदं कर्मेति चेत्येवंरूपं यथोक्तेन कर्मण्यकर्म य इति श्लोकोक्तेन निष्क्रियात्मस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थः । विषयस्पृहाभावादेव तृप्तिरित्याह—**निराकांक्ष इति, आश्रय इति** । आश्रीयते पुरुषार्थायेत्याश्रयः यज्ञादिः । **यदिति** । तदिति स इति वा शेषः । दृष्टानीष्टफलानि पशुपुत्रान्नादीनि अदृष्टानीष्टफलानि स्वर्गादीनि तेषां यत्साधनं कर्मादि तदेवाश्रयः तेन रहितः तथोक्तः साधनाश्रयरहित इति वा- अनाश्रितफलसाधन इत्यर्थः । निर्व्यापार इति यावत् । ततः कर्मणस्सकाशात् निर्गमनं बहिर्गमन सन्न्यास इति यावत्- तदसम्भवात्पुत्रादिप्रतिबन्धादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—**लोकेति** । अन्यं हेतुमाह—**विगर्हणेति** । विगर्हणं निन्दा- 'अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् । आरब्धस्य समाप्तिस्तु द्वितीयं बुद्धिलक्षण'मिति स्थितेऽधिगमं विद्वांसं यज्ञादिकर्म प्रारभ्याऽसमाप्यैव सन्न्यस्तवानित्येवंरूपा लौकिकाज्ञजनकृतेति भावः । परिहर्तुमिच्छा परिजिहीर्षा यद्यप्यात्मविदः स्तुतिनिन्दे समे एव आत्मन उभयदूरत्वात्तथापि देववत्पूज्यत्वमेव विद्वद्भिस्सम्पाद्यं, नतु विड्वराहादिसाम्यमित्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

ननु कर्मणि प्रवृत्तोपि न करोतीत्युक्तिर्व्याहतेत्यत आह—**निष्क्रियेति** । देहाद्याश्रयमेवेदं कर्म न त्वात्माश्रयमिति यः प्रत्येति स आत्मविदात्मानमकर्तारमेव मन्यत इति कृत्वा न करोतीत्युक्तमिति भावः । देहादिसङ्घाते अनात्मनि कर्मणि प्रवृत्तेपि निष्क्रिय आत्माऽप्रवृत्त एवेति न कि कापि व्याहतिरिति तत्त्वम् । तस्मादात्मविदा कृतं कर्म अकर्मैव सम्पद्यत इति । **अत्र नैव किञ्चित्करोति** कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीति रामानुजः, विपरीतविषयसञ्चरणेन ज्ञानाभ्यासविरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग इति भाव इति वेदान्तदेशिकश्चाहतुः, **तत्तुच्छम्**—सत्यां रामानुजोक्तार्थविवक्षायां व्यासेन ज्ञानमेव करोति स इत्येवोच्येत श्लोकः इन्द्रियव्यापारोपरमस्य ज्ञानाभ्यासस्य इन्द्रियाणां विपरीतविषयसञ्चरणमिवानुकूलविषयसञ्चरणमपि विरोध्येव- इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यमात्रस्यैव इन्द्रियव्यापारोपरमप्रतिबन्धकत्वात् । अन्तर्मुखमनस्साध्यो हि ज्ञानाभ्यासः बहिर्मुखमनोवेद्यास्तु अनुकूलाः प्रतिकूलाश्च सर्वे विषयाः । अतः कथमनुकूलविषयाणां ज्ञानाभ्यासाविरोधित्वम् । तस्माद्यो निस्सङ्गं कर्म करोति स कर्मयोगमेव करोति । ननु ज्ञानयोगं- कर्मयोगसाध्ये ज्ञानयोगे कर्मयोगाकाराभावात् । ॥२०॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात्- ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनस्स दृष्टादृष्टेष्टविषयविवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म सन्न्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

निराशीरिति । निराशीः निर्गता आशिषो यस्मात् स निराशीः- यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्यकार्यकरणसङ्घातः तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा-- त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वपरिग्रहो येन स त्यक्तसर्वप्ररिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवल तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति, न प्राप्नोति । किल्बिषं पापं अनिष्टरूपं धर्मं च मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात् धर्मोपि किल्बिषमेव । तस्मात्ताभ्यां मुक्तो भवति- संसारमुक्तो भवतीत्यर्थः ।

शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं ? आहोस्वित् शरीरमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति ? किञ्चातः यदि शरीरनिवर्त्यं शारीरं कर्म, यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति, उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं स्यात्, तदा

निराशीरितिश्लोकमवतारयति—य इति । प्रागेव कर्मारम्भादिति गृहस्थाश्रम एव यज्ञादिकर्मणां प्रारम्भाद्गृहस्थाश्रमस्वीकारात्प्रागेवेत्यर्थः । ब्रह्मचर्यादेवेति यावत्- ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतेरिति भावः । यद्वा ब्रह्मचर्याश्रमस्वीकारात्प्रागेवेत्यर्थः । तत्रैव वेदाध्ययनादिकर्मप्रारम्भादिति भावः । ब्रह्मणि सञ्जातमात्मेति दर्शनं बुद्धिर्यस्य स अहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । शुकसनकवामदेवादिवदिति भावः ।

आशिषः कामाः, बाह्यं कार्यं देहः, बाह्यानि करणानीन्द्रियाणि, बाह्यघटादिविषयग्रहणसाधनत्वाद्बाह्यकरणत्वामिन्द्रियाणां, अन्तस्सुखादिविषयग्रहणसाधनत्वादन्तःकरणत्वं मनस इति विवेकः । संयतौ नियमितौ । परिग्रहः गृहादिः परिगृह्यतइति परिग्रहः । शरीरस्येदं शरीरं । फलितमाह-शरीरेति । शरीरक्षणमात्रफलकं भिक्षाटनादिरूपमिति भावः । धर्मं पुण्यं । ननु पुण्यस्य कथं किल्बिषत्वमत आह—मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वादिति । यदनिष्टं तत्किल्बिषमिति सिद्धान्तात्पुण्यमपि मुमुक्षोरनिष्टमेवेति किल्बिषमेव । मुमुक्षुर्नाम बन्धान्मोक्तुमिच्छुर्हि, बन्धश्च जन्मादिसंसाररूपः पुण्यात्पुण्यजन्म देवादिरूपं भवेदेवेति पुण्यस्य बन्धकत्वादनिष्टत्वमिति भावः ।

शारीरमित्यस्य शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनमित्यर्थो भाष्यकारैर्वर्णितः । तत्र यदि यः कोपि शारीरमित्यस्य शरीरनिर्वर्त्यं कर्मेत्यर्थः । किं न स्यादिति पृच्छेत्तं प्रति किमुत्तरमिति शङ्कायां शरीरनिर्वर्त्यमित्यर्थस्यायुक्तत्वं प्रतिपादयितुं भूमिकामारचयति—शारीरं केवलं कर्मेत्यत्रेति । पक्षद्वयेपि किं दूषणमिति पृच्छति पूर्ववादी—किञ्चात इति । प्रतिजानाति सिद्धान्ती—उच्यत इति ।

दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ।

शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्, केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत, प्रतिषिद्धसेवापक्षेपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ।

प्रथमपक्षे दोषमाह— **यदेत्यादिना** । यज्ञयागादिविहितकर्मवत्परदारगमनादिनिषिद्धकर्माण्यपि शरीरेणैव निर्वर्त्यन्त इति कृत्वा निषिद्धानामपि शारीरत्वं दुर्वारं, ततश्च शारीरं कर्म कुर्वन्नित्यस्य विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्म शरीरेण कुर्वन्नित्यर्थस्सिद्धः, शरीरनिर्वर्त्यं कर्म कुर्वन्नित्यस्य शरीरेण कर्म कुर्वन्नित्येव सिद्धत्वात् ।

तत्र च प्रथमे विकल्पे किं शरीरनिर्वर्त्यं निषिद्धं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्यभिप्रेतम् ? यद्वा शरीरनिर्वर्त्यं विहितं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीति विकल्प्य ? प्रथमपक्षे दोषमाह—**प्रतिषिद्धमिति** । प्रतिषिद्धकर्मणां न किल्बिषप्राप्तिरित्येतद्वचनं व्याहतं- न परदारान् गच्छेदित्यादिनिषेधशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—**शास्त्रीयमिति** । निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् यदि शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानात्किल्बिषस्य प्रसक्तिः तदा तन्निषेधार्थं किल्बिषं न प्राप्नोतीति वक्तुं युक्तं, न त्वेतदस्ति--नहि विहितानुष्ठानात्किल्बिषं प्रसज्यते, अन्यथा विधिशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादप्राप्तस्य किल्बिषस्य प्रतिषेधप्रसङ्गोऽयं दुष्ट इत्यर्थः ।

किंच कर्म कुर्वन्नित्यनुक्त्वा शारीरं कर्मेत्युक्तम्-- अनेन च शारीरत्वविशेषणेन वाचिकस्य मानसिकस्य च कर्मणो व्यवच्छेदकस्सिध्यति । नच शारीरमुपलक्षणं वाचिकमानसिकयोरिति वाच्यमित्याह—**केवलशब्दप्रयोगादिति** । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नित्यनेन शरीरमात्रनिर्वर्त्यमेव कर्म कुर्वन्नित्यर्थस्य जातत्वात्केवलपदेन वाचिकमानसिककर्मणोर्निवृत्तिरिति भावः । ननु भवतु को दोषस्तत्राह—**वागिति** । शरीरमात्रनिर्वर्त्यकर्मकरणात्किल्बिषं नेति वचनेन वाचा मनसा च निर्वर्त्यस्य कर्मणः करणात्किल्बिषं प्राप्यत एवेति सिद्धमित्यर्थः । कुर्वन्नाप्नोतीत्यस्य कुर्वन् आप्नोतीति छेदः । ङमो ह्रस्वादिति ङमुडागमः । मूले तु कुर्वन् न आप्नोतीति छेद इति विवेकः ।

ननु वाचिकमानसिककर्मकरणात्किल्बिषप्राप्तिरभिप्रेतैवेत्यत आह—**तत्रापीति** । किं वाचिकस्य मानसिकस्य वा विहितस्य कर्मणः करणं किल्बिषावहम् ? यद्वा निषिद्धस्य ? इति विकल्प्य आद्यं दूषयति—**विहितेति** । द्वितीयं दूषयति —**प्रतिषिद्धेति** । प्रतिषिद्धाचरणेन किल्बिषप्राप्तेस्सिद्धत्वात्पुनरिह वचनमनर्थकमित्यर्थः । भूतार्थः सिद्धार्थः- अनुसृत्य वादो वचनमनुवादः । सिद्धस्य पुनःकथनमित्यर्थः ।

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहंकरोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ।

एवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसम्भवात् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति, ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥२१॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेश्शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात् याचनादिना शरीरस्थितिकर्तव्यतायां प्राप्तायां—'अयाचितमसंकॢप्तमुपपन्नं यदृच्छये'त्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेश्शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—

एवं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं वेति प्रथमपक्षं दूषयित्वा द्वितीयं पक्षं सिद्धान्तयति— **यदा त्विति** । दृष्टान्यदृष्टानि च प्रयोजनानि यस्य तद्दृष्टादृष्टप्रयोजनं- निषिद्धाचरणस्य दृष्टं प्रयोजनं रोगराजशिक्षादिः, अदृष्टं तु नरकम् । विहिताचरणस्य तु दृष्टं प्रयोजनं पशुपुत्रान्नादिः, अदृष्टं तु स्वर्गादिरिति विवेकः । विधिप्रतिषेधाभ्यां विधिनिषेधशास्त्राभ्यां गम्यम् । अन्यत् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनात्कर्मणोऽन्यदित्यर्थः । कर्म यज्ञादि परदारगमनादि चाकुर्वन् । शरीरादिभिरित्यादिपदाद्वाङ्मनसयोर्ग्रहणम् । **लोकदृष्ट्येति** । एतदपि कर्म विवेकदृष्ट्या स्वयं न करोति स्वस्याविक्रियात्मत्वात्किन्तु लोकदृष्ट्या कुर्वन्निव प्रतिभातीत्यर्थः । लोको हि देहादौ यतेर्भिक्षाटनादिकं कर्म कुर्वतिसति यतिः कर्म करोतीति मन्यते, विद्वांस्तु अविक्रिय आत्मा कर्म कथं कुर्यात्किन्तु देहादिसङ्घात एवेति जानातीति भावः ।

ननु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्येतदपि वचनमयुक्तमेव— एवंविधकर्मकरणात्किल्बिषप्राप्त्यसम्भवात्, अप्राप्तस्य च किल्बिषस्य निषेधायोगादित्यत आह—**संसारमिति** । एवंविधकर्मकरणादप्यस्य संसारस्य प्राप्तिरस्तीति मन्यमानमज्ञजनम्प्रति वदति भगवान्— **संसारं न प्राप्नोतीति** । अतः भ्रान्त्या प्राप्तस्य संसारस्य निषेधो युज्यत एवेति भावः । कुतोऽस्य संसाराभावोऽत आह—**ज्ञानाग्नीति, अप्रतिबन्धेनेति** । अस्य मुक्तौ न कोपि कर्मादिप्रतिबन्धोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तस्य कर्मण्यकर्मेतिश्लोकोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य आत्मज्ञानस्य यत्फलमशुभान्मोक्षणं तस्यैवानुवादोयं, न त्वपूर्ववचनमित्येवकारार्थः । निगमयति—**एवमिति** । एवं मदुक्तरीत्या शारीरं केवलं कर्मेत्यस्य शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनमभिमानवर्जितं कर्मेत्यर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं दोषाभावो भवति । एतेनान्यार्थस्य परिग्रहस्सावद्य इति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः—शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितं कर्मयोगमनुतिष्ठन् किल्बिषं संसारं नाप्नोतीति, तत्तुच्छम्—वाचिकमानसिकजपध्यानादिकर्मानुष्ठानेन संसारप्राप्तिप्रसङ्गात्, केवलपदस्याव्यवधानार्थाश्रयणस्याप्रमाणत्वाच्च ॥२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समस्सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टस्संजातालम्प्रत्ययः द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वैश्शीतोष्णादिभिरभिहन्यमानोप्यविषण्णचित्तः द्वन्द्वातीत उच्यते । विमत्सरः विगतमत्सरः निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोस्समः, हर्षविषादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शी, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठस्सन्, शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादौ कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यहं गुणागुणेषु वर्तन्त इत्येवं सदा परिसञ्चक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन् नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरेव आरोपितकर्तृत्वात् भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजनितेनाकर्तैव । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥२२॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मासन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नस्स्यात्, तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत् तस्मिन्कर्मणि अभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः, यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तसङ्गस्य यतेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादि-

---

यदृच्छेति श्लोकमवतारयति—त्यक्तेति । अयाचितमिति भिक्षाटनार्थमुद्योगात्प्राक्काले केनापि योग्येन निवेदितं भैक्षमित्यर्थः । असंकॢप्तमिति । अनिर्णीतं अभिशस्तं पतितं च वर्जयित्वा सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चभ्यस्सप्तभ्यो वा गृहेभ्यस्समानीतं भैक्षमित्यर्थः । यदृच्छयोपपन्नमिति सिद्धमन्नं भक्तजनैस्स्वयमुपनीतमित्यर्थः ।

लभ्यत इति लाभः, लब्ध इत्यर्थः । यदृच्छया लाभो यदृच्छालाभः अप्रार्थनया प्राप्त इत्यर्थः । तेन अन्नादिना । हर्षेति । शरीरे आत्माभिमानाभावाच्छरीरधारकान्नादिलाभेन नास्य हर्षः, तदलाभेन न विषाद इत्यर्थः । परिसञ्चक्षाणः परिपश्यन् सहेतुकस्य साज्ञानस्येत्यर्थः । सवासनस्येति वा ॥२२॥

गतेति । एवं श्लोकद्वयेन निवृत्तिमार्गरतस्य सन्न्यासिनः स्थितिं प्रदर्श्याथ पुनः प्रवृत्तिमार्गस्थात्मविदः स्थितिं वक्तीत्याह—त्यक्त्वा कर्मेत्यादिनावतारिकाग्रन्थेन—

यतेरिति । यतते मोक्षाय प्रयत्नं करोतीति यतिः तस्य यतमानस्येत्यर्थः । ननु सन्न्यासिन

बन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

कस्मात्पुनःकारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इति, उच्यते यतः—ब्रह्मार्पणमिति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तथोच्यते ब्रह्मैवा

इति । ज्ञान एवात्मदर्शने एव यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमिति प्रारब्धयज्ञसमाप्त्यर्थमाचरतः व्याप्रियमाणस्य यज्ञं निर्वर्तयत इत्यर्थः । नच यज्ञायेश्वरप्रीत्यर्थमिति वाच्यं, आत्मविदोस्य ईश्वरप्रीत्यर्थकसङ्कल्पासम्भवात्--अयं ह्यात्मानमेवेश्वरं जानाति- ततश्चात्मप्रीत्यर्थमेवेत्युक्तं स्यात्तच्चानिष्टं--स्वप्रीतिरूपेपि फले सङ्गस्याकर्तव्यत्वात् । नच यज्ञनिर्वृत्तिरप्यस्य व्यर्थैवेति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थत्वात् । समग्रमित्यत्र समित्युपसर्गस्य सहेत्यर्थः । अग्रेण फलेन सम् सह वर्तत इति समग्रम् । आत्मविदनुष्ठितं कर्म फलेनसह विनश्यतीत्यर्थः । आत्मविदा कृतो यज्ञः स्वर्गादिफलं न जनयतीति यावत् । फलाभिसन्ध्यहङ्काराद्यभावादिति भावः ॥२३॥

ब्रह्मार्पणमितीति । अर्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्म ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्म ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन गन्तव्यं ब्रह्मैव इत्यन्वयः । अर्पणं ब्रह्म, हविर्ब्रह्म, अग्निर्ब्रह्म, कर्ता ब्रह्म, हुतं ब्रह्म, फलं ब्रह्म, ब्रह्मकर्मसमाधेरेवं भातीत्यर्थः । अर्प्यतेनेनेत्यर्पणं स्रुगादि अग्नौ हविःप्रक्षेपणसाधनम् । हविराज्यम् । कर्ता यजमानः अध्वर्युरिति वा । हुतमग्नौ हविःप्रक्षेपणक्रियाफलं स्वर्गादि इति ।

ननु अर्पणादीनां ज्ञेयानां कथं साक्षिब्रह्मरूपत्वमत आह—**तस्येति** । कारणव्यतिरेकेण कार्याभावस्य लोकसिद्धत्वात्- मृद्व्यतिरेकेण घटाभावदर्शनात्- 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्या आत्मनो जगत्कारणत्वावधारणादर्पणादीनां च जगदन्तःपातित्वात्कारणभूतात्मव्यतिरेकेण नास्त्यर्पणादिरूपः कश्चित्पदार्थ इति भावः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—**शुक्तिकायामिति** । शुक्तिकायां रजतमिवात्मनि जगत्कल्पितमिति सिद्धान्तः । तथा च शुक्तिकाव्यतिरेकेण यथा रजतं नास्ति, तथा आत्मव्यतिरेकेणार्पणं नास्तीति । ननु चक्षुषा गृह्यमाणस्यार्पणस्य कथमभावो वक्तुं शक्यत इत्यत आह—**शुक्तिकायामिति** । शुक्तिकायां रजताभावं यथा शुक्तितत्त्ववित्पश्यति तद्वदात्मतत्त्वविदात्मनि अर्पणाभावं पश्यतीति ।

ननु आन्तरे आत्मनि अर्पणाभावोऽस्तु नाम, बहिः कथमर्पणाभाव इति चेन्मैवम्—आत्मनोन्तर्बहिश्च व्याप्य स्थितत्वात्- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति हि श्रूयते । तस्माच्छुक्तिकायां रजतमिव ब्रह्मणि जगदज्ञः पश्यति, प्राज्ञस्तु शुक्तिकायां रजताभावमिव ब्रह्मणि

र्पणमिति, यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके, तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हविः, तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्ता ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म ब्रह्मकर्मणि समाधिर्यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

एवं लोकसंग्रहचिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वा-

---

जगदभावं पश्यतीति । यथा चक्षुर्दोषादिवशाच्छुक्तिकैव रजताकारेण प्रतिभाति, तद्वदविद्यावशादात्मैवार्पणादिजगदाकारेण प्रतिभात्यविदुषां, विदुषां तु शुक्तिश्शुक्तिरिव ब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिभातीति ।

नन्वेवं ब्रह्म ब्रह्मैव, न त्वर्पणमिति वक्तव्ये कथमुक्तमर्पणं ब्रह्मैवेति ? अत आह—**यथा यद्रजतमिति** । यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति यथोच्यते तथा यदर्पणं तद्ब्रह्मैवेत्युच्यत इत्यन्वयः । कार्यस्य कारणाभिन्नत्वादिति भावः । यद्भ्रान्त्या रजताकारेण प्रतीतं तन्न रजतं, किंतु वस्तुतश्शुक्तिकैवेति यथा रजतभ्रमापगमानन्तरं पुरुषः प्रत्येति, तथा यद्भ्रान्त्या अर्पणरूपेण प्रतीतं तन्नार्पणं, किंतु वस्तुतो ब्रह्मैवेति अर्पणभ्रमापगमानन्तरं विद्वान् प्रत्येति- अविद्वांसस्तु शुक्तिकायामुद्भूतं रजतं रजतमिवात्मन्युद्भूतमर्पणमर्पणमेव पश्यन्तीति ।

अनेन च शुक्तिरजतदृष्टान्तेन सच्चिदानन्दाद्ब्रह्मणः कथमनृतजडदुःखार्पणाद्याविर्भाव इति शङ्का प्रत्युक्ता- विवर्तवादाश्रयणात् । नहि मृदो घटात्मनेव ब्रह्मणो जगदात्मना परिणामं वयं ब्रूमः, किंतु शुक्तिकाया रजतात्मनेव ब्रह्मणो जगदात्मना विवर्तं ब्रूमः- उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः परिणामः, तद्विषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति विवेकः । स्वस्वरूपापरित्यागपूर्वकासत्यरूपान्तरावभासो विवर्त इति वा । तस्माद्रजतस्य शुक्त्यात्मत्वमिवार्पणस्य ब्रह्मात्मकत्वं युक्तम् । एवं हविरादिष्वपि बोध्यम् ।

ब्रह्मार्पणं यथातथेति क्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदासायाह—**ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे इति** । अविदुषो लोकस्य यस्मिन् स्रुगादिद्रव्ये अर्पणबुद्धिः विदुषस्तस्मिन्ब्रह्मबुद्धिरित्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, 'वासुदेवस्सर्व'मिति स्मृतेश्चेति भावः । ब्रह्मैव कर्मेत्यवधारणान्नास्य विदुषः ब्रह्मातिरिक्तं कर्मास्तीति गम्यते । समाधिश्चित्तसमाधानम् । ब्रह्मैव गन्तव्यमिति न तु स्वर्गादितुच्छफलमित्येवकारार्थः ।

ननु स्वर्गादिफलं ब्रह्मैवेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मैव फलं गन्तव्यमित्युच्यते, कथमविरोध इति चेदुच्यते—यदविद्वद्भिः कर्मिभिर्यज्ञाद्यनुष्ठानात्प्राप्यते फलं स्वर्गादि तद्विद्वान् ब्रह्मेत्येव पश्यति, य एवमर्पणादिकं ब्रह्मेति पश्यति स तु ब्रह्मैव प्राप्नोतीति ।

कथं कर्मणः परमार्थतोऽकर्मत्वमत आह—**ब्रह्मबुद्धीति** । यद्धवनादिरूपं कर्म तद्ब्रह्मैवेति था विदुषः कर्मणि ब्रह्मबुद्धिः तया कर्मण उपमृदितत्वाद्बाधितत्वात् । ब्रह्मज्ञानेन कर्मज्ञानस्य नाशितत्वाद्ब्रह्मणि मायया प्रतीतं कर्म वस्तुतोऽकर्म । ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

निवृत्तकर्मणोपि सर्वकर्मसन्न्यासिनस्सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते। यदर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे सति अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमिति जानतः कर्माभावः कारकबुद्ध्यभावश्च ।

नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशब्दसमर्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्धिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिकर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितं वा। इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिकर्म अतोऽकर्मैव। तथाच दर्शितम् - 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः, गुणागुणेषु वर्तन्ते, नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः। तथाच दर्शयंस्तत्तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दनं करोति ।

ननु ब्रह्मैव कर्मेति ब्रह्मणि यज्ञत्वारोपो व्यर्थ अत आह- **निवृत्तेत्यादि** । नात्र साक्षाद्ब्रह्मण्येव कर्मत्वारोपः- असम्भवात्, किंतु ब्रह्मज्ञाने। तत्र च कर्मत्वारोपो युज्यते- कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्याप्यभ्यसनीयत्वेन कर्तव्यत्वात् । अयं च ब्रह्मज्ञाने कर्मत्वारोपः ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थ इति ।

तदेव दर्शयति—**यदिति** । यज्ञे अधियज्ञे अव्ययीभावः । सप्तम्या बहुलमम्भाव इति बहुलग्रहणादधियज्ञमित्यम्भावो नासीत् । आत्मनि अध्यात्मम् । अस्य परमार्थदर्शिन इत्यन्वयः । यथा यज्ञे प्रसिद्धानि प्रायणीयोदयनीयादीनि यज्ञवराहे दंष्ट्रादिरूपत्वेन कल्पितानि तद्वद्यज्ञे प्रसिद्धान्यर्पणादीनि आत्मनि ब्रह्मत्वेन कल्पितानीत्यर्थः ।

अध्यात्मं ब्रह्मैवार्पणादीत्येतदर्थं ब्रह्मार्पणमिति श्लोकः प्रवृत्त इत्येतस्यानभ्युपगमे दोषमाह— **अन्यथेति** । फलितमाह—**तस्मादिति** । अर्पणादेर्ब्रह्मत्वादित्यर्थः । ब्रह्मैवेदं सर्वमिति यो जानाति तस्य कर्माभावः, अर्पणादिषु कारकबुद्ध्यभावश्च- सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिसत्त्वादिति भावः ।

शब्देति । शब्द इन्द्राय स्वाहेत्यादिः, तेन समर्पितः प्रतिपादितः देवताविशेष इन्द्रादिः, स एव सम्प्रदानं सम्प्रदीयते अस्मा इति सम्प्रदानं, कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति पाणिनिना सूत्रितम्। हविः कर्मणा इन्द्रस्याभिप्रेतत्वादिन्द्रस्सम्प्रदानमत एव सम्प्रदाने चतुर्थीति इन्द्रायेति चतुर्थी सम्प्रदानमादिर्येषान्तानि सम्प्रदानादीनि कारकाणि। कर्म, करणं, कर्ता, सम्प्रदानं, अपादानं, अधिकरणञ्चेत्येतानि द्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीसप्तमीविभक्त्यर्थाः । तेषां बुद्धयो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । कर्मणो विशेषणमिदम्। उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धीति कर्मविशेषणम्। उपमृदिता बाधिताः क्रियेति कारकमिति फलमिति च भेदबुद्धयो यस्मिन् तत् । न दृष्टमित्यन्वयः ।

इदं ब्रह्मार्पणमितिश्लोकोक्तं कर्म तु ब्रह्मबुद्ध्या उपमृदिता अर्पणादिक्रियाकारकफलभेदबुद्धयो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । अतः क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्यभावादित्यर्थः । अकर्मैव कर्माभाव एव ब्रह्मैवेति यावत् । कथं कर्मणोऽकर्मत्वमित्यतः प्रमाणान्याह—**कर्मण्यकर्मेत्यादीनि** ।

दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्यारम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते । अत उक्तं-- समग्रं प्रविलीयत इति ।

अत्र केचिदाहुः—यद्ब्रह्म तदर्पणादि, ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मनावस्थितं सत् तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते, किंत्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवमिति ।

ननु क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दनमात्रेण कथं कर्मणोऽकर्मत्वमित्यतो दृष्टान्तमाह—**दृष्टेति** । यथा काम्यस्याग्निहोत्रादिकर्मणः कामोपमर्देनेनाकाम्यत्वं तद्वदित्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह—**तथेति** । मतिपूर्वकाणि कर्माणि यत्कार्यमारभन्ते ततो भिन्नं कार्यमेवामतिपूर्वकाणि कर्माण्यारभन्ते- यथा बुद्धिपूर्वं कृता प्राणिहिंसा रौरवादिनरकरूपकार्यमारभते, तथा प्रमादात्कृता नैवारभेत, किंतु स्वल्पमेव रोगादिकं तद्वदिति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेहापीति, बुद्धेरिति** । बुद्धित्वादित्यर्थः । हेतुरयं कर्मणोऽकर्मत्वसम्पत्तौ । **अत इति** । ब्रह्मबुद्ध्या कर्मणोऽकर्मत्वसम्पत्तेरित्यर्थः । विद्वद्भिराचरितस्य भिक्षाटनादेर्बाह्यचेष्टामात्ररूपस्य कर्मणः यज्ञादिकर्मणो वा ब्रह्मबुद्ध्या क्रियाकारकादिभेदबुद्ध्युपमर्दनेनाकर्मत्वान्नास्ति कर्यारम्भकत्वमिति भावः ।

अथ पूर्वपक्षयति—**केचिदिति** । यदर्पणं तद्ब्रह्मेति नार्थः, किं तु यद्ब्रह्म तदर्पणम् । एवं यद्ब्रह्म तद्धविः, यद्ब्रह्म तदग्निः, यद्ब्रह्म तत्कर्ता, यद्ब्रह्म तद्धुतं, यद्ब्रह्म तत्फलमित्यर्थः । कोऽत्र विशेषोऽत आह—**ब्रह्मैवेति, पञ्चविधेनेति** । अर्पणं करणकारकं, हविः कर्मकारकं, अग्निरधिकरणकारकं, यजमानः कर्तृकारकं, उद्देश्यदेवता सम्प्रदानकारकमिति पञ्चविधत्वम् । अपादानकारकस्य नात्रोपयोग इति पञ्चविधेनेत्युक्तम् । कारकात्मनावस्थितं कारकरूपेण परिणतं सदित्यर्थः ।

नन्वद्वैतिनापीदमेवोक्तमत आह—**तत्रेति** । तत्र एवंसतीत्यर्थः । अर्पणादिबुद्धिर्न निवर्त्यते अर्पणादिष्विति भावः । **आधीयत इति** । 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासी'तेत्यादौ यथा अन्नादिषु ब्रह्मबुद्धिरुपासनार्थमाहिता तद्वदिति भावः । एतेन अद्वैतिमते अर्पणादिषु अर्पणादिबुद्ध्युपमर्दनमस्ति, अत्र तु नेति विशेषस्सिद्धः ।

ननु प्रतिमादिषु प्रतिमादिबुद्धौ सत्यां कथं विष्ण्वादिबुद्धिर्भवेदिति चेदुच्यते—नेयं विष्ण्वादिबुद्धिस्तात्त्विकी, किन्तु कल्पितैव- ततश्च तात्त्विक्याः प्रतिमादिबुद्ध्याः कल्पितायाः विष्ण्वादिबुद्ध्याश्च भवितुमर्हत्येकत्र समावेशः- विभिन्नविषयत्वेन बुद्धिद्वयस्य विरोधाभावात् । यदि बुद्धिद्वयमपि तत्त्वविषयं मिथ्याविषयं वा स्यात्तर्हि भवत्येव विरोधः ।

ननु प्रतिमादिविषयकविष्ण्वादिबुद्धेः कल्पितत्वमस्तुनाम, अर्पणादिविषयकब्रह्मबुद्धेः कल्पितत्वं नास्ति- ब्रह्मजन्यत्वेनार्पणादीनां ब्रह्ममयत्वात्तेषु ब्रह्मबुद्धेरकल्पितत्वात् । प्रतिमादयस्तु न विष्ण्वादि-

सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यादत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य, 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ' इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादिज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने । ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्ण्वादिदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । नच दृष्टिसम्पादनज्ञानेन

देवतामयाः तदजन्यत्वात्- नहि मृज्जन्ये घटे मृद्बुद्धेः कल्पितत्वमिति चेत्तर्हि मृज्जन्ये घटे मृद्बुद्धि-घटबुद्धिद्वयस्य निर्विरोधेन दर्शनाद्ब्रह्मजन्येष्वर्पणादिष्वपि ब्रह्मबुद्ध्यर्पणादिबुद्धिद्वयमस्तु । नन्वेवमर्पणादिषु बुद्धिद्वयसामानाधिकरण्याभ्युपगमे कथं ब्रह्मविदोपि अर्पणादिषु अर्पणादिबुद्ध्युपमर्दनमिति चेन्मैवम्—ब्रह्मविद्धि ब्रह्मव्यतिरेकेणार्पणाद्यभावं पश्यति, यथा घटतत्त्ववित् मृद्व्यतिरेकेण घटाभावम् । अतो न ब्रह्मविद्दृष्ट्या अर्पणादिषु बुद्धिद्वयसामानाधिकरण्यं, किं त्वापातज्ञानिदृष्ट्यैवेति ।

अयं भावः—य आत्मसाक्षात्कारवान् तस्य सर्वमिदं ब्रह्मैव भाति । यस्त्वल्पज्ञः पारोक्ष्येण ब्रह्मवित् तस्य हि सर्वं ब्रह्मैव न भाति, किंतु सर्वस्मिन् तेन ब्रह्मदृष्टिराधेया प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिवत् । तस्मादर्पणादेर्वस्तुतो ब्रह्मत्वेपि अल्पज्ञेन तत्राहितेयं ब्रह्मबुद्धिः कल्पितैव- आहितत्वात् । आहितत्वमारोपितत्वम् । आरोपितस्य कल्पितत्वं सर्वसम्मतम् । इति ।

पूर्वपक्षमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । किमिदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं ? यद्वा अर्पणादिकारकविशिष्टयज्ञस्तुत्यर्थम् ? द्वितीये- त्वदुक्तं सत्यमेव भवेत्, नतु द्वितीयस्येह सङ्गतिः- 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्यादिना सम्यग्दर्शनरूपज्ञानस्यैव स्तूयमानत्वात् । आद्ये तु न त्वदुक्तार्थस्सङ्गच्छते- प्रकरणविरोधादित्याह—यदीदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात्तर्हि एवं त्वदुक्तरीत्यापि स्यात् । इदं तु ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणमित्याह—**अत्र त्विति** । अत्र तु प्रकरणे सम्यग्दर्शनं सम्यग्दृश्यते आत्मादिपदार्थो येन तत्सम्यग्दर्शनमिति ज्ञानमित्यस्य विशेषणं । स्तौति भगवानिति शेषः । स्तुतिप्रकारं दर्शयति—**श्रेयानिति** । ननु कथं ज्ञानस्य यज्ञत्वेन स्तुतिसम्भवोऽत आह—**अत्र चेति** । ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तस्य ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने 'ज्ञानयज्ञः परन्तपे'ति वचनं समर्थम् । ज्ञानयज्ञ इति भगवद्वचनाद्ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पत्तिरित्यर्थः । यद्वा इदं ब्रह्मार्पणमित्यादिवचनं ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने समर्थमित्यन्वयः । ननु भवत्विदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं, किं तत इत्यत आह—**येत्विति** । तेषां मत इति शेषः । उक्ता पूर्वोक्ता ब्रह्मविद्या सम्यग्दर्शनं नेह विवक्षिता स्यात्, यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यात्, तत्र हेतुमाह—**अर्पणादीति** । अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति अर्पणादिविषयं ज्ञानमेवेह विवक्षितं भवेन्न तु ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । ननु भवत्विदमर्पणादिविषयं ज्ञानं, तथापि अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्ट्याधानेन स्यादेव मोक्षः, प्रतिमादिषु विष्ण्वाद्याधानवदित्यत आह—**नचेति** । अतस्मिंस्तद्बुद्धेर्मिथ्याज्ञानत्वादर्पणादिषु ब्रह्मबुद्ध्या, प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्या वा, न भवेन्मोक्ष इत्यर्थः ।

मोक्षफलं प्राप्यते, ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति चोच्यते, विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति ।

प्रकृतविरोधश्च—सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं- कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्र अन्ते च सम्यग्दर्शनस्यैव उपसंहारा'च्छ्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः'- 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति'मित्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः । तत्र अकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरत्र प्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः॥२४॥

मोक्षाभावे इष्टापत्तिं वारयति—ब्रह्मैवेति । ननु भगवद्वचनादस्मादेव मिथ्याज्ञानाद्गौणज्ञानाद्वा दर्शिताद्भवेदेव मोक्ष इत्यत आह—विरुद्धं चेति । तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिशास्त्रविरोधादिति भावः ।

प्रकरणविरोधोपीत्याह—प्रकृतेति । सम्यग्दर्शनप्रकरणत्वादस्याध्यायस्येत्यर्थः । कथमिदं ज्ञायते, अत आह—कर्मणीति । 'कर्मण्यकर्म य' इति सम्यग्दर्शनं प्रक्रम्य 'ज्ञानं लब्ध्वा चिरां शान्ति'-मित्युपसंहरति । मध्ये च ज्ञानमेव स्तूयते । अत उपक्रमाद्यैकरूप्यादिलिङ्गात्सम्यग्दर्शनप्रकरणमिदमिति ज्ञायते । उपक्षीण उपसंहृतस्समाप्तो भवतीत्यर्थः । तत्र एवंसति अकस्माद्धेतुं विना अत्र प्रकरणे ज्ञानयज्ञप्रकरणे 'प्रतिमायां विष्णुदृष्टिरिव अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिरुच्यत' इति परव्याख्यानमनुपपन्नम् ।

उपसंहरति--तस्मादिति । परोक्तार्थस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । यथाव्याख्यातार्थः— यथेत्यनुरूपार्थेऽव्ययं- व्याख्यातोऽर्थो यस्य स व्याख्यातार्थः- अनुरूपं श्लोकस्यार्थो मया व्याख्यात इत्यर्थः । व्याख्यानमनतिक्रम्य यथाव्याख्यातमर्थो यस्य स यथाव्याख्यातार्थ इति वा ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मार्पणं ब्रह्म अर्पणं स्रुगादि यस्य तत् ब्रह्म, ब्रह्मभूतं हविः ब्रह्माग्नौ येन ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं निक्षिप्तं सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते स ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यं, मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थ इति, यच्च वेदान्तदेशिकः—कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र स्रुग्घविरग्न्यादिवद्ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह-ब्रह्मात्मकतयेति, तत्सर्वं तुच्छात्तुच्छतरम्—तथाहि, यस्सर्वं कर्म ब्रह्ममयं जानाति स आत्मानं साक्षात्कुरुत इति वचनमयुक्तम्-- आत्मसाक्षात्कारस्य सर्वकर्मविषयकब्रह्मज्ञानस्य च कार्यकारणभावाभावात्, सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकमिति ज्ञानादस्तुनाम कथञ्चिद्ब्रह्मसाक्षात्कारः, न पुनरात्मसाक्षात्कारो भवितुमर्हति-- ब्रह्मभिन्नत्वादात्मनस्तव मते । किं च इन्द्रियव्यापारोपरमरूपज्ञाननिष्ठां विना कथमन्तस्स्थितात्मवस्तुसाक्षात्कारः ? आत्मन आन्तरस्य साक्षात्कारे मनएव हि करणं, तस्यान्तर्मुखत्वं हि ज्ञाननिष्ठा, यः कर्मी स बहिर्मुखमनाएव कारकादीनां बहिस्स्थत्वान्न त्वात्मा बाह्यः- येन कर्मव्यग्रमनसा बहिर्मुखेनात्मसाक्षात्कारो भवेत् । नच कर्म ब्रह्मेतिज्ञानमात्मसाक्षात्कारहेतुरेवेति वाच्यं, घटो ब्रह्मेतिज्ञानादप्यात्मसाक्षात्कारापत्तेः । नचेष्टापत्तिः- तथानुभवाभावात् ।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थं अन्येपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते-- दैवमेवापर इत्यादिना—दैवमेवेति। दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञः, तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः।

ब्रह्माग्नौ- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिवचनोक्तमशनायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं, नेतिनेतीति निरस्ताशेषविशेषं, ब्रह्म ब्रह्मशब्देनोच्यते। ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया

अपि च सर्वस्यापि ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मभूतत्वादर्पणादिकं ब्रह्मभूतमेवेति कृत्वा अर्पणादीनां ब्रह्मभूतत्वविशेषणमप्यनर्थकम्। न ह्यविद्वानपि अब्रह्मभूतमर्पणादिकं सम्पादयितुं शक्नोति, येनाब्रह्माग्नावब्रह्मार्पणमब्रह्महविर्होतुं शक्येतेति तद्वारणाय ब्रह्मार्पणमित्याद्युच्येत।

अथ यदुक्तं हविरादिवद्ब्रह्मात्मकत्वमात्मन इति वेदान्तदेशिकेन, तद्धि वेदान्तदेशिकपदं विरुद्धलक्षणयास्मिन् प्रवृत्तमिति स्पष्टं बोधयति। तथाहि- आत्मनो हविरग्न्यादिवद्ब्रह्मात्मकत्वं किं ब्रह्मकार्यत्वादुत ब्रह्मज्ञेयत्वात्? नाद्यः- 'अजो नित्यश्शाश्वत' इत्यादिविरोधात्। प्रकृतिपुरुषकालादीनां त्वन्मतेप्यनादित्वात्, नित्यत्वाच्च। न द्वितीयः- ब्रह्मण इवात्मनोपि द्रष्टृत्वेन ब्रह्मज्ञेयत्वाभावात्- अन्यथा जडत्वापत्तेः, चेतनश्चेतनानामितिश्रुतौ जीवाश्चेतना इति त्वयाप्यभ्युपेतत्वात्।

यद्यात्मनो ब्रह्मज्ञेयत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वं स्यात्तर्हि ब्रह्मणोप्यात्मज्ञेयत्वादात्मात्मकत्वं स्यात्- दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यते हि ब्रह्मणोप्यात्मज्ञेयत्वम्। नचेदं ज्ञेयत्वं ब्रह्मणस्सत्यमिति वाच्यं, तथासति जडत्वपरिच्छिन्नत्वानित्यत्वादिप्राप्तेः, 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिविरोधाच्च, 'साक्षी चेता' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च। अतः कल्पितमेव। एवमात्मन्यपि ब्रह्मण एवात्मत्वात्। तस्मादात्मनि ब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वमेव न त्वन्यत् ॥२४॥

दैवमिति। देवानामयं दैवः तस्येदमित्यण्। देवयजनसाधन इत्यर्थः। यज्ञोऽपूर्वः तत्साधकं कर्म वा यज्ञस्योपासनासम्भवादुपासनमिह करणमेवेत्याह—**कुर्वन्तीति**। कर्मयज्ञोऽयं सर्वत्र प्रसिद्ध एवेति भावः।

साक्षादपरोक्षादिति श्रुतावपरोक्षादिति पञ्चमी प्रथमार्थे छान्दसी- अपरोक्षमित्यर्थः। साक्षात्करणव्यापारं विनैवेत्यर्थः। आत्मत्वादिति भावः। सर्वान्तरः सर्वेषामन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां पञ्चानां कोशानामान्तरः अन्तः स्थितः जगदन्तस्स्थित इति वा। अशनाया क्षुत्। आदिपदात्सुखदुःखादिग्रहणम्। नेतिनेतीतिश्रुत्या निरस्ता अशेषा विशेषा भेदा यस्मिन् तत् अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्येवं स्थूलत्वाणुत्वह्रस्वत्वादयस्सर्वे विशेषा आत्मनि निराकृता इत्यर्थः। ब्रह्मणि अग्नित्वारोपणं किं विवक्षयेत्यत आह—**होमाधिकरणविवक्षयेति**। हविरादिहोमस्य अग्नेरधिकरणत्वा-

ब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्मा- आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्त-सर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपन्ति- सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं कुर्वन्ति। ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठा-स्सन्न्यासिन इत्यर्थः। सोयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते- ब्रह्मार्पणमित्यादिना, प्रस्तुतः 'श्रयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

श्रोत्रादीनीति। श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि अन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्- संयमा एवाग्नयः तेषु जुह्वति। इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः।

दिति भावः। अत एवाग्नावित्यधिकरणे सप्तमी। कोसावात्मेत्यत आह—**परमार्थत इत्यादि**। यथा परमार्थतो महाकाश एव घटाद्युपाधिवशाद्धटाकाशादिभेदेन व्यवह्रियते, तथा परमार्थतो ब्रह्मैव बुद्ध्याद्युपाधिवशादात्मेति व्यवह्रियते, अस्मिंश्च बुद्ध्याद्यवच्छिन्ने आत्मनि बुद्ध्याद्युपाधिधर्मा अज्ञानेनाध्यस्ताः। अत एवाहं सुखी दुःखी काणो बधिरः स्थूलः कृश इत्यादिव्यवहारः। बुद्ध्यादीत्यादि-पदान्मनःप्राणेन्द्रियदेहग्रहणम्।

नचासङ्गोह्ययं पुरुष इति श्रुत्युक्तस्यासङ्गस्यात्मनः कथं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति वाच्यं, मायया सर्वसम्भवात्, उक्तं हि व्यासेन भागवते- 'सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुद्ध्यत' इति। यद्विचारेण विरुध्यते सैव मायेत्यर्थः। अविचारितरमणीयत्वान्मायाकार्यस्य नास्ति विचारक्षमत्वमिति भावः। वस्तुतो नास्त्युपाधिसङ्ग आत्मनः, किंतु मायया शुक्तिकारजतादिवत्प्रतीयत इति तत्त्वम्।

आहुतिर्हविः। **उक्तलक्षणेनेति**। बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तत्वादिलक्षणशालिनेत्यर्थः। नन्वात्मन एव ब्रह्मत्वात्कथं स्वस्मिन् स्वस्य प्रक्षेपः, आधाराधेयभावस्य द्विनिष्ठत्वादत आह—**सोपाधिकस्येति**। सोपाधिके आत्मनि या निरुपाधिकब्रह्मबुद्धिः सैवात्मनो ब्रह्मणि प्रक्षेप इत्यर्थः। फलितमाह—**ब्रह्मात्मेति**। अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः। केऽमी अत आह—**सन्न्यासिन इति**। पूर्वार्थेन कर्मिणामुक्तत्वादिति भावः। ननु ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य कस्मात्पुनरिह वचनमत आह—**सोयमिति**। ब्रह्मार्पणमितिश्लोकेन सम्यग्दर्शनं प्रस्तुतमिदानीं तु तस्य यज्ञत्वं स्फुटमुक्तमिति न पौनरुक्त्यमिति भावः। किमर्थोऽयं ज्ञानयज्ञ इहोपक्षिप्तोऽत आह--**श्रेयानित्यादिना स्तुत्यर्थमिति**।

यत्तु रामानुजः—दैवं देवतार्चनरूपं यज्ञमिति, यज्ञं हविः यज्ञेन स्रुगादिनेति च व्याचख्यौ, **तत्तुच्छम्**—अप्रसिद्धार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, ब्रह्माग्नावित्यग्नेर्ब्रह्मविशेषणस्य व्यर्थत्वाच्च ॥२५॥

श्रोत्रादीनीति। संयमो नियमनम्। ननु संयमस्यैकत्वात्कुतस्संयमाग्निष्विति बहुत्वमत आह—**प्रतीन्द्रियमिति**। चक्षुस्संयमो वाक्संयमश्श्रोत्रसंयम इत्येवमिन्द्रियभेदात्संयमभेद इति

शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति। श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

किंच सर्वाणीति। सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि- तथा प्राणकर्माणि च प्राणो वायुराध्यात्मिकः तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयम आत्मसंयमस्स एव योगोऽग्निश्च तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ- जुह्वति प्रक्षिपन्ति। ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपे विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयस्संशितव्रताः ॥२८

किंच, द्रव्ययज्ञा इति। द्रव्ययज्ञाः- तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः- ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः- प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, तथा परे स्वाध्याययज्ञाश्च- स्वाध्यायो यथाविधि

भावः। **शब्दादीनिति**। ननु इन्द्रियसंयमरूपयज्ञेनैव शब्दादिविषयग्रहणरूपो यज्ञोऽप्युक्त एवेत्यत आह—**श्रोत्रादिभिरिति**। विरुद्धाविरुद्धसाधारण्येन सर्वविषयाग्रहणं पूर्वस्मिन्यज्ञे, इह तु विरुद्धविषयाग्रहणमेवेति भेद इत्यर्थः ॥२६॥

सर्वाणीति। अपरे सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति। इन्द्रियाणां कर्माणि व्यापाराः शब्दस्पर्शादिग्रहणानि, गमनभाषणादीनि च आत्मन्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः- आत्मनि संयमो नियमनं मनस इति भावः। आत्मसंयमः, स एव योग आत्मसंयमयोगः स एवाग्निरात्मसंयमयोगाग्निः तस्मिन् औपनिषदाभिमतनिर्बीजसमाधावित्यर्थः। वक्ष्यत्यमुं षष्ठाध्याये। ज्ञानेन विवेकविज्ञानेन दीपिते उज्ज्वलभावमापादिते इत्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तमाह—**स्नेहेनेव प्रदीपे इति**। यथा प्रदीपस्तैलेन दीपितो भवति तद्वदित्यर्थः। जुह्वतीति हविःप्रक्षेपवाचिनो धातोरिह कथं प्रयोगोपपत्तिरत आह—**प्रविलापयन्तीति**। लीनानि कुर्वन्तीत्यर्थः। अग्नौ हविषः प्रक्षेपणंनाम हविर्विलापनमेव हीति भावः ॥२७॥

द्रव्येति। द्रव्यं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः- साक्षाद्द्रव्यस्य यज्ञत्वरूपक्रियात्वाभावादाह—**द्रव्यविनियोगमिति**। अतीर्थे द्रव्यविनियोगस्य व्यर्थत्वेन यज्ञतुल्यत्वाभावादाह—**तीर्थेष्विति**। गङ्गादिपुण्यक्षेत्रेष्वित्यर्थः। पात्रेष्विति वा। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः। **योगयज्ञा इति**। योगः पातञ्जलाभिमत ईश्वरप्रणिधानात्मकः। आत्मदर्शनयज्ञव्यावृत्त्यर्थमाह—

ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञाः- ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च । यतयो यतनशीलाः। संशितव्रताः सम्यक् शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥२८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

किंच, अपान इति । अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं-- प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणे अपानं- तथा अपरे जुह्वति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती रुध्वा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनं अपानस्य गतिः ते प्राणापानगती रुध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

किंच, अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमितः आहारो येषां ते नियताहारास्सन्तः, प्राणान् वायुभेदान् प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति, ते तत्र तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितः नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति । शास्त्रं वेदवेदाङ्गादिरूपम् । संशितव्रताः अपरे यतयः- द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्च भवन्तीत्यन्वयः ।

नात्र द्रव्ययज्ञादीनामेकस्मिन् पुरुषे समुच्चयः, किंतु केचिद्द्रव्ययज्ञाः, केचित्तपोयज्ञाः, केचिद्योगयज्ञाः, केचित्स्वाध्याययज्ञाः, केचिद्ज्ञानयज्ञाश्च भवन्तीति अपरे इति पदस्य आवृत्त्या लभ्यतेऽयमर्थः ॥२८॥

अपान इति । केचिदपाने प्राणं जुह्वति, तथा अपरे प्राणे अपानं जुह्वति । अन्ये इति शेषः । प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणा भवन्ति । नचास्य श्लोकस्य योगयज्ञेन गतार्थता शङ्क्या- प्राणायामप्रत्याहाराद्यष्टाङ्गयुक्तो योगस्तत्रोक्तः । अत्र तु पूरकस्य रेचकस्य कुम्भकस्य च प्रत्येकं यज्ञत्वमिति भेदात् ॥२९॥

अपरे इति । कथं प्राणानां प्राणेष्वेव होम इत्यत आह—**यस्य यस्येति** । पञ्चानां वायूनां मध्ये यो यो वायुर्जितः स्वाधीनो भवति, तस्मिंस्तस्मिन्नितरेषां वायूनां प्रवेशनमेव होम इत्युच्यत इत्यर्थः । एते दैवमेवेत्यारभ्योक्ता इत्यर्थः ॥३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरु सत्तम ॥३१॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य, यज्ञेति । यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः- यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितं अन्नममृताख्यं भुंजते ये ते यज्ञशिष्टामृतभुजः यान्ति गच्छन्ति, ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत् कालव्यतिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्गम्यते । नायं लोकस्सर्वप्राणिसाधारणोप्यस्ति- यथोक्तानां यज्ञानां एकोपि यज्ञो यस्य नास्ति स अयज्ञः तस्यायज्ञस्य कुतोन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः । हेकुरुसत्तम ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

एवमिति । एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकाराः यज्ञाः विततः विस्तीर्णाः ब्रह्मणः वेदस्य मुखे द्वारे । वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा- 'वाचि हि प्राणं जुहुम' इत्यादयः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विद्धि- तान् सर्वान् अनात्मजान्- निर्व्यापारो ह्यात्मा, अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् न मद्व्यापारा एते निर्व्यापारो ह्यहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात्सम्यग्दर्शनात् विमोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबन्धनादित्यर्थः ॥३२॥

यज्ञेति । ननु दैवयज्ञस्यान्नमयत्वादाज्यमयत्वान्मांसमयत्वाद्वा तत्र हुतावशिष्टममृतशब्दवाच्यमन्नाज्यमांसान्यतमं लभ्यते भोक्तुं तत्कर्तुः; कथं पुनर्योगयज्ञादिषु भोक्तव्यलाभ इत्यत आह— **तच्छिष्टेन कालेनेति** । यज्ञशिष्टममृतं भुञ्जत इत्येकोर्थः । यज्ञशिष्टकालेन अमृतं भुञ्जत इत्यन्योर्थः । अतो नानुपपत्तिरित्यर्थः । यथोक्तयज्ञकारिणामपि सकामत्वे न ब्रह्मप्राप्तिरित्याह—**मुमुक्षवश्चेदिति** । ननु किं सहसा यान्ति, उत चिरकालेनेत्यत आह—**कालेति** । ज्ञानयज्ञनिष्ठानामचिरेणैव ब्रह्मप्राप्तिरन्येषां तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा चिरकालादेवेति भावः ।

ननु कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—**सामर्थ्यादिति** । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति च श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्वा 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'त्यादिगतिश्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं लोको मनुष्यलोको मनुष्यलोकाभावोनाम मनुष्यलोकभोग्यपशुकलत्रान्नाद्यभावः- अन्यः स्वर्गादिः- विशिष्टसाधनानि तत्तन्नियतयज्ञादिसाधनानि- कुरुश्रेष्ठस्यार्जुनस्य दर्शितयज्ञसम्पादनं सुलभमेवेति सूचयितुमाह—**कुरुसत्तमेति** ॥३१॥

एवमिति । वेदे क्वोक्ता इमे यज्ञा इत्यत आह—**वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादय इति** । **आदिशब्देन** 'प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्यय' इति वाक्यस्य ग्रहणम् । ननु वेदोक्तानां यज्ञानां कर्मजत्वज्ञानात्कथं मोक्ष आत्मन इत्यत आह—**अनात्मजानित्यादि** । सर्वेषां यज्ञानां

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप !
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितं, यज्ञाश्चानेके उपदिष्टाः- तैस्सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते, कथम् ? श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भकः, ज्ञानयज्ञो न फलस्यारम्भकः । अतः श्रेयान् प्रशस्यतरः । कथं ? यतस्सर्वं कर्म समस्तमखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते- मोक्षसाधने अन्तर्भवतीत्यर्थः । यथा- 'कृतायविजितायाधरेऽयास्संयन्त्येव-

---

वाङ्मनःकायसाध्यानामनात्मजत्वे ज्ञातेसति निर्व्यापारात्मतत्त्वाज्ञानं जायते, तस्माच्च तत्त्वज्ञानान्मुच्यत इति विमोक्ष्यस इत्युक्ते कस्मादित्याकांक्षा जाता, तत्पूरणायाह—**अशुभादिति** ॥३२॥

श्रेयानिति । सिद्धा लोकतस्सिद्धाः पुरुषार्था धर्मार्थकामाः प्रयोजनानि येषां तैः, यद्वा सिद्धा लोकशास्त्राभ्यां सिद्धाः पुरुषार्थाश्चत्वारः प्रयोजनानि येषां तैः, अथवा सिद्धः नतु साध्यः पुरुषार्थो मोक्षः प्रयोजनं येषां तैः । परम्परयेति भाव इति । यद्वा सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां तैस्तथोक्तैरिति । यज्ञास्साध्यपुरुषार्थप्रयोजनाः, अथवा परम्परया सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनाः । ज्ञानं तु साक्षात्सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनं तस्माद्ज्ञानस्य स्तुतिरुच्यत इति भावः । यज्ञैर्ज्ञानस्य स्तुतिर्नाम अस्मदपेक्षया ज्ञानमुत्कृष्टमिति यज्ञाः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । यज्ञविदो ज्ञानं सर्वयज्ञोत्कृष्टमिति वदन्तीति यावत् । अचेतनानां यज्ञानां स्तावकत्वासम्भवात् ।

द्रव्यमयादित्यत्र द्रव्यशब्दो यज्ञसाधनहविरादिद्रव्यपर इत्याह—**द्रव्यसाधनसाध्यादिति** । द्रव्यात्मकसाधनसाध्यादित्यर्थः । कर्मयज्ञादिति यावत् । अनेन च प्राणायामादिसाधनसाध्यास्सर्वेपि यज्ञास्संगृहीताः । वाचिकमानसिककायिकान्यतमकर्ममयत्वात्तेषां- तत्र दैवयज्ञद्रव्ययज्ञतपोयज्ञाः कायिककर्मयज्ञाः, स्वाध्याययज्ञो वाचिककर्मयज्ञः, आत्मसंयमयोगशास्त्रार्थज्ञानयज्ञा मानसिककर्मयज्ञाः, प्राणायामादयोऽपि कायिककर्मयज्ञा एवेति विवेकः ।

एभ्यस्सर्वेभ्योऽपि यज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञ उत्कृष्टः । यदि त्वेकवचननिर्देशबलाद्द्रव्ययज्ञादित्यस्य दैवयज्ञादित्यर्थ उच्येत, तर्हि दैवयज्ञादेव ज्ञानयज्ञ उत्कृष्टो, नतु तपोयज्ञादिभ्य इत्यापतेत्तच्चानिष्टं— ज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् ।

कुतः पुनरस्योत्कर्ष इत्यत आह—**द्रव्यमयो हीति** । फलस्य स्वर्गादिरूपस्य । नच ज्ञानमपि मोक्षफलारम्भकमिति वाच्यं, मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेनानारभ्यमाणत्वात्, ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वाच्च । तत्र फलत्वं तु कल्पितमेव । नच ज्ञानस्य वैयर्थ्यं- अविद्याकृतो यो मया मोक्षो नावाप्त इत्याकारको भ्रमः तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । सर्वस्य कर्मणो ज्ञाने परिसमाप्तिर्नाम मोक्षसाधनज्ञाने कर्मान्तर्भाव इत्याह— **अन्तर्भवतीत्यर्थ इति** ।

ज्ञाने कथं कर्मणोऽन्तर्भाव इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**यथेति** । कृतायविजिताय अधरे अयाः

मेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजास्साम कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदे'तिश्रुतेः ॥३३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इति, उच्यते—तदिति । तद्विद्धि विजानीहि,

---

इति छेदः । अयो द्यूतम् । कृतसंज्ञोऽयः कृतायः स विजितो येन तस्मै कृतायविजिताय आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । विजितकृतायायेत्यर्थः । अधरे अपकृष्टा अयाः त्र्यङ्कादयः संयन्ति उपनयन्ति तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । कृतत्रेताद्वापरकलिसञ्ज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि- तत्र कृतं चतुरंकं त्रेता त्र्यङ्का द्वापरो द्व्यङ्कः कलिरेकाङ्कः कृतादियुगेषु धर्मवृषभस्य चतुष्पादत्वाद्यभिधानादियं कल्पना । तत्र चतुरंके कृताख्ये द्यूते त्र्यङ्कादित्रेतादिद्यूतानामन्तर्भावः । चतुर्षु त्र्यादिसत्त्वादिति । यथैवं तथा यत्किञ्च यत्किञ्चित्साम साधु कर्म प्रजाः कुर्वन्ति तत्सर्वमेनमभिसमेति प्राप्नोति- अनेन जितं भवतीत्यर्थः । क एष इत्यत आह—**यस्तद्वेदेति** । यः तद्वेद्यं वेद तमेनमभिसमेतीत्यर्थः । किं तदत आह—**यत्सदेवेति** । यत्स रैक्वो वेद तद्वेद्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यथा कृतजयादितरद्यूतजयः एवं ज्ञानलाभात्सर्वकर्मसिद्धिः । कृते त्रेतादीनामिव ज्ञाने कर्मणामन्तर्भावादिति श्रुत्यर्थः ।

ननु चतुर्षु त्र्यादीनां सत्त्वादन्तर्भाव उचितः, कथं पुनर्ज्ञाने कर्मणां सत्त्वं- येन तत्र तेषामन्तर्भाव उच्येतेतिचेदुच्यते—सर्वेषां कर्मणामात्मनि कल्पितत्वादात्मनि ज्ञातेसति सर्वाणि कर्माणि कृतप्रायाण्येवेत्यभिप्रायाद्ज्ञाने कर्मणामन्तर्भाव उक्तः ।

यद्वा एकस्यैवात्मनस्सर्वबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वात् विज्ञानात्मबुद्धिशब्दवाच्यजीवसमूहकृतानि सर्वाणि कर्माणि आत्मसाक्षिकाण्येवेति कृत्वा आत्मज्ञानेन सर्वकर्माणि ज्ञातान्येवेत्यभिप्रायात् ।

अथ वा एकस्यैव ममात्मनः सन्निधानाद्वाङ्मनःकायाः कर्म कुर्वन्तीति यो जानाति सहि सर्वेषां कर्मणामात्माधीनत्वं पश्यतीत्यभिप्रायात् इति ।

एतावता आत्मज्ञानमेव दुर्लभं, कर्माणि तु सुलभान्येव- आत्मज्ञाने लब्धे तु सर्वाणि कर्माणि फलैस्सह लब्धान्येव- आत्मनोऽवाप्तसमस्तकामत्वादिति आत्मज्ञानस्य प्राशस्त्यं **सिद्धम्** । मूले सर्वमखिलमिति पदद्वयस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम्-- प्रधानावान्तरसर्वभेदसंग्रहार्थं पदद्वयप्रयोगात् ।

अत्र रामानुजः—उभयाकारे कर्मणि कर्मांशाद्ज्ञानांशश्श्रेयानिति व्याचख्यौ, **तदयुक्तम्**—कर्मण उभयाकारत्वस्यैवासिद्धेः । कर्म सर्वथा कर्माकारमेव, ज्ञानं ज्ञानाकारमेव । नहि कर्मज्ञानयोरितरेतराकारत्वं सम्पादयितुं शक्यते, किंच ज्ञानकर्मोभयांशयुक्तस्य कथं कर्मत्वमपि तु उभयत्वमेव स्यात् ॥३३॥

तदिति । विशिष्टमिति सर्वकर्मपरिसमाप्तिस्थानत्वादिविशेषणयुक्तमित्यर्थः । प्रशस्ततममिति वा । **केनेति** । केनोपायेनेत्यर्थः । प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया च आवर्जिता इति शेषः । तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति । तद्विद्धि तदित्यस्य ज्ञानप्राप्त्युपायमित्यर्थः । येन विधिना

येन विधिना प्राप्यत इति । आचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः दीर्घनमस्कारः तेन 'कथं बन्धः, कथं मोक्षः, काऽविद्या, का विद्ये'ति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषया इत्येवमादिना प्रश्रयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणम् । ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शिनः तत्त्वदर्शनशीला अपरे न भवन्त्यतो विशिनष्टि—तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनः तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥२४॥

प्राप्यते तद्विद्धीति भाष्यात् । तद्ज्ञानं प्रणिपातादिना विद्धीत्यन्वयस्त्वयुक्तः- प्रणिपातादीनां ज्ञानकरणत्वाभावात्- न हि प्रणिपातादिना ज्ञानं वेद्यते, किंतु मनसा । नापि प्रणिपातादिना ज्ञानं प्रतिपाद्यते, किंतु शास्त्रेण । तस्माद्रामानुजोक्तान्वयो दुष्टः । यद्यपि विद्धीत्यस्य लभस्वेत्यर्थाश्रयणेऽयमप्यन्वयस्साधुस्तथाऽपि वेत्तेर्लाभार्थकथनमयुक्तमिति वेद्यम् ।

तदिति क्लीबत्वं तु ज्ञानप्राप्तिसाधनपरतयेति बोध्यम् । येन विधिना ज्ञानं प्राप्यते तत् तं विधिमित्यर्थः । वदतो मत्त इति शेषः । विद्धि । तमेव विधिं दर्शयति—प्रणिपातेनेत्याद्यवशिष्टश्लोकभागेन—इति वाऽन्वयः ।

अथवा यदित्युत्तरश्लोकस्थयच्छब्दस्वारस्यात् तदिति पदमत्रत्यज्ञानविशेषणम् । प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया चावर्जितास्तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनस्ते तद्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति विद्धि । अनयाऽपि योजनया ज्ञानप्राप्त्युपाय एवानेन श्लोकेनोक्त इति न भाष्यविरोधः । ते तुभ्यमित्यर्थः ।

ननु भगवताऽर्जुनायोपदिष्टमेव ज्ञानमिति न ज्ञानप्राप्त्युपायजिज्ञासाऽर्जुनस्य स्यादितिचेन्मा भवत्वर्जुनस्य ज्ञानप्राप्त्याकांक्षा- प्राप्तज्ञानत्वात् । तथाऽपि लोकानुग्रहाय ज्ञानप्राप्त्युपायं जिज्ञासुमर्जुनमालक्ष्य भगवतोक्तमिदमिति । यद्वा, त्वयोक्तमिदं ज्ञानं यदि मया केनापि हेतुना विस्मृतं भविष्यति, तदा कः पुनर्मम ज्ञानप्राप्त्युपाय इतीममर्जुनस्य प्रश्नमुत्प्रेक्ष्याह भगवान्—तद्विद्धीति ।

ननु योऽर्थः स्वेनाज्ञातः तमर्थं जिज्ञासुः पुरुषः तद्ज्ञमन्यं प्रार्थयेतैवेति लोकतस्सिद्धत्वाद्व्यर्थमिदं वचनमत आह—ये इति, नेतरदिति । इतरदतत्त्वविदुपदिष्टं गुरूपदेशं विना स्वेन शास्त्रविचाराद्ज्ञातं वा कार्यक्षमं न भवतीत्यर्थः । कार्यं चात्र अविद्यानिवृत्तिः- तस्या एव मोक्षत्वात्, मोक्षस्य तत्पूर्वकत्वादिति वा । नच कार्यं मोक्ष इति वाच्यं, मोक्षस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वलक्षणकार्यत्वाभावात् ।

कथं तत्त्वदर्शिनो निष्कामा उपदेक्ष्यन्तीत्यत आह भगवान्—प्रणिपातेनेत्यादि । आवर्जिताः स्वाधीनीकृताः- यथा भगवान् प्रणिपातादिलक्षणया भक्त्या भक्तपरवशो भवति तद्वद्विद्वांसोऽपीति भावः । अनेन च न धनादयस्तत्त्वविदावर्जने हेतवः, किंतु प्रणिपातादय एवेति । गुरोश्च न नैर्घृण्येन भवितव्यं, किंतु शिष्यवत्सलतयैवेति सूचितम् । ततश्च तत्त्वविदोऽपि शिष्यानुग्रहार्थं शास्त्रपाठभाष्यरचनादिव्यवहारो न दोषाय, किंतु गुणायैवेति सिद्धम् । अन्यथा शास्त्रार्थसम्प्रदायस्यैव विच्छेद-

यद्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव !
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

तथाच सतीदमपि समर्थं वचनम् । यदिति । यद्ज्ञात्वा यद्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य पुनर्भूयः मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हेपाण्डव । किंच- येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि मत्स्थानि इमानीति

प्रसङ्गात् । तत्त्वविदि भगवति कृष्णे तूष्णीं स्थितेसति गीताशास्त्रस्यैवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा गुरुः शिष्यवत्सलो भवेत्तथा शिष्येण यतितव्यं, न तूदासितव्यं, नापि कुपितव्यं, किंतु सविनयं तत्र वर्तितव्यमित्याह—**प्रश्रयेणावर्जिता इति** ॥३४॥

समर्थमिति । सार्थकमित्यर्थः । आत्मविदुपदिष्टं ज्ञानमेव कार्यक्षमं नेतरदित्यभ्युपगतेसति यद्ज्ञात्वेतीदंवचनमर्थवत्स्यादिति भावः । **यदिति** । हे पाण्डव ! यद्ज्ञात्वा पुनरेवं मोहं न यास्यसि येनाशेषेण भूतानि आत्मनि मय्यथो द्रक्ष्यसि । **इदानीमिति** । मदुपदेशात्प्रागित्यर्थः । नतूपदेशकाले इति भ्रमितव्यं- तदा मोहायोगात्- नहि भगवानतत्त्ववित्, येन तदुपदिष्टं ज्ञानं मोहनिवर्तनाक्षमं स्यादिति शङ्क्येत ।

ननु व्यर्थमिदं वचनं- येन वातांकुशादिभेषजेन यस्येदानीं वातादिरोगश्शान्तः स हि पुनर्वातादिरोगप्राप्तौ वातांकुशादिभेषजमेवास्य निवर्तकमिति स्वयमेव जानीयादेव यथा तद्वदिदानीं यद्ज्ञानं मोहनिवर्तकं तादृशं ज्ञानं पुनरपि मोहेसति तन्निवर्तकं स्यादेवेति स्वत एव जानीयादर्जुन इतिचेत्, **नैवम्**—इदानीं महानुभावेन साक्षाद्भगवता कृष्णेनोपदिष्टत्वादस्य ज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वं युक्तम् । श्रीरामप्रयुक्तस्य तृणस्यापि काकासुरोद्वेजकत्ववत् । अस्मिन् ज्ञाने विस्मृतेसति पुनर्मोहप्रसङ्गः- तदपनयनाय यदर्वाक्तनैर्गुरुभिरुपदिश्यते ज्ञानं तस्य मोहनिवर्तकत्वमस्ति वा न वेति शङ्का जायेतैवार्जुनस्य, तदपगमेन सार्थकमिदं वचनम् । मयेव तत्त्वविद्भिरप्युपदिष्टं ज्ञानं मोहनिवर्तकमेव, नतु व्यर्थं- ममेव तेषामपि तत्त्ववित्त्वांशे भेदाभावादिति भगवता विवक्षितत्वात् ।

यद्वा, मया संग्रहेणोक्तं ते ज्ञानं अवकाशाभावात्- यदि विस्तरेण शुश्रूषा तर्हि तत्त्ववित्सकाशं गत्वा तेभ्यो विस्तरेण श्रुणु । इदं तु मयोक्तं संक्षिप्तं ज्ञानं तात्कालिकमोहनिवर्तनक्षममपि न भविष्यन्मोहनिवर्तनक्षमं, तस्मात्त्वं युद्धानन्तरं तत्त्ववित्सकाशं गत्वा पुनर्विस्तरेण ज्ञानं लभस्व । सति विस्तृतज्ञाने न पुनर्मोहोदयप्रसङ्ग इति ।

अथ वा भगवदुपदिष्टज्ञानान्मम मोहश्शान्तः, तत्त्वविदुपदिष्टज्ञानात्किं फलं भवेल्लोकस्येतीममर्जुनस्य प्रश्नमुत्प्रेक्ष्याह भगवान्—**यद्ज्ञात्वेति** । अर्जुनस्तु लोकस्थानीयतयेहोपनिबद्ध इति यास्यसीत्युक्तम् । एवं ज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वमेकं फलमुक्तमथ फलान्तरमाह—**येन भूतानीति** ।

यद्वा ज्ञानान्मोहे निवृत्तेसति पश्चात्किं स्यादृत आह—**येनेति** । स्वप्नवदात्मन्येव सर्वप्रपञ्चस्य कल्पितत्वात्सर्वजगदधिष्ठाने मय्येव सर्वभूतानि वर्तन्त इति ज्ञास्यसि, तथा वासुदेवे परमेश्वरे चेमानि

अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपिचेदसि पापकृद्भ्यः- सर्वेभ्योऽतिशयेन

सर्वाणि भूतानि वर्तन्त इत्यपि ज्ञास्यसि । त्वयि मयि च द्रक्ष्यसि भूतानीत्यनेन किं लब्धमत आह— **क्षेत्रज्ञेति** । क्षेत्रं शरीरेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादिकं जानातीति क्षेत्रज्ञ आत्मा अन्तःकरणोपहितचैतन्यं कूटस्थः बुद्ध्यादिसाक्षी- ईश्वरः मायोपहितं चैतन्यं तयोरुभयोरेकत्वमभेदं द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि ।

उपाधिकृत एव भेदो न वास्तविकः- उभयोरपि निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वादेकस्यैव चैतन्यस्य मायोपहितत्वेनेश्वर इति, अन्तःकरणोपहितत्वेनात्मेति च भेदव्यवहारस्य कल्पितत्वात् । ततश्च वस्तुत ईश्वर एवाहमिति ज्ञास्यतीत्यर्थः ।

अयं भावः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिना सर्वजगदधिष्ठानं ब्रह्मेति निश्चिनोति विद्वान् वेदान्तश्रवणवशात्, पश्चान्मननादिना तु स्वस्यैव सर्वजगदधिष्ठानत्वे ज्ञातेसति स्वस्मिन्नेव सर्वं जगत्पश्यति, तथा सर्वजगदधिष्ठानत्वादात्मानमेव ब्रह्म पश्यतीति अयमेव ब्रह्मसाक्षात्कारो मुक्तिरिति नित्यमुक्तात्मसाक्षात्कारे सति बन्धभ्रमनिवृत्तेरिति ।

यत्तु रामानुजः—प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च सममित्यस्य श्लोकस्य फलितार्थमाह, **यच्च वेदान्तदेशिकः**—स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन सर्वाणि भूतानि द्रक्ष्यसीति, अथोमयीत्यस्य मन्निदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थ इति, **तत्सर्वं तुच्छम्**— आत्मनो निदर्शनत्वे आत्मानमिव सर्वाणि भूतानि द्रक्ष्यसीति वक्तव्यत्वात् । अधिकरणे सप्तम्या विहितत्वेन कर्मणि सप्तम्या अयोगात् । नापि यस्य च भावेनेति भावलक्षणसप्तम्युचिता- आत्मनि निदर्शनभूतेसतीति- सर्वभूतदर्शनंप्रति आत्मनिदर्शनत्वस्य भावलक्षणत्वायोगात् । निदर्शनभूतपदस्य मूलाद्बहिःकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । भवन्तीति भूतानीति भूतशब्दस्य देहेन्द्रियादिकार्यसङ्घातवाचिनः अजे नित्ये आत्मनि प्रयोगायोगात् ।

प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वेसति आत्मनो भेदकाभावान्नैवानेकात्मसिद्धिरिति सर्वमात्मवस्त्वित्यप्ययुक्तम्— आत्मनामीश्वरतौल्यं चायुक्तं— नियाम्यनियामकादिभेदसद्भावात्- वस्तुतश्चैतन्यात्मना साम्यमितिचेत्, न तत्साम्यं, किं त्वभेद एव- चैतन्यस्यैकत्वादनेकचैतन्यकल्पनायोगात् । नच घटत्ववच्चैतन्यजात्यभेदेऽपि घटवच्चेतनव्यक्तिभेद इति वाच्यं, व्यक्तिभेदप्रयोजकाकारभेदस्य निराकारे अत्मन्यसम्भवाद्घटवत् । न च घटाकाशानामिवोपाधितो भेद इति वाच्यं, प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मवस्त्विति त्वया निरुपाधिकस्यैवात्मनो गृहीतत्वात् ॥३५॥

अपीति । 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसुखादि च' इत्यमरादाह—**पापेभ्यः पापकृद्भ्य इति** ।

पापकृत् पापकृत्तमः- सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरिष्यसि । धर्मोपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन !

ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धस्सम्यगिद्धः दीप्तः अग्निः भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते हेअर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते, तथा निर्बीजं करोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वकारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतेः । अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्कुरुते ॥३७॥

पापवद्भ्य इत्यर्थः । पापाद्गुणभूतात्पापकृतो द्रव्यस्यातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात्पापशब्दोऽत्र द्रव्यवाची गृहीतः । सर्वपापिष्ठपुरुषोत्तम इत्यर्थः । ज्ञाने प्लवत्वारोपादाह—**वृजिनार्णवमिति** । प्लवेनार्णवमिव ज्ञानेन वृजिनं सन्तरिष्यसीत्यर्थः ।

ननु ज्ञानेन पापस्य नाशे पुण्यमवशिष्यते, ततश्च देवादिजन्मरूपसंसार इत्यत आह—**धर्मोऽपीति** । वृजिनशब्देन पुण्यमप्युच्यते- कुतः मुमुक्षोः पुण्यस्यापि पापत्वादित्यर्थः । एतेन पापपुण्यात्मकं संसारसमुद्रं ज्ञानप्लवेनैव सन्तरिष्यसीत्युक्तं भवति ॥३६॥

यथेति । भस्मसाद्भस्मसाधीनम् । फलितमाह—**भस्मीभूतमिति, निर्बीजमिति** । बीजसत्त्वे पुनः कर्माङ्कुरोदयादिति भावः । कर्मणां बीजं चाज्ञानमेव ।

ननु अग्निरिन्धनानीव ज्ञानाग्निः कर्माणि भस्मीकरोत्येवेति कृत्वा कथमुक्तं निर्बीजं करोतीत्यर्थ इति तत्राह-- **नहीति** । कर्मणामिन्धनवद्भस्मीभवनार्हस्वरूपाभावादिति भावः ।

ननु सर्वाणि कर्माणीत्यनेन किं प्रारब्धानि विवक्षितानि ? यद्वा सञ्चितानि ? अथवोभयात्मकानीत्यत आह—**सामर्थ्यादिति** । शास्त्रसामर्थ्यादित्यर्थः । **तदिति** । प्रारब्धं कर्मेत्यर्थः । प्रकर्षेणारब्धं फलदानायेति प्रारब्धं- उपभोगेनैवेति 'प्रारब्धं भोगतो नश्ये'दिति स्मरणादिति भावः ।

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**तस्येति** । तस्य कृतात्मसाक्षात्कारस्य तावदेव चिरं विलम्बः, यावन्न विमोक्ष्ये शरीरपातो न स्यात् । अथ शरीरपातानन्तरं सम्पत्स्ये ब्रह्म भवति । अतश्शरीरनाशादेव प्रारब्धकर्मनाशः, न त्वन्यथेति सिद्धम् । एवं शास्त्रसामर्थ्यात्प्रारब्धस्य ज्ञानाग्न्यदाह्यत्वे सिद्धे तद्दाह्यानि कर्माण्याह—**अत इति** । अतः प्रारब्धकर्मणां भोगं विना नाशायोगादित्यर्थः । अप्रवृत्तफलानि अप्रारब्धानीत्यर्थः । अतीतानेकजन्मकृतानि इह जन्मनि च ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानेनसह भवन्तीति ज्ञानसहभावीनि ज्ञानाभ्यासकाले कृतानि गुरुसेवादिरूपाणि चेत्यर्थः । **तान्येवेति** । सञ्चितान्येवेत्यर्थः । आगामिनामप्यत्रैवान्तर्भावः । एवकारान्न तु प्रारब्धानीत्यर्थः ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

यत एव मतः, नेति । नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धस्संस्कृतः योग्यतामापन्नस्सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥३८॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परस्संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थान अत आह—तत्परः गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावान् तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि सः संयतेन्द्रियः य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परस्संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्तो ज्ञानलब्ध्युपायः ।

यथा चापाल्लक्ष्यं प्रति निर्गतश्शरः न मध्ये निवर्तते, किंतु लक्ष्यं प्राप्यैव निर्व्यापारो भवति तद्वत्प्रारब्धं कर्म यावद्देहपातं न नश्यति । यथा च तूणस्थाश्शराः धनुषि संयोजिता वा अप्रयुक्ताः लक्ष्यप्राप्तिं विना निवारयितुं शक्यन्ते तद्वत्सञ्चितानि भोगप्रदानं विना ज्ञानेन नाश्यन्त इति बोध्यम् ॥

नहीति । नचेदं ज्ञानमकस्मात्सिध्यति, किंतु चित्तशुद्धिद्वारैव, सा च चित्तशुद्धिर्योगद्वारैवेत्याह—**योगसंसिद्ध इति**। योगः कर्मानुष्ठानलक्षणः समाधिलक्षणश्च । कर्मयोग इत्याह—**कर्मयोगेनेति** । कर्मानुष्ठानेनेत्यर्थः । समाधियोगः 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः' इत्यादिना प्रोक्तः इन्द्रियमनोजयात्मको योगः । **संस्कृत इति** । चित्तगतोऽयं संस्कारः पुरुषे आरोपितः- यथा चित्तगतस्संस्कारः ॥३८॥

श्रद्धावानिति । एकान्तेन नियमेनाव्यभिचारेणेत्यर्थः । मन्दप्रस्थानः मन्दप्रयाणः गुर्वभिगमने त्वरारहित इत्यर्थः । तत्परः तस्मिन्नासक्तः । आसक्तिसत्त्वे गुरुंप्रति क्षिप्रं प्रयातीत्यभिप्रेत्याह—**गुर्विति** । अभियुक्त आसमन्तात्सक्तः ।

ननु पूर्वं तद्विद्धीतिश्लोके प्रणिपातपरिप्रश्नसेवा ज्ञानलब्धावुपायत्वेनोक्ताः, इदानीं तु श्रद्धासक्तीन्द्रियजया उक्ता अतः कथं व्याघातपरिहार इत्यत आह—**प्रणिपातादिस्त्विति** । आदिशब्दात्परिप्रश्नसेवयोर्ग्रहणं । बहिर्भवो बाह्यः, श्रद्धादिस्त्वान्तरः । बाह्यादान्तरस्य बलीयस्त्वं प्रसिद्धमिति भावः । किंच अनैकान्तिकः व्यभिचारी । तत्र हेतुमाह—**मायावित्वादीति** ।

प्रणिपातादौ मायावित्वादेस्सम्भवोऽस्ति कश्चिन्मायावी कृत्रिमः कपटेन कस्यचित्प्रणिपातादिकं कुर्यात्, तादृशो मायावी ज्ञानं नियमेन न लभते, अतः प्रणिपातादिर्हेतुर्व्यभिचार्येवेत्यर्थः । श्रद्धावत्त्वादौ तु मायावित्वादिर्न सम्भवति अतः श्रद्धावत्त्वादिरव्यभिचारी उपायः । अत एवावतारिकाग्रन्थे

किंपुनः ज्ञानालाभात् स्यादिति, उच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्ति उपरतिं अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्र-न्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः। अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥३९॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

पापिष्ठो हि संशयः- कथमिति, उच्यते—अज्ञ इति। अज्ञश्चानात्मज्ञश्च अश्रद्दधानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अविश्वासवान् संशयात्मा संशयचित्तश्च विनश्यति। अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः, तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा। संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम्। कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परः लोकोऽस्ति, न सुखं, तत्रापि संशयोत्पत्तेः। संश-यात्मनः संशयचित्तस्य। तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥४०॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम्। एवं च तद्विद्धीतिश्लोकेन ज्ञानलब्धौ बाह्या अनैकान्तिका उपाया उक्ताः, अनेन तु आन्तरा एकान्ता उपाया इति न व्याघातः कश्चिदिति सिद्धम्।

किंच यत्र श्रद्धादिगुणत्रयमस्ति तत्र प्रणिपातादिगुणत्रयमपि भवत्येव, यत्र तु प्रणिपातादि-गुणत्रयं दृश्यते तत्र नियमेन श्रद्धादिगुणत्रयं न विद्यते- अश्रद्धालोरतत्परस्याजितेन्द्रियस्यापि मायाविनः प्रणिपातादिगुणत्रयसम्भवादिति कृत्वा न प्रणिपातादिदर्शनाद्गुरुः शिष्ये विश्वासं कुर्यात्, किंतु श्रद्धा-दिकं तस्मिन् परीक्ष्यैवेति गुरुशिक्षाऽनेनोपदिष्टा।

क्षिप्रमिति। 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादीनि शास्त्राणि रज्जुयाथात्म्यज्ञानात्सर्पभ्रमनिवृत्तिवदात्मयाथात्म्यज्ञानात्संसारिभ्रमनिवृत्तिरित्यादयो न्यायाः तत्प्रसिद्धो ज्ञानात् क्षिप्रं कैवल्यलाभः। एवकारान्न तु विलम्ब इत्यर्थः। ततश्च कर्मयोगा-दीनां चिरेण मोक्षप्रदानां व्यावृत्तिः, किंच क्षिप्रमव्यवधानेनेत्यर्थः। कर्मयोगादयस्तु ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेन मोक्षं प्रयच्छन्ति, न तु साक्षादिति भावः ॥३९॥

अज्ञ इति। चकारादज्ञत्वादीनां त्रयाणां पृथक्पृथग्विनाशहेतुत्वं सिद्धम्। यः सुतरामात्मानं न वेत्ति सोऽज्ञः, यस्तु गुरुणा तत्त्वे उक्तेसत्यपि न तत्र विश्वासवान् सोऽश्रद्दधानः, सच्चिदानन्द आत्मेति गुरुणोच्यते- नैतद्युक्तं मम दुःखित्वादेरनुभवसिद्धत्वादिति मन्यतेऽयमश्रद्दधानः। एवं गुरु-वाक्यमिव शास्त्रमपि नायं विश्वसिति, किं त्वप्रमाणमेव मन्यते। अथ संशयात्मा तु किमात्मा गुरु-वेदान्तोक्तविधया सच्चिदानन्दब्रह्माभिन्नः? किं वा तर्काद्युक्तरीत्या ईश्वराद्भिन्नः? किं वा बौद्धा-द्युक्तरीत्या देहादिरेवात्मेत्याद्याकारकसंशयवान्। अयं हि अज्ञाश्रद्दधानाभ्यामप्यतीव पापिष्ठ इत्याह—**सर्वेषामिति**। सर्वेषां मध्ये इत्यर्थः।

संशयात्मनः यथा आत्मनि संशयः तथा सर्वत्रापि संशय एव- तस्य संशयैकस्वभावत्वात्। तथा च पुत्रेष्ट्यादिना पुत्रादयस्सिध्येयुर्वा न वा इति सन्दिहानः पुरुषः पुत्रेष्ट्यादिकं नैव करोतीति न तस्य मनुष्लोकफलसिद्धिः। एवं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गो भवेद्वा न वेति सन्दिहानः ज्योतिष्टोमं नैव करोतीति न तस्य परलोकफलसिद्धिः। एवं स्रक्चन्दनादिधारणेन मम सुखं स्याद्वा न वेति सन्दिहान स्रक्चन्दनादिधारणं नैव करोतीति न तस्य सुखसिद्धिः।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

कस्मात् यस्मात्, योगेति । योगसन्न्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेनैव सन्न्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसन्न्यस्तकर्माणम् । कथं योगसन्न्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसन्न्यस्तकर्मा तमात्मवन्तं अप्रमत्तं कर्माणि गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपफलं नारभन्ते हेधनंजय ॥४१॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ।

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिभयादिहेतुकज्ञानसंछिन्नसशयो न निबध्यते कर्मभिः

यद्वा इहलोकोऽस्ति वा न वा ? परलोकोऽस्ति वा न वा ? सुखमस्ति वा न वेत्येवं सन्दिहानस्य नेहलोकादयः सिध्यन्ति- निश्चयपूर्वकत्वात्सिद्धेः । नचेहलोकास्तित्वसंशयः कथमुदेतुमर्हतीति वाच्यं, शून्यवादिमते प्रपञ्चस्य स्वरूपापलापदर्शनात्- अन्यत्र तत्सत्यत्वदर्शनाच्च तत्रापि संशयोत्पत्तिसम्भवात् ॥४०॥

योगेति । ज्ञानसञ्छिन्नसंशयमत एव योगसन्न्यस्तकर्माणमात्मवन्तं हेधनञ्जय कर्माणि न निबध्नन्ति धर्माधर्माख्यानि कर्माणीत्यन्वयः । आत्मा मनः तद्वान् आत्मवान् तमात्मवन्तम् । ननु नहि कस्यापि मनोऽभावोऽस्ति, येनात्मवन्तमित्युच्येतेत्यत आह—अप्रमत्तमिति । प्रशंसायां मतुब्विधानात् आत्मवन्तं प्रशस्तमनसमित्यर्थः । मनसः प्राशस्त्यं च प्रमादाभावप्रयुक्तमेवेत्यभिप्रेत्याह—अप्रमत्तमिति । अवहितमनस्कमित्यर्थः । मनोधर्मस्य प्रमादाभावस्य पुरुषे आरोपादुक्तमप्रमत्तमिति । नहि वस्तुतः पुरुषस्य प्रमादादिधर्मवत्ता- निर्धर्मकात्मस्वरूपत्वात्पुरुषस्य । गुणचेष्टाः सत्त्वादिगुणकृतनिग्रहादिचेष्टाः रज्जवः पशुमिव कर्माणि पुरुषं न निबध्नन्तीति वक्तुमयुक्तत्वादाह—अनिष्टादीति । अनिष्टादिरूपफलारम्भद्वारा पुरुषं न निबध्नन्तीत्यर्थः ।

ननु आत्मवन्तमिति व्यर्थं, ज्ञानिनः प्रमादजननीयक्षत्यभावादिति चेन्नैवम्—ज्ञानिनोऽपि सति प्रमादे इन्द्रियपारतन्त्र्यादिप्रयुक्तसंसारप्रसङ्गात् । तस्माद्ज्ञानिनाऽपि जितेन्द्रियमनस्केन भाव्यमिति सूचनायाह—अप्रमत्तमिति । प्रपञ्चितश्चैतत्पूर्वस्मिन्नध्याये 'ध्यायतो विषयान्पुंस' इत्यादिना । प्रमत्तस्यानर्थजन्म 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति च स्मर्यते । तस्मान्मुमुक्षुर्विद्वान् जितेन्द्रियस्सन्नन्तर्मुखेन मनसा आत्मस्वरूपं सदा साक्षात्कुर्वन् वर्तेत- ततो मुच्यत इत्यनेन श्लोकेनोपदिष्टम् ॥४१॥

तस्मादिति । तस्माच्छब्दार्थमाह—यस्मादित्यादिना । हेतुरेव हेतुकः अशुद्धिभयादीनां

ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठं अज्ञानसम्भूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गः तेन ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्यात्मविषयत्वात् संशयस्य । नहि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्यते । अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । । छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानं आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ च युद्धायेदानीं हेभारतेति ॥४२॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ गीताभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः ।

हेतुकः ज्ञानेन सञ्छिन्नश्च संशयो यस्य सः ज्ञानसञ्छिन्नाशुद्धिभयादिहेतुसंशय इत्यर्थः । तच्च ज्ञानं कस्माज्जायत इत्यत आह—**कर्मयोगानुष्ठानादिति** । अशुद्धिक्षयहेतुकेति पाठे अशुद्धिक्षयो हेतुर्यस्य तत्तथोक्तमिति ज्ञानविशेषणम् । कुतः कर्मभिर्न निबध्यत इत्यत आह—**ज्ञानाग्नीति** । तस्मादित्यस्यार्थान्तरमाह—**यस्माच्चेति** । ज्ञानं च कर्म च ज्ञानकर्मणी प्रत्येकानुष्ठानविषये इत्यर्थः । तयोः युगपदनुष्ठानासम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तयोरनुष्ठानविषये । **तस्मादिति** । कर्मज्ञानयोगानुष्ठानजन्यज्ञानाग्नेस्सर्वकर्मदाहकत्वान्निस्संशयेन ज्ञानकर्मानुष्ठानस्य कर्तव्यत्वाच्चेत्यर्थः । हेभारत अज्ञानसम्भूतं हृत्स्थमेनमात्मनस्संशयं ज्ञानासिना छित्त्वा योगमातिष्ठ उत्तिष्ठ । अविवेकादात्मानात्मविवेकाभावात् । यद्वा यस्माद्विवेको न भवति तदविवेकं भावरूपं मायेति यावत् ।

आत्मन इति विषयविषयिभावरूपे सम्बन्धे शेषे षष्ठीत्याह—**आत्मविषयत्वादिति** । आत्मविषयमित्यर्थः । अन्यथा यथाश्रुतार्थे दोषमाह—**नहीति** । संशयं छित्त्वेत्यनेनैव स्वसंशयं छित्त्वेत्यर्थलाभो भवति, परसंशयस्याच्छेत्तव्यत्वेनैव व्यावृत्तेः, परसंशयं छित्त्वेत्यर्थाप्रसक्तेः ।

नन्वयमात्मसंशयः कस्य भवतीत्यत आह—**स्वस्यैवेति** । किमहं नित्य आत्मा उतानित्य इत्यादिरूपस्य स्वस्मिन्नेव संशयस्य सर्वविद्वदनुभवसिद्धत्वादिति भावः । एनमितिशब्दार्थमाह—**स्वविनाशहेतुभूतमिति** । संशयात्मा विनश्यतीत्युक्तत्वादिति भावः । योगशब्दोऽत्रोपायपर इत्याह—**सम्यगिति** । कर्मानुष्ठानं कुर्विति ज्ञाननिष्ठायां तवानधिकारादिति भावः ।

उत्तिष्ठ उदोऽनूर्ध्वकर्मणीति न तङ् । किमर्थमुत्थानमत आह—**युद्धायेति** । भारतेत्यनेन क्षत्रियस्य तव युद्धाख्यकर्मयोगएवाधिकार इति सूच्यते । सम्यग्दर्शिनोऽपि तव लोकसंग्रहार्थं कर्मैव कर्तुमुचितं जनकादिवदिति च प्रतीयते ॥४२॥

इति बेल्लंकोण्डोपनामकरामकविकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
चतुर्थोऽध्यायः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

पञ्चमोऽध्यायः ।

'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्यारभ्य 'स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं, शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्, यदृच्छालाभसन्तुष्टो, ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः, कर्मजान्विद्धि तान् सर्वान्, सर्वं कर्माखिलं पार्थ, ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि, योगसन्न्यस्तकर्माण'मित्येतैर्वचनैस्सर्वकर्मणां सन्न्यासमवोचत् भगवान् । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारते'त्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणं अनुतिष्ठेत्युक्तवान् । उभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच—सन्न्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ।

द्वितीयेऽध्याये कर्मयोगं ज्ञानयोगं च प्रतिपाद्य तत्र कर्मणो ज्ञानस्य श्रेयस्त्वमुपपादितं भगवता । अत एव तृतीये- 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दने'त्यर्जुनेनोक्तम् । ततस्तृतीये ज्ञानयोगस्य साङ्ख्यविषयत्वात्कर्मयोगस्य च योगिविषयत्वादर्जुनस्य चासाङ्ख्यत्वात्कर्मयोग एव कर्तव्य इति प्रतिपादितम् । चतुर्थे स्वयमेव भगवान् ज्ञानयोगं पुनः प्रशशंस । तदन्ते च ज्ञानेन संशयं छित्वा योगमातिष्ठेत्यर्जुनाय योग एवोपदिष्टः । एवंस्थिते अर्जुनः पृच्छति पञ्चमाध्याये—सन्न्यासमिति ।

ननु कर्मयोगज्ञानयोगयोर्द्वयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं भगवतोक्तं, तत्र मुक्तिं प्रति साक्षात्साधनत्वं कर्मयोगसाध्यत्वं च ज्ञानस्य प्रतिपादयन् कर्मयोगस्य ज्ञानयोगद्वारा मुक्तिहेतुत्वं नतु साक्षादिति च प्रतिपादयन्, कर्मयोगाद्ज्ञानयोगमेव श्रेयांसं स्थापयामास भगवान् । अर्जुनस्य च ज्ञानयोगानधिकारित्वेन 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मिति कर्मयोगमेव श्रेयस्करं प्रतिपादयामास । एवंस्थिते कथमर्जुनस्येह प्रश्नावकाशः ? स्वस्य कर्मयोग एव श्रेयानिति; द्वयोर्ज्ञानयोग एव श्रेयानिति च स्फुटमुक्तत्वाद्भगवता अर्जुनेन च सावधानं ज्ञातत्वात्तदर्थस्येति चेत्, उच्यते—नायमर्जुनस्य प्रश्नः कर्मयोगज्ञानयोगयोस्तारतम्यज्ञानार्थः, नापि कर्मज्ञानयोः; किं तर्हि सन्न्यासकर्मयोगयोः प्रश्नसामर्थ्याच्चास्य सन्न्यासस्य ज्ञानरहितसन्न्यासत्वमवगम्यते, यद्यपि 'न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छती'ति ज्ञानरहितसन्न्यासस्य सिद्ध्यहेतुत्वमुक्तम् । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति कर्मयोगस्य सिद्धिहेतुत्वं चोक्तं भगवता । तेन च सन्न्यासाद्ज्ञानहीनात् कर्मयोगश्श्रेयानिति ज्ञातुं शक्यं, तथापि विस्तरेण बुभुत्सया पृष्टमर्जुनेनेति बोध्यम् ।

ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् कर्मसन्न्यासं समवोचत्, न त्वनात्मज्ञस्य। अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोः भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरस्य बुभुत्सया अयं प्रश्नोऽनुपपन्नः।

सत्यमेवं, त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः- कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसन्न्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्। प्राधान्यमन्तरेण च कर्ता तस्य कर्तव्यत्वासम्भवादनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव कर्मसन्न्यासस्य विवक्षितमित्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोरविद्वपुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः।

सन्न्यासं योगं च शंससीत्यर्जुनेनोक्तं- तत्र क्व सन्न्यास उक्तः ? क्व वा योग इत्यत आह— **कर्मणीत्यादि**। कालभेदेनेति योममादौ कृत्वा पश्चात्सन्न्यासं कुर्वित्यनुक्तत्वादित्यर्थः।

शङ्कते—**ननु चेति**। 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति भिन्नपुरुषविषययोः ज्ञानकर्मणोरन्यतरस्य श्रेयस्करत्वज्ञानेन नार्जुनस्य किमपि फलं, सत्यपि ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्य वा उत्कर्षे कर्मिणा ज्ञानस्य ज्ञानिना कर्मणश्च कर्तुमशक्यत्वादतो व्यर्थोऽयं प्रश्न इति शंकितुराशयः।

अङ्गीकृत्य परिहरति—**सत्यमिति**। न त्वदुक्तविधोर्जुनस्याभिप्रायः, किं तु भिन्नविधः- तमेवार्जुनाभिप्रायं दर्शयति—**पूर्वेति**। प्राधान्यमन्तरेण प्राधान्यज्ञानं विनेत्यर्थः। अनयोरिदं प्रधानमिति ज्ञात्वैव प्रधाने ज्ञानयोगे कर्ता प्रवर्तते, एवं प्रधानत्वादेव सन्न्यासः कर्तव्यतया भगवता चतुर्थाध्यायेऽभिहितः। नन्वेवं कर्मयोगात्कर्मसन्न्यासः प्रधान इत्यभिहितप्राय एवेति पुनः प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह—**अनात्मविदपीति**। अज्ञः प्राज्ञो वा सर्वोपि जनः प्रधानमेवानुतिष्ठासति न त्वप्रधानमिति कृत्वा प्रधाने कर्मसन्न्यासे अज्ञोपि प्रवर्ततैव- तस्य चाज्ञस्य किं सन्न्यासः श्रेयानुत कर्मयोग इति युज्यते प्रश्नोऽर्जुनस्येति भावः।

ननु ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति प्राज्ञस्यैव सन्न्यासविधानात्कथमज्ञस्य पाक्षिक्यपि सन्न्यासे प्रवृत्तिरत आह—**न पुनरिति**। कर्मसन्न्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्वमेव विवक्षितमिति तु न- एवं मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्नो नानुपपन्न इति सम्बन्धः। यदि भगवता कर्मसन्न्यास आत्मविद्विषय एव, न त्वज्ञविषय इति विवक्षितं तर्हि 'नच सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छ'तीति ज्ञानहीनसन्न्यासास्तित्वं कथं बोध्येत। नहि ज्ञानहीनसन्न्यासस्यैवाभावे ततस्सिद्धिर्नास्तीति वक्तुं शक्यते- तस्मात्सान्न्यासस्याप्यनात्मविद्विषयत्वमस्तीत्यर्जुनस्याभिप्रायः। युक्तं चेदम्—विद्वत्सन्न्यासस्येव विविदिषासन्न्यासस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। विविदिषुर्विद्यासिद्ध्यर्थं यज्ञादिकर्मयोगमिव पक्षे सन्न्यासमपि कुर्यादेव, तस्मादनात्मविदपि सन्न्यासे कर्ता पक्षे प्राप्तएवेति कृत्वा किमज्ञस्य सन्न्यासः श्रेयानुत कर्मयोग इति प्रश्न उचित एवार्जुनस्य।

प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते। कथं, सन्न्यासकर्मयोगौ निश्श्रेयसकरौ, तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यम्।

किमनेन आत्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते? अहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति? किंचातः यद्यात्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्येत, यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्येतेति।

अत्रोच्यते- आत्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्श्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम्। यद्यात्मविदः कर्मसन्न्यासः, तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां तदा तयोर्निश्श्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसन्न्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमिति एतदुभयमुपपद्येत।

ननु सन्न्यासात्केवलात्सिद्धिर्नास्ति, कर्मणैव संसिद्धिमास्थिता इति च केवलसन्न्यासात्कर्मयोगस्य प्राशस्त्यं प्रतिपादितमेवेति व्यर्थोऽयं प्रश्न इति चेन्मैवम्—संसिद्धिशब्दस्य चित्तशुद्ध्यर्थकत्वात्सिद्धिशब्दस्य च मोक्षार्थकत्वात्। यथा केवलसन्न्यासान्न मोक्षः तथा कर्मयोगादपि नैव मोक्षः- यथा कर्मयोगाच्चित्तशुद्धिस्तथा केवलसन्न्यासादपि स्यादेव चित्तशुद्धिः- अन्यथा विविदिषासन्न्यासविधायकशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्। तस्मादज्ञकर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोस्समबलत्वमेव सिद्धमतीतग्रन्थेन तु विषमबलत्वमिति कृत्वा तयोस्तारतम्यजिज्ञासया प्रश्नोयमुचित एवार्जुनस्य। नच विस्तरेण बुभुत्सया पृष्टमिति स्ववचनव्याघातस्तवेति वाच्यं, प्रश्ने एकस्मिन्नप्यनेकाभिप्रायकल्पनस्य गुणत्वात्।

ननु परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं त्वया विदितोऽर्जुनस्याभिप्राय इत्यत आह—**प्रतिवचनेति**। किं तत्प्रतिवचनं, कथं वा तन्निरूपणमिति पृच्छति—**कथमिति**। तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—**सन्न्यासेति**। 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरा वुभौ। तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत' इति श्लोकरूपं प्रतिवचनमित्यर्थः। तन्निरूपणं कथयति—**एतदिति**। प्रतिवचनवाक्यमेतच्छब्दार्थः। एतन्निरूप्यं वस्तु दर्शयिष्यामस्तथाहीति शेषः। यद्वा एषः अर्जुनाभिप्रायो निरूप्यो यस्य तदेतन्निरूप्यमिति प्रतिवचनविशेषणम्।

निरूपणप्रकारं दर्शयति—**किमनेनेत्यादिना**। अनेन प्रतिवचनेन कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते किमित्यन्वयः। **तदुभयमिति**। निश्श्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य सन्न्यासाद्विशिष्टत्वं चेत्यर्थः। विशिष्टत्वमुत्कृष्टत्वं। गुणदोषविवेकार्थं पृच्छति—**किंचात इति**। यदि कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्येत अतः अस्मिन्पक्षे किं दूषणमिति शेषः। यदि वा सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्येत अतोत्र पक्षे किंच किं वा फलमिति प्रश्नार्थः। इतिशब्दः प्रश्नपरिसमाप्तौ। सिद्धान्ती समाधानं वच्मीति प्रतिजानाति—**अत्रोच्यत इति**। अत्र शङ्कायामित्यर्थः। प्रश्ने इति वा- **तदीयाच्चेति**। आत्मवित्कर्तृकादित्यर्थः।

आत्मविदस्तु कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसन्न्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् ।

अत्राह- किमात्मविदः कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोरुभयोरप्यसम्भवः? आहोस्विदन्यतरस्य? यदा चान्यतरस्यासम्भवः तदापि किं कर्मसन्न्यासस्यासम्भवः? उत कर्मयोगस्येति असम्भवकारणं च वक्तव्यमिति ।

अत्रोच्यते—आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवस्स्यात्, जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसन्न्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य

ज्ञानसहितादिति यावत् । कर्मयोगकर्मसन्न्यासयोरनात्मवित्कर्तृकत्व यथा सम्भवति तथा न सम्भवत्येवात्मवित्कर्तृकत्वमिति कृत्वा प्रथमपक्षे अनुपपत्तिर्दूषणं, द्वितीयपक्षे उपपत्तिः फलमिति भावः ।

आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मयोगकर्मसन्न्यासयोरसम्भवं श्रुत्वा तदसहमानः पूर्वपक्षयति—**अत्राहेत्यादिना** । आहेत्यस्य पूर्वपक्षीति कर्तृविशेषः । किमात्मवित्कर्तृकस्सन्न्यासो नास्ति? यद्वा आत्मवित्कर्तृकः कर्मयोगो नास्तीति पूर्वपक्षस्य फलितार्थः ।

उत्तरमाह— **अत्रोच्यत इत्यादिना** । आत्मवित्कर्तृकः सन्न्यासोऽस्त्येव- किंतु कर्मयोगो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वादिति** । मिथ्याज्ञानं कर्ताहं ममेदं कर्मेत्याद्याकारकं भ्रमज्ञानं, मिथ्याभूतमज्ञानमिति वा । आत्मविदः कर्मयोगासम्भवं प्रति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः । कुतो हेतुत्वमत आह—**विपर्ययेति** । कर्मयोगस्य विपर्ययज्ञानमूलत्वादित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमूलः कर्मयोगः कथं पुनर्मिथ्याज्ञानरहितस्यात्मविदस्सम्भवेदिति भावः ।

संग्रहवाक्यमेव विवृणोति—**जन्मादीति** । निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । आत्मनो निष्क्रियत्वे हेतुमाह—**जन्मादीति** । आदिपदात्सत्तावृद्ध्यादिभावविकारपञ्चकग्रहणम् । लोके सविक्रियस्यैव वस्तुनस्सक्रियत्वदर्शनान्निर्विकारस्यात्मनो निष्क्रियत्वमिति भावः ।

वैदिका योगिनश्च केचिन्निष्क्रियमात्मानमीश्वरत्वेन विदन्तीत्यत आह—**आत्मत्वेनेति** । एतेनात्मेश्वरभेदवादिनोऽनात्मवित्त्वमेव मिथ्याज्ञानवत्त्वादिति सिद्धम् । ननु स्वभिन्नस्येश्वरस्य कथमात्मत्वेन ग्रहणमत आह—**आत्मानमिति** । ईश्वरो हि जीवस्यात्मैव- स्वरूपत्वात्- स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेश्चेति भावः ।

आत्मविदोपि मिथ्याज्ञानं किं न स्यादत आह—**सम्यगिति** । सम्यग्दर्शनं तत्त्वज्ञानं निष्क्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीत्याकारकं, तेनापास्तं निरस्तं मिथ्याज्ञानं कर्ताहं ब्राह्मण इत्याद्याकारकमयथार्थज्ञानं तन्मूलभूतमज्ञानं वा यस्य तस्य तथोक्तस्य ।

नन्वेतादृशस्यात्मविदः कर्मसन्न्यासोप्यनुपपन्न एवेत्यत आह—**सर्वकर्मसन्न्यासमुक्त्वेति** ।

कर्मयोगस्येह गीताशास्त्रे तत्रतत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।

केषुकेषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति, अत्रोच्यते—अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारं, वेदाविनाशिनं नित्य'मित्यादौ तत्र आत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्रतत्र प्रतिपाद्यत एव, तद्यथा- 'तस्मा-

---

कस्मादस्य सन्न्यासस्सम्भवतीत्यत आह—**निष्क्रियेति** । निष्क्रियो ह्यात्मा निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव तिष्ठतीतिकृत्वा तत्त्वविदो निष्क्रियात्मनः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणः कर्मसन्न्यासस्सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

आत्मविदः कर्मसन्न्यासस्यैव कर्मयोगस्य कुतो सम्भवोऽत आह—**तद्विपर्ययस्येति** । कर्मसन्न्यासविपरीतत्वात्कर्मयोगस्यात्मवित्कर्तृकत्वाभाव इत्यर्थः । कस्माद्विपरीतत्वमस्येत्यत आह—**मिथ्येति** । मिथ्याभूतमज्ञानं तत्प्रयुक्तोऽध्यासो वा मिथ्याज्ञानं तदेव मूलं कारणं यस्य स चासौ कर्तृत्वाभिमानः पुरस्सरः पूर्वो यस्य तस्य सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तन्मूलकनिष्क्रियात्माभिमानकर्तृत्वाभिमानयोश्च सन्न्यासकर्मयोगकारणयोः परस्परं विपरीतत्वात्सन्न्यासकर्मयोगयोश्च विपरीतत्वमिति भावः । न केवलं कारणद्वारैव, किंतु स्वरूपतोपि तयोर्वैपरीत्यमित्याह—**सक्रियेति** । निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानात्सक्रियात्मस्वरूपावस्थानं विपरीतमित्यर्थः ।

आत्मविदः कर्मयोगस्याभावः क्व प्रतिपाद्यते अत आह—**इहेति** । तदर्थमाह—**गीताशास्त्र इति** । गीताशास्त्रेपि कुत्र प्रतिपाद्यतेऽत आह—**तत्र तत्रेति** । तेषु तेष्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह—**आत्मेति** । आत्मविदः कर्मयोगस्याभावे किं कारणमत आह—**सम्यगिति** । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तत्कार्ययोः कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोश्च विरोधात्सहानवस्थानलक्षणविरोधात् । नहि विरुद्धधर्मयोस्सामानाधिकरण्यं क्वापि सम्भवतीति भावः । यद्वा सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तत्कार्ययोर्भ्रमनिवृत्तिभ्रमसद्भावयोश्च मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्रममूलः कर्मयोगः निवृत्तिभ्रमस्यात्मविदो न सम्भवतीति भावः । नचात्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगस्यैवासम्भवे कथं तत्त्वविदो जनकादेः कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, जनकादिकर्तृकयज्ञादिकर्मणः आत्मवित्सन्न्यासिकर्तृकभिक्षाटनादिवद्वासुदेवकर्तृकसृष्ट्यादिवच्च कर्मत्वाभावस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् ।

उपसंहरति—**यस्मात्तस्मादिति** । यस्मादात्मविदः कर्मयोगस्याभावो गीताशास्त्रे प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः । गीताशास्त्रे आत्मविदः कर्मयोगाभावप्रतिपादनं तच्छब्दार्थः । तत्रतत्रेति पूर्वं सामान्ये नोक्तत्वात्तद्विशेषबुभुत्सया पृच्छति—**कश्चित्केषु केष्विति** । प्रतिपाद्यत इति भगवतेति शेषः ।

गीताशास्त्रे आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभाव एव प्रतिपादित इति नियन्तुं न शक्यते- कर्मयोगस्यापि प्रतिपादितत्वादिति शङ्कते—**ननु चेति** । कर्मयोगप्रतिपादनप्रकारमेव

युध्यस्व भारत, स्वधर्ममपि चावेक्ष्य, कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादौ। अतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति।

अत्रोच्यते, सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृतकृत्यत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्तस्य कार्यं न विद्यत इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च 'न कर्मणामनारम्भात्, सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत' इत्यादिना चात्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचना'च्छारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नि'ति च शरीरस्थितिकारणव्यतिरिक्तकर्मणो निवारणात्, 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदो नाहं करोमीतिप्रत्य-

---

दर्शयति—**तद्यथेत्यादिना**। आत्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवे पूर्वोक्तं हेतुं पुनरनुवदति हेत्वन्तरकथनार्थम्—**सम्यग्ज्ञानेति**। हेत्वन्तरमाह—**ज्ञानेति**। अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः साङ्ख्यानां ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणादित्यन्वयः। साङ्ख्यानां साङ्ख्यकर्तृकाया इत्यर्थः। केन वाक्येन पृथक्करणमत आह—**ज्ञानयोगेनेति**।

ननु अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातस्साङ्ख्यकर्तृकज्ञाननिष्ठायाः पृथक्करणेपि आत्मवित्कर्तृकसन्न्यासस्य न पृथक्करणमित्यत आह—**आत्मतत्त्वविदामिति**। निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया इति च। आत्मविद एव साङ्ख्याः सर्वकर्मसन्न्यास एव ज्ञानयोगनिष्ठेति भावः।

पुनरपि हेत्वन्तरमाह—**कृतकृत्यत्वेनेति**। आत्मविदः कर्मयोगसाध्यप्रयोजनान्तराभावात्कर्माभावः। प्रयोजनान्तराभावे हेतुमाह—**कृतकृत्यत्वेनेति**। कृतं कृत्यं सर्वं येन स कृतकृत्यः तद्भावेन कर्तव्यशेषाभावेनेत्यर्थः। आत्मविदः कर्तव्यशेषाभावे प्रमाणमाह—**तस्येति**। आत्मवित्तच्छब्दार्थः चकारेण कर्मयोगस्याकृतकृत्याज्ञविषयत्वं बोध्यते। अकृतकृत्याज्ञविषयत्वात्कर्मयोगस्यात्मविद्यसम्भव इति भावः। इतश्च पुनरात्मविदः कर्मासम्भव इत्याह—**नेति**। कर्मयोगस्यात्मज्ञानाङ्गत्वेन विधानात्प्रतिपन्नात्मज्ञानस्य कर्मयोगासम्भवः। केन वाक्येन तद्विधानमत आह—**न कर्मणामित्यादि**। यथा अनात्मविदः कर्मयोगो विहितस्तथा आत्मविदः कर्मसन्न्यासो विहित इत्यात्मविदः कर्मसन्न्यासविधानाच्च कर्मासम्भव इत्याह—**उत्पन्नेति**। केन वाक्येनात्मविदः कर्माभाव उक्त इत्यत आह—**योगारूढस्येति**। कर्मसन्न्यासविधानादित्यनुक्त्वा कर्मयोगाभाववचनादिति वचनेन कर्मसन्न्यासो न विधिः, किंतु स्वाभाविक एवेति गम्यते- निष्क्रियत्वादात्मन इति भावः।

इतश्चात्मविदः कर्मासम्भव इत्याह—**शारीरमिति**। शरीरस्थितिमात्रफलकभिक्षाटनादिकर्मव्यतिरिक्तकर्मनिवारणादात्मविदः कर्मयोगासम्भवः। ननु यद्यात्मविदो भिक्षाटनादिकर्म सम्भवति तर्हि स कर्म्येव स्यादत आह—**नैवेति**। समाहितचेतास्तत्त्ववित्सन्न्यासी शरीरस्थितिमात्रफलकेष्वपि

यस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेपि न सम्भावयितुं शक्यते ।

यस्मात्तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्न्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येव प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

दर्शनश्रवणादिकर्मसु अहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानं न कुर्यादिति भगवदुपदेशादित्यर्थः । तत्त्ववित्सन्न्यासी पश्यन् शृण्वन्नपि नाहं करोमीति यस्मान्मन्यते तस्मादयं कर्मी नैव भवति कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरं कर्मकर्तुरेव कर्मित्वादिति भावः । आत्मतत्त्वविदः कर्मयोगः स्वप्नेपि सम्भावयितुं न शक्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—**सम्यगिति** । सम्यग्दर्शनविरुद्धत्वान्मिथ्याज्ञानहेतुकत्वाच्चेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनेन कर्मयोगमूलमिथ्याज्ञानस्य बाधात्कर्मयोगस्य तद्विरुद्धत्वमिति भावः ।

तस्मादिति । आत्मवित्कर्तृककर्मयोगासम्भवादित्यर्थः । **तदीयादिति** । अनात्मवित्कर्तृकादित्यर्थः । कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्यन्वयः । किमयमनात्मवित्कर्तृकः कर्मसन्न्यास आत्मवित्कर्तृकसन्न्यासलक्षण इत्यत आह—**पूर्वोक्तेति** । ज्ञानसाहित्यराहित्याभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यमिति भावः । भेदमेव दर्शयति—**सत्येवेति** । कर्तृत्वविज्ञाने सतीत्यन्वयः । अज्ञकर्तृकसन्न्यासे कर्ताहमिति विपरीतज्ञानमस्ति- अहं भिक्षामटामि पश्यामीत्याद्यभिमानसत्त्वादज्ञस्य । तत्त्ववित्कर्तृकसन्न्यासे तु नैवं कर्तृत्वविज्ञानमस्ति- नाहं करोमीति तत्त्वविन्निश्चयादिति भावः ।

भेदान्तरमाह—**कर्मैकदेशविषयादिति** । कर्मण एकदेश एव विषयो यस्य स कर्मैकदेशविषयस्तस्मात्- अज्ञो हि यज्ञयागादिकं कर्मैकदेशमेव सन्न्यस्तवान् नतु सर्वं कर्म अज्ञसन्न्यासिनः दण्डतर्पणस्नानभिक्षाटनादिकर्मसत्त्वात् तेषु च स्वाचरितेषु कर्मसु कर्तृत्वाभिमानसत्त्वात् । प्राज्ञकर्तृकसन्न्यासस्तु सर्वकर्मविषय एवेति द्वयोर्भेद इति भावः ।

भेदान्तरमाह—**यमेति** । प्राज्ञकर्तृकसन्न्यासस्य न यमनियमादिसापेक्षा- प्राज्ञस्याकर्तृत्वेन यमादिकर्तृत्वाभावादिति भावः । यद्वा अज्ञकर्तृकात्सन्न्यासादज्ञकर्तृकः कर्मयोगः कुतो भवति विशिष्टोत आह--**यमेति** । दुरनुष्ठेयात्स्वनुष्ठेयो हि विशिष्यते- 'आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥ दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ । व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥' आदिपदादासनादिग्रहणम् । पूर्वोक्त इति अविद्वत्कर्तृकयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोर्मध्ये किं श्रेय इत्येवंरूप इति भावः ।

ननु आत्मवित्कर्तृकात्सन्न्यासादनात्मवित्कर्तृकः कर्मयोगश्श्रेयानिति भगवत्प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणं सुकरमिति चेन्मैवम्—साक्षान्मोक्षहेतोर्विद्वत्सन्न्यासात्परम्परया मोक्षहेतोरविद्वत्कर्मयोगस्य

वैशिष्ट्यं स्वप्नेपि सम्भावयितुं न शक्यमिति हेतोः एवंविधज्ञानेन फलाभावाच्च प्रशस्यतरं हि कर्तव्यत्वार्थे जिज्ञासितं- नह्यात्मविदः प्रशस्ततरमपि कर्म सम्भवति। तस्मादात्मवित्पुरुषः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात्कर्मयोगं नैवानुतिष्ठेत्किं तु सन्न्यासमेव विदध्यादिति न तत्र मया ज्ञातव्योंऽशोस्ति, किंतु यस्त्वनात्मविन्मुमुक्षुस्स कर्मयोगं कुर्याद्वा, उत कर्मसन्न्यासं ? किं तदुभयोः प्रशस्यतरमिति जिज्ञासया पृच्छत्यर्जुन इति भावः।

ननु कर्मण्यकर्मेत्यादिना यः कृष्णेन प्रोक्तः कर्मसन्न्यासस्स आत्मवित्कर्तृक एव- ज्ञानमार्गत्वात्तस्य। अतः कथं तस्यानात्मवित्कर्तृकत्वम् ? येन अनात्मवित्कर्तृकसन्न्यासकर्मयोगयोः प्रशस्यतरबुभुत्सा स्यादर्जुनस्येति चेन्**नैवम्**—यद्यपि कृष्णेनात्मवित्कर्तृक एव सन्न्यास उक्तस्तथापि तत्रानात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्त इति भाष्यकारैरुक्तत्वात्तस्यानात्मवित्कर्तृकत्वमप्यस्तीति।

अयमाशयः—कर्मसन्न्यासे सम्यग्दर्शनाद्धेतोर्यथा आत्मवित्कर्ता प्राप्तः तथा कर्मफलानित्यत्वादिदर्शनप्रयुक्तवैराग्यादिना अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्त एव। नच 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्यात्मविदस्सन्न्यासोऽनात्मविदः कर्मयोगश्च नियमितः कृष्णेनेति वाच्यं, आत्मवित्सन्न्यासमेव कुर्यादिति आत्मविदस्सन्न्यासस्य नियमितत्वेपि आत्मविदेव सन्न्यासं कुर्यादिति सन्न्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्वस्यानियमितत्वात्। नचैवं कर्मयोगस्याप्यनात्मवित्कर्तृकत्वं न नियमितमिति आत्मवित्कर्तृकत्वमपि कर्मयोगस्य सम्भवतीति वाच्यं, सम्यग्दर्शनमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधान्मिथ्याज्ञानमूलकर्मयोगस्य सम्यग्दर्शनवत्पुरुषकर्तृकत्वासम्भवात्। नचैवं सम्यग्दर्शनमूलस्य कर्मसन्न्यासस्यापि कथं मिथ्याज्ञानवत्पुरुषकर्तृकत्वसम्भव इति वाच्यं, सर्वकर्मसन्न्यासस्य सम्यग्दर्शनमूलकत्वेपि कर्मैकदेशविषयसन्न्यासस्य अतन्मूलकत्वेनाज्ञकर्तृकत्वसम्भवात्।

नच सर्वकर्मसन्न्यास इति कर्मैकदेशसन्न्यास इति च द्विविधसन्न्याससद्भावे प्रमाणं न पश्याम इति वाच्यं, भाष्यकारवचनस्यैव प्रमाणत्वात्। कुटीचकादेः कर्मैकदेशसद्भावस्य परमहंसस्यावधूतस्य सर्वकर्माभावस्य च शास्त्रे दर्शनाच्च। नच प्रमाणसद्भावेप्युपपत्तिसद्भावो नेति वाच्यं, एकस्मिन्नपि सन्न्यासे ज्ञानसाहित्यराहित्याभ्यां दर्शितद्वैविध्योपपत्तेः। तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासात्मके ज्ञानसहितसन्न्यासे विषये आत्मविदेव कर्ता, कर्मैकदेशसन्न्यासात्मके ज्ञानरहितसन्न्यासे अनात्मविदेव कर्तेति कृत्वा सन्न्याससामान्ये आत्मविद इवानात्मविदोपि कर्तुः प्राप्तिरस्त्येव।

ननु कर्मयोगेन योगिनामिति अनात्मवित्कर्मयोगमेव कुर्यादिति कृष्णेन नियमितत्वात्कथं तस्य सन्न्यासे पाक्षिक्यपि प्रवृत्तिरिति चेन्**नैवम्**—यमनियमादिपूर्वकध्यानयोगात्मककर्मयोगानुष्ठानयोग्यतासम्पादककर्मैकदेशसन्न्यासस्यानात्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगोपायत्वेन कर्मयोगानतिरिक्तत्वात्। तस्मादनात्मवित्पुरुषस्सन्न्यस्य ध्यानयोगमभ्यसेत्, असन्न्यस्य यज्ञादिकं वा कुर्यादित्यज्ञस्य सन्न्यासे पाक्षिकप्रवृत्तिरस्त्येव। न चाविद्वत्कर्तृकसन्न्याससद्भावे प्रमाणं नास्तीति वाच्यं, 'नच सन्न्यसनादेवे'ति भगवद्वाक्यस्यैव प्रमाणत्वादिति।

ननु कर्मण्यकर्मेत्यादिना दर्शितं ज्ञानं कर्मयोगोपकारकमेव, नतु सन्न्यासविषयं- 'तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारते'त्यध्यायोपसंहारे कर्मानुष्ठानेपि संशयनिरासार्थं ज्ञानमावश्यकमिति प्रतिपादितम्। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा। इति मां योभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृत'मिति चोपक्रमे ज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठेयमिति दर्शितम्। एवमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यात् 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'ति च मध्येपि ज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठानस्य दर्शितत्वाच्च। आत्मवित्कर्तृकः कर्मयोगस्सम्भवत्येव- वाक्यान्तरैरात्मविदस्सन्न्यासोपि दर्शितः। अत एव 'सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससी'त्युक्तमर्जुनेन। तथा च आत्मवित्कर्तृककर्मयोगसन्न्यासयोस्तारतम्यबुभुत्सयैवायं प्रश्नोऽर्जुनस्येति युक्ततरम्।

किंचाज्ञस्य कर्मसम्भवे सत्यपि विशिष्टकर्मयोगो न सम्भवति—कर्मयोगो हि कर्मसु फलाभिसन्ध्यादिपरित्यागप्रयुक्तः। स च त्याग आत्मज्ञानं विना नैव सम्भवति। अतएव हि त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमिति श्लोकस्य प्रवृत्तिमार्गस्थात्मविद्विषयत्वं व्याख्यातं भाष्यकारैरपि। 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षती'ति भगवत्प्रतिवचनादपि कर्मयोगस्यात्मवित्कर्तृकत्वमेव निश्चीयते। नहि ज्ञानं विना रागद्वेषक्षयः स्यात्। तस्मादात्मवित्कर्तृकयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोस्तारतम्यबुभुत्सया कृतोऽयं प्रश्नोऽर्जुनेनेति रामानुजादयः।

अत्रोच्यते—यद्ज्ञानं कर्मयोगस्योपकारकं, यत्तु ज्ञानं कर्मसन्न्यासस्य तदुभयं विविच्य त्वं न वेत्सि, येनेयमाशङ्कासीत्तव- आत्मा नित्यः, ईश्वरार्थमहं कर्म करोमि, माभून्मम क्षयिष्णु स्वर्गादिफलं, इन्द्रियाणां विषयप्रावीण्यं मया वारणीयं, मनश्च स्ववशे स्थापयितव्यं, शीतोष्णादिर्द्वन्द्वजातं सोढव्यं, कर्मणस्सिद्ध्यसिद्ध्योस्समचित्तेन भाव्यं, इत्यादिज्ञानं कर्मयोगस्योपकारकम्। कर्मसन्न्यासस्य तु आत्मा अविक्रियोऽकर्ताऽभोक्ता सच्चिदानन्दब्रह्मरूपः, कर्माणि देहाद्याश्रयाण्येव इत्यादिज्ञानम्। इदमेव सम्यग्दर्शनमित्युच्यते। यस्यैतद्ज्ञानं स एवात्मविदित्युच्यते। अत आत्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगस्यासम्भव एव।

यस्त्वात्मवित्कर्तृकः कर्मयोगो दर्शितः 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्ग'मित्यादिना स न कर्मयोगः, किं त्वकर्मैव- लोकसंग्रहार्थत्वान्निरभिमानपूर्वकत्वाच्च तस्येति बहुशः प्रपञ्चितम्।

यत्तु ज्ञानासिना संशयं छित्वा योगमातिष्ठेत्युक्तं, ज्ञानं तद्धि नात्मज्ञानं, किंतु शोकमोहादिदोषज्ञानमेव। तच्च कर्मयोगस्योपकारकम्। तथैव दर्शितं भाष्यकृद्भिः—**शोकमोहादिदोषसम्यग्दर्शनमिति**। न त्वात्मदर्शनमित्युक्तम्। अथवा, तत्त्वविदा मया लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यं वा न वेत्याकारकं संशयं छित्वा जनकादिदृष्टान्तेन कर्म कुर्विति तदर्थः। तथा च ज्ञानंनाम तत्र लोक-

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोस्सहासम्भवे 'यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूही'-त्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् साङ्ख्यानां सन्न्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार। नच सन्न्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाद्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात्, ज्ञानरहितः सन्न्यासः श्रेयान्? किं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया अर्जुन उवाच—

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

सन्न्यासमिति । सन्न्यासं तु परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि

संग्रहार्थं विदुषापि कर्म कर्तव्यं मया क्षत्रियेणेत्याकारकं बोध्यम् । यद्वा ज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमेवास्तु-- संशयः किमहं ब्रह्म उत नेत्याद्याकारक एवास्तु, तथापि न क्षतिः- लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तव्यत्वोपदेशात् ।

सर्वथापि कृतकृत्यस्याविक्रियब्रह्मरूपेणावस्थितस्य तत्त्वविदः कर्मासम्भव एव, किं तु ब्रह्मरूपे-णावस्थानलक्षणसर्वकर्मसन्न्यासस्यैव सम्भव इति न कश्चिद्दोषः । नच भगवता कर्मण्यकर्मेत्यादिना ज्ञानिकर्तृक एव सन्न्यासोऽभिहितः, अर्जुनस्तु तदविदित्वा पप्रच्छेति वाच्यं, तथासति कृष्णेन मयोक्त-स्सन्न्यासो ज्ञानिकर्तृक एव न त्वज्ञानिकर्तृकः, स तु कर्मयोगाद्विशिष्ट एव- यस्त्वज्ञानिकर्तृकः सन्न्यासः स तु कर्मयोगादपकृष्ट इत्येव प्रतिवचनं ब्रूयात्, तस्माच्छङ्करोक्तमेवापक्रम् ।

संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तोर्थो जिज्ञासोर्बुद्ध्यारूढो भवतीति न्यायाद्विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याह— **ज्यायसी चेदिति** । इत्यत्रेति गीताशास्त्रे तृतीयाध्याये इत्यर्थः । सहासम्भव इति सहानुष्ठानासम्भव इत्यर्थः । युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भव इति यावत् । **यच्छ्रेय इति** । 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुया'मिति पृष्टत्वादिति भावः । **निर्णयश्चकारेति** । 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति श्लोकेनेति भावः । साङ्ख्ययोगयो-र्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वान्नात्र पुनः प्रश्नावकाश इत्यर्थः । हेत्वन्तरादपि नेत्याह—**न चेति, इष्टमिति** । अभिमतं भगवत इति शेषः । कर्मयोगस्य चेति कर्मयोगस्य च सिद्धिसाधनत्वमिष्टमि-त्यन्वयः—सिद्धिसाधनत्वमिष्टमिति पदद्वयस्यात्राप्यनुकर्षणात् । कस्मात्कर्मयोगस्य सिद्धिसाधनत्व-मिष्टमत आह—**विधानादिति** । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठे'ति कर्मयोगस्य भगवता विहितत्वात् । निरर्थकस्य च विध्ययोगादिति भावः । एवं ज्ञानसहितसन्न्यासस्य कर्मयोगस्य च सिद्धिसाधनत्वस्य भगवदिष्टत्वान्नात्र साङ्ख्ययोगयोर्विशेषबुभुत्सया पुनः प्रश्नावकाश इत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरत आह—**ज्ञानेति** । ज्ञानरहित इति अज्ञकर्तृक इत्यर्थः । अज्ञस्य किं सन्न्यासः श्रेयान्? किं वा कर्मयोगश्श्रेयानित्यभिप्रायेणार्जुनप्रश्न उपपद्यत इत्यर्थः ।

सन्न्यासमिति । हेकृष्ण! कर्मणां सन्न्यासं पुनः कर्मणां योगं च शंससि । एतयोर्यच्छ्रेयः सुनिश्चितं तदेकं मे ब्रूहीत्यन्वयः । काम्यानां निषिद्धानां च कर्मणां सन्न्यासं विहितानां कर्मणां

कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंससि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः । किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम् ? अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥१॥

श्रीभगवानुवाच—सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—सन्न्यास इति । सन्न्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वाते- ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसन्न्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यस्स कर्मयोगी नित्यसन्न्यासीति यो न

योगं चाहं शंसामीति न व्याघात इत्यभिप्रेत्याह—**शास्त्रीयाणामिति** । शास्त्रेण विहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां चेत्यर्थः । अनुष्ठानविशेषाः अग्निहोत्रादिक्रियाविशेषाः । शंसुस्तुताविति स्मरणात्स्तुतेरत्राभावात्कथनमात्रमेवाभिप्रेतमित्याह—**कथयसीत्येतदिति** । कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिनेति भावः । **योगं शंससीति** । योगमातिष्ठेत्युक्तत्वादिति भावः । एवं कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्द्वयोरपि कर्तव्यत्वोपदेशादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वाच्च किं मया कर्तव्यमिति मम संशयो जात इत्याह—**अत इति** । किंशब्दाद्द्वयोर्निर्धारणे डतरच्प्रत्यये कतरदिति रूपं भवति । द्वयोर्मध्ये किं श्रेय इत्यर्थः । संशयमेवाभिनीय दर्शयति—**किमिति, तद्धानमिति** । कर्मत्याग इत्यर्थः । **श्रेय इति** । प्रशस्यस्य श्रादेशः अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । इदमेवाभिप्रेत्याह—**प्रशस्यतरमिति** । यद्यपि विहितत्वादुभयमपि प्रशस्यमेव, तथापि प्रशस्यतरबुभुत्सया पृच्छामीत्यर्थः । किं तव प्रशस्यतरज्ञानात्फलं तत्राह—**प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमिति, अतश्चेति** । प्रशस्यतरस्यैवानुष्ठेयत्वादित्यर्थः । योगस्य प्रशस्यतरत्वं च श्रेयःप्रदत्वादेवेत्याह—**श्रेयोवाप्तिरिति** । निःश्रेयसप्राप्तिरित्यर्थः । योगद्वयमपि श्रेयोव्यापकत्वात्कर्तव्यमेवेत्यत्राह—**सहैकेति** । युगपदेकेन योगद्वयस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वान्नैकेनोभयं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वज्ञस्य तव यदभिप्रेतं तदेव मादृशेन कर्तव्यमित्याह—**तवेति** ॥१॥

सन्न्यास इति, केवलादिति । ज्ञानसहितस्य सन्न्यासस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन कर्मयोगादुत्कृष्टत्वादिति भावः, विशिष्यते उत्कृष्टो भवति ॥२॥

ज्ञेय इति । यो दुःखं तद्धेतुं वा न द्वेष्टि सुखं तद्धेतुं वा न कांक्षति स नित्यसन्न्यासीति ज्ञेयः । हेमहाबाहो हि निर्द्वन्द्वः पुरुषः सुखं बन्धात्प्रमुच्यते, नित्यं सदा सन्न्यासोऽस्यास्तीति नित्य-

द्वेष्टि किंचिन्न कांक्षति दुःखं सुखं वा तत्साधनं च एवंविधो यः कर्मणि प्रवर्तमानोपि राग-द्वेषाद्ययोगात्स नित्यसन्न्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः। निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितः। हि यस्मात् हेमहाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥३॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

सन्न्यासकर्मयोगयोर्हि भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेपि विरोधो युक्तः न तूभयोर्निश्श्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति। साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः पण्डितास्तु ज्ञानिनः एकं फलं अविरुद्धमिच्छन्ति। कथं एकमपि साङ्ख्ययोगयोस्सम्यगास्थितस्सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः। उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निश्श्रेयसफलम्। अतो न फले विरोधः।

ननु सन्न्यासकर्मयोगशब्दौ प्रस्तुत्य साङ्ख्योगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति, नैष दोषः- यद्यप्यर्जुनेन सन्न्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः, भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ—साङ्ख्ययोगाविति। तावेव सन्न्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमत्वबुद्धित्वादिसंयुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतं- अतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥४॥

सन्न्यासी प्रसिद्धस्तु न सर्वदा सन्न्यासी किन्त्वाश्रमस्वीकारानन्तरमेवेति भावः। एवं कर्मयोगिनो नित्यसन्न्यासित्वादेव सन्न्यासाद्योगो विशिष्यते इत्युक्तम्। **एतेन** कर्मयोगिनापि सन्न्यासिनेव राग-द्वेषादिद्वन्द्ववर्जितेन भाव्यमित्युपदेशस्सूचितः। किं च सुखमित्यनेन च कर्मयोगस्य सन्न्यासाद्वैशिष्ट्यं सूचितम्। सन्न्यासे यमादीनां दुष्करत्वेन तस्य क्लेशावहत्वात् प्रमुच्यत इति। परम्परयेति शेषः। ज्ञानोत्पत्तिद्वारेति यावत् ॥३॥

साङ्ख्येति। साङ्ख्ययोगयोश्शब्दतोऽर्थतश्च पार्थक्यसम्भवात्कथमपृथक्त्वमत आह—**विरुद्धेति**। विरुद्धे अत एव भिन्ने फले ययोस्तौ तथोक्तौ फलेऽभेदादपृथक्त्वमित्यर्थः।

ननु साङ्ख्यशब्दस्य ज्ञानयोगाभिधायित्वात्प्रकृतसन्न्यासस्य च ज्ञानहीनत्वात्कोऽयमप्रस्तुतप्रसङ्ग इति शङ्कते—**नन्विति**। अयमाशय उत्तरपक्षस्य—यथा साङ्ख्ययोगयोस्साक्षात्क्रमेण च निश्श्रेयससाधनत्वं, तथा ज्ञानहीनसन्न्यासकर्मयोगयोरपि परम्परया निश्श्रेयससाधनत्वमेवेति नास्ति फलतो भेदस्तयोरनयोर्वा य एव प्रकृतः सन्न्यासस्स एव ज्ञानयुक्तो भवति साङ्ख्यशब्दवाच्य इति न सन्न्यासादतिरिच्यते साङ्ख्यं नापि योगात्कर्मयोग इति।

ननु अर्जुनेन सन्न्यासस्य ज्ञानहीनसन्न्यासत्वेनाभिप्रेतत्वेपि कर्मयोगस्य न ज्ञानशून्यत्वेनाभिप्रेतत्वं वक्तुं शक्यम्—ज्ञानशून्यकर्मानुष्ठानस्य कर्मयोगशब्दवाच्यत्वाभावात्- फलाभिसन्ध्यादिपूर्वककर्मानुष्ठानस्य च संसारहेतुत्वेन निश्श्रेयसफलाभावात्- तादृशकर्माचरणस्य ज्ञानहीनसन्न्यासाद्विशिष्ट-

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—यदिति । यत्साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैस्सन्न्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं, तद्योगैरपि गम्यते- ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसन्धायानुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञान-सन्न्यासप्राप्तिद्वारेणानुगम्यत इत्यभिप्रायः । अतः एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स पश्यति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ।

एवं तर्हि कर्मयोगात्सन्न्यास एव विशिष्यते, कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसन्न्यासा-त्कर्मयोगो विशिष्यत इति, शृणु तत्र कारणं- त्वया पृष्टं केवलं कर्मसन्न्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोर्यच्छ्रेयस्तन्मे ब्रूहीति, तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य, ज्ञानसव्यपेक्षस्तु सन्न्यासस्साङ्ख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमा-र्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः सन्न्यास इति चोपचर्यते ॥५॥

त्वस्य वक्तुमयुक्तत्वाच्च । एवं सति केवलं कर्मयोगमभिप्रेत्यार्जुनेन प्रश्नः कृतः तदुपायसमत्वबुद्धि-त्वादियुक्तस्स एव योगशब्दवाच्य इति च भाष्यकारोक्तमसङ्गतं, ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निश्श्रेयसकराविति स्ववचनव्याघातश्चेति चेत् , **मैवम्**—कर्मयोगोत्र कर्मानुष्ठानम्-- स च फलसङ्गादि-वर्जित एवेति चित्तशुद्धिहेतुत्वेन निश्श्रेयसफलक एव । अयमेव कर्मयोगः 'सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा समत्वं योग उच्यत' इति समत्वबुद्धिशमादिविशेषयुक्तस्सन् योगशब्दवाच्य इति ॥४॥

यदिति । साङ्ख्यमात्मतत्त्वज्ञानं तदेषामस्ति ते साङ्ख्या ज्ञानिनः ज्ञानस्य च वेदान्तश्रवणा-द्यधीनत्वात्तत्र च सन्न्यासिनामेवाधिकारादाह—**सन्न्यासिन इति** । योगस्समत्वादिलक्षणः एषा-मस्तीति योगिनः अर्शआद्यजन्तौ द्वावपि शब्दौ ।

एवं तर्हीति । साङ्ख्यस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वेन योगस्य परम्परया मोक्षसाधनत्वेन चेत्येवं शब्दार्थः । तर्हीति शङ्कार्थः । कथं तर्हि कथं वा ज्ञानहीनात्सन्न्यासात्कर्मयोग एव विशिष्यते सुकरत्वा-दप्रमादत्वाच्च साङ्ख्यशब्दवाच्याद्ज्ञानसहितसन्न्यासात्तु कर्मयोगो न विशिष्यते, किं तु निकृष्यत एवेत्यर्थः । कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्यत्र केवलसन्न्यासकर्मयोगौ मया विवक्षितौ त्वत्प्रश्नानुगुण्याय, इह तु साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानसहितसन्न्यासकर्मयोगौ विवक्षितौ, यद्यपीदं त्वया न पृष्टं तथापि पृष्टादधिकस्यैव वक्तव्यत्वात्प्रियशिष्याय गुरुणा त इदमप्युक्तम् ।

ज्ञानसापेक्षः परमार्थसन्न्यासस्साङ्ख्यशब्दार्थः । स एव परमार्थसन्न्यास एव परमार्थयोगश्च भवति, एवं परमार्थतस्सन्न्यासयोगयोश्शब्दत एव भेदः न त्वर्थतोपीति सिद्धम् । अथ यस्तु वैदिकः कर्मयोगस्स योग इति सन्न्यास इति चोपचर्यते- ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासीत्युक्तत्वात् इति । एतेन एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीत्यस्य साङ्ख्ययोगयोर्वस्तुत एकत्वादेकत्वज्ञानं सम्य-ग्ज्ञानमित्यर्थान्तरं च मूलस्य सिद्धम् ।

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—सन्न्यास इति । सन्न्यासस्तु पारमार्थिकः महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेन विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिः मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिः ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतस्सन्न्यासो ब्रह्मोच्यते न्यास इति ब्रह्म, 'ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मे'तिश्रुतेः ब्रह्म परमार्थसन्न्यासं परमात्म-

---

अत्रायं विवेकः—सन्न्यासयोगौ पारमार्थिकापारमार्थिकत्वभेदेन प्रत्येकं द्विविधौ- आत्मवित्कर्तृकः पारमार्थिकसन्न्यासः, अनात्मवित्कर्तृकस्त्वन्यः, आत्मवित्कर्तृको लोकसंग्रहार्थः पारमार्थिको योगः, अनात्मवित्कर्तृकश्चित्तशुद्ध्यर्थस्त्वन्यः, तत्र यः पारमार्थिकस्सन्न्यासस्स पारमार्थिकयोगान्न भिद्यते, सन्न्यासिन इव योगिनोपि कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन तत्कर्मणोऽकर्मत्वस्योक्तत्वात् । अनात्मवित्कर्तृकौ सन्न्यासयोगौ च न भिद्येते- उभयोरनुष्ठात्रोः कर्तृत्वाद्यभिमानस्य सत्त्वाद्यज्ञादीनामिव यमादीनामपि कर्मत्वाच्च, अतएव कर्मयोगेस्यान्तर्भावस्समाधियोगस्य केवलसन्न्यासिविषयस्येति ।

यद्वा, पारमार्थिको ज्ञानहीनश्चेति सन्न्यासो द्विविधः । समत्वादिबुद्धियुक्तः केवलश्चेति कर्मयोगो द्विविधः । तत्र पारमार्थिकसन्न्यासस्साङ्ख्यं- समत्वादिबुद्धियुक्तः कर्मयोगः परमार्थयोग इति ॥५॥

सन्न्यास इति । हेमहाबाहो सन्न्यासस्तु अयोगत आप्तुं दुःखम् । योगयुक्तो मुनिरचिरेण ब्रह्माधिगच्छति । दुःखमाप्तुमिति दुर्लभ इत्यर्थः । मननाद्ध्यानात् । ननु कथं योगिनो चिराद्ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञाननिष्ठया व्यवधानादित्यत आह—**ब्रह्मसन्न्यासमिति** । कथं पारमार्थिकस्यापि सन्न्यासस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतेत्यत हेतुमाह—**परमात्मज्ञानलक्षणत्वादिति** । परमात्मज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्त्वात् । परमात्मज्ञानलक्षणे सन्न्यासे परमात्मवाचिब्रह्मशब्दप्रयोग औपचारिक इति भावः ।

एवं ब्रह्मशब्दस्य सन्न्यासे प्रयोगश्श्रुतिसिद्ध इत्याह—**न्यास इति** । ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः न्यासः सन्न्यासः परः सत्यादिसर्वसाधनोत्कृष्ट इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः हि यस्मादाहेति शेषः । तस्मान्न्यास एवावराणि तपांस्यत्यरेचयदतिचकामेत्यन्वयः । हिः प्रसिद्धाविति वा । ननु हिरण्यगर्भोक्तमात्रेण कथं न्यासस्य सर्वातिशायित्वमत आह—**परो हि ब्रह्मेति** । हि यस्माद्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परः सर्वोत्कृष्टः- आदिपुरुषत्वादिति भावः । यद्वा परः परमात्मरूप एव, नतु जीवः । यद्यप्यसौ हिरण्यगर्भो देहधारी तथापि पर इति वक्तुं शक्यते- तच्छिष्यत्वेन तत्समानज्ञानत्वात् । अत एव श्वेताश्वतरा आमनन्ति- 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति । इयं श्रुतिस्तैत्तिरीयकविद्यारण्यभाष्ये न्यास इति ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मेत्येव दृश्यते- न्यास एवोत्तमो मोक्षहेतुरिति ब्रह्मा हिरण्यगर्भो मन्यत इत्येवं विद्यारण्यैर्व्याख्याता च । तद्रीत्या तु न्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगं प्रति प्रमाणतया नेयं श्रुतिरुदाहर्तव्या । किंतु- मुक्तिहेतुत्वाच्चेति भाष्ये पूरणीयं- सन्न्यासो मुक्तिहेतुत्वाच्च ब्रह्मेत्युच्यते । मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्तद्धेतौ तत्पदप्रयोग औपचारिकः । नेत्रानन्दश्चन्द्र इतिवदिति भावः । ननु कथं

ज्ञाननिष्ठालक्षणं न चिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति प्राप्नोति, अतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥६॥

न्यासस्यैव मोक्षहेतुत्वं सत्यतपश्शमदमादीनां सत्त्वादिति शङ्कायां न्यास एक एव मोक्षहेतुर्नान्य इत्यत्र श्रुतिं पठति—**न्यास इति** । इति भाष्यं व्याख्येयम् ।

श्रुतौ ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मेति द्विरुक्तिः तत्त्वमसि त्वन्तदसीतिवद्दार्ढ्यायेति केश्चिदुच्यते। ब्रह्मा न्यासो मोक्षहेतुरिति मन्यते- स च परो हि परमात्मरूपो हि- 'परो हि परमात्मैव ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यत' इति विद्यारण्यस्वामिनः ।

'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इत्युत्तरवाक्यं श्रुतेः- अवराणि न्यासापेक्षया अल्पानि तपांसि सत्यदमादीनि । सत्यादीनां साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावात्स्वर्गादिक्षयिष्णुपुरुषार्थहेतुत्वाच्च तेभ्यो न्यासस्य साक्षान्मोक्षहेतोरुत्कर्ष इति भावः ।

अत इति । योगस्य पारमार्थिकसन्न्यासप्राप्त्युपायत्वादित्यर्थः । ननु सन्न्यासोपि केवलस्तादृश एवेति कथं कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमिति चेत्सत्यं, तथापि योगयुक्तस्य पारमार्थिकसन्न्यासप्राप्तिरचिरेणैव भवेदन्यस्य तु चिरेणेति केवलसन्न्यासापेक्षया कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिप्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वमिति भावः । केवलसन्न्यासिनः विषयप्रवृत्तिस्वभावस्य मनसः प्राणायामादिना स्ववशीकरणं चिरकालसाध्यं, योगिनस्तु कामादित्यागात्सुलभमिति गूढाभिसन्धिः ।

अस्य श्लोकस्य योगयुक्तः पुमानचिरेणैव मुनिस्सन्न्यासी भूत्वा ब्रह्म परमं पदमधिगच्छतीत्यप्यन्वयस्सुवचः । योगादचिरादेव पारमार्थिकसन्न्यासलाभस्ततो ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । न चिरेणेति नञर्थकनशब्देन सह समासः, न चिरेणेति पदद्वयमिति वा, चिरेण ब्रह्म नाधिगच्छति, किन्त्वचिरेणैवेत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे चिरेणापि नाधिगच्छतीत्यपार्थप्रतीतिस्स्यादिति समासपक्ष एवोचितः ।

ननु अयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभ इत्यनेनैव योगतस्सन्न्यासस्सुलभ इति सिद्धत्वाद्व्यर्थं श्लोकस्योत्तरार्थमिति **चेन्मैवम्**—यस्माद्योगिनस्सन्न्यासस्सुलभस्तस्मादयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभ इति हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोत्तरार्थयोर्विवक्षितत्वात् । अतएव अयोगत इत्यस्य 'योगेन विनेत्यर्थ' उक्त आचार्यैर्नतु योगरहितस्येति । यस्मादयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभस्तस्माद्योगयुक्तस्सन्न्यासं लभत इति वा हेतुहेतुमद्भावो बोध्यः । ननु योगयुक्त एव सन्न्यासमाप्नोति, नतु योगरहित इत्यनेन योगसाहित्यं सन्न्यासस्य सिद्धमिति, **चेन्मैवम्**—कर्मानुष्ठानलक्षणयोगस्य कर्मसन्न्यासलक्षणसन्न्यासस्य च साहित्यासम्भवात्तेजस्तिमिरवत् । नच नायं कर्मत्यागलक्षणस्सन्न्यासः, किंतु पारमार्थिकः परमात्मज्ञानलक्षण इति वाच्यं, परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणसन्न्यासस्यैव सर्वकर्मत्यागरूपत्वात्- न ह्यज्ञस्सर्वं कर्म त्यक्तुं शक्नुयात्- देहादितादात्म्याध्यासेन तस्य कर्ताहमिति विपरीतबुद्धिसत्त्वात् । तूष्णीं तिष्ठामीति विपरीतबुद्धिविषयस्यापि तूष्णींभावस्य कर्मत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । तस्माद्येन योगो युक्तस्स चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानं प्राप्य योगं सन्न्यस्यैव पारमार्थिकसन्न्यासमाप्नोतीति सर्वमनवद्यम् ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—योगेति । योगेन युक्तो योगयुक्तः-- विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः- विजितात्मा विजितदेहः- जितेन्द्रियश्च- सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां आत्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः। स तत्रैव वर्तमानोपि लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते- न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः। न चासौ परमार्थतः करोतीत्येतत् ॥७॥

यत्तु रामानुजः—कर्मयोगयुक्तस्यात्मप्राप्तिस्सुलभा, ज्ञानयोगयुक्तस्य तु कष्टसाध्येति, **तत्तुच्छम्**—आत्मप्राप्तिः किं मुक्तिरुत ज्ञानम् ? नाद्यः- कर्मणा मुक्त्ययोगात् । आत्मप्राप्तेर्मुक्तित्वेन त्वयानभ्युपेतत्वाच्च । द्वितीये- यदात्मज्ञानं कर्मयोगसुप्रापं तद्योगस्यैव ज्ञानयोगत्वेन कथं ज्ञानयोगदुष्प्रापत्वं ज्ञानस्य । नच ज्ञानयोगगतं ज्ञानं परोक्षं, कर्मयोगप्राप्यं त्वपरोक्षमिति वाच्यं, परोक्षज्ञानं विनाऽपरोक्षज्ञानालाभात्तथापि ज्ञानयोगसुप्रापमेवापरोक्षज्ञानं, कर्मयोगस्तु परोक्षज्ञानमुत्पाद्य तत एवापरोक्षं जनयेदिति बहिरङ्गसाधनमेवेत्यलम् ॥६॥

योगेति । योगयुक्तः पुरुषः विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियश्च भूत्वा सर्वभूतात्मभूतात्मा च भूत्वा कुर्वन्नपि न लिप्यते- योगिनो योगवशान्मनश्शरीरेन्द्रियजयानन्तरमात्मतत्त्वज्ञानं जायते, स ततः कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्यर्थः ।

सर्वभूतेति । यः स्वस्यात्मा प्रत्यक्चेतनः स एव सर्वभूतानामप्यात्मेति यो मन्यते स सर्वभूतात्मभूतात्मेत्युच्यते । इदं च ज्ञानं ब्रह्मात्माभेदज्ञानाद्भवति न त्वन्यथा, ततश्च अहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनवान् सर्वभूतात्मभूतात्मेत्युच्यत इत्यभिप्रेत्याह—**सम्यग्दर्शीत्यर्थ इति** । तत्रैवेति सम्यग्दर्शन एवेत्यर्थः । कर्मबन्ध एव कर्मलेप इत्याह—**न कर्मभिर्बध्यत इति** । कुतोस्य कर्तुरलेप इत्यत आह—**न चेति** । परमार्थत आत्मनोऽकर्तृत्वान्नायमात्मवित्कर्ता भवति आत्मविद एवात्मत्वादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—सर्वभूतेति विशेषणेन ज्ञानैकाकारतया सर्वात्मनां साम्यमुच्यत इति, **तत्तुच्छम्**--मूलकारानभिप्रेतत्वादस्यार्थस्य । यदि मूलकर्तुस्सोभिप्रायस्तर्हि सर्वभूतात्मतुल्यात्मेत्येव ब्रूयात् । किंच व्यर्थ एवायं सर्वात्मनां स्वरूपतौल्योपदेशः- सर्वदेहानां भौतिकत्वेन तुल्यत्वोपदेशवत्- नाप्यत्यन्तसाम्ये वक्तुं भेदोपि युज्यते भेदकविशेषस्यैवाभावात् । यदि तूपाधितो भेद इति तर्हि सिद्धमात्मैकत्वं घटाद्युपाधिभेदे सत्यप्याकाशैक्यवत् ।

किं च यदिदमात्मन आकारत्वेनोच्यते ज्ञानं किं तच्चैतन्यमथवा वृत्तिः ? न द्वितीयः- तस्य मनोजन्यत्वात् । आद्ये चैतन्यस्य सर्वविशेषविलयसाक्षित्वं सुषुप्त्याद्यनुभवसिद्धम् । तस्य च निर्विशेषपरिपूर्णापरिच्छिन्नचैतन्यस्य कथं भेदसिद्धिः- भेदकस्यैवाभावात् । अत एव ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्युपदिश्यते श्रुत्या । तस्मादलं भेदवादेन भयहेतुना 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुतेः ॥७॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥

नेति । नैव किंचित्करोमीति युक्तस्समाहितस्सन् मन्येत चिन्तयेत्- तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं- तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—पश्यन्निति । मन्येतेति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः-- कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥९॥

नैवेति । तत्त्ववित् युक्तस्सन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् सन् अहं किञ्चिन्न करोम्येव इति मन्येत इति श्लोकद्वयान्वयः ।

दर्शनं चक्षुरिन्द्रियकर्म, न त्वात्मनः, श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियकर्म, स्पर्शनं त्वगिन्द्रियस्य कर्म, घ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य, अशनं वक्त्रस्य, गमनं पादस्य, स्वपनमन्तःकरणस्य, अन्तःकरणोपरमस्यैव स्वापत्वात् । श्वसनं प्राणवायोः, प्रलपनं वागिन्द्रियस्य, विसर्जनं पायोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषनिमेषौ पक्ष्मणोः, इति विवेकः ॥८॥

इन्द्रियार्था विषया दर्शनादयः रूपादयो वा कर्मस्वकर्मैव पश्यत इति कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्युक्तरीत्येति भावः । सम्यग्यथावदात्मानं पश्यतीति सम्यग्दर्शी, तस्य कुतोस्य कर्मस्वनधिकार इत्यत आह--**कर्मण इति** । तत्त्वविद्दृष्ट्या कर्मणामभावादेव कर्मस्वनधिकार इत्यर्थः । तत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथेति** । मृगतृष्णिकायामुदकमिवात्मनि कर्म अज्ञानवशात्प्रतीतं, ततस्तत्राज्ञः प्रवर्तते, यस्तु मृगतृष्णिकायामुदकाभावमिव आत्मनि कर्माभावं वेत्ति स कथं तत्र प्रवर्तेत, न कथमपीत्यर्थः । एतेन योऽहङ्करोमीति मन्यते तस्यैव कर्माधिकार इति सिद्धम् ।

ननु दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्नपि न करोमीति यो मन्यते स हि मिथ्याज्ञानीति **चेन्नैवम्**— यथोक्तदर्शयैवायमात्मदृष्ट्या कर्माभावात्, यानि कर्माणि कुर्वन्ति तेषां देहेन्द्रियादीनामनात्मत्वाच्च ।

ननु तर्हि कथं पश्यन्नित्यादिकमुक्तमिति चेल्लोकदृष्ट्येति विद्धि, लोकदृष्ट्या कर्माणि कुर्वन्निव प्रतीयमानोपि वस्तुतो न करोतीत्यर्थः । उक्तं हि विश्वामित्रेणाध्यात्मरामायणे- 'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् । आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो माया गुणाननुगतो हि तथा विभाति' इति । न च परमात्मविषयं तदिति वाच्यं, आत्मत्वात्परमात्मनः न ह्यात्मनोऽन्यः कश्चित्परमात्मा नामास्ति- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधात् ॥९॥